

A *Sic Itur ad Astra* történetének hatvanadik lapszáma a hatvanéves Kövér György előtt tiszteleg. A pályafutás tanulmányokba, könyvekbe foglalt eredményeit mindannyian ismerhetjük. Ebbe a kötetbe azok írtak, akikre nemcsak szerzőként, de tanárként is hatott az ünnepelt: a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program diákjai és végzettjei fejezik ki tiszteletüket.

A társadalomtörténészek doktori iskolájának irányítását Kövér György 2001-ben vette át Bácskai Verától. Az általa nagy egyszerűsítéssel továbbformált program sokszínűsége idehaza – úgy hisszük – egyedülálló. A várostörténet-írás, a kulturális és térbeli fordulat, a mikrotörténelem, a társadalmi nemek története, Európa keleti részének szovjetizálása, az oral history, a fikcionális források társadalomtörténeti elemzése egyaránt része annak a képzésnek, amely közös ismeretekkel és identitástudattal vértéz fel minket. Ezt erősítik a 2007 óta *Nyitott társadalomtörténet* címen megrendezett doktorandusz konferenciák, vagy az oktatók új kutatásainak megvitatására lehetőséget kínáló úgynevezett tutoriális szabadfoglalkozások. Az ünnepeltnek oroszlánrésze van abban, hogy a társadalomtörténeti doktori program körül tudományos, sőt baráti közösség képződött.

A hatás azonban korántsem csupán intézményes. Kövér György szakmai tudására, éleslátó megjegyzéseire mindenkor számíthatunk, na és persze mindig tartanunk is kell nevezetes ironikus kedélyétől, amelyen átszűrve a jótanács is feladvánnyá nemesül. Az ünnepelt ugyanis ragaszkodik ahhoz, hogy doktorandusza – és mindenki más is – a maga megoldását találja meg tudományos dilemmáira. Írásaink megmutatják, hogy mi meddig jutottunk ebben.

Köszönjük az 1956-os Intézetnek, hogy biztosította a lapszám megjelenéséhez a szükséges anyagiakat, Budapest Főváros Levéltárának a nyomdai előkészítés támogatását, mindenekelőtt pedig Lugosi Andrásnak, hogy kitalálta és megszerkesztette ezt a kötetet. Végül, de nem utolsósorban a *Sic Itur ad Astra* szerkesztőinek is köszönetet mondunk, akiknek a segítsége nélkül talán csak egy későbbi évfordulóra jelentek volna meg tisztelgő tanulmányaink.

a szerzők

Fenyves Katalin

A kecségétől az önreprezentációig

A zsidó identitás társadalmi keretei
a 19. század elejének Magyarországon

„A magyar zsidók asszimilálódásának első jele, mikor Chorin Áron aradi rabbi 1798-ban héber nyelvű munkájában hirdetni kezdi, hogy a zsidók is lehetnek kecségét. Nem sejtette senki, hogy a látszólag táplálkozási kérdés felvetése első hírnöke egy lassan meginduló új korszaknak, melyben a zsidóság m. veltséget és nemzetiséget cserélve, számára merőben új életformák közé kerül”¹ – írja Komlós Aladár *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig* címmel és *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században* alcímmel megjelent hatalmas összefoglaló munkájának legelején. Ennek az „új korszaknak” a társadalmi kereteit és megélésének ránk maradt nyomait kívánom az alábbiakban bemutatni. Dolgozatom alapjául szolgáló kutatásaim során az 1900 előtt Magyarországon született vagy élt – tehát a Monarchia összeomlása idején legalább 18 éves – szerzők önéletrajzeit, visszaemlékezéseit vizsgálva azt kívántam feltárni, milyen képet mutatnak magukról, hogyan jelenítik meg (zsidó) identitásukat azok a szerzők, akik az önéletrajziság valamely formáját választva nyomot hagytak maguk után, azaz hogy milyen volt zsidónak lenni Magyarországon 1918 előtt az egyéni élmény, a megélt valóság szintjén. Ugyancsak megválaszolandó kérdés volt számomra, hogy hogyan árnyalják ezek a források a magyarországi zsidók történetére vonatkozó közkelet elbeszéléseket: mennyiben egyeznek a bennük megjelenő élmények a kollektív emlékezet és a tudományos diskurzus narratíváival, és/ vagy mennyiben különböznek azoktól?²

Vizsgálódás céljából a források több csoportját vettem figyelembe: a Szinnyei József *Magyar írók élete* című életrajzi lexikonja számára leadott önéletrajzok képezik az egyiket, és a napi, az időszaki és a szakajtóban megjelent rövidebb-hosszabb terjedelmű cikkek, illetve és főként az önálló kötetben megjelent önéletrajzok és visszaemlékezések a másikat.

A Szinnyei 30 000 címszavát összevetettem a *Magyar Zsidó Lexikon* teljes névanyagával, az „izraelita” hallgatóknak a kolozsvári és a pesti egyetem matrikula-könyveiből kigyjtott névsorával és Boros Lajosnak a magyarországi zsidó temetők adatait tartalmazó *Öröklét* című internetes oldalával. Ennek eredménye-

¹ KOMLÓS, 1997. 15. A munka a holokauszt árnyékában íródott, Komlós valószínűleg a negyvenes évek elején láthatott hozzá – s mint azt a fenti idézet folytatása is mutatja, ez határozta meg hangvételét és szemléletét. („Egy ideig módja van képességei páratlan kibontására, de végül minden dicsőség összeomlik. A kecsége-kérdés felmerülésétől egyenes út vezet Kiss József, Simonyi Zsigmondig és Marczaliig, Vázsonyi Vilmosig és Jászi Oszkár, Miklós Andorig és, ha tetszik, az 1939-es zsidótörvényig. Magas szellemi értékekhez, fényes sikerekhez és végül a tragikus csődhez...”)

² Írásom *A zsidó identitás alakváltozatai a századforduló Osztrák-Magyar Monarchiájában. Autobiografikus önreprezentációk* címmel az ELTE BTK Társadalom- és gazdaságtörténeti doktori program keretében 2008-ban megvédett PhD-dolgozatom egyik fejezetének átdolgozott változata.

ként 1425 olyan címszót találtam, amely ellenőrizhetően zsidó születés szerző-re vonatkozik, ezek közül 317 íródott önéletrajzi adatok alapján. Mindazonáltal egy 317 fős csoport esetében valamiképpen biztosítani kellett a sokszor igen különbözőképpen megfogalmazott adalékok összehasonlíthatóságát, és erre a hagyományos szociológiai kérdőív felfektetése és az ennek alapján elvégzett kódolás kínált módot.

Az így kialakított adatsorok alapján nemzedéki bontásban vált összehasonlíthatóvá az önéletrajzi önreprezentáció néhány fontos eleme. Nyilvánvaló, hogy az ezek alapján elvégzett statisztikai számítások nem azt tükrözik, hány szerzőnek volt nem magyar az anyanyelve, hányan jártak valóban héderbe vagy jesivába, mekkora volt az időlegesen magántanárként megélni kényszerülők száma, és így tovább. Az így nyert arányok inkább azt jelzik tendenciaszerűen, mely időszakban mely önéletrajzi adalékokat tartották önbemutatásuk szempontjából relevánsnak a szerzők. A kiválasztott korszak önéletrajzi jelleg irodalmainak elemzésekor tehát öt nagyobb témakör megjelenését vizsgáltam az egyes generációk munkáiban: a névre és a nyelv(ek)re; a tanulmányokra és a szakmára/ hivatásra; a családra (szülőkre, házasságra, gyerekekre, rokonokra); a vallásra, felekezetre, hitre, erkölcsre; végül pedig a zsidó és nem zsidó környezettel (magyarokkal, más nemzetiségekkel, a mindenkori állammal és a nemzettel) való érintkezésre vonatkozó adalékokat és a szerzőknek ezekhez való viszonyát, reflexióit.

A nemzedéki csoporthatárok kijelölésénél Grünwald felfogását követtem, amikor 1780-tól, II. József uralkodásától és az „újhéber felvilágosodás” magyarországi elterjedésének évtizedétől számítottam a magyarországi zsidók első értelmiségi nemzedékét, míg az 1750 és 1780 között születetteket, akik mind hagyományos zsidó foglalkozásokat ztek, és mint rabbik, tanítók, orvosok a felvilágosodás első terjesztői voltak, írásaikat pedig német és héber nyelven publikálták, az „előfutárok” nemzedékének tekintettem. A következőkben az ő generációjuk társadalmi körülményeit, a magyarországi zsidó értelmiségi önreprezentáció – értelmezésében az önéletrajzi jelleg irodalom, azaz az önéletrajz, memoár, napló mellett a név és a publikációkban használt nyelv – kezdeteinek társadalmi kereteit kívánom bemutatni.

„Zsidó biedermeier”

A 19. századi zsidó önéletrajzi reprezentációk sorát kezdetnénk a morvaországi születés Chorin Áron (1766–1844) *Jed Zekunim* című, 1839-ben Bécsben megjelent önéletrajzával.³ És folytathatnánk legjelentősebb ellenlábásának – a magyarországi ultraortodoxia legkiemelkedőbb személyiségének, a responsumgy jteménye után Hátám Szóférként emlegetett – Moses Schreibernek (1762–1839) gyermekeihez szóló „erkölcsi végrendeletével”. Megemlíthetnénk még Friesenhausen Dávid ben Méir, a bajorországi származású Talmud-tudós, a magyarországi héber felvilágosodás Chorin mellett másik fontos képviselője héber

³ Lásd VENETIANER, 1986. 125. Szinnyei nem tud róla.

nyelv munkáját⁴ – már amennyiben ezek könyvtárgyként és nyelvilag hozzáférhetőek lennének.

De már a szerzők és a címek pusztá felsorolása is nehézségekbe ütközik – a különböző szakirodalmak között is eltérések mutatkoznak a szerzők önéletrajzi műveinek címét és tartalmát illetően, és a feldolgozások szinte egyáltalán nem hoznak közvetlen idézetet a szóban forgó munkákból.⁵ Így be kell érünk azzal a feltételezéssel, hogy az „önéletrajzi töredékek” valójában „erkölcsi végrendeletek”, és elsősorban az utódok okulását és erkölcsi nemesedését voltak hivatottak szolgálni. Közönségükként csakis a héberül olvasó műveltebb zsidók jöhettek számításba – Friesenhausen esetében ráadásul a csillagászat és a matematika szerelmesei, akik egyébként, mint később látni fogjuk, nem is voltak olyan kevesen. Hogy mekkora lehetett ez a héber műveltség kör, arról természetesen megbízható adattal nem rendelkezünk, e tárgyban is a szakirodalom becsléseire kell hagyatkoznunk.

Már említett munkájában, az 1937-ben megjelent és azóta is egyedülálló *Zsidó biedermeierben* Grünwald Miksa arról nem csekély polemikus éllel a következőket írja: „*Ha Csaplovits 1829-ben [Gemälde von Ungarn] azt állítja, hogy csak a rabbik értenek Magyarországon héberül, ez azt jelenti, hogy fogalma sem volt a korabeli zsidók belső életéről. Sem azelőtt, sem az után nem volt nálunk olyan virágzó hébernyelvű irodalom, mint éppen e korban. Ennek oka valószínűleg összefügg a zsidók erős számbeli megnövekedésével, itteni, a lengyelországinál jobb gazdasági helyzetével. Kultúrgeográfiai oka is van, az, hogy Magyarország igen közel volt a rohamosan asszimilálódó nyugati zsidósághoz, de a keleti zsidóság hagyományai rétegei is nagy tömegekben helyezkedtek itt el és emiatt élesebb küzdelem tört ki reform és hagyomány között, mint másutt. A rabbinizmus tudatosabban harcolt a modern áramlatok ellen. R. Szófer tanítványai százával levelezett és*

⁴ Ballagi Ernő 1942–43-ban, az OMZSA Évkönyvében megjelent *A múlt század regénye: Régi magyar zsidó memoárok* című írására támaszkodva Michael Silber említi David Friesenhausen „Mosdot Tevel (1820) önéletrajzi töredékeit”-t. A MZsL címszáva azonban [„Friesenhausen Dávid, matematikus, szül. Friesenhausenben (Bajorország) 1750 körül, megh. Gyulafehérváron 1828 márc. 23. Sokáig főképp Berlinben élt, azután Hunfalun, Sátoraljaújhelyen és végül Gyulafehérváron. Harmincéves koráig kizárólag talmudtudománnyal foglalkozott, azután teljes tíz évig felsőbb matematikával, asztronómiával, mechanikával és optikával, amely tárgyakról több értekezést írt. Tiszta héber nyelv algebrája és geometriája Kelil ha-Chesbon (Berlin, 1796) címen jelent meg. Másik műve a szintén héber nyelv Mosdosz Tevel, mely a Copernicus-féle rendszert fejtegeti (Wien, 1820). Ez utóbbi asztronómiai értekezéseiben külön foglalkozik Euclides tizenegyedik axiómájával. U. e. művében mellékelte csodálatosképpen a gyermekeinek szóló végrendeletét is. F. volt az első szószólója Magyarországon egy felállítandó modern rabbiszemináriumnak s egy ilyen irányú kidolgozott tervet József nádornak adott át 1806.”] inkább arra enged következtetni, hogy ebben az esetben is egy „erkölcsi végrendelet”-ről lehet szó. Lásd SILBER, 2002. 350. Ugyanitt Silber Hátám Szófernek egy *Szefer zikáron* címmel 1879-ben Pozsonyban megjelent, a város napóleoni ostromára való visszaemlékezését is megemlíti, míg a Grünwald által említett erkölcsi végrendeletet nem.

⁵ Grünwald Miksa azért idéz egy bekezdésnyit, lásd GRÜNWARD, 1937. („*A dessaui Rabbi Mózes (Mendelssohn) m. veit kézbe ne vegyék, hitetek akkor soha meg nem rendül ... Leányaink olvassák a mi német-zsidó könyveinket, amelyek bölcsseink példázatain épülnek, de semmi egyebet. Színházba soha ne járjanak, Isten titeket attól mentse. Igen szigorú tilalommal tiltom meg ezt nektek. Ha szavamatt követitek, részesülni fogtok Isten kegyében és a Templom felépítésének örömeiben.*”) Az idézet forrásaként Mózes Szófer unokája, Szófer S’lomó Chut Ha-M’ sullás (Hármas szál. Három rabbi életrajza) című Munkács 1893-ban (eredetileg Paks, 1887.) megjelent munkáját adja meg. Erről Jakob Katz azt írja: „*A könyv hagiografikus hangnemből íródott, s az egész nem más, mint a Szófer család nyílt tömjénezése. Salamon Szófer rabbi ugyan számos fontos dokumentumot felhasznált a könyvéhez, ám elmulasztotta ezeket tényszerűen kivonatolni, és ami még ennél is lényegesebb, elmulasztotta ezen dokumentumok történeti interpretálását is.*” Lásd KATZ, 1992. 81.

több mint 1200 vallási kérdésben döntött tudása és tekintélye alapján, hogy elhárítsa a történeti zsidóságot fenyegető súlyos veszélyeket. Mindez a héber irodalom síkján történt.”⁶

Ezt a héber nyelv irodalmát és közönségét a továbbiakban így jellemzi: „A Berlinből kiinduló héber felvilágosodás Magyarországon néhány évtizedre virágzó héber irodalmat teremtett. Ez a virágzás nem utolsósorban a rabbinizmusnak köszönhető, amely a héber nyelvet és a történeti zsidó kultúrát szélesebb rétegekben terjesztette el. A felvilágosodás héber irodalma távolról sem volt teológusok szűk körének tudományos kedvtelése, hanem a magyar zsidóság szellemi törekvéseinek kifejezője.”⁷ Az 1780 és 1850 közötti magyarországi zsidó oktatásügy helyzetét tárgyaló munkájában erre Bányaí Viktória is kitér: „A haszkala magyarországi térhódítása kapcsán szót kell ejtenünk arról a héber irodalmi mozgalomról, amely a zsidó felvilágosodás terjedését mindenütt kísérte. Ennek az irodalmi alkotótevékenységnek csak egy szeletét jelentették a tankönyvek, a kifejezetten az oktatás céljait szolgáló munkák [...]. Ezek mellett – még akkor is, ha csak szorosan a héber nyelv alkotásokat tekintjük – szép számban találunk tudományos-ismeretterjesztő, szépirodalmi, gyermekirodalmi műveket.”⁸

Grünwald szerint a zsidó felvilágosodás, a haszkala magyarországi képviselői héber nyelv írásaikban a német felvilágosodás eszméit terjesztették, így többek között azt a – későbbiekben egyre népszerűbbé váló – felfogást, hogy a vallás egyenlő a morállal. És hogy e tevékenységük nem maradt hatástalan, annak bizonyítékeként Grünwald idézi Fényes Elek 1847-ben megjelent *Magyarország leírása* című munkáját: „A mi említésre méltó, az aradi zsidók némely pestiekkel egyetemben Magyarország izraelitái közt legtöbb műveltséggel bírnak és szerfelett különböznek a régi szabású, úgynevezett lengyel szektától.”⁹ Mi több Arad, Mór és Pest-Budán kívül Pozsonyban, „a rabbinizmus legfőbb központjában is élt a héber aufkléristáknak egy kis csoportja. Maga Rabbi Szófé, aki elkeseredetten küzdött a vallási reformtervek ellen, nem volt a világi tudományok ellensége. Fiát Südfeld Gabriel tanította német nyelvre, aki maga is megpróbálkozott német drámaírással. Südfeld fia Max Nordau volt.”¹⁰

Mindennek eredményeképpen „a világi héber irodalom szekularizálta a magyar zsidóságot, elterjesztette a polgári világnézetet és egészen más viszonyt teremtett Európához, mint a rabbinizmus. [...] A rabbinizmus körében elhangzottak ugyan kételkedő kijelentések az európai felvilágosodás emberszeretetének értékéről. A magyarországi származású Benet Mordecháj, morva országos főrabbi mondotta: »Ne bízzatok oly nagyon a mi, új korszakunk dicső fényében, sem azokban a fennkölt frázisokban, amelyeket Jafet fiai (az európaiak) szeret-

⁶ GRÜNWARD, 1937. 62.

⁷ GRÜNWARD, 1937. 65. A magyarországi héber költészetről lásd még CAMILLY–WEINBERGER, 1966. és CAMILLY–WEINBERGER, 1991.

⁸ BÁNYAI, 2005. 39.

⁹ GRÜNWARD, 1937. 70.

¹⁰ GRÜNWARD, 1937. 71. Hátam Szófé, a német kultúrához fűződő viszonyának ellentmondásait elemzi BÁNYAI, 2005. 158–167. Südfeld további sorsáról és kulturális identitásáról érdekes adalékokat tartalmaz Újvári Hedvig Max Nordauról szóló 2002-es írása (ÚJÁRI, 2002. 156.) („*Sein Vater, Gabriel Südfeld, der bislang als deutschsprachiger Hauslehrer sein Brot erwarb und die ungarische Kultur zutiefst verachtete, verlor seine Anstellung und die Familie Südfeld damit ihren finanziellen Unterhalt. Die Magyarisierung erlebten sie in kultureller sowie in finanzieller Hinsicht als eine Niedergangerscheinung. Diese bittere Erfahrung der Jugendjahre prägte auch Nordaus Bestseller Entartung [1892/93], in dem jegliche Abweichung von der Kultur Goethes und Schillers ein Schritt in Richtung Dekadenz betrachtet wurde.*”)

nek hangoztatni.« *De e figyelmeztetés hiába hangzott el, a magyar zsidóság m. velődő rétege örömmel és reményekkel telve vetette magát a német kultúra ragyogó világába.*”¹¹

Chorin reformelképzeléseinek sorában jelentős szerepet játszott a héber nyelv imák mellett a német nyelv hitszónoklat bevezetése, s jöllehet ezt a javaslatát erősen támadták, Eliezer ben Farkas, a homonnai rabbi személyében olyan támogatója is akadt, aki egy értekezésében ott kereste a hitélet válságának okát, hogy „a zsidó ifjúság felnevelkedik anélkül, hogy ismerné hitének tartalmát, s értené papjának beszédét”.¹²

Míg a héber felvilágosodás magyarországi jelentkezése Komlós szerint Chorin 1798-as fellépéséhez köthető, a német felvilágosodásé 1819-től érvényesül, amikor a *Pannonia* című magyarországi német folyóirat zsidók előtt is megnyitja hasábjait.¹³ (Az újabb szakirodalom a Csehországból érkező, németül tanító fiatal emberek tevékenysége miatt az 1780-as évekre teszi a héber felvilágosodás eszméinek magyarországi megjelenését.)¹⁴ Ám a század nagyobbik részében a magyarországi zsidó lakosságnak távolról sem a német volt az anyanyelve. A német irodalomban való megjelenésük előtt a zsidó szerzők gondolataik rögzítésére a héberen kívül két nyelvet használtak: a jiddist és a 18. század végétől a latint.

„Jiddisül beszélt a magyar zsidóság a maga túlnyomó egészében a 19. század közepéig, a német csak lassan szorította ki, a magyar nyelv pedig csak a 19. század utolsó negyedében jutott végső uralomra a magyar zsidóságban” – írja Grünwald, aki ismét Csaplovitsot hívja tanúnak. Majd hozzáteszi: „Még 1843-ban is arról számol be a Századunk egyik száma, hogy a zsidók Magyarországon »zagyvalékukkal élnek«.”¹⁵ Ez a „zagyvalék” vagy „zsargon” az, amit ma nyugati jiddisnek neveznek, a kortársak körében azonban az *ajbelendisch* elnevezése dívott: az ország nyugati részét ugyanis *Ajbeland*nak, azaz *Oberland*nak nevezték, míg a kelet-magyarországi részt *Ünterland*nak, nyelvét pedig *ünterlendisch*nek.¹⁶

A 19. század első felében a Magyarországon élő zsidók három nagy csoportját lehet megkülönböztetni. Az északnyugati, nyugati területeken cseh-morva és osztrák eredetű bevándorlók éltek, az ő nyelvük volt az *ajbelendisch*, tehát a jiddis egy nyugati dialektusa, míg az északkeleti megyék többnyire galíciai származású zsidói a jiddis egy keleti dialektusát beszélték. Az e kettőnél kedvezőbb gazdasági helyzet és ezek szemében egyszerre lenézett és irigyelt harmadik csoportot az ország központi területein honos és akkorra már jelentős hányadukban német vagy magyar nyelvű, később *mameland*nak nevezett zsidók képezték. A század közepére a három csoportnak közel azonos volt a létszáma, ám az oberlandiak lakossága, közepes és nagyméretű gyülekezeteinek száma, szervezettsége, intézményhálózata Haraszti szerint egyes községekben a kelet-európai *stettlekét* is megköze-

¹¹ GRÜNWARD, 1937. 72. A Tolnai Nagylexikon szerint Jáfet „a Szentírásban Noé harmadik fia; a hagyomány szerint az európai és észak-ázsiai népek ősatya. A mohamedán mondák tizenegy népet származtatnak tőle, így Góg és Magóg népet, tehát a magyarok mondái őseit is.”

¹² GONDA, 1992. 61. Ugyanakkor Haraszti Eliezer ben Wolf Libermannként ír a homonnai rabbi-ról, ami ismét csak azt mutatja, hogy a névhasználat még korántsem rögzült, s nyilván a nyelvi környezet – és a kulturális kongruencia – határozta meg, melyik változatot használták az egyes szerzők, illetve a későbbi (irodalom)történeti munkák írói. Lásd HARASZTI, 2004. 166.

¹³ KOMLÓS, 1997. 18.

¹⁴ Lásd GONDA, 1992.; KATZBURG, 1999.; BANYAI, 2004 és HARASZTI, 2004.

¹⁵ GRÜNWARD, 1937. 85. („Die juden schwatzen ihr Kauderwelsch neben den Landesüblichen Sprachen fort” – írja Csaplovits 1829-ben.)

¹⁶ VARGA, 2002. 55.

lította, s akkor még igen csekély számú szefárd zsidó is élt Magyarországon, akiknek vélhetőleg a 17. században, a törököket követve telepedtek itt le az őseik.¹⁷

A nem a zsidósághoz kötődő nyelvek közül a latin volt az első, amelyet a zsidók Magyarországon nyomtatásban is használtak, méghozzá attól kezdve, hogy megjelent a II. József türelmi rendeletének következtében diplomát szerzett első magyarországi zsidó orvos – Österreicher József Manes, Balatonfüred első fürdő-orvosa – disszertációja.¹⁸ A latin azonban a zsidó szerzők tollán kizárólag az orvostudományi disszertációk nyelve maradt. Mindazonáltal a latin nyelv orvosi értekezések mellett 1835-től már magyar nyelvű dolgozatok is nyomdába kerültek,¹⁹ s az 1840-es években már az is előfordult, hogy a latin cím magyar nyelvű munkát rejtett.²⁰

Mindeme szellemi áramlatokon túl azonban a Magyarországon élő zsidók két – a 18. század közepe és a 18–19. század fordulója között született – nemzedékének nyelvhasználatára és kultúrájára az országló hatalom, elsősorban II. József türelmi és névrendelete volt a legnagyobb hatással.

A „nyelvrendelet”

A magyarországi zsidók helyzetét az ausztriai zsidókra vonatkozó türelmi rendelet megjelenése után egy évvel, 1783. március 31-én, a magyar kancelláriával és a helytartótanáccsal folytatott hosszasan levelezés után kiadott *Systematica Gentis Judaicae regulatio* (Rendszabály a zsidó népre vonatkozólag) szabályozta átfogóan. Amellett, hogy megnyitotta számukra a szabad királyi városokat és lehetővé tette, hogy bizonyos korlátozások mellett földet béreljenek, ipart űzzenek, kereskedjenek, nemcsak a pecsétvésés, a puskaporkészítés és a salétromnyerés tilalmát szüntette meg, de nyelvhasználatuk és iskolázásuk kérdéseit is rendezni kívánta.

A Rendszabály először is „*semmissé nyilvánítás és törvényi védelem megvonásának terhe mellett*” megtiltotta az ország egyes területein használatos nyelvektől eltérő nyelv alkalmazását. A rendelet szövegének második bekezdése tételesen is kifejti, melyek a tiltott nyelvek: „*őfelsége mind a héber nyelvnek (csupán az istentisztelet kivételével), mind a zsidók anyanyelvének vagyis a zsidó-németnek, közönségesen jüdisch-deutschnak a használatát minden, főleg bírósági, de bíróságokon kívüli ügyekkel való foglalkozásban is királyi tekintélyével megszüntetni rendeli, és a felsorolt megszüntetett zsidó nyelvek helyett a jövőben kegyesen elrendeli, hogy a zsidók mindenütt a tartományokban szokásos nyelvet használják, és hogy az említett kétesztendei határidőnek a közzétételétől számított eltelte után mindennemű okmány, amely akár tiszta héber, akár e nép által használatos zsidó nyelven íródott vagy lett aláírva – s törvényszéken vagy azon kívül tárgyalásokon kötelezettséget vagy közhittel séget szokott maga után vonni –, még ha rabbik fogalmazták vagy írták is alá, legfelsőbb királyi akaratnyilvánítás folytán eleve semmisnek és érvénytelennek nyilváníttassék*”.

¹⁷ HARASZTI, 2004. 120.

¹⁸ ÖSTERREICHER, 1781.

¹⁹ Lásd VENETIANER, 1986. 129. („*Österreicher József Manesz után két évtizedig nem tud a magyar bibliographia oly orvosi disszertációról, mely zsidó jelöltől származott volna, de azontúl egyre s r bben jelentkeznek s 1840-ig már tekintélyes irodalmat képeznek.*”) Magyar nyelv disszertációk: HÖNIG, 1835., KREMZIR, 1837., GRÜN WALD, 1839., RÓZSAY, 1840. – Lásd VENETIANER, 1986.

²⁰ VENETIANER, 1986. 184–185.

Ecélból megtiltja minden nem vallásos jelleg héber nyelv vagy „romlott zsidó nyelven”, vagy akár pusztán csak „zsidó bet kkel” szedett könyv behozatalát az országba, és az alattvalói között mutatkozó különbségeket az oktatás révén kívánja felszámolni. Ennek érdekében elrendeli zsidó nemzeti iskolák felállítását, ugyanakkor a „zsidók ismeretes megátalkodottságával és a velük született elfogultsággal” számolva szabaddá teszi a zsidók gyerekei számára a keresztény iskolák, középiskolák és – a teológia kivételével – az egyetemek látogatását, megtiltja a zsidó tanulók megkülönböztetését. A „zsidó nyelv lehető leghatásosabb háttérbe szorítása” céljából a „legszigorúbban tiltassék meg mindennem zsidó magánoktatás”, a később kiszabandó – négyévesnek javasolt – határidő leteltével el kell távolítani minden zsidó „köz- és magántanítót”, aki nem tudja igazolni, hogy rendelkezik a zsidó ifjúság neveléséhez elégséges és szükséges ismeretekkel, végül „hasonlóképpen kiszabandó, de hosszabb határidő, például a közzétételt követő tíz év letelte után a legszigorúbb büntetés terhe alatt egyetlen 25. életévét még be nem töltött zsidónak ne engedélyezzék kézm vesség folytatását, csapszék tartását, haszonbérlet vállalását vagy bármiféle jelentősebb hasznót hajtó – például gyapjúval, bőrrel, dohánnyal, gabonával stb. való – kereskedés folytatását (amiben tudniillik e nép jelentős kereseti forrásai rejlenek), kivéve ha valamely keresztény vagy zsidó nemzetiségi iskola vezetőségének hiteles bizonysga szerint, amit az illetékes közhatóság előtt kell bemutatnia, nem igazolja, hogy valamely zsidó vagy keresztény nemzetiségi iskolába járt, s ott a szükséges képzésben részesült”.²¹

Az abszolutista önkény felvilágosult változata tehát egyszerre biztosított szélesebb kör jogokat és sodorta veszélybe a hagyományos zsidó iskoláztatás révén megszilárdított közösségi kohéziót. „A hagyományos oktatás alapvető közösségi funkciója – mint ez a korabeli keresztény népoktatásra is igaz – a vallási ismeretek átadása, illetve olyan készségek megtanítása, melyek a vallási előírások teljesítéséhez, a közösség vallási életében való részvételhez szükségesek: a zsidóságnál elsősorban a héber bet ismeret a férfiak számára. A fenti célt a formális oktatási intézmények mellett, sőt inkább azokat megelőzve a családi nevelés és a zsinagógai jelenlét szolgálta. Ezeken a színtereken – nem pedig iskolában – ismerték meg az ünnepek szokásait, a zsidó közösség intézményeit, m kódését, tanulták meg az étkezési előírásokat stb.”²²

Az ilyen oktatás elsődleges célja egy olyan értelmezési keret kialakítása, amelybe a későbbiek során az egyén minden újabb élményét elhelyezheti. Az anyanyelven elsajátított közösségi kultúra, a mindennapokat teljesen átható, azok mozzanatait szigorúan szabályozó vallás által kínált nyelvi rendszer a befogadást is befolyásolja, így ez a nyelvi rendszer több, mint keret: az érzékelésre ható sz r is. A vallásos élmény nemcsak átstrukturálhatja a világi értelmezési keret szolgáltatta magyarázatokat, de átfogó – bibliai, a zsidóság esetében ezen kívül még talmudi – mintakészlettel is szolgál bizonyos helyzetek azonosítására és kezelésére.²³ Amikor a II. József rendelete által elindított folyamat elérkezik oda, hogy a zsidó gyerekek – szinte kivétel nélkül rendkívül unalmasként leírt – iskolai tantárgyként sajátítják el szüleik, illetve nagyszüleik vallását, az megsz nik érzékelési-értelmezési keretként m kódni.

Ezt sejtette meg a felvilágosodás különböző újtó törekvéseinek láttán a tradíciók elsőségét hirdető rabbiknak a Hátám Szóférral kezdődő sora, ezért t nik meg-alapozottnak Jakov Katznak az a véleménye, hogy fikció az ortodoxok azon állítása, miszerint ők csupán a tiszta, régi judaizmus őrzői: ez az ortodoxia valójá-

²¹ A rendelet teljes szövegét közli GONDA, 1992. 261–268.

²² Bányai Viktória összefoglalása KATZ, 2005. alapján. Lásd BÁNYAI, 2005. 17.

²³ Lásd WIKSTRÖM, 2003.

ban nem tradicionális, hanem tradicionalista. Tudatosan választja a hagyomány a hagyományosnál jóval szigorúbb őrzésének és érvényesítésének útját.²⁴ Amikor Moses Scheiber 1811-ben egy zsinagógai beszédében a vallási tanítások elsajátításának elsődlegességéhez ragaszkodik és a kitérést vizionálja az újítások kikerülhetetlen következményeként, ugyanazokat a felismeréseket fogalmazza meg a gyakorlat síkján, mint a 20. századi valláspszichológia.

„Így ha fiaink és utódaink nevelésük kezdetén tanulják a Szentírás egyszer értelmezését és olyan világi tudományokat, amelyek kívül esnek a Tórán, akkor még mielőtt felnőnek és eljutnának az írásmagyarázatig és a szóbeli tanig – ami a lényeg –, azelőtt választják a törvény nélküli állapotot: megtagadják az Urat és törvényeit, mint ebben a rossz nemzedékben egyes államokban láthatjuk. Felforgatják azt a rendet, amit az ősök megszabtak, és elbuknak. Egy sincs ezek között a fiak közül, aki ki ne térne az eljövendőben, és egy sincs, aki kedvelné a Talmudot, (...) de egyik sem fog valódi sikert elérni. Ezért áldjuk az Urat, Istenünket, hogy nem adta osztályrészünkül azt, amit nekik, és megfordította a sorrendet: előbb közelített minket Szinaj hegyéhez, még mielőtt megtanultuk ennek a világnak az útjait is, és bár ezután ennek a világnak az útjait is megtanultuk, mindkettő megmaradt kezünkben, hála az áldott Úrnak.”²⁵

A nyilvános anyanyelvhasználat tiltása ugyancsak rendkívül messze ható következmények forrása. A nyelvváltásnak általában – különösen a kiejtés és az intonáció akaratlagos elsajátításának lehetetlenségéből fakadó – negatívumait szokta hangsúlyozni a nyelvpolitikával foglalkozó szakirodalom, ám az újabb pszichológiai elméletek az előnyeit is rámutatnak. A soknyelvűség tapasztalata, az egynél több idegen nyelv elsajátítása nyomán óhatatlanul kialakul valamiféle nyelvi tudatosság: bizonyos dolgokról inkább az egyik, másokról inkább valamelyik másik nyelven tud az ember igazán megfelelő módon beszélni. A tudatossággal együtt az idegen nyelv távolságot is teremt, csökkenti a megnevezett külső és belső tárgyak érzelmi telítettségét. Az új nyelv által kikényszerített tudati átszerveződés fejlettebb önértelmezést hoz létre, megteremti az állandó változtatás lehetőségét. Ezáltal az anyanyelvhez való viszony is megváltozik, magától értetődősége elvész. Az új nyelv, ami már nem az *anya nyelve*, érzelmileg kevésbé telített, így elvontabb, ugyanakkor nagyobb szabadságot is biztosít. A többnyelvűség óhatatlan velejárója a belátás.²⁶ És más életfeltételek egyidejű változásával ugyancsak lazábbá teszi az eredeti közösséghez fűző kötelekeket.

Erről az élményről számol be az előbb részleges egyenjogúsítást és vallási (étkezési, ruházkodási) reformokat sürgető, majd kikeresztelkedett Marcus (Mordecháj) Nissa Weiss 1808-ban, 57 éves korában *Der erlöste Markus Nissa Weiss* címmel Pesten megjelent visszaemlékezésében: „Mózes könyvei, a próféták és a Talmud voltak fiatal éveim egyedüli tanulmányai. 18 évesen már mint nagy tudású zsidót becsültek és szerettek. Férfikoromban [...] még mindig tanulmányoztam a Talmudot és a Bibliát, gyakran prédikáltam a helyi zsinagógában, társaim mint kiváló, nagy tudású férfit tiszteltek. Ennek ellenére a legkevesebb ismeretem sem volt a héber nyelv szabályairól,

²⁴ KATZ, 1986. 4.

²⁵ Moses Schreiber valószínűleg 1811. február 10-én elhangzott beszédét idézi BÁNYAI, 2004. 159–160. (A fordításon a jobb érthetőség kedvéért apróbb központoszási és szórendi változásokat hajtottam végre – F. K.)

²⁶ Lásd LUDIN, 1998. 15–28.

tehát nem voltam olyan helyzetben, hogy a talmudisták törvénytárgyainak hibáit felismerhettem volna.”²⁷

Weiss csak II. József uralkodása idején, a nyilvános zsidó iskolák létrehozása-kor kezdett el előbb németül tanulni, majd ezután fogott bele a héber nyelvtan tanulmányozásába. Ezeknek az ismereteknek a birtokában egészen más szemmel kezdte olvasni a Bibliát, a felvilágosodás eszméi – és a héber nyelvtan – eltávolították a Talmudtól, a rabbinikus zsidóságtól.²⁸

Mindezen következményeket azonban a rendelet érvénybe lépésének idején még nem ismerhették, így a rendszabály a tradicionalisták számára is elfogadható volt. Ennek egyik oka, hogy a császár csak az alapszint , praktikus ismeretek (német írás, olvasás, számolás) oktatását írta elő, a természettudományok és a történelem tanítását nem, a vallásoktatás terén pedig autonómiát ígért. *„Másképp a vallási és világi tanulmányok sorrendjének, elsődlegességének kérdésében is (...) úgy t nt, hogy az állam koncepciója közelíthető az övékéhez. Csehországban a zsidó iskolákat felügyelő Ferdinand Schulsteind támogatta a rabbik igényét, hogy a gyerekek előbb részesüljenek vallásoktatásban, s csak tízévesen menjenek német iskolába”²⁹* – azaz továbbra is saját vallásuk „nyelve” maradhatott a gyerekek számára az elsődleges érzékelési-értelmezési keret.

II. József halálával 1790-től a német iskolák rendszere a külső kényszer gyengülése és több belső ok (a zsidó közösségre háruló anyagi megterhelés, a tankönyvek, alkotó szellemi háttér hiánya, erős tradicionalista fenntartások) együttes hatása miatt visszafejlődött.³⁰ Mérlegük mégis kedvező: a tanköteles zsidó gyerekek 10 százaléka, mintegy kétezeren élhettek az ott kapott oktatás előnyeivel, márpedig ez a szám nagyobb, mint azoké, akik a berlini zsidó felvilágosodásnak köszönhetően létrehozott iskolákban tanultak a német területeken.³¹ *„A józsefi nyilvános zsidó iskolák tagadhatatlan érdeme, hogy a szekuláris iskolázás egyáltalán megjelent a zsidóság körében.”³²*

Amikor az uralkodó halálát követően a városok – így Pest, Nagyszombat, Pécs – igyekeztek a falaik közé beköltözött zsidókat eltávolítani, a magyarországi zsidó közösség vezetői összehívták a zsidóság megbízottait, és a háromnapos, Budán tartott nagygyűlés bizottságot hozott létre, hogy az fogalmazza meg az uralkodóhoz és a diétához intézendő kérvényüket. Ám 1790 nyarán még nem akadt köztük senki, aki a 9 pontos folyamodványt latinul meg tudta volna írni.³³ E folyamodvány a szabad letelepedés, a földvásárlási, ipari és kereskedési jog és az országos és heti vásárokon való zavartalan kereskedelem mellett 6. pontjában azt kéri: *„képezhessék magukat alsó és felső tanintézetekben anélkül, hogy a vallásukban akadályoztatnának”³⁴*. A diéta a zsidók jogainak megerősítését tartalmazó határozatot hozott, amelyet a városok újabb tiltakozása ellenére II. Lipót szentesített. Az ezt követő 50 évben, 1840-ig – az ideiglenesnek szánt – *De Judaeis* címen bejegyzett XXXVIII. tc. szabályozta a zsidók helyzetét.

²⁷ Fazekas László fordításában idézi BÁNYAI, 2004. 204. (A fordításon a jobb érthetőség kedvéért apróbb központosítási és szórendi változásokat hajtottam végre – F. K.)

²⁸ BÁNYAI, 2004. 204.

²⁹ BÁNYAI, 2005. 47.

³⁰ BÁNYAI, 2005. 57–59.

³¹ BÁNYAI, 2005. 60.

³² BÁNYAI, 2005. 61.

³³ Lásd HARASZTI, 2004. 157. A folyamodványt Harashti szerint valószínűleg a magyar újságok cenzora, a szabadkőműves Pászthory Sámuel fogalmazta.

³⁴ GONDA, 1992. 49.

A „névrendelet”

Máig ható következményei vannak viszont II. József másik zsidókkal kapcsolatos rendszabályának, az 1787. július 23-án kiadott „*Mindenfajta zavar elkerülésének érdekében*” kezdetű rendeletének a zsidók nevééről. Ez az abszolutizmus szellemében kívánt rendet tenni a zsidók körében uralkodó rendetlenségben: családnévük hagyományosan addig nem volt, az azonos nevek megkülönböztetése az apa személynevének segítségével történt.³⁵ Így minden újszülött fiú mint a közösség valamely tagjának fia (Aser ben Ber, Ábrahám ben Mózes), minden újszülött lány pedig mint a közösség valamely tagjának lánya (Sára bat Salomo, Miriam bat Mordeháj) volt ismert. Am e hagyományt is felülírhatta – és igen gyakran felül is írta – ragadványnevek (mint példáulnak okáért a Tyroler, Österreicher, Ungár, Popper [= Frankfurter], Krackauer, Pollák stb.) formájában a szokás.³⁶

Az uralkodó a kötelező kételem, német (hangzású és írásmódú) családnév viselését írta elő „örök időkre” zsidó vallású alattvalói számára.³⁷ Ezzel hasonította ugyan névviselésüket a többi alattvalóéhoz, akik ugyancsak ilyen kételem, család- és személyneveket viseltek, másfelől azonban az (egyed)uralkodói önkényt kifejező törvény végrehajtása szabad utat engedett a tisztviselői önkényeskedésnek, s ezáltal újabb megkülönböztetésekhez vezetett. Nem ismert írásbeli bizonyíték, ám máig makacsul tartja magát a vélekedés, hogy II. József hivatalnokai csak kellő összeg kifizetése fejében írtak be rövid (egy-két szótagú) és jelentésében semleges német családnévet a zsidó alattvalók nyilvántartásába, ha pedig nem kaptak pénzt, igen hosszú és nevetséges jelentés (így például Katzenelbogen vagy Eselberg) nevekkal büntették a megvesztegetésükre nem hajlandó delikvenst.³⁸ De a viszonylag csekély számú német köznévi családnévként való túltengése, valamint az a tény, hogy egyes színnevek, illetve tulajdonságjelzők (Weisz, Schwarz,

³⁵ A dolgozatban a 'személynév' terminust korlátozott, keresztnévi értelmében használok. A zsidó családnévekről lásd MZsL, 178–179.

³⁶ „A családnévanyagban is megkezdődik a megszilárdulás. Amikor II. József rendelete megjelenik, egy zajló folyamatot siettet vele. [...] a nevek öröklődővé válása Nyugaton előrehaladottabb fokon volt [...]. Megfigyeléseim alapján azonban a helyzet Nyugaton sem volt annyira kedvező a családnév-öröklődés szempontjából, mint [...] a keleti területekkel való összehasonlítás fogalmazásából talán gondolhatnánk valaki. Még itt is túl sok az apanév, s hogy a rendeletnek volt hatása a zsidó családnévanyag fejlődésére, azt a mai névanyaggal való összevetés bizonyítja.” Lásd SCHEIBERNÉ, 1981. 116–117.

³⁷ II. József király, Rendelet a zsidók nevééről, 1787. július 23. Lásd KARÁDY-KOZMA, 2002. 21. („Mindenfajta zavar elkerülésének érdekében, mely az emberek egy osztályának esetében politikai vagy bírósi eljárásoknál vagy a magánéletben minden bizonnyal előáll, hogyha a családoknak nincsen meghatározott nemzetségnevük, és az egyes személyek olyan utónevet viselnek, melyet egyébként nem ismernek, az örökös tartományok összességére vonatkozóan egyetemesen elrendeljük:

1. §. A zsidóságot minden tartományban arra kell rábírní, hogy minden egyes családapára a családjának számára, a gyám és az árvák számára, és minden egyedülálló, nem atyai hatalom vagy gyámság, illetve gondnokság alatt álló férfiszemély 1788. január 1-től egy meghatározott [bestimmten] nemzetségnevet [Geschlechtsnamen] viseljen, az asszonyi nemből való egyedülálló személyek az apjuk nemzetségnevét, a házasság pedig a férjük nevét vegyék fel, minden személy azonban kivétel nélkül egy német utónevet [Vornamen] vegyen fel, amelyet egész élete folyamán nem módosíthat.

2. §. Minden eddigi, a zsidó nyelvekben szokásos, illetve azon helyre utaló elnevezéseket, ahol az illető általában vagy átmenetileg tartózkodik, mint például Schaulen, Joplitz, Jchem Kollin stb., végképp el kell hagyni.”)

³⁸ Ezt a „városi legendának” tekinthető és ma is eleven vélekedést nemcsak többektől hallottam, de különböző nyelveken több internetes oldalon is terjed. Valószínűsíthető eredetét és cáfolatát a münsteri Institut für Allgemeine Sprachwissenschaft munkatársa, Joachim Mugdan professzor ismerteti zsidó nevekkal kapcsolatos honlapján (<http://www.jewishgen.org/InfoFiles/namfaq0.htm>). Utolsó letöltés: 2008. február 12.). Szerinte a magyarázatot Karl Emil

Braun, Blau, Roth, Grósz, Klein) és földrajzi nevek – származási helyek, mint a Schlesinger – például rendkívüli mértékben túlterhelődtek a magyarországi zsidó névállományban, nyilván nem az önkéntes névválasztás eredménye.

A nyelvhasználat, illetve a nyelvi kultúra szempontjából e rendelet azért vált meghatározóvá, mert általában úgy értelmezték, hogy német családnevek felvételét teszi kötelezővé a zsidók számára, azaz ugyanabba az irányba – a nyelvcsere és kultúraváltás irányába – mutat, mint a türelmi rendelet nyilvános nyelvhasználatot előíró rendelkezései. Ezt erősíti meg 4. §-a is, miszerint: „1788. január 1-től kezdve a körülméltékedési és születési könyvek kivétel nélkül német nyelven vezetessenek, és minden megszületett, elhalálozott és házasságot kötött ne másféleképpen, hanem a német utónévvel és a mindenkorra meghatározottként felvett nemzetségnévvel jegyeztesse be.”

Igen valószínű, hogy azonban Karády Viktor és Kozma István álláspontja: „noha a rendelet kétségtelenül csupán az utónevekre nézve teszi kötelezővé a német név felvételét, mégis, a pártus egészének szelleme, a nem teljesen egyértelmű megfogalmazások, fordulatok, az okmányok német nyelven való kiállításának és a német nyelv anyakönyvezésnek a kötelezettsége stb., a rendeletet végrehajtó közigazgatási szervek – és nyilván az érintett zsidók többsége – számára is azt sugallta, hogy a német utónevek mellé német vezetéknévvel kell felvenni. A német családnevek felvételét implikálta az is, hogy az akkoriban Magyarországon élő (nagyreszt bevándorolt) zsidóság is inkább a német nyelvi-kulturális körrel érintkezett intenzívebben.”³⁹

Erre enged következtetni a *Magyar Zsidó Lexikon* Magyar családnevek⁴⁰ címszáva is: „Az 1780-ból eredő conscriptiós íveken, amelyek a családnevek felvételére vonatkozó császári rendelet végrehajtásának alapjául szolgáltak, a következő magyar neveket találjuk: Bárány Ábrahám, Csonka Izsák, Horpács Mózes, Jónap Éliás, Kohányi Simon, Kossuth Izsák, Kosztolányi Salamon, Lengyel Jakab, Lőrincz Jakab, Lukács Izsák, Mázos Mózes, Szarvas János, Varga Simon. A császári rendelet végrehajtói ezeket az ősi neveket tudomásul vették, további viselésüket megengedték és amennyiben egyik-másik család azóta ki nem halt, a magyar nevek tovább öröklődtek.”⁴¹

A rendelet szövege a – hivatalos – névváltoztatásnak még a lehetőségét is kizárja, s így az a zsidók számára annak ellenére több mint hatvan évig lehetetlen maradt, hogy a nem zsidók névváltoztatását I. Ferenc 1814-ben hivatalos eljárás-hoz kötve engedélyezte. 1826-tól a zsidók is megváltoztathatták nevüket, de csak akkor, ha ezzel egyidejűleg ki is keresztelkedtek. A konvertáláshoz ekkor még ket-tős (állami és egyházi) jóváhagyásra volt szükség, de 1848-tól már az egyházi beleegyezést is elegendőnek tekintették. Természetesen a névváltoztatáshoz még mindig szükség volt az állam engedélyére. 1849-től kikeresztelkedés nélkül is lehetett névváltoztatási kérvényt benyújtani a belügyminisztériumhoz. 1849-ben az 1848-as forradalom és szabadságharc előtt és alatt engedélyezett névváltoztatások érvényüket veszítették, ám sokan ragaszkodtak az így szerzett nevükhöz, és azt akár illegálisan is megtartották.⁴²

Franzos *Namensstudien* című, 1880-ban megjelent munkájában kell keresni, amelyet Erwin Manuel Dreifuss cáfol (DREIFUSS, 1927. 16.).

³⁹ KARÁDY-KOZMA, 2002. 22.

⁴⁰ Ennek szerzője Újváry Péter, aki Mandl Bernátnak „A zsidók családneveiről” az *Egyenlőségben* 1909-ben megjelent ötrészes sorozatára hivatkozik.

⁴¹ MZsL, 1927. 540.

⁴² Köszönöm Kozma Juditnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a *Névváltoztatás – társadalom – történelem. Családnév-változtatások – több szempontú megközelítésben* című előadásának

A 18. század végén tehát a zömmel jiddis anyanyelv⁴³ magyarországi zsidókat a törvényes keretek lökték, a felvilágosodás szelleme pedig húzta az – irodalmi – német nyelv elsajátítása és alkalmazása felé. Mindkettő – azaz II. József rendeletei és az azokat előkészítő filozófiai-vallási felvilágosodás – ugyanazokra a filozófiai eszmékre vezethető vissza, többek között az újkori racionalizmusra és természetjogi szemléletre. Ez nem a Bibliában rögzített tételes isteni törvényt, hanem a természetes vallás világából származó, tisztán racionális, emberi megfontolásokból levezethető erkölcsi elveket tekinti az emberek közötti viszonyokat szabályozó előírások forrásának.⁴⁴

„II. József zsidókkal kapcsolatos rendeletei csak a felvilágosodott abszolutizmus rendszerébe illeszthetőek” – írja Haraszti György a magyarországi zsidóság történetének szakirodalmát eddig legátfogóbban feldolgozó munkájában. „Számukat nem kívánta növelni, de tanításukkal, felvilágosításukkal, m. veltebbé tételükkel, a gy. löletes kényszerítő törvények és a megvetést okozó megkülönböztetések eltörlésével »hasznos állampolgárokká« akarta »nevelni« őket.”⁴⁵

Már egy 1781. október 21-i kéziratában is kifejtette, hogy mindezen intézkedések végső célja „e nemzet sajátjaként ismert előítéleteinek kiirtása, tagjainak felvilágosítása, és ezek révén keresztényekké tétele, vagy erkölcsi karakterük megjavítása és hasznos állampolgárrá való kiképezésük, ami legalábbis a leszármazottaikban egészen bizonyosan meg is történik majd”.⁴⁶

Ha e célkit. zéstől nyilván el is borzadtak volna, a magyarországi zsidó felvilágosodás képviselői maguk is a hitélet korszerű átférmálására törekedtek. A Chorin írása nyomán kiróbbant kecsgevíta középpontjában egy étkezési előírás kapcsán a józan ész, a hétköznapi racionalitás került szembe a hagyomány közösségmegtartó erejét felismerő szemlélettel: a kecsge nyilvánvaló módon hal, ezért a zsidó vallás előírásait követő ember számára is ehető – állította Chorin, mivel azonban a pikke-lyeit nem lehet lekaparni, ezért a fogyasztása tilos – szegeztek vele szembe a hagyományh. rabbik.

„A zsidóság tradicionalista szárnya a 18. és 19. század fordulóján részben azért nem tudott megbirkózni a helyzettel, mert szó szerint és képletesen nem volt közös nyelve azzal az európai környezettel, amelyben a zsidók éltek, de amelytől a gettó falai elválasztották őket. Intellektuálisan és érzelmileg is benne éltek a zsidó hagyomány világában, ennek gaz-

szövegét, mely a 2007. október 22–24. között megtartott konferencián az „Osztrák és magyar zsidók névváltoztatásai a 18–20. században” témakörben hangzott el. Lásd FARKAS, 2003.; STAUDACHER, 2002.; OROSZ, 1977.

⁴³ Bár voltak kivételek, melyek arányáról azonban elképzelésünk sem nagyon lehet. Mindenesetre a II. József által 1783-ban kiadott rendszabály szellemében Nagymartonban létrehozott első iskola képesített tanítója, a csehországi felvilágosodás híve és propagandistája, Peter Beer 1839-ben megjelent önéletrajzában így emlékezett vissza első – 1779-es – magyarországi élményére: „Első állomásom Magyarország egyik falujában, Nagyszekeken [Nagyszegen], a felső Duna mellett volt. Ezen faluban egyetlen egy ember sem volt, aki a német nyelvet értette volna, s még abban a házban is, ahol mint tanító alkalmazva voltam, a társalgás tisztán magyar nyelven folyt. Csak a legnagyobb fáradság árán voltam képes tanítványaimmal a Pentateuchust megismertetni, ezen tanítás a közönséges, úgynevezett zsidó-német dialektusban történt.” Idézi BÁNYAI, 2005. 27.

⁴⁴ Lásd KISS, 2005. („A Habsburg-monarchiában és általában a német nyelvterületen Samuel Pufendorf 17. századi munkái, majd Christian Wolf népszerű természetjogi írásai mellett főleg a bécsi jogfilozófusok, P. J. Riegger, K. A. von Martini és J. H. von Justi járultak hozzá a jozefinista ideológia kialakulásához. A protestáns középiskolások kötelező tananyagként sajátították el a német természetjogi ismereteket, de – érdekes módon – a protestáns szerzők alapm. veai a katolikus iskolák tananyagában is helyet kaptak. Nagyrészt a leendő II. József is ezeken nevelődött.”)

⁴⁵ HARASZTI, 2004. 75.

⁴⁶ GRÜNWARD, 1937. 52.

dag, de nagyon bonyolult és sajátos kifejezésrendszerét használták, s ezt nem lehetett közvetíteni senkinek, aki nem volt ugyanolyan otthonos benne, mint ők maguk. A felvilágosodott zsidóknak ellenben az egyik célja éppen az volt – és nem egy közülük ugyanúgy ragaszkodott a vallási előírásokhoz, mint akármelyik rabbi –, hogy a zsidó társadalmat kiemeljék kulturális elszigeteltségéből azáltal, hogy a zsidó tanítást újrafogalmazzák az európai felvilágosodás nyelvezetében.”⁴⁷

Az erre tett első kísérlet egyfajta nyelvújítás: a szent nyelv, a héber, a *lesón ha-kódes* „megtisztítását”, megújítását, a kor magaskultúrájának kifejezésére alkalmassá tételét – és ezzel persze világi célokra való felhasználását, szekularizálását – t zte ki céljául. A német felvilágosodás filozófiájával és irodalmával kapcsolatba került zsidók számára a hallás után, élő nyelvként és minden nyelvtani ismeretet nélkülözve elsajátított héber ugyanúgy a tudatlanság, a kulturálatlanság, a kor kifejezésével élve a „sötétség”, a „zelotizmus” szimbólumává vált, mint a *mamelosen*, azaz az anyanyelv, a saját szépirodalommal nem rendelkező – ráadásul nem is önálló, mert német nyelvterületen, a századok folyamán származéknyelvként kialakult, felnémet jelleg – és sláv elemeket tartalmazó –, „romlott”-nak, zagyvalékknak, zsongonnak tekintett jiddis.

A tradicionalisták által megvetően csak „desszauiként” emlegetett – még kimondani, leírni is borzasztó lett volna a nevét – Moses Mendelssohn a „romlott német” irodalmi némettel való felváltásában látta a zsidók m veltségbeli és társadalmi felemelkedésének zálogát, ezért tartotta fontosnak Mózes öt könyvét németre fordítani. S bár mint láthattuk, e fordítás olvasása a tradicionalisták szemében mélységesen elítélendőnek számított, „1833-ban a *Hatam Szófé*r approbálta Leopold Dukes munkáját, Mózes öt könyvének németre fordított, Rasi-kommentárral megjelent kiadását. Az ajánlás a munka hasznát abban látta, hogy hozzáférhetővé teszi a kommentárt azok számára is, akik már csak idegen nyelv könyveket olvasnak.”⁴⁸

Nem csoda tehát, ha a 19. század legkorábbi, ma is hozzáférhető magyarországi zsidó önéletírásainak nyelve a német. Elég összesíteni a Szinnyeiben címszóként szereplő, 1750 és 1810 között született 102 zsidó szerző publikációinak nyelvét, hogy kiderüljön: a statisztika is ezt valószínű síténé. Mert míg a héberül, latinul és magyarul publikáló szerzők aránya igen hasonló – héber 25, latin 21, magyar 19 –, németül (is) ír 70. E számok természetesen átfedéseket is tartalmaznak: csak héberül ír 15, héberül és németül 7, héberül, németül és magyarul 3 szerző; csak latinul 11, latinul és németül 5, latinul és magyarul 3, latinul, németül és magyarul 3; csak magyarul 3, németül és magyarul 8; németül és valami más nyelven 2. A német vezető szerepe egyértelmű, használatának gyakorisága egyedül is meghaladja a másik három nyelv együttes előfordulását.

A csak héberül írók egy tanító és egy Talmud-tudós kivételével mind rabbik; a csak latinul publikálók közül az egy – kitért és bölcsészeti doktor – történész Keresztury József híján mind orvos; a csak magyar munkával szereplők közül egy – a Siklós városába érkező Németh-Ujvári gróf Batthyány Kázmért üdvözlő –, *izraelita*, egy orvos, egy pedig tanító; a csak németül írók közül a már említett foglalatosságok m velői mellett szerepel még egy történetíró-bankár, két kereskedő, három hírlapíró, illetve szerkesztő és egy író. A 102 szerző közül egyébként ötnek (4,9%) a címszavában szerepel, hogy kitért: 3 orvos (egyikük lapszerkesztőként dolgozik), egy további lapszerkesztő és a már említett történész egyetemi tanár. Közülük hárman – Keresztury József, valamint az eredeti nevén, Klein Hermann-

⁴⁷ KATZ, 1995. 163.

⁴⁸ BÁNYAI, 2005. 164.

ként ugyancsak publikáló Kilényi János és Hugó Károly – a nevüket is magyarosították, de Klein Gyula Lipót nem és Cajus Gábor sem. Magyar nevet visel még a Kempelen Béla szerint 1848-ban magyarosító és a *Magyar Zsidó Lexikon*ban – nem kitérteként – szereplő Korányi (Kornfeld) Sebald orvos,⁴⁹ nyilván ez lehetett a legkorábbi időpontja az ugyancsak hitén megmaradt Erdey (Hirschfeld) Fülöp közgazdász-orvosdoktor névváltoztatásának is, míg Munkács Izsaák rabbi alighanem már a nyelvrendelet idején is e néven ismert családba született vagy rabbiként vált e néven ismertté.⁵⁰

A két generációból összesen 30 a Szinnyeiben szereplő rabbik és főrbibik száma; 16 a tanító, tanár és iskolaigazgató; 27 az orvosdoktor és sebész; 4 a bölcselétudor (köztük az egyetemi tanár Keresztury); 4 a (Talmud)tudós; 2 hitközségi jegyző; szerepel itt egy „*Schutzjud*”⁵¹ és egy „*izraelita*”; továbbá egy nagykereskedő (Blass Móritz), a budapesti bankkegyesület-részvénytársaság elnöke és történész (Ellenberger Henrik), egy kereskedő (Bing János) és egy „*pesti polgár*” (Kunewalder Jónás); valamint a már említett hírlapírók, végül az egyetlen íróként feltüntetett Moritz Gottlieb Saphir. Mindhárom e korszakból ránk maradt hosszabb önéletírás szerzőjét – Josef Bachot, Moritz Gottlieb Saphirt és Joseph Rosenzweiget – megtaláljuk közöttük, ám az övéké már egy másik történet: a magyarországi zsidó értelmiség első nemzedékének története.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BÁNYAI

- 2005 BÁNYAI Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850*. Budapest, Gondolat, 2005.

DREIFUSS

- 1927 DREIFUSS, Erwin Manuel: *Die Familiennamen der Juden*. Unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Baden zu Anfang des 19. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Emanzipation. Frankfurt am Main, J. Kaufmann, 1927.

CAMILLY–WEINBERGER

- 1966 CAMILLY–WEINBERGER, Moshe: Hebrew Poetry in Hungary. In: *Hungarian-Jewish Studies, I. Vol.* Ed.: BRAHAM, Randolph L. (ed.): New York, World Federation of Hungarian Jews, 1966. 259–342.
- 1991 CAMILLY–WEINBERGER, Moshe: A magyarországi héber költészet tematikája. In: *Évkönyv, 1885–1991*. Budapest, ORI, 1991. 317–330.

FARKAS

- 2003 FARKAS Tamás: A magyar családnévanyag két nagy típusáról. In: *Magyar Nyelv*, 99. (2003) 2. sz. 144–163.

GRÜNWALD

- 1939 GRÜNWALD Adolf: A gyógyszer vizsgálatokról. Buda, k. n., 1839.

⁴⁹ KEMPELEN, 1999. I. 123.

⁵⁰ Kempelen említi, hogy a szélsőséges ortodox nézeteket képviselő Jakab Abraham Singer bodrogkeresztúri, majd losonci rabbi születési helye után Koppel (=Jakob) Paks néven is ismert volt. KEMPELEN, 1999. III. 56.

⁵¹ Földesúri jogi védelem alatt álló zsidó.

GRÜNWALD

1937 GRÜNWALD Miksa: *Zsidó biedermeier*. Budapest, 1937. (*Minerva könyvtár*, 112.)

GONDA

1992 GONDA László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, Századvég, 1992.

HARASZTI

2004 HARASZTI György: *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig*. Kézirat, 2004.

HÖNIG

1835 HÖNIG Ignác: Rövid vázlata a kövérségnek. Pest, k. n., 1835.

KARÁDY-KOZMA

2002 KARÁDY Viktor – KOZMA István: *Név és emlékezet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, Osiris, 2002.

KATZ

1995 KATZ, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada, 1770–1870*. Ford. Pap Mária. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 1995.

2005 KATZ, Jakov: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. Ford. Stöckl Judit. Budapest, Múlt és Jövő, 2005.

KATZBURG

1999 KATZBURG, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Ford. Ács Gábor. Budapest, Osiris, 1999.

KEMPELEN

1999 KEMPELEN Béla: *Magyar zsidó családok*. Budapest, Makkabi, 1999.

KISS

2005 KISS László: *A szlovák nemzeti tudat születése*. Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2005. (*Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*, 32.)

KOMLÓS

1997 KOMLÓS Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holokausztig. I–II*. Budapest, Múlt és Jövő, 1997.

KREMSZIR

1837 KREMSZIR Mózes: *Némely magyar népgyógyszerek bíráló vizsgálata*. Pest, k. n., 1837.

LUDIN

1998 LUDIN, József: *Sprechen und Identifizieren in der psychoanalytischen Erfahrung*. In: GRÖZINGER, Karl E.: *Sprache und Identität im Judentum*. Wiesbaden, Harrasowitz, 1998.

MZSL

1929 *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk.: UJVÁRI Péter. Budapest, 1929.

OROSZ

1977 OROSZ Béla: *A hivatalos családnév-változtatásokat megalapozó tényezők a XIX. század második felében*. In: *Magyar Nyelvőr*, 101. (1977) 31–40.

ÖSTERREICHER

- 1781 ÖSTERREICHER József Manesz: *Analyses aquarum Budensium item aquae Sarisapiensis et acidulae Fürediensis, praemissa methodo professoris Winterl, cum tabellis.* Viennae, k. n., 1781.

RÓZSAY

- 1840 RÓZSAY József: Muraköz helybeli és természettani szempontból. Ford. Edvi Illés László. Pest, k. n., 1840

SCHEIBERNÉ

- 1981 SCHEIBERNÉ Bernáth Livia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig.* Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1981.

SILBER

- 2002 SILBER, Michael: Utószó. In: MUNK, Méir Ábrahám: *Életem története.* Budapest, Múlt és Jövő, 2002. 333–352.

STAUDACHER

- 2002 STAUDACHER, Anna L.: „Prius Jacobus Pinckas dictus – nomen datum Aloysius Scharstein.” Zum Namenswechsel jüdischer Konvertiten in Wien und Umgebung (vom 18. Jahrhundert bis zum Jahr 1868). In: *Österreichische Namenforschung*, 30. (2002) 3. sz. 85–141.

ÚJVÁRI

- 2002 ÚJVÁRI Hedvig: Ein literarischer Grenzgänger: Max Nordau. In: *Wer mag wohl die junge, schwarzäugige Dame seyn? Zuordnungsfragen, Darstellungsprinzipien, Bewertungskriterien der deutsch(sprachig)en Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa.* Hrsg.: BIECHELE, Werner – F. BALOGH András. Budapest, Argumentum – ELTE Germanistisches Institut, 2002. 154–166 (*Budapester Beiträge zur Germanistik*, 41.)

VARGA

- 2002 VARGA Péter: „Der Großpapa spricht mit dem lieben Gott!” Grenzerfahrungen der Esseker Jüdin Wilma von Vukelich. In: *Literatur und Kultur in Grenzräumen.* Hrsg.: Tanja LANGE, Jörg SCHÖNERT – Péter VARGA. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002. (*Budapester Studien zur Literaturwissenschaft*, 2.)

VENETIANER

- 1986 VENETIANER Lajos: *A magyar zsidóság története.* Budapest, Könyvtérképesítő vállalat, 1986.

WIKSTRÖM

- 2003 WIKSTRÖM, Owe: Attribúció, szerepek, vallás. Sundén vallásos szerepelméletének teoretikai elemzése és a vallásos élmények attribúciós megközelítése. In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 58. (2003) 1. sz. 51–64.

Gerhard Péter

Identitáskeresés Frankenburg Adolf és Rákosi Jenő önéletírásaiban

Bevezetés

EDOLGOZATBAN Frankenburg Adolf és Rákosi Jenő önéletírásainak elemzésével próbálok közelebb kerülni annak megértéséhez, hogyan zajlik a nemzeti identitás megkonstruálása. Pontosabb lenne talán úgy fogalmazni, hogy etnikai eredetében bizonytalan nemzeti identitások konstruálásáról van szó, hiszen mindkét önéletíró bizonytalan etnikai háttérrel rendelkezett. Míg Frankenburg Adolf a modern magyar nemzeti „öntudat” legelső képviselői között tartható számon, addig Rákosi Jenő teljesen kiforrott nemzeti identitással rendelkezett.¹

Bár a két kiválasztott önéletíró születése között egy generációnyi, 31 évnyi a távolság, életútjuk számos közös pontja miatt talán nem hatnak idegenül egymás mellett. Mindketten dunántúli, uradalomról uradalomra költözködő, német származású, ám kétséges etnikai identitású gazdatiszti családból származtak. Szüleik egy időre német többség városokba küldték őket, Sopronba (itt a bencés gimnázium padjait koptatták mindketten), illetve Rákosit Kőszegre is, így jól megtanultak németül. Mindketten rövid kitérőt tettek a gazdálkodás területére, majd Pesten próbáltak meg hírnevet szerezni. Így lettek magyarosító túlbuzgóságukról nevezetes közéleti szereplők, és talán az sem véletlen, hogy az éledő magyar nemzeti identitás számára olyan fontos terepen fejtették ki tevékenységüket, mint az

¹ Milyen értelemben különböztethető meg az etnikai és a nemzeti identitás? Mivel az identitást nemcsak az egyéni fejlődés, hanem a társadalmi változás is alakíthatja, ezért élesen megkülönböztethetők például a hagyományos, etnikai és a modern, nemzeti identitásminták. A premodern társadalmakban az egyén tartós – elsősorban antropológiai különbségeken nyugvó – identitáskategóriákkal rendelkezik, a modern társadalmakban viszont a nagyobb differenciáltság miatt nincsenek készen kapott identitáskategóriák, az azonosulásra alkalmas csoportok száma megnő, az egyénnek nagyobb választási lehetőségei vannak – ez viszont az identitásproblémák kialakulásának is a forrása. Így az etnikai identitás a hagyományos, preindusztriális társadalmakban a közös leszármazás fikcióján alapul, és a közös kulturális értékeket osztó csoportokra jellemző. Ez a fikció a modern államok kialakulásával – mivel már nem képes betölteni közösségteremtő funkcióját – háttérbe szorul, bár nem tűnik el teljesen. A nemzeti identitás egyéni erőfeszítést igénylő, modern identitáskategória, ami feltételezi a közvetlen kapcsolatok közvetett kapcsolatokká váló átalakulását, ezáltal homogenizálja az amúgy egyre heterogénebbé váló társadalmat. Lásd PATAKI, 1987.; CSEPELI, 1992.; BARTH, 1996.; BINDORFFER, 2001.

irodalom és a színház. Abban is hasonlíthatók, hogy megírták, és még életükben ki is adták önéletírásukat.²

Az új nemzeti identitás első generációja: Frankenburg Adolf

Frankenburg Adolf három részletben adta ki emlékiratait. Az első két kötet *Őszinte vallomások* címmel 1861-ben jelent meg, és a szerző életének első húsz évéről szól. Ennek folytatása az 1868-ban, három kötetben kiadott *Emlékiratok*, míg a császárvárosban töltött éveiről *Bécsi élményeim* címmel két, 1880-ban publikált kötetben számolt be. Visszaemlékezéseiben életének 1868-ig, vagyis Sopronba településéig tartó szakasza kerül bemutatásra.³ Irodalmi, vagy legalábbis zsumnalisztikai igénnyel megfogalmazott mondataiból kitűnik, hogy önéletírását eleve a nagyközönség elé kívánta tárni. Eredetileg naplót vezetett, emlékezete mellett ezekre a feljegyzéseire is támaszkodhatott, amikor felidézte életének bizonyos eseményeit – bár naplójának egy része az 1849-es házkutatások során eltemített.⁴ Továbbá Tési Edit adta közre Frankenburg egy rövid, tényszerű önéletrajzát, amely valószínűleg 1878-ból származik.⁵

A szerző publicisztikaival a magyarosítás egyik legagresszívabb és legtürelmetlenebb élharcosa volt az 1840-es évek Pestjén, aki éppen a német nyelv és kultúra visszaszorításáért küzdött. Különös módon ez a tevékenysége részben német nyelvű irodalmi pályakezdéssel, valamint évtizedekig tartó hivatali karrierrel párosult. Hogyan alakulhatott ki a két, egymással látszólag nehezen összeegyeztethető szerep?

Frankenburg Adolf 1811-ben egy Sopronhoz közeli faluban, Németkeresztúron (másik neve: Sopronkeresztúr), katolikus családban született. Édesapja, Frankenburg Antal ekkor a helyi Esterházy-uradalom gazdatisztje volt, de hamarosan a Széchenyiek szolgálatába állt Peresztegen, majd Sopronhorpácson. A Győrött született, harmincadi tisztnek indult nemesi származású apát, aki a győri táborban mint inszurgens szolgált, sőt főhadnagy lett, fia így jellemezte: „*két nagy hibája volt: t. i. igen nagy magyar és igen őszinte ember volt. Szerette mondani: »német a nevem, magyar a szívem«*”.⁶ Az apa a fiú szerint annyira magyar érzelmű volt, hogy „*sohase*

² Az önéletírásnak éppen az a célja, hogy a sikeres társadalmi alkalmazkodás bemutatására koherens fejlődéstörténetet alakítson ki a megélt eseményekből. Így a műfaj – kellő óvatossággal kezelve – alkalmas lehet a szerző identitásának a vizsgálatára. Az elbeszélte történet szereplője és az (elvileg vele azonos) önéletíró között ugyanis – a naplóíróval ellentétben – van már bizonyos távolság, az önéletírás folyamán a szerző értelmezi, és értelmes keretbe illeszti a megélt történeteket. A leírás pillanatában történő értelmezés pedig óhatatlanul különbözik a történet átélésével egyidejű értelmezéstől. A szerző, mivel fejlődéstörténetet ír, bemutathatja saját korábbi, eltérő identitásait, de az emlékezet működésének jellegzetességei folytán szelektálja, aktívan rekonstruálja és újraértelmezi a múltat, az önéletírás tehát elsősorban a múlt keletkezésének idején valott önértékelést mutatja be, a korábbi identitás(ok) pedig csak nyomokban fedezhetőek fel. PATAKI, 2001. 257., 262.; SZÁVAI, 1978. 76.

³ Önéletírásainak utolsó megjelent kötete így végződik: „*A viszontlátásra, ha az isten akarja!*” Ez arra utal, hogy a szerzőtől nem állhatott távol az emlékiratok folytatása. FRANKENBURG, 1880. II. 208.

⁴ FRANKENBURG, 1880. I. 58., 178.

⁵ FRANKENBURG, 1948.

⁶ FRANKENBURG, 1861. I. 14.

ment német komédiába”.⁷ Az azonban elgondolkodtató, hogy gyermekei, Ferenc, az 1830-ban elhunyt nővér, Lujza és Adolf nem kimondottan magyaros hangzású keresztnévet kaptak. Az édesanyjáról, Grill Annáról szólva, Adolf elsősorban annak vallásosságát emelte ki. A család eredetéről – a nemesi származáson kívül – nem sokat tudott a szerző. Amikor Frankenburg Adolf apja 1842-ben bekövetkezett halála után azzal a céllal látogatta meg nagybátyját, hogy pénzt kérjen tőle, csak ígéretet kapott, hogy a család utolsó sarjaként majd úgysis örökös lesz. „*Kár is lett volna e hires családnak, mellynek nemzetségi fája olly régi időkig terjed, hogy még azt sem tudnám hitelesen kimutatni, ki és miféle ember volt nagyapám? nyom nélkül elenyészne*”⁸ – f zte hozzá a nagybácsi válaszához a szerző, és visszaemlékezéseiből valóban nem sok tudható meg távolabbi felmenőiről. Keresztúr német, Peresztég ugyan eredetileg német, de elmagyarosodott, Horpács pedig magyar lakosságú falu volt a 19. század elején. Itt töltötte életének első éveit Frankenburg Adolf, majd hétéves korában Sopronban élő nagyanijához került. A család nyelvhasználata nem egyértelmű, az önéletírások ehhez nem adnak támpontot. Forrásai megjelölése nélkül Machatsek Lucia úgy vélte, németajkú família lehetett,⁹ míg Kósa János szerint feltehetően mind a magyar, mind a német nyelv használatos volt a Frankenburg-családban.¹⁰ Adolf szülei jó viszonyban voltak a Liszt-családdal, a szülők egymás gyermekeinek keresztszülei voltak, és míg Keresztúron laktak, a két család hetente többször is összejárt.¹¹ A gyermekkori játszópajtás, az Adolfnál csak egy hónappal idősebb Liszt Ferenc viszont nem tudott magyarul. A Frankenburg-családdal együtt élő vértesskapitány, Niesner József az önéletírás tanúsága szerint németül intette le a Liszt Ferencet játszani hívó Frankenburg gyerekeket.¹²

A szerző saját állítása szerint magyar anyanyelvű volt, a német számára idegen nyelv volt. Írni-olvasni még a horpácsi tanítótól tanult, majd hét éves korától Sopronban járt iskolába, és az első négy gimnáziumi évet is a soproni bencéseknel végezte el. „*A soproni gimnáziumban a deák grammaticán kívül mindent magyarul tanultunk. A német tanítványok erre nem voltak ugyan kötelezve, mégis azoknak legnagyobb része a magyarok közé iratta be magát. Azt mondták, hogy magyarok, s mire a kisebb iskolákat elvégezték, azok is voltak. Ől megfértünk egymás mellett; nem emlékezem, hogy közöttünk valaha nemzetiségi viszálykodások lettek volna: pedig voltunk az iskolában magyarok, németek és horvátok.*”¹³ „*Tanítóm mind a négy kisebb deák iskolán keresztül Petykó Ödön benedekrendi áldozó pap volt. Neki s a szónoklati tanító Borovszky Lénártnak lehetett leginkább a soproni gimnáziumban akkoriban kiválólág uralkodott magyar szellemet köszönni.*”¹⁴ Nagyanija halála után Frankenburg Adolf egy tanár házában szállt meg, aki németül tanította. „*Mindennap tíz német beszélgetést kellett az öreg úrt megtanulnom, s míg azokat nem tudtam, a professor nem eresztett ki a szobából [...]. Mondhatom, hogy nagyon okosan kedveltették meg velem azt a német nyelvet.*”¹⁵ Frankenburg mégis magyarul írt verseket a szomszéd kislányhoz, ezeket szállásadója büntetésül németre fordíttatta le vele, hiába panaszkodott a gyermek, hogy

⁷ FRANKENBURG, 1861. I. 18.

⁸ FRANKENBURG, 1861. I. 212.

⁹ MACHATSEK, 1938. 5.

¹⁰ KÓSA, 1937. 162.

¹¹ FRANKENBURG, 1868. II. 67.

¹² FRANKENBURG, 1868. II. 71.

¹³ FRANKENBURG, 1861. I. 31.

¹⁴ FRANKENBURG, 1861. I. 32.

¹⁵ FRANKENBURG, 1861. I. 98–99.

még nem tud annyira németül.¹⁶ A nem kedvelt németórákról a szerző később így vélekedett: „*Nem is sejtém akkor, mily nagy hasznát fogom még venni, ha Magyarországon megélni akarok? Persze, hogy egy füst alatt a cseh nyelvvel is megbírkózhattam volna; csak hogy akkor még egész Sopron városában egyetlen cseh pesztonkát vagy professort nem lehetett találni.*”¹⁷ Frankenburgnak egyébként problémát okozhatott a nyelvtanulás, soproni tanulmányaival kapcsolatban a következőket jegyezte meg: „*francia és olasz leczkéim által annyira vittem, hogy németül majdnem úgy írok és beszélek, mint magyarul.*”¹⁸ Kérdéses azonban, hogy nem túlozza-e el a német nyelvvel kapcsolatos nehézségeit, hiszen mind kisgyermekkorában, mind az akkor szinte teljesen német nyelv Sopronban bőven alkalma nyílhatott a nyelv alapos elsajátítására. Későbbi életútja során sem okozott nehézséget németül kifejeznie magát. Amennyiben viszont tényleg megviselte őt a német nyelv tanulása, akkor ez talán oka lehetett annak, hogy később nagy vehemenciával küzdött a német nyelv hátterbe szorításáért.

Tizenhat éves korától Frankenburg Pécssett tanult, ahol egy korábban Bécsben élt nagybátyjánál lakott. Noha az első könyv, amit itt elolvasott, az a magyar fordításban kiadott Robinson volt, mégsem került túl sok magyar nyelvű könyv a kezébe. Pécsi éveit, a magyar könyvek hiányára panaszkodva, így írta le: „*Csuda volt-e hát, hogy gondolataink idegen irányt követtek, s hogy hazai élő példák hiányában tanulmányul oly m veket választottunk, melyekben a miénktől egészen elütő szellem uralkodott, s melyekből magyar érzést, ha azt már anyatejünkkel be nem szoptuk volna, sohase tanulunk!*”¹⁹ A szerző szövegében is a német nyelvhasználat volt a jellemző. Klára nényétől, aki iránt akkor szerelmet érzett, németül idéz,²⁰ furulyatanára, Sturm bácsi is németül beszélt, és németül írt verseket.²¹

Frankenburg 1827-től Győrben tanult, ahol visszaemlékezése szerint vidámmá tette, hogy sok magyar szót hallott,²² holott egy német szitásnál volt a szállása,²³ és hamarosan az ott vendégszereplő német színtársulat körül forgolódott.²⁴ Végül mégis egy ünnepelt magyar színésznő, Hivatal Anikó miatt hagyta ott tanulmányait, és követte a társulatot, míg pénzéből ki nem fogyva, bábánón haza nem kellett térnie, pedig apja nem sokkal korábban bekövetkezett halála miatt a család is éppen pénzszerzésben volt. Ezután fél évig a keszthelyi Georgikont látogatta, végül a nyolcadik gimnáziumi osztályt Szombathelyen fejezte be. Itt különösen Bitnicz Lajost kedvelte meg, aki az első olyan tanára volt, aki lelkiismeretesen tanította a magyar nyelvet és irodalmat. Frankenburg szerint a kialakuló „*lángoló magyar érzést*” nagy részben Bitnicznek köszönhette.²⁵

Frankenburg később Egerben végzett jogi tanulmányokat, itt ismerte meg első feleségét, Vilt Ninát, egy egri sőtiszt lányát, miatta maradt még Egerben patvaris-taként a megyei főjegyzőnél. Felesége magyarságát még rövid önéletrajzában sem

¹⁶ FRANKENBURG, 1868. I. 103, 105.

¹⁷ FRANKENBURG, 1868. I. 96.

¹⁸ FRANKENBURG, 1861. I. 31.

¹⁹ FRANKENBURG, 1861. I. 80.

²⁰ FRANKENBURG, 1861. I. 88.

²¹ FRANKENBURG, 1861. I. 91., 94.

²² FRANKENBURG, 1861. I. 178.

²³ FRANKENBURG, 1861. I. 180.

²⁴ FRANKENBURG, 1861. I. 203–208.

²⁵ FRANKENBURG, 1861. II. 108.

mulasztotta el megemlíteni,²⁶ Gyöngyösről származó anyósáról pedig azt tartotta, „inkább szeretett jól magyarul, mint rosszul németül beszélni”.²⁷ Frankenburg 1833-ban tette le az esküt Pozsonyban mint királyi táblai hites jegyző, majd rövid ideig Széchenyi István titkára lett Nagycenken. Közben Sopronban bemutatták első szín-m vét – egy német nyelv vígjátékot.²⁸ Miután hiába keresett Sopronban állást, kibérelt egy birtokot a Somogy megyei Nagyombán, hogy végre feleségül vehesse Vilt Ninát. Mezőgazdasági ismeretek híján e vállalkozásával egy év után felhagyott, és Pestre költözött. Még az atyai házból ismert Mátray (eredetileg Róthkrepf) Gábor közbenjárásával a Tudós Társaság írnoka lett, de az irodalmi hírnév kereséséről továbbra sem mondott le.²⁹ Még gazdálkodott, amikor megjelentek első hosszabb, magyar nyelv írásai.³⁰ Az 1838-as árvíz után pedig jótékony célú „humoristicai felolvasásokat” tartott, magyar és német nyelven. 1838-tól, néhány hónapos állástalanság után államhivatalnok lett (a magyar kamaránál fogalmazói joggyakornok), de ezzel a háttérrel sem engedélyezték neki divatlap alapítását. A magyar nemzeti öntudattal a korabeli felfogás szerint nehezen összeegyeztethető hivatalnoki pályafutását Frankenburg többször azzal magyarázta, hogy családfenntartóként anyagi biztonságra kellett törekednie.

A következő két évben Frankenburg Adolf német nyelv színdarabokat és cikkeket írt, ezután viszont már Kossuth *Pesti Hírlapjánál* bukkant fel szerkesztőként. A lapot ugyan 1843 elején, amikor levéltári tisztviselőnek nevezték ki, el kellett hagynia, de később sem hagyott fel a magyar nemzeti eszmék népszerűsítésével. Először a *Regélő* munkatársaként dolgozott, majd a *Magyar Életképek* (1844-től *Életképek*) címen megjelent lapot vezette, amelyben éppen ezeket az eszméket terjesztette. Az *Életképek*ben írt cikkei nem ritkán a főváros mielőbbi elmagyarosítását szorgalmazták. 1847-ben udvari tolmácsnak nevezték ki a bécsi magyar kancelláriára, állítása szerint azért, hogy eltávolíthassák az *Életképek* éléről.³¹ Különböző hivatali tisztségeket betöltve egészen 1866-ig Bécsben lakott, de közben nem szüneteltette sem magyar, sem német nyelv irodalmi és tárcáiírói tevékenységét.

1850-ben meghalt első felesége, néhány évvel később pedig barátai unszolására feleségül vett egy német bárónőt, akitől azonban hamarosan el is vált. 1868-tól 1881-ig Sopronban élt, ahol a helyi társaskör és az irodalmi és művészeti kör elnöke, a társasági élet egyik motorja volt. 1845-től az Akadémia, 1867-től pedig a Kisfaludy Társaság tagjává választották, mindez széles kör elismertségéről tanúskodik.³² Élete alkonyán újra megházasodott, 1881-ben a nyugalomba vonult színésznővel, Carina (Gschmeidler) Annával lépett frigyre, akivel Budapesten telepedett le. Házasságaival tehát nem feltétlenül referenciacsoportjába, a főleg nemzeti eredet magyar középosztályba törekedett, effajta ambícióit, úgy tünik, irodalmi tevékenysége nyomán elért tisztségei révén megvalósítottának érezhette.

Frankenburg Adolf több ízben célzott ironikusan nevének nem magyaros hangzására. Egri pájtásaival kapcsolatban jegyezte meg az alábbiakat: „Csak a nevemet nem tudták sokáig megtanulni, mely persze a Halasy, Hitlénny, Somoskövy, Földváry nevek mellett kissé idegenszerűen hangzott, de azért csak olly becsületes magyar

²⁶ FRANKENBURG, 1948. 74.

²⁷ FRANKENBURG, 1880. I. 32.

²⁸ FRANKENBURG, 1868. I. 189.

²⁹ MACHATSEK, 1938. 8.

³⁰ FRANKENBURG, 1868. I. 247.

³¹ FRANKENBURG, 1868. III. 229–234.

³² FRANKENBURG, 1948. 75.

szívet rejtett, mint a többié volt.”³³ Patvarista kollégái közül pedig némelyiküknek „oly szittyá eredet törzsökös magyar neve volt, hogy párduczos Bendeguz ősapánk is meghajolt volna előtte! Bittera, Vurumpeck, Freiszaszsen, Frankenburg! mily traditionalis hősi nevek, melyekhez méltó, harmoniában még csak a második alispán Rottenstein uré állott”.³⁴ Az 1850-es évek elején majdnem a nagyváradi főtörvényszékhez „szám zték”, ám végül sikerült kijárnia a kinevezés visszavonását, így megnyugodhattak a váradiak, akik azt hitték, hogy egy Bach-huszár németet neveztek ki hozzájuk.³⁵ Noha, mint látható, foglalkoztatta nevének idegen hangzása, ön-életírásában egyszer sem említette, hogy felmerült volna benne a névmagyarosítás gondolata.

A német nyelvet nem kedvelte a visszaemlékezéseit író Frankenburg, a német ajkúakról viszont már nem volt ennyire egyöntet a véleménye. A soproniakról semmi rosszat nem írt, tulajdonképpen szülőföldjének, sz kebb pátriájának tekintette a várost. A Pinkafő környéki németeket is dicsérte: „*J, derék és csendes nép lakja e vidéket, s ha nyelvünket nem beszéli oly tökéletesen, mint tiszaháti földije, azért mégis szintoly büszkén nevezi magát magyarnak, mint ez.*”³⁶ A gyakran sógoroknak csúfolt ausztriai németekről viszont a Bécsben töltött évek alatt sem lett kedvezőbb a véleménye: egy kerthelyiségben ebédelő asztalszomszédjáról a következőket jegyezte meg: „*midőn gúnyos mosollyal távozáni hagyta a második adag «Lungenbrátel» [tüdőpecsenye – G. P.] kórödzési proceszszusát bevégezni a sógornak, nem mondhatnám, hogy különösen örültem volna e népfajjal együtt lakni, s hogy ne kívántam volna e kénytelen száműzetésből mielőbb megszabadulni!*”³⁷ A magyarországi németeket inkább németül beszélő magyaroknak tekintette, talán ezért is küzdött magyarosodásukért. A csoporttagok („mi”) és más csoportok tagjai („ők”) közötti határ Frankenburg szerint tehát a magyarországi és a külhoni németek között húzódnak.³⁸

Frankenburg Adolf 1839–40-es német nyelv irodalmi tevékenységét a következőkkel indokolta: „*Nem tudom már minő incidensből jutottam azon gondolatra, hogy álljak be egyidőre – német írónak. Hihetőleg azon sovány falatok voltak oka, melyeket eddig a magyar irodalom nyújtott, s tartottam tőle, hogy – mire e kosztot megszokom – a cigány lovának sorsára jutok.*”³⁹ „*Nem büszke öntudattal – mert ehhez m ködésem nagyon kisszerű volt – hanem nyugodt érzettel pillantok vissza két évi debütírozásomra a német irodalomban, mely idő alatt magyar érzelmeimet egy percig sem tagadtam meg, s a mit hazai literatúránk ismertetése s emelése érdekében tehettem, azt becsületesen teljesítettem is.*”⁴⁰ Négy német nyelv színdarabját mutatták be és a *Pester Tageblatt*-ban láttak napvilágot cikkei, bár ezek a magyar színház előadásairól írt kritikák voltak. A lapban való szereplését annak illusztris szerzőgárdájával (Lukács Móric, Trefort Ágoston, Pulszky Ferenc stb.) magyarázta: „*Ily érdemes úri emberek társaságában nem tartottam hazafüi b nnek idegen nyelven debütírozni a haza javára.*”⁴¹ Rövid ön-

³³ FRANKENBURG, 1861. II. 242.

³⁴ FRANKENBURG, 1868. I. 80.

³⁵ FRANKENBURG, 1880. II. 20.

³⁶ FRANKENBURG, 1868. I. 35.

³⁷ FRANKENBURG, 1880. I. 52.

³⁸ BARTH, 1969. 15.

³⁹ FRANKENBURG, 1868. II. 99.

⁴⁰ FRANKENBURG, 1868. II. 115. Kiemelés az eredetiben.

⁴¹ FRANKENBURG, 1868. II. 104.

életrajzában sem mulasztotta el megemlíteni német nyelv irodalmi m. veit, itt még csak nem is magyarázkodott, megelégedett azok tényszer felsorolásával.⁴²

Frankenburg Adolf visszaemlékezéseiben csupán kitérőként, a lehetőségek megragadásaként interpretálta azt a tényt, hogy németül írta színdarabjait. Kérdéses azonban, hogy az 1830-as évek végén is hasonlóan értelmezte volna-e szándékait. Van olyan vélekedés, amely szerint Frankenburg Adolfot a körülmények hajtották a német nyelv irodalmi tevékenység felé, és amint lehetősége nyílt rá rögtön magyar nyelven kezdett publikálni.⁴³ Ezzel szemben Pukánszky Béla szerint Frankenburg magyar identitása csak Pesten, új, szabadelv barátai hatására alakult ki, így német nyelv színdarabjai nem tekinthetők kitérőnek, hanem korábbi érvényesülési stratégiáját mutatják. Pukánszky Frankenburg asszimilációját éppen a szabadság ígérétevel fellépő magyar nemzeti mozgalom vonzerejével magyarázta, és ebből vezette le a későbbi németellenes megnyilvánulásokat.⁴⁴ Frankenburg idővel kétségkívül a magyar liberális reformnemzedékkel kívánt azonosulni, de kérdéses, hogy e csoport tagjaival való találkozása előtt a helyét kereső ifjúnak hogyan alakulhatott az identitása. A későbbi Frankenburgra jellemző identitás kialakulása feltehetően akkor zárult le, amikor 1840-től kezdve hosszú ideig nem írt németül. Később ugyan – főleg az 1850-es években – sok német nyelv tárcát, karcolatot írt, de ez már életének bécsi korszakában történt, amikor (újra) megélhetési nehézségek gyötörték. A fiatal Frankenburg még a magyar és a német nyelv irodalmi tevékenység között ingadozott, mert bár színdarabjait németül írta, első versei és novellái magyar nyelven születtek (egy latin szatíra kivételével). A magyar nyelv színjátszásért rajongott, 1838-ban, csecsemőkorában meghalt fia pedig a kimondottan magyar Béla nevet kapta. (Második fiát viszont Emilnek hívták, ő 18 évesen, 1858-ban katonaként rejtélyes okokból öngyilkosságot követett el. Korán elhalt gyermekei identitását így nem lehet vizsgálni, az emlékiratokból csak annyi derül ki, hogy Emil fia semmit nem tudott németül, amikor Bécsbe költöztek.⁴⁵) A *Pester Tageblatt*-ban megjelent cikkei a magyar nemzeti mozgalom iránt próbáltak szimpátiát kelteni az olvasókban.⁴⁶

Maga Frankenburg magyar nemzeti identitásának alakulását nem tartotta személyiségfejlődésétől független jelenségnek. Kialakulásához az iskoláiban, különösen Szombathelyen uralkodó szellemiség, a magyar színjátszás iránti vonzódása és apja magyar érzelmei is szükséges előfeltételekként járultak hozzá. Identitásának determináltságát a szülői ház (ahol amúgy is csak élete első hét évét töltötte), vagy fiatalságának hol német, hol magyar nyelvi közege alapján nehezen is mutathatta volna be. Az azonban szintén nem állítható, hogy korábban valamely német etnikai csoporttal azonosult volna. A Pestre való költözés előtti időszakban derül ki a visszaemlékezésekből, Frankenburg egy ambiciózus, de önmagával tisztában nem lévő, helyét kereső fiatalember volt, aki valamilyen közegben elismertségre törekedett. Nincs ugyanis olyan referenciacsoport, amelybe beleszületett volna, fiatalkorában sok városban, sokféle közegben fordult meg, jövőjét pedig neki magának kellett kialakítania. A sikeres Frankenburg sok kortársához képest „modernebb” nemzettudattal rendelkezett, annak exkluzivitásával, a származásnak kisebb, a nyelvnek viszont meghatározó jelentőséget tulajdonító

⁴² FRANKENBURG, 1948. 75.

⁴³ KÓSA, 1937. 163.

⁴⁴ PUKÁNSZKY, [1940]. 73–74., 76.

⁴⁵ FRANKENBURG, 1880. I. 13.

⁴⁶ MACHATSEK, 1938. 27.

felfogása arra utal, hogy ő nem rendelkezett magától értetődő etnikai identitással. Saját magának kellett kialakítania identitásának ezt a szegmensét is, csak rajta múlt, milyen utat választ, ez vezethette a „túlzó” magyarosítók táborába. A legvonzóbb csoport ugyanis kétségtelenül a modern, dinamikus, a szabadságeszménnyel hatalmas vonzerőt gyakorolni képes magyar reformnemzedék lehetett a számára. Választott nemzeti identitása teszi érthetővé, hogy azt újra és újra meg kellett erősítenie, ennek a megerősítésnek a gesztusai voltak a német nyelv és kultúra elleni visszatérő támadásai, kirívó türelmetlensége. Önéletírásaiban mégsem állíthatta, hogy magyarsága egyéni választás eredménye volt. Ebből következik magyar anyanyelvének és apja magyar érzelmeinek hangsúlyozása, így válik érthetővé, miért marad homályban a szerző gyermekkorának nyelvi környezete önéletírásaiban.

A következő generáció: Rákosi Jenő

Rákosi Jenő *Emlékezések* címet viselő önéletírása 1926-ban jelent meg három kötetben. A publicista és színm író nem indokolta meg m vében, mi célból írta meg emlékiratait, csak arra utalt, hogy külső hatásra sz letett az írás: „*Pár hónap még és betöltöm nyolcvannegyedik évemet. Ekkor kerülök szembe azzal a feladattal, hogy magamról írjak könyvet. Erre az eshetőségre soha egész hosszú életemen át nem gondoltam, így nem is vagyok rá felkészülve. Se naplóm, se semmiféle följegyzésem nincsen azonkívül, ami esetleg el van raktározva az emlékezésem kamrájában. [...] A bátorságot is, hogy leírom, onnan veszem, hogy az utóbbi években sok oldalról kaptam biztatást, sőt felszólítást emlékeim megírására.*”⁴⁷ Az önéletírás keletkezésének körülményeit Rákosi öregkori titkára, Schiller József világította meg Rákosiról írt visszaemlékezéseiben: 1926-ban elhatározták m veinek gy jteményes kiadását, és e sorozat bevezető kötetének szánták az idős szerző emlékiratait, aki a felkérésnek minden húzódozás nélkül eleget is tett.⁴⁸

Noha Rákosi azt állította, hogy semmilyen feljegyzése nem volt saját életéről, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található iratai közt mégis fennmaradt egy önéletrajz-töredék. A kézirat sajnos keltezetlen, így csak annyit lehet megállapítani, hogy 1888 után keletkezett (ekkor halt meg ugyanis Rákosi Jenő apja, és e dátum még szerepel a töredékben). A kézirat egy nagyobb méret önéletírás kezdeménye lehet, hiszen a hét oldalas szöveg csak élete első tíz évét taglalja. Az itt olvasható történetek egyébként szerepelnek a kiadott önéletírásban is, mégsem tartom valószínűnek, hogy a kézirat az *Emlékezések* egyik fogalmazványa lenne. Egyrészt például Kőszeg bemutatása (kies határszéli német város, amelyet a Sopront Szombathellyel összekötő vasút elkerült) inkább a néhány évtizeddel korábbi állapotok leírásának t nik. Másrészt a szövegek megfogalmazásukban nem, csak az elbeszélt történetek tartalmában hasonlítanak egymásra. Az önéletrajz-töredék pedig nem külső hatásra keletkezett, Rákosi önmaga megismerésére törekedett félbemaradt vállalkozásával, legalábbis bevezető mondatai erről tanúskodnak: „*Mért ír az ember biográfiát magáról? Azt hiszem nem mindenki abból a hiúság-*

⁴⁷ RÁKOSI, [1926]. I. 1.

⁴⁸ SCHILLER, 1933. 55.

ból, hogy fontosnak tartja magát. Inkább érdekesnek az életét. De mindenki szeret foglalkozni azzal a mit átél. Mindenki szeret egy kicsit a tükörbe nézni, hiúság nélkül is.”⁴⁹

Az 1842-ben született Rákosi Jenő mindkét ágon katolikus német felmenőktől származott. Apai nagyapja, Kremsner Pál a mai Burgenlandban fekvő Dörfel (Dörfölde) községből, parasztszaládból származott, s úgy emelkedett ki, hogy gazdatiszt, az Esterházy-uradalmak vadásza lett. A férfi mindkét felesége környékbéli német parasztasszony volt. János nevű fia Szombathelyen tanult, papnak készült, de édesanyja, Kremsner Pál első felesége halála után a keszthelyi Georgikonba ment, és szintén gazdatiszt lett. Ő volt Rákosi Jenő apja.

Rákosi Jenő anyai nagyapja, Vogel Ignác nemesi család m velt sarja volt,⁵⁰ a napóleoni sorozások elől menekült Bécsbe a Rajna mentéről. Innen került Magyarországra, ahol először az esztergomi érsek jószágigazgatója volt, majd nyugat-dunántúli nemesi családok jószágain volt gazdatiszt. Feleségéről nem derül ki, Magyarország mely tájáról származott, Rákosi csak annyit említ, hogy a Neppel patriciuscsaládból, tehát feltehetőleg a városi német polgársághoz tartozott. A Neppel-család esetleg pozsonyi lehetett, Rákosi anyja, Vogel Anna mindenesetre egy pozsonyi nagynénjénél élt néhány évig, míg a klarisszákhöz járt iskolába.⁵¹

Rákosi Jenő mindkét nagyapja gazdatiszt volt tehát, ő mégis gyakran paraszti származásának jellemezte magát. Apai nagyapja Sárváron és Ukkon élt Rákosi gyermekkorának idején. Az iskoláskorba lépett fiút Sárvárra küldték nagyapjához, és itt járt először iskolába. Nagyszülei vallásosságára jellemző, hogy leginkább azt ellenőrizték, rendesen eljár-e a misére, mert evangélikus iskolában tanult.⁵² Hamarosan azonban Kőszegre, anyai nagyapjához küldték a szülők a gyermeket, hogy megtanuljon németül. Vogel Ignác unokái közül sokan megfordultak a nagyapa házában mint kosztosok, bejáratott családi stratégia volt, hogy így sajátították el velük a német nyelvet. A nagyapa nyelvtanítási módszere a következő volt: „*Ő mindig németül beszélt hozzánk (hiszen német szóra voltunk ott), magyarul csak egy szót használt, [...] ha valami dolgunkat máshol találta, [...] jó dunántúli dialektusban csak annyit mondott: helére! Más magyar szót nem is hallottam tőle soha. De a csepregi Jankovics-uradalom számadásait, mint az uradalom számtisztje, magyarul vizsgálta fölül.*”⁵³

Rákosi Jenő a német nyelvet nemcsak nagyapjától tanulta. Az „*akkor még sült német Kőszegen*”⁵⁴ az iskolában németül folyt az oktatás (a Bach-korszakról van szó). Az öreg Rákosi emlékei szerint ez komoly nehézségeket okozott neki. „*Miniket német szóra küldtek, hát tanultunk gondtalanul németül. Súlyosabb lett ránk nézve is a dolog, amikor egyszer márul-holnapra elszedték magyar iskolai könyveinket és németet adtak a kezünkbe. [...] A legmulatságosabb volt, hogy nekiünk magyaroknak a magyar nyelvtant német nyelven kellett tanulnunk [...] mi, akik nem tudtunk akkor még, csak magyarul, a magyar nyelvből megbuktunk. Élest kaptak, akik egy kukkot sem tudtak magyarul, de a nyelvtant bevágták...*”⁵⁵ Az önéletrajz-töredékben ennél is nehezebbnek t nít az alkalmazkodás: „*Itt fordított le bennünket a rendszer németre. Az első német leckeért – katekizmus első kérdése – bár megtanultam, mire kérdezték, megcsaptak. Az*

⁴⁹ OSzK Kt Fol. Hung. 1975/ 8.

⁵⁰ Az *Emlékezések*-ben pfalzi, az önéletrajz-töredékben württembergi nemességet említett Rákosi. RÁKOSI, [1926]. I. 34., OSzK Kt Fol. Hung. 1975/ 8.

⁵¹ RÁKOSI, [1926]. I. 119.

⁵² RÁKOSI, [1926]. I. 32.

⁵³ RÁKOSI, [1926]. I. 40. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁴ RÁKOSI, [1926]. I. 34.

⁵⁵ RÁKOSI, [1926]. I. 43–44.

*első német esztendőt kétszer kellett szolgálnom, az az megrepetálnom.*⁵⁶ Nem csoda, hogy kikapcsolódásként Rákosi azt kereste, hol beszélhet magyarul. Kőszegen ez a hely egy árvaház volt: „Magyar vidéki fiúk voltak ott, s mi, akik magáncsaládoknál voltunk elhelyezve, vakációk napokon odajártunk, mert ott magyar világ volt. [...] Az egész Dunántúlról voltak ott gyerekek, de volt néhány kőszegi is, aki úgy ment oda magyar szóra, mint ahogy mi Kőszegre küldettünk német szóra. [...] Itt jött helyre az új német beszédben kifáradt nyelviünk.”⁵⁷

1855-től négy éven át a soproni bencéseknel folytatta gimnáziumi tanulmányait. Itt már nem voltak problémái a német nyelvvel. A második tanévben már „önképzőkört csináltunk és lapot adtunk ki, természetesen német nyelven, mert akkor még a teljes németség sötétsége borult ránk”.⁵⁸ Ekkor Rákosi németül írt verset, németül szavalta Shakespeare-t és a soproni (természetesen német nyelvű) színházban statisztált. Pukánszky Béla nem tulajdonított nagy jelentőséget Rákosi német nyelv szárnypróbálgatásának, szerinte a verset „bármelyik költői hajlamú, tősgyökeres magyar [...] gyerek megírhatta volna negyedikes gimnazista korában”.⁵⁹ Szerintem azonban ekkor még nem dőlt el, hogy Rákosi etnikai, illetve nemzeti identitása majd milyen irányba alakul. Mintha Rákosi is látta volna ezt a helyzetet, amikor a német nyelv „sötétségébe” való elmerülést utólag a Bach-korszak alatti elnyomásnak tulajdonította, bár nem valószínű, hogy német önképzőkörös korában ezt elnyomásnak fogta volna fel. A politika inkább a következő, ötödik iskolai évtől játszott szerepet az életében, amikor Rákosi és diaktársai magyar önképzőkört és *Korány* címmel magyar újságot alapítottak. Ebben közrejátszhatott egyre szorosabb kapcsolata a sokkal magyarabb érzelmű és magyar tannyelvű evangélikus gimnázium tanulóival, akiknek ekkor már Deákkút néven egyesületük és *Hajnal* címmel magyar újságjuk volt. Utolsó soproni esztendeiben Rákosi is ráragadt az újjáéledő magyar ellenállás szellemisége: „Akkor már magyar ruhában jártunk és tanáraink elrték, hogy nagytaréjú, csörömpölő sarkantyúval álljunk ki a táblához egy-egy formula levezetésére.”⁶⁰ Az önképzőköri tevékenység magyar nyelvű válása éppúgy politikai demonstráció lehetett, mint a sarkantyúviselés. Az *Emlékezések* szerzője úgy foglalta össze soproni éveit, hogy „a gyermeki öntudatlanságból ott ébredtem fel az életre”.⁶¹ Ezzel Rákosi inkább identitáskeresésének kezdetére, ennek részeként pedig magyar önazonosságára való eszmélésére célozhatott, ami utolsó két soproni évére volt jellemző, nem pedig korábbi, kevésbé öntudatos német nyelvűségére.

Mivel a szülők német anyanyelvűek voltak, különösen hat, hogy Rákosi – állítása szerint – semmit sem tudott németül, amikor Kőszegre került. Az is különös, hogy míg a kisgyermeknek ennyi nehézséget okozott a német nyelv elsajátítása, addig az alapvetően német nyelvű iskolai tanulmányai után semmilyen problémát nem okozott neki az írás – magyar nyelven. Elképzelhető, hogy tudatosan vagy öntudatlanul, de eltűlozta a német nyelvvel kapcsolatos hiányosságait, ki-sebbitte német nyelvi és kulturális gyökereinek jelentőségét. A múltjára visszatekintő öregember így koherensebb, összefüggőbb pályáivet vázolhatott fel. Az is elképzelhető azonban, hogy mivel a család a magyar nyelvterületen fekvő uradal-

⁵⁶ OSzK Kt Föl. Hung. 1975/ 8. A történet az *Emlékezések*ben is szerepel, az évisemléltés említése nélkül, ahol Rákosi azzal magyarázta bukását, hogy „még egy szót sem tudtam németül”: RÁKOSI, [1926]. I. 59.

⁵⁷ RÁKOSI, [1926]. I. 44–45.

⁵⁸ RÁKOSI, [1926]. I. 51.

⁵⁹ PUKÁNSZKY, [1940.] 103.

⁶⁰ RÁKOSI, [1926]. I. 52.

⁶¹ RÁKOSI, [1926]. I. 56.

makon élt, Rákosi tényleg nem tanult meg a szülői házban németül. Amikor megszületett, apja épp a Vas megyei Acsádon, a Szegedy-család uradalmában volt gazdatiszt. Hamarosan egy Zala megyei pusztára, Ötvösre, a Szegedyek másik uradalmára költöztek, erre az időszakra datálhatóak Rákosi Jenő első emlékei. Itt magyar nyelv közegben éltek a gyerekek, és magyar pajtásaik voltak. Sárváron is ez volt a helyzet. Lehet, hogy a szülők tudatosan magyar nyelv nek nevelték gyermekeiket, de ennek ellentmond az a stratégia, hogy a Vogel-nagypapához küldték őket német szóra. Rákosi Jenő szerint a magyar nyelvi közeg és maguk a gyerekek is magyarosították szüleiket: „*Mint alapos pozsonyi nevelés – a múlt század első felében – természetesen anyám egy szót se tudott magyarul, mikor férjhez ment. Gyakran hallottam tőle, hogy ő rajtunk, saját gyermekein tanult meg magyarul. Mert viszont mi úgy nőttünk fel az iskolázásig, hogy nem tudtunk mást, csak magyarul.*”⁶² Az édesanya mégis inkább német nyelv könyveket olvashatott, könyvtára Walter Scott-regényekből és német szerzők műveiből állt.⁶³ Rákosi Jenőnek tizenegy testvére született, 1840 és 1861 között. E nagy családban a gyermekek nyelve is erős hatást gyakorolhatott szüleikére.

Érdekes módon az először született gyermekek kaptak jellegzetesen magyar nevet, Jenő öccsei és húgai viszont már nem.⁶⁴ Talán a szülők a Bach-korszakban kevésbé kívánták magyar patriotizmusukat demonstrálni. Az apa a provizórium idején, egyre szorongatóbb anyagi gondjai miatt szolgabírói állást vállalt, Rákosi Jenőt emiatt évtizedekkel később Vázsonyi Vilmos meg is vádolta azzal, hogy apja Bach-husár volt.⁶⁵

A gyermekek iskoláztatására Kremsner János nagyon sok pénzt és energiát fordított, mindenáron szeretne volna elkerülni, hogy bármelyikükből is gazdatiszt legyen. 1860-ban viszont az – akkor már a Zala megyei Ukkon önállóan gazdálkodó – apát a gazdasági csapások és a sok gyermek taníttatása anyagilag annyira megviselték, hogy egyik gyermekét mégis a gazdatiszti pályára kellett irányítania. A választás Jenőre esett, aki hat gimnáziumi osztályt végzett el, bátyjai viszont már „kenyérpályán” voltak, kisebb testvérei pedig még távol voltak iskolai tanulmányaik befejezésétől.⁶⁶ Jenő így egy lengyeltóti uradalomban lett gazdasági gyakornok. Három évet töltött el azután Somogyban, és csak 1863-ban próbált szerencsét Pesten.

Rákosi Jenő nem tartotta haszontalannak a mezőgazdaságban eltöltött éveit. Lengyeltótiiban egy kedvező előadásra két színdarabot írt, azok kedvező fogadtatása után határozta el, hogy a színház világában próbál meg sikereket aratni. A somogyi magyar nyelvi közegben nevezték el Rákosinak. A névmagyarosítással kapcsolatban ez áll az *Emlékezésekben*: „*Egyszer írtam is atyámnak egy hosszú, vezércikknek is beváló levelet, hogy magyarosítsa meg a nevét, de ő erre csak később volt kapható, amikor én már helytartótanácsi engedéllyel viseltem a Rákosi nevet s első színpadi sikereimmel országos hírt szereztem volt neki.*”⁶⁷ Pukánszky Béla azonban arra hívta

⁶² RÁKOSI, [1926]. I. 121.

⁶³ RÁKOSI, [1926]. I. 122.

⁶⁴ A gyermekek neve: Gyula, Béla, Jenő, Janka, Fanny, Zsiga, Ida, Szidi, Fanny, Jancsi, Viktor és Márta. Janka és Jancsi még pólyás-, az első Fanny pedig gyermekkorában halt meg.

⁶⁵ RÁKOSI, [1926]. I. 63.

⁶⁶ RÁKOSI, [1926]. I. 63.

⁶⁷ RÁKOSI, [1926]. I. 82.

fel a figyelmet, hogy a szerző itt tévesen emlékezik: a Rákosi Jenő nevet ugyan már első színdarabjára feltüntette, de hivatalosan csak apjával együtt magyarosított.⁶⁸

A fővárosban Rákosi Jenő pályafutása töretlenül ívelt felfelé. Először is leérettségizett és elvégezte a jogi egyetemet. Volt ügyvédsegéd és nevelőintézeti tanár, de hírnevet más úton szerzett. Népszerű színdarabokat írt, és közben elismert publicista lett a *Pesti Naplónál*, majd saját lapot indított *Reform* címmel. A porosz–francia háború idején Rákosi a *Reformban* a poroszok ellen foglalt állást, szembehelyezkedve a magyarországi közhangulattal: már ekkor a pángermán veszély miatt kongatott vészharangot. 1875-ben megalapította, és hat éven át vezette a Budapest magyarosodásában jelentős szerepet játszó Népszínházat, majd 1881-től évtizedeken át a *Budapesti Hírlap* szerkesztője volt.

Eközben fokozatosan maga köré gyjtötte családját, és kiválóan menedzselte testvérei karrierjét is (a kortársak ezért gúnyosan szent családként emlegették Rákosiékat). Elszegényedett szüleit elhozatta Türről, akkori lakhelyükről, és édesanyja számára lakást vett Budán, ahol az anya a kisebb gyermekekkel lakott. Apja viszont hol Gyulánál lakott, aki kereskedő és osztrák–magyar konzul volt Olaszországban, hol a rendőrorvos Bélánál szállt meg. Rákosi Jenő eleinte Ida, Szidi és Fanny húgát vette magához. Mindegyikjükkel megtanítatott egy szakmát, az utóbbi kettőből végül színésznőt faragott. Később Viktor öccsét (Sipulust) is befogadta, tárcái megjelentetésével pedig médiavállalkozásába is bevette. Ida húga lett a Népszínház jelmezzsabója, míg annak férjét, Csepregy Ferencet Rákosi saját népszínházi titkárává tette, és számos darabját bemutatta. Húgának, Mártának a férje, Evva Lajos lett Rákosi utóda lett a Népszínház igazgatói székében. Szidi fia, a színész Beöthy László pedig a Rákosi Jenő és Evva Lajos által létrehozott Magyar Színházat igazgatta. Szidi és Ida később már Rákosi Jenő közreműködése nélkül gründolta a Király Színházat Beöthy számára.

Rákosi Jenő nemesi családba nősült, felesége jászberényi Kalmár Lenke, egy Hont megyei jószágigazgató leánya volt. Feleségét csak egy helyen hozta szóba emlékirataiban, igaz, akkor meleg hangon emlékezett meg róla (ő ugyanis már 1909-ben elhunyt).⁶⁹ Őt közös gyermekükről még ennyit sem írt. Lajos fiuk birtokos lett, Gyula fiuk újságíró (ő már Rákosynak írta a nevét). Leánya, Lenke fiatalon, valamint két másik gyermeke, Gyula és Hedvig kiskorukban meghaltak.⁷⁰

Rákosi Jenő a családjával való „törődést” a következőképpen indokolta meg: „egy se volt közülünk, aki akármely közhivatalban szolgált volna. Mindenkiünk kezdettől fogva úgy indult, hogy a maga emberségéből és munkájából kell megélnie. Persze, hogy amennyire lehetett, együtt maradtunk, egymás munkáját egészítettük ki. Hiszen ez természetes. De senkihez se mentünk protekcióért, senkinek a kegyelméből nem éltünk, semmi kedvezményt sehol nem kunyeráltunk ki, hanem dolgoztunk és úgy dolgoztunk, hogy a világ megbecsülte a munkánkat...”⁷¹ Ebből a részletből kitűnik, hogy Rákosi tudatosan kerülte a „dzsentimentalitást”, a modern polgári értékrendnek megfelelően nem hivatszerzéssel vagy a nepotizmus útján törekedett az érvényesülésre (erre nem is lett volna módja), hanem a saját munkája és vállalkozó szelleme révén. Itt mint ha Rákosi szavaiból a modern nagyvárosi polgár mentalitása szólna. Ez a modern nagyvárosi polgár azonban, minden értékrendbeli különbség dacára, a történelmi

⁶⁸ PUKÁNSZKY, [1940]. 103. Valóban, Kremsner János és gyermekei együtt kaptak engedélyt a névváltoztatásra 1867-ben. Lásd [SZENTIVÁNYI], 1895. 186.

⁶⁹ RÁKOSI, [1926]. II. 37–39.

⁷⁰ SÁJÓ, 1930. 108.

⁷¹ RÁKOSI, [1926]. III. 163.

osztályba törekedett. Így tett Rákosi Jenő is: amikor felmerült hivatalos kitüntetésének az ötlete, a német rendjelektől, sőt még a német nyelv nyugta aláírásával járó Szent István-rendtől is irtózott, ezért a magyarságát jobban kifejtő kitüntetésen töprengett. Végül rájött, hogy van ilyen: „*A magyar nemesség. A magyar történeti osztály tagjainak a sorába belépni. Ez érzéseimnek, gondolkodásomnak, sőt vágyaimnak is megfelel.*”⁷² Ugyanígy büszkeséggel töltötte el, hogy – paraszti ivadék léte – főrendiházi taggá válhatott.

Tevékenységeinek alapvető célkitűzése a főváros és az ország elmagyarosítása lett. Ezt a *Budapesti Hírlapban* programszerűen is kifejtette, ennek legtúlzóbb hajtása e a „*harmincmillió magyar*” imperialista szlogen volt. A magyarságot fenyegető legnagyobb veszedelemnek a német kultúra befolyását tartotta, és már 1870-ben hangot adott a megerősödő, esetleg Ausztriát is bekebelező Németországtól való félelmének.⁷³ A Népszínház fő feladatának a budapesti német nyelv színházi élet megörökítését tekintette, míg a *Budapesti Hírlappal* a német sajtó visszaszorítására törekedett. E programjához éppen a városi polgárságból származó vagy a zsidóságból asszimilálódó, szintén német kulturális gyökerekkel rendelkező partnerekre talált.⁷⁴ Legjobb barátja például a németkeresztúri, zsidó születésű Dux Lajos, a későbbi Dóczy Lajos báró volt. A *Budapesti Hírlap* körül tömörülő újságírókat a kortárs közvélemény is felszínesen magyarra vált asszimilánsoknak tekintette elsősorban. Szekfő Gyula, aki a felszínes magyarosodást tartotta a történelmi Magyarország romlása okának, a formális asszimilációt elégségesnek tekintőket kárhoztatva éppen e kört állította pellengérré: „*Az imperialista sajtó és irodalom vezéregyéniségeiben nem egyszer idegen, német vér folyt s ők bármennyire magyarra váltak is lélekben, akár generációk óta, mégsem róható fel nekik, ha a külső átalakulás jegyeinek kelléténel nagyobb fontosságot tulajdonítottak. Működésükben hazafias szándék vezérelte őket, de vele járt egyúttal a nemzetiség lelki alapjainak formalisztikus gondolkodásból eredő lebecsülése. Nemzetgyarapító akciójuk középpontjában a névmagyarosítás állott, melynek segítségével a galíciai idegen még csak meg sem melegedett a magyar földön, máris megszabadulva legtermészetesebb megkülönböztető jegyétől, végkép elmerül a magyarság tömegében.*”⁷⁵ Szekfő álláspontja egybeesik azzal az asszimiláns városi polgárság megerősödése óta gyakran hangoztatott érveléssel, amely fenntartotta a – például „lelki alapra”, fajiságra vagy más homályos, ezért szubjektíven kezelhető fogalomra visszavezetett – megkülönböztetést „tősgyökeres” és „asszimiláns” magyarok között. Rákosi Jenőt pedig, minden sikere és – akár legfelsőbb szint – elismertsége ellenére mindig e határvonal túlsó oldalán, a „lélekben” nem elége magyarok között tartotta számon a köztudat.

Minden, a magyar történelmi középosztályba való beilleszkedési törekvése dacára Rákosi a magyarosodó németiséget reprezentálta a kortársak szemében. Ő a polgárságba beolvadók hangadója volt, annyiban különbözött a többségüktől, hogy házassága, valamint nemessége és főrendiházi tagsága is megerősítette integrációját. A modern városi polgárságba való beilleszkedése sikeresnek mondható, asszimilációjának korlátai a német és zsidó eredetű városi polgárság

⁷² RÁKOSI, [1926]. III. 131. 1896-ban nemesítették, Rákosi néven, bár ő továbbra is a Rákosi nevet használta, talán mert ezzel a névváltozattal lett sikeres korábban, vagy talán dacból. Lásd GERŐ, 1940. 172.

⁷³ RÁKOSI, [1926]. II. 10.

⁷⁴ HANÁK, 1974. 523.

⁷⁵ SZEKFI, 1989. 331.

egészére érvényesek: a származás „bélyege” nem t nt el, a csoportok közti határok nem olvadhattak teljesen fel egyetlen nemzedék élete során.

Származásának hátrányait szem előtt tartva kellett Rákosi Jenőnek megfogalmaznia a magyar nemzeti identitáshoz való viszonyulását, saját magyarságát. Publicisztikájához hasonlóan önéletírásában is többször kifejtette, hogy a magyar identitás számára elsősorban a magyar nyelv séggel volt azonos. Mindenkit, aki magyar nyelv vé vált, ő magyarnak tekintett. Ezért is fordított annyi energiát a magyar nyelv terjesztésére, illetve annak az idegen kifejezésektől való megtisztítására. A magyar nyelvre leselkedő fő veszélyt pedig éppen a német nyelvben látta.

Rákosi Jenő a magyarokra vonatkozó sztereotípiáit egy ember jellemzésével foglalta össze emlékirataiban. Érdekes módon ez az ember tulajdon nagybátyja volt, Vogel József buzsaí kasznár. Ezzel is azt kívánta nyomatékosítani, hogy nem a származás a döntő. Vogel József magyar jellemvonásait különösen annak apjával, Vogel Ignáccal és bátyjával, Lajossal összevetve domborította ki Rákosi. *„Az én Jóska bátyám különös esete pedig az, hogy ő csak első nemzedéke volt egy bevándorolt s ittrekedt német embernek, de a magyar nyelvben nevelkedett fel, a magyar élet hatásai alatt lett emberré s oly tipikus magyar volt modorában, észjárásában, szokásaiban, hogy akár ha Árpád apánkkal jött volna be, se különben. Kevésszavú, kontemplatív ember volt, a nézése olyan erős és átható, amilyent csak magyar pásztoembereknél és tekintélyes gazduraméknál láttam. [...] Vele szemben állt idősebb testvére, aki Bécsben tanult, onnan is hozott magával feleséget [...] Ez a Lajos bátyám csak fogyatékosan beszélt magyarul, házanépe is német volt, persze a cselédségen kívül. Semmi sem volt rajta magyar és nekünk, akik gyermekkorunkban nem tudunk csak magyarul, mindig idegennek tetszett.”*⁷⁶ És mi-
ben nem hasonlított József az apjára? *„Abban nem, hogy hamisítatlan magyar fajbéli volt, mint amilyen hamisítatlan német volt az édesapja. Egyébiránt néven tudnék megnevezni egy csomó embert, aki harmadik nemzedéke a hozzánk bevándorolt és ittrekedt oszt-
rák civilizátoroknak és itt elvegyülve is, de díszben, tekintélyben kiemelkedve is, hamisítatlan magyar ember külsőleg és belsőleg egyaránt. [...] A magyar fajt a magyar nyelv termeli nagyban és kicsiben egyaránt.”*⁷⁷

Elgondolkodtató, hogy Rákosi Jenő szülei etnikai identitásáról nem írt, saját identitása számára a mércét nem az ő példájukban, hanem nagybátyjában találta meg. Pukánszky Béla természetesnek vélte, hogy Rákosi nem sokat beszélt *„családja német m veltségéről, környezetéről”*.⁷⁸ A nagyszülők és a távolabbi rokonok nyelvhasználatát, német kultúráját mégsem hallgatta el. Inkább a szüleit övező csönd felt nő. Szülei identitása a Vogel József és Vogel Lajos jellemzésével megadott két végpont között helyezkedhetett el, ezért nem volt alkalmas arra, hogy követendő példa legyen.⁷⁹

⁷⁶ RÁKOSI, [1926]. I. 88.

⁷⁷ RÁKOSI, [1926]. I. 90. Ebben a részletben a Szekf -idézzel bemutatott vélekedésre válaszolhattott Rákosi. Ő a magyar „faj”-hoz való tartozás kérdésének szempontjából figyelmen kívül hagyja a vérségi leszármazást, és a lelki azonosulást teljesen elégségesnek tartja.

⁷⁸ PUKÁNSZKY, [1940]. 103.

⁷⁹ Különös párhuzam, hogy Rákosi író társa, Herczeg Ferenc, aki a *Budapesti Hírlap*nál is dolgozott, szintén talált egy gyermekkori, szinte „családi” összekötő kapcsot a magyarsággal – Herczeg ugyanis nem tagadhatta meg német anyanyelvét és gyermekkorának német nyelv környezetét. A magyar nyelvvel való kapcsolatát azonban ő is kisgyermekkorára vezette vissza: hat éves koráig szülőházában élt Zsuzsi néni, a Szegedről származó „dada gyöngye”: *„Zsuzsi néni érdeme volt, hogy mikor beszélni kezdtem, először magyarul gagyogtam. Németül csak később tanultam meg. Igaz, hogy mikor a dada elhagyta a házunkat, elfelejtettem a szögedi nyelvet és csak a temesvári gimnáziumi*

Összegzés

Míg a szülők identitásának alakulásában kevésbé jelent meg a választás kényszere németiség és magyarság között, mind Frankenburg Adolf, mind Rákosi Jenő már választani kényszerült. Frankenburgnál e választás szerintem legkésőbb a *Pesti Hírlaphoz* való kerülés időpontjában következhetett be, Rákosinál pedig a Sopronban töltött utolsó két évre datálható, de identitásukat a későbbiekben is újra és újra meg kellett erősíteniük. Német származásukat és választott magyarságukat tehát a nyelv, és a nyelven alapuló lelki alkat hangsúlyozásával egyeztetették össze. Azaz, hogy a nyelvben találták meg a nemzeti identitás kulcsát, feltehetően saját identitásuk központi elemét próbálták általános érvény elvévé emelni. Etnikai eredetükkel szemben ezért törekedtek visszatérően arra önéletírásaikban, hogy magyar anyanyelvüket bizonygassák.⁸⁰

Frankenburg Adolf és Rákosi Jenő esetei az egyéni asszimiláció tipikus példái. Rogers Brubaker elutasítja az asszimiláció kutatásában az egyén elemzési egységként való használatát, mert szerinte ez szerinte többgenerációs folyamat, amelynek az egyén csak aktív, de nem tudatos résztvevője.⁸¹ Valóban, a folyamat feltehetően mindkét családban legalább a szülők generációjában elindult. Frankenburg esetében az asszimilációs folyamat a következő generációnál már nem vizsgálható. Rákosi esetében voltaképpen „családi” asszimilációról beszélhetünk, ugyanis testvérei is hasonló utat jártak be (talán csak Gyula, az Olaszországba került legidősebb fiú a kivétel, bár róla Rákosi emlékirataiból nem sokat lehet megtudni). Rákosi Jenő mellett öccse, Viktor, azaz Sipulusz emelendő ki, aki Székelyföldön töltött gyermekori élményei hatására regényeiben, írásaiban még bátyjánál is jobban aggódott a magyarságért, és aki parlamenti képviselőként a kiegyezés ellenzói között foglalt helyet. A család elmagyarosodása már a szülők generációjában elkezdődött, a gyerekek számára az asszimiláció már tudatosan a végsőkig eljutó – Jenő és Viktor számára a német nyelv és kultúra elleni küzdelemig jutott el. A vizsgált esetekben mégis egyéni választásokról beszélhetünk. Eredeti közegükből kiszakadva, vagy úgy, hogy nem is tudták eredeti csoportjukat pontosan definiálni, ezeknek az önéletíróknak önállóan kellett identitásukat meghatározniuk. Mivel csatlakozni kívántak egy csoporthoz, személyiségük alakulása szempontjából meghatározóvá vált arra való törekvésük, hogy mások számára is meggyőzően elfogadtassák saját identitásdefiníciójukat. Így emlékirataikban is nagy teret szenteltek identitásdilemmáiknak – persze az elhallgatásokat is ide értve. Ezért gyakran egyre kibogozhatatlanabbul összekuszálódtak olyan kérdések is, mint a gyermekkori nyelvhasználat vagy a szülők etnikai tudata.

Mindkettőjüknél szembevetendő az, hogy a szülők etnikai identitásához képest nekik maguknak kellett nemzeti identitásukat megkonstruálniuk. Ezt az önéletírók szellemi éréssel hozták összefüggésbe, nem valami magától értetődő jelenségként értelmezik a magyar nemzeti „érzést”, hanem olyasminek tartják,

umban fogtak megint magyar beszédre. De ekkor minden magyar szó, amit hallottam, úgy közeledett felém, mintha a saját lelkem mélységéből bukkanna fel.” HERCZEG, 1939. I. 36.

⁸⁰ A nyelvhasználati kérdéseket azért is tartottam fontosnak ilyen részletesen elemezni, mert a nyelv a kialakuló modern nemzeti identitás kellei között kitüntetett helyet foglal el. Különösen igaz ez a kelet-közép-európai régióra jellemző kultúrnemzeti fejlődésre, mert itt a(z anyanyelv – mivel ezen alapul a fiktív származási közösség – akár még a strukturális kötődéseknél is nagyobb mértékben hathat a kialakuló nemzeti identitásra.

⁸¹ BRUBAKER, 2002. 17.

aminek ki kell fejlődnie. Erre utal például Frankenburg Adolf Bitnicz nevű szombathelyi tanárát dicsérve: „*azon lángoló magyar érzést, melyet keblemben táplálok, s melyet nagy részben neki köszönök...*”.⁸² Rákosi is hasonlóképpen fogalmaz, amikor olyan kifejezéseket használ, mint „*a teljes németiség sötétsége*”, amely „*öntudatlanságból*” azután „*felébredt az életre*”.⁸³

Mindketten nagy ív mobilitási pályát futottak be, de ők természetesen nem mobilitási törekvéseikkel magyarították identitásuk alakulását. Olyan magyarosító intézmények jelennek meg hangsúlyosan az önéletírásokban, mint az iskola (a tanárok és a diákok közössége) és a színház. A főleg német iskolákba járó Rákosi Jenő a két utolsó soproni tanéveben megtapasztalt magyar hazafias szellemnek saját személyiségfejlődésében nagy jelentőséget tulajdonított, Frankenburg pedig a magyar irodalom megkedveltetéséhez hozzájáruló tanárait méltatta. Mindketten magyar identitásuk egyik központi elemévé léptették elő a magyar színjátszás fellendítése érdekében végzett tevékenységüket. A magyar nyelv színészet és irodalom iránti rajongásukat fejezték ki, ezzel mutatták fel magyarságuk egyik legfőbb bizonyítékát. Talán asszimilációjukat akarták nyomatékosítani azzal, hogy tehetségüket is ezen a területen bontakoztatták ki.

⁸² FRANKENBURG, 1861. II. 108.

⁸³ RÁKOSI, [1926.] I. 51., 56.

Felhasznált irodalom és rövidítések

- OSzK Kt Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
Fol. Hung. 1975/ 8.
Rákosi Jenő önéletrajz-töredéke.
- BARTH**
1969 BARTH, Fredrik: Introduction. In: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Ed.: BARTH, Fredrik. Boston, Little, Brown and Co., 1969. 9–38.
1996 BARTH, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In: *Regio* 7. (1996) 1. sz. 3–25.
- BINDORFFER**
2001 BINDORFFER Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001.
- BRUBAKER**
2002 BRUBAKER, Rogers: Az asszimiláció visszatérése? A bevándorlással kapcsolatos szemlélet megváltozása és ennek következményei Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban. In: *Regio* 13. (2002) 1. sz. 3–23.
- CSEPELI**
1992 CSEPELI György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég, 1992.
- FRANKENBURG**
1861 FRANKENBURG Adolf: *Őszinte vallomások I–II*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1861.
1868 FRANKENBURG Adolf: *Emlékiratok I–III.*, Pest, Emich Gusztáv, 1868.
1880 FRANKENBURG Adolf: *Bécsi élményeim I–II.*, Sopron, Reichard & Littfass, 1880.
1948 FRANKENBURG Adolf önéletrajza. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 56. (1948) 1. sz. 74–75.
- GERŐ**
1940 *A Királyi Könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Szerk.: GERŐ József. Budapest, k. n., 1940.
- HANÁK**
1974 HANÁK Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. In: *Történelmi Szemle* 17. (1974) 4. sz. 513–536.
- HERCZEG**
1939 HERCZEG Ferenc *Emlékezései. I–II*. Budapest, Singer és Wolfner, 1939.
- KÓSA**
1937 KÓSA János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Budapest, Általános Nyomda, Könyv- és Lapkiadó, 1937. (*Apollo Könyvtár* 7.)
- MACHATSEK**
1938 MACHATSEK Lucia: *Frankenburg Adolf*. Sopron, Frankenburg Irodalmi Kör, 1938.

PATAKI

- 1987 PATAKI Ferenc: *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései.* Budapest, Akadémiai, 1987.
2001 PATAKI Ferenc: *Élettörténet és identitás.* Budapest, Osiris, 2001.

PUKÁNSZKY

- [1940] PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön.* Budapest, Franklin, [1940].

RÁKOSI

- [1926] RÁKOSI Jenő: *Emlékezések I–III.* Budapest, Franklin, [1926].

SAJÓ

- 1930 SAJÓ Aladár: Rákosi Jenő életpályája. In: *Rákosi Jenő élete és m. vei.* Szerk.: SÜLE Antal. Budapest, Fővárosi Könyvkiadó, 1930. 19–117.

SCHILLER

- 1933 SCHILLER József: *Rákosi Jenő. Egy magántitkár feljegyzései.* Budapest, Káldor, 1933.

SZÁVAI

- 1978 SZÁVAI János: *Az önéletírás.* Budapest, Gondolat, 1978.

SZEKFŰ

- 1989 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, ÁKV-Maecenas, Budapest, 1989.

[SZENTIVÁNYI]

- 1895 [SZENTIVÁNYI Márton]: *Századunk névváltoztatásai. Helyhatósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gy. jteménye 1800–1893.* Budapest, Hornyánszky, 1895.

Szederjesi Cecília

Mivé lettek a tarjáni palócok?

Salgótarján őshonos lakóinak párválasztási és házasságkötési szokásai a 19. század derekán és a 20. század fordulóján

Bevezetés

SALGÓTARJÁN társadalomtörténetének egyik legizgalmasabb kérdése, hogy vajon mi lett az eredetileg itt élő maroknyi palóc sorsa, miután falujukba bányászok, gyári munkások ezrei özönlöttek. Elnagyolt megállapításokkal zárja rövidre a témát a város máig egyetlen, 1972-es monográfiája: „A társadalom struktúrájában végbement döntő változás ellenére a parasztság hatása nagyobb volt, mint arra számából következteni lehet. Az elszegényedett parasztok és utódaik továbbra is itt élnek Salgótarjában, mint munkások, napszámosok, fuvarosok, szolgák stb.”¹ A parasztság másutt is a régi lakók szinonimájaként szerepel – erősen redukálva ezzel utóbbiak valós körét –, s rámutat feltett kérdésünk megválaszolásának legkomolyabb nehézségére: egy társadalmi rétegződését tekintve heterogén csoport megragadásának problémás mivoltára. A tősgyökeres, évszázadok óta kontinuos közösség sorsát csak olyan források segítségével sikerülhet nyomon követni, amelyekben nagy tömegük megbízhatóan felismerhető, és amelyek emellett kellőképpen adatgazdagok. Másfélék ugyanis szükségképpen, de az e feltételeknek megfelelőek is gyakran csak esetleges, töredékes információkat szolgáltathatnak róluk. „... ma már a nagyközség lakosságának mintegy 95%-tőlija – tehát majdnem összessége – bányászokból, gyári munkásokból, kézműiparosokból, kereskedőkből, vasúti alkalmazottakból s a vállalatoknál alkalmazottakból, valamint törvényhatósági és községi tisztviselőkből és alkalmazottakból áll, s még a volt úrbéres családok sem tekinthetők kizárólag földműveléssel foglalkozóknak, nem csak azért, mert a [...] még megmaradt szántóföld és rét oly csekély, hogy a rendszeres művelésre alig alkalmas, de azért is, mert a földművelésből eredő jövedelemből megélhetésük nem biztosítható” – jellemezte a csoport helyzetét a képviselőtestület 1897-ben.² A község által segélyezendő szegények névjegyzékein jórészt ők szerepelnek,³ s a képviselő-testület összetételéből világosan kiderül, hogy miután a századfordulóra eltemették az életfogytig választott őshonos községi tisztviselőket (bíró, jegyző), fontos szerepet többé nem játszottak a község vezetésében. (Rendre a mezőrendőrök kerültek ki soraikból.) A virilisek között, pontosabban

¹ SZABÓ Béla, 1972. 122.

² NML V.171.a 170/ 1897. napirendi pont.

³ NML V.171.a 348/ 1896. és 434/ 1897. napirendi pont.

első póttagként egyetlen őshonost találunk a századforduló táján, s a választott képviselők rendes tagjai közt is csak kettőt (ugyanabból a családból).⁴

Tanulmányom, amely a Salgótarján társadalmában 1850 és 1910 között bekövetkezett változásokat a házasságkötéseken keresztül vizsgáló dolgozat része, a tősgyökeres salgótarjániak házassági, párválasztási gyakorlatát igyekszik bemutatni két kiválasztott időszakban (1850–1860 és 1896–1906). Bár a házassági anyakönyvek csak a népesség egy töredékéről tartalmazznak információkat, a történeti statisztikai elemzéseken messze túlmutató következtetések levonására nyújtanak lehetőséget. Noha feldolgozásuk idő- és munkaigényes, nagy előnyük, hogy sokféle értékes adat együttesen található meg bennük. „*Bejegyzéseik alapján a társadalmi rétegek közötti mozgásra, érintkezésre, a bevándoroltak különböző csoportjainak beilleszkedési lehetőségeire, azaz a társadalmi mobilitás számos aspektusára is felvilágosítás nyerhető.*”⁵ A lak- és születési helyek bejegyzéséből a földrajzi mobilitásra, a területi exogámia mértékére, formájára következtethetünk, a házassági tanúk nevének és foglalkozásának ismeretében pedig a társadalmi kapcsolatokra, egyes rétegek zártságára vagy nyitottságára. A házasulandók, különösen a vőlegény életkora a családalapítási feltételek megteremtődésének körülményeit, míg az esketések szezonálisága, pontosabban annak változásai a palóc hagyományok erejét – továbbélését vagy elenyészését – jelzik.

A kiválasztott korszakok közül a korábbi a még érintetlen palócfalu utolsó évtizede (a Szent István Bányatársulat éppen 1861-ben alakul), s ebből a szempontból szerencsés, jóllehet a Bach-korszak nehéz viszonyai között kötött házasságok igen nyugtalan társadalomról árulkodnak. Későbbi korszakunk időhatárait a forrásadottságok szabták: értékelhető adatokban ekkor bővelkednek ugyanis leginkább az állami anyakönyvi bejegyzések. Az eltelt fél évszázad alatt alapvető változások álltak be a politikai, társadalmi, gazdasági rendszerben, és nagy mértékben módosult a demográfiai trend is – nagyot fordult a világ, s benne Salgótarján.

808 lakója 1850-ben zömmel a mezőgazdaságból élt, s 1900-ban, az immár 13 552 fős népességen belül nagyjából ugyanennyien, 743-an (tíz év elteltével mindössze 481-en) kötődtek a termőföldre – jórészt cselédként, nem pedig önálló gazdálkodóként. A bányászatban és iparban foglalkoztatottak aránya az eltarottakkal együtt 72,9%, a legmagasabbak közé tartozik az országban. Salgótarján lélekszáma ekkortájt tetőzik, friss bevándorlók már nem gyarapítják. A századfordulón a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. valósággal szárnyal, ám a község területére eső bányák kimerülnek, és munkásaival együtt a közeli falvakba helyeződnek. A másik nagyvállalat, a Rimamurány-salgótarjáni Vasm. Rt. stratégiaváltás folytán Tarjánból Ózdra telepíti az acélgyártást, itt pedig a vasöntésre helyezik a hangsúlyt. Az 1890-es évek az iparosítás második nagy hullámát hozzák: ekkor indul be a gépgyár és az üveggyár. A kisipar fejlődése tetőzik, a kereskedők és az értelmiségiek aránya azonban a városok átlagától jócskán elmarad. Salgótarján nagyközség városias funkciói bővülnek: a korszakban hódítja el a járásszékhely Fülektől a járásbírószéket és az adóhivatalt.⁶ Új óvodák és elemi iskolák létesülnek, illetve bővítik a meglévőket. Az igényekhez megkésve igazodva kibővítik a katolikus templomot és a plébániát, impozáns zsinagógát emelnek. Villamosítják a település közvilágítását, új (rövid élet) hetilapok látnak napvilágot, kinyitja kapuit a mozi.

⁴ NML V.171.a 1/ 1897., 6/ 1897. és 33/ 1897. napirendi pont. Virilisjegyzék az 1897. évre, valamint az 1897–1899-re választott képviselők névsora.

⁵ BACSKAI, 1979. 50.

⁶ Bővebben lásd SZABÓ Béla, 1972. 99–176.; DUPÁK, 1996. 43–61.

Ám a fejlődés mégsem zavartalan és egyértelmű. A járási hivatalok ide költözésének például a felekezeti népiskolák közösségi támogatásának megvonása, ezzel néhány éven belüli ellehetetlenítése, végül államosítása az ára. Az egyébként is magas közösségi pótdíjok egyre emelkednek, és csak a vizsgált tizenegy év során három igen komoly sztrájkot szerveznek a bányászok – munkakörülményeik javításáért és megélhetési nehézségeik enyhítéséért.

Természetesen nem célom, hogy összehasonlítsam a neoabszolutizmus éveinek és a 20. század fordulójának házasságkötési, párvalasztási szokásait, s ezzel banális megállapítások sokaságához jussak, mint ahogy – bár fontos és hasznos cél lehet – az sem, hogy a századforduló táján kötött salgótarjáni házasság- kötések összességét elemezzem. A századközepi (palóc) szokások vizsgálata elsősorban azt szolgálja, hogy tradicionális, akár az új viszonyok közé is átörökölt mintákat határozzak meg (például házasságkötéseik szezonálisában vagy a násznagyválasztási szokásokban), amelyeknek nyomait keresem aztán leszármazottaik párvalasztási, házasodási szokásaiban. Emellett azt próbálom feltárni, újonnan felvett szokásaik vajon milyen hatások mentén formálódtak, teljesen egyediek-e, vagy mások (és kik) mintáit követik.

Az anyakönyvi adatok kigyjtését követően mindenekelőtt két módszertani problémát kellett megoldanom. Elsőként az anyakönyvi kerületben kötött esküvők között a salgótarjániak megkülönböztetését, majd a tősgyökeresek körének definiálását és visszaazonosítását.

1. táblázat: A házasságkötések, egyúttal a dolgozat alapját képező adatbázisok esetszámai

	1850–1860	1896–1906
Anyakönyvi kerület egésze	264	1338
Salgótarjáni esetek	80	1158
Salgótarjáni esetek legalább egy tősgyökeres házasodó féllel	73	194
Tősgyökeresek egymás közti salgótarjáni házasságkötései	47	30

1896 és 1906 között 244 tősgyökeres salgótarjáni házasodott, 127 nő és 97 férfi. Salgótarjáni házasságkötésnek azokat tekintetem, amelyekben valamely vagy mindkét házasodó fél salgótarjáni lakhellyel szerepel, akkor is, ha a másik fél szintúgy az anyakönyvi kerületen belül élt. Néhány esetben, ahol a menyasszony és a vőlegény sem az anyakönyvi kerület lakója, a tanúk lakhelye döntött: ha legalább egyikük salgótarjáni, az esetet is annak vettem. Az őshonos, tősgyökeres salgótarjániak körének meghatározásakor és kiszármazásakor az alábbi módon jártam el: első lépésként kigyjtöttem a családneveket a jobbágyok és zsellérek 1726-os és 1771-es helyi összeírásából, az 1859-es telekkönyvből, s ezeket kiegészítettem azokkal a nevekkal, amelyek az 1850-es évtized házasságkötési anyakönyveiben ezen felül salgótarjáni születésűekhez tartoztak. Így összesen 60 tételes listához jutottam. Visszaazonosításuk, pontosabban az 1896–1906-os adatbázisból való kiszármazásuk nem egyszer en névazonosságuk (édesapjuk és/ vagy édesanyjuk családnévvel való egyezésük) alapján történt, a születési feltételül adtam a salgótarjáni lak- és születési helyet is. Őshonosnak tekintetem tehát azt, akinek leg-

alább egyik szülője tősgyökeres volt, és földrajzilag immobilnak mutatkozott. A 60 családnév közül 51 szerepel a századfordulás adatbázisban, ami igen tekintélyes szám, különösen, hogy az csak az éppen akkor házasodó férfiakat és nőket tartalmazza. (A tarjániak eszerint valóban nem hagyták el iparosodó falujukat, hanem megpróbálták a megváltozott körülmények között érvényesülni.)

A házasságkötések dinamikája

A házasodási kedv alakulása

A Salgótarján történetében fordulópontot jelentő bányaalapítás előtti⁷ népmozgalmi adatok meglehetősen nyugtalan társadalomról árulkodnak. 1850-ben, a szabadságharc miatt elhalasztott esküvők megtartására alkalmas első esztendőben kiugróan magas házasodási kedv tapasztalható,⁸ az az évi zavargások, tömeges elköltözések hatására azonban (a földbirtokos újra követeli az eltörölt jobbágyi szolgáltatásokat, a hazatért honvédek és gerillák a megtorlás elől elbujdosnak) a vidék rossz földjétől függő falu lakóinak száma alaposan visszaesik, a házasságkötéseké pedig szélsőségesen ingadozik.⁹

A következő fél évszázad alatt a népesség megtizenhétszereződött Salgótarjánban, és átlagosan tizenötször több esküvőt tartottak évente. Az olyan esetek, amelyekben legalább az egyik házassfél tősgyökeres tarjáni volt, évi átlag 7-ről 17-re emelkedtek, míg ezeken belül az olyanok aránya, amelyekben a őshonosok egymás közt házasodtak, $\frac{4}{6}$ -ról $\frac{1}{6}$ -ra csökkent.

Salgótarján szerepe a szomszédos falvakhoz képest mérhetetlenül megnőtt, s ez a népmozgalmi adatokban is tükröződik. Miközben az anyakönyvi kerületen belül¹⁰ Salgótarjánban 1850–1860 között a lagzik alig harmadát (1852-ben mindössze 14,81%-át) tartották, addig 1896–1906 között már közel 90%-át.

Noha, mint láttuk, a századforduló körüli évek sem mondhatók eseménytelennek, s az itt élők házasodási kedve az országosnál mérsékeltőbb (városiasabb), mégis meglehetősen nyugalmat sugároz.¹¹ Az esetek évek közötti eloszlása egyenletes, kiegyensúlyozott a megnövekedett lélekszámú, kellő nő- és férfikínálatot felvonultató, s a rossz termőföldtől, időjárástól immár alig függő Salgótarjánban.

⁷ Jelentéktelen bányafeltárások már 1855-től folytak, de a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársulat jogelődje 1861-ben alakult. Bányászkeskűvőt ezt megelőzően egyáltalán nem tartottak Salgótarjánban és környékén.

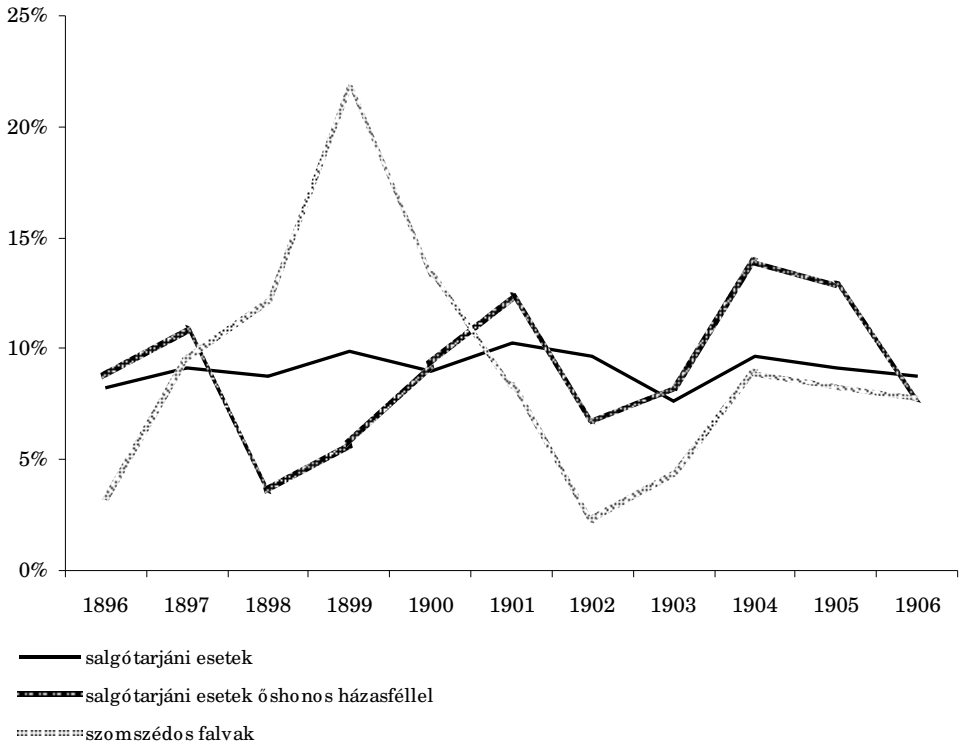
⁸ Az ezer lakosra jutó házasságkötések száma (nyers házasodási arányszám) 1850-ben 23,51 ezrelék (!), míg például 1857-ben csupán 6,75.

⁹ A salgótarjáni népesség 1850-ben 808, 1851-ben 611, 1857-ben 741 fős. Az 1850–1860 közt kötött házasságok egy adott évre eső arányszámai 2,5 és 23,75% között, az anyakönyvi kerület egészében 3,79 és 21,21% között ingadoznak.

¹⁰ Alsó- és Felsőpálfalva, Andrásfalva, Baglyasalja, Zagyvaróna és Somos(kő)újfalva, melyek később mind Salgótarjánba olvadtak. 1901-ben a pálfalvai anyakönyvi kerület kivált a tarjániából. – Salgótarján azon kevés vonzáskörzetek közé tartozott, amelyek környékén folyamatosan gyarapodott a népesség. (DARÓCZI, 2002. 149.) A látszólagos furcsaság magyarázata abban rejlik, hogy a bánya, ritkábban a gyáripár a szomszédos falvakban is megtelepedett.

¹¹ A nyers házasodási arányszám az 1894-es, 1900-as és 1910-es adatot ismerve, a népesség egyenletes gyarapodását feltételezve kalkulált értékek alapján átlagosan 7,87 ezrelék, és egyedül az 1903. évi út el jelentősen a többitől (6,47 ezrelék). Az országos érték 1900-ban 9,1, 1910-ben 8,6 ezrelék. KLINGER, 1996. 224.

Ugyanakkor ezen belül a tősgyökeres tarjániaké erősebben ingadozik (évi százalékos maximum- és minimumértékeik különbsége 8,25% a salgótarjáni 2,68%-hoz képest), de sokkal egyenletesebb, mint a szomszédos falvaké (19,44%).

1. ábra: A házasságkötési kedv alakulása (az esetek évek közötti megoszlása)

A házasságkötések szezonálisága

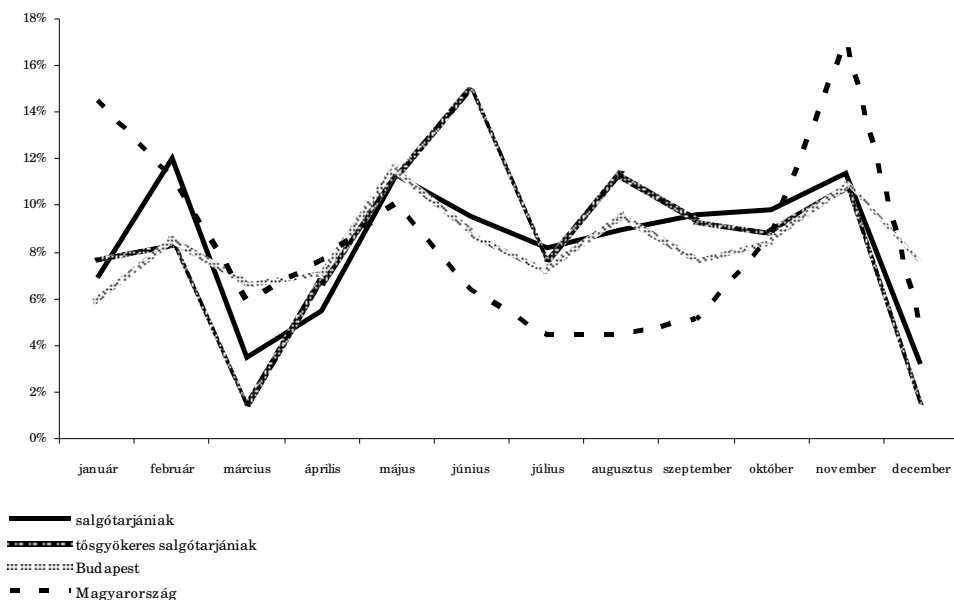
A 19. század derekának palócfalucskájában egy nagy (novemberi, aránya átlag 62,50%) és egy kisebb (január–februári, aránya átlag 20%) házassági csúcs volt a jellemző, vagyis – a palócvideki szokásoknak megfelelően – az esküvők „*rendesen... az újbórra s farsang elejére esnek*”.¹² Ettől való eltéréseket csak olyan esztendőekben tapasztalni, amelyekben „jötte mentek” házasodtak.¹³ Jelentős változásnak lehetünk azonban szemtanúi a korszak utolsó éveiben: 1858-tól kezdve az addig

¹² RÉSŐ, 2000. 215.

¹³ 1852-ben például, amikor tősgyökeres tarjáni egyáltalán nem házasodott, februári, áprilisi és júniusi esetekkel találkozhatunk, 1859-ben pedig májusiakkal és júliusiakkal.

teljesen mellőzött május is a preferált hónapok közé kerül, mi több, kedveltebb lesz a télvégi időszaknál.¹⁴

A novemberi, január–februári és májusi, tradicionális házassági csúcsok, illetve a márciusi és decemberi apályok (Salgótarjánban nem tartottak esküvőt nagybőjt és advent idején), amelyek országszerte jellemzők voltak a 19. század közepén,¹⁵ a következő emberöltő alatt elsimultak. A salgótarjáni trend – legerőteljesebben a tarjáni vőlegények 44,13%-át kitevő munkások által meghatározottan – ekkor már egyenesen városias: több ponton hasonlít a budapesti, mint az országos mintához. Egyedül a decemberi és márciusi tabuk emlékeztetnek még a félszázaddal előbbi szokásokra. A vallási hagyományok visszaszorulása tehát csak mérsékelten történt meg, a mezőgazdasági ciklusnak viszont – lakói iparvárosias időgazdálkodását jelezve – már szokásgyakorló hatása is tőbben van.

2. ábra: A házasságkötések szezonális mintái a századforduló táján¹⁶

Jóllehet a Salgótarjánban házasodók csupán tizede származott városból, minden harmadik pedig olyan településen született, amelynek lélekszáma még a századfor-

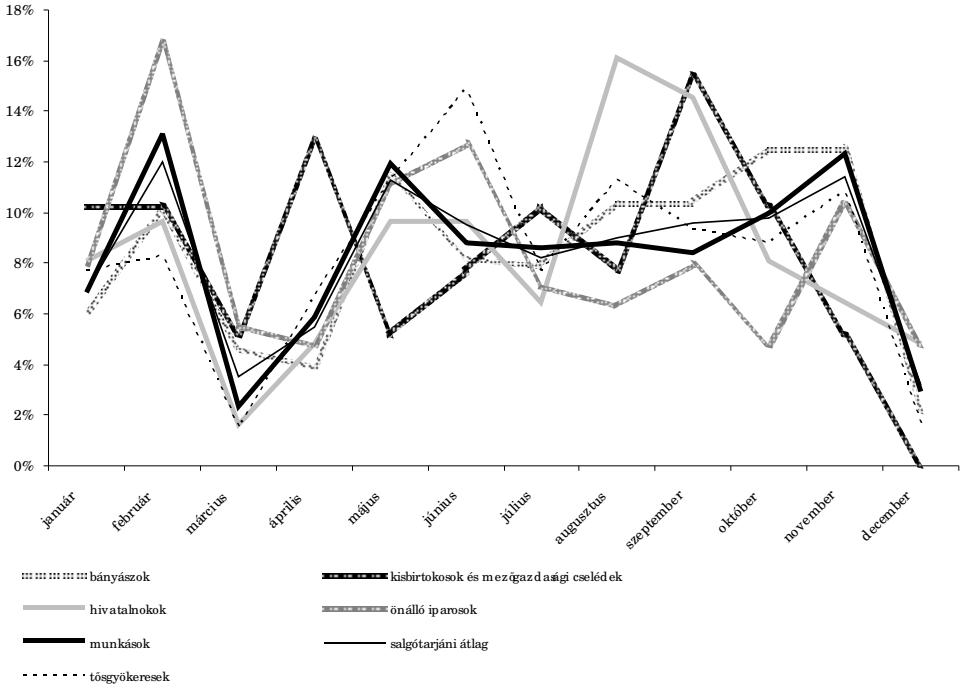
¹⁴ 1858–1860 közt a májusi esküvők aránya 32,86%, a késő télieké pedig (a február teljes visszaesésével) csupán 6,67%. A hirtelen bekövetkezett szezonális mintaváltozás a környező falvakban is megfigyelhető, miközben nem állt be változás sem a házasodó felek családiállapotösszetételében (nincs aránytalanul sok özvegyházasság, amelyekre a mintakövetés kevésbé jellemző), sem származásában.

¹⁵ FARAGÓ, 1994. 246.

¹⁶ Salgótarjániak és tősgyökeres salgótarjániak: 1896–1906, Budapest: 1909–1913, Magyarország: 1910. Utóbbi kettő forrása: FARAGÓ, 1994. 244. és 246.

duló táján sem érte el a 2000-et, Salgótarjánba, a „polgárság nélküli városba” kerülve nyomban magukra vettek egy urbánus mintát, s városias módon házasodtak.¹⁷

Különösen figyelemreméltó, hogy azokban az esetekben, amelyekben az egyik vagy mindkét házasodó fél tősgyökeres tarjáni, a budapesti szezonalitási görbével való hasonlóság még szembetűnőbb; s a körükben leggyakoribb foglalkozások mintái közül egyikkel sem rokonítható.¹⁸

3. ábra: A főbb foglalkozási csoportok házasságkötéseinek szezonalitása Salgótarjánban (1896–1906)

Egészen egyedi képet fest a legerősebb tarjáni gyökerekkel bíró vizsgálati csoportunk házasságkötési szezonalitása. Abból a 30 esetből, amelyet tősgyökeres nők és férfiak egymás között kötöttek, 8 a júniusi, 5–5 az augusztusi és az októberi; a tradicionálisan kedvelt hónapokban (november, január–február, május) azonban összesen csupán 5-ször esküdtek. (Decemberi eset egyáltalán nem volt, márciusi is mindössze 2.)

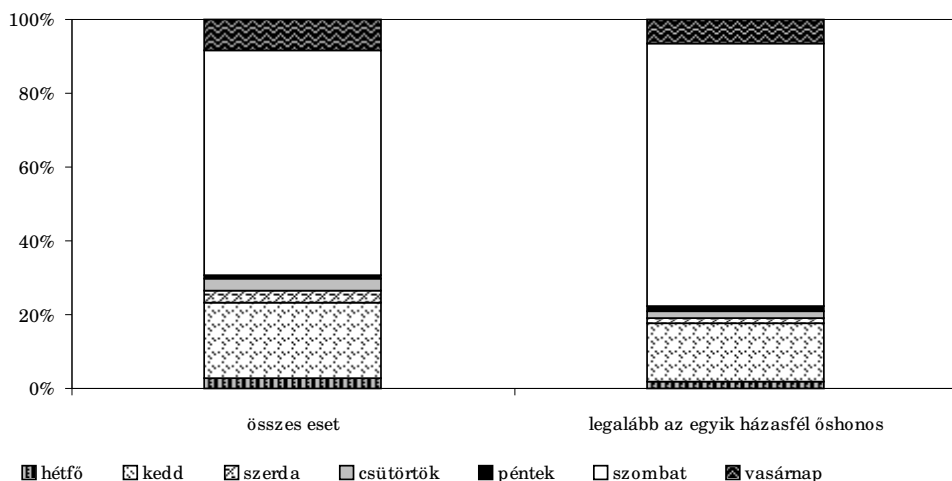
¹⁷ Saját szokásait a bevándorló „igen rövid idő alatt leveti és alkalmazkodik az ottani, szerinte urasabb, vagyis városiasabb szokásokhoz”. NOSZKY, 2007 [1931]. 50.

¹⁸ Foglalkozási megoszlásukat lásd a következő fejezetben.

A házasságkötések megoszlása a hét napjai szerint

1850 és 1860 között Salgótarjánban a házasságok 90%-át (6 évben teljes egészét) hétfőn kötötték, s mellette a vasárnap számított még kedveltebbnek (6,25%). Három alkalommal házasodtak szerdán (a térszertanapon), a hét többi napján azonban soha.

A szokások alaposan átalakultak a századfordulóra: A házasságkötések héten belüli eloszlása valamelyest egyenletesebbé vált: a vasárnap kedveltsége maradt a hétfő szerepét viszont egyre inkább a kedd, de különösen a szombat vette át. (Legutóbbi – a bérből és fizetésből élők arányának növekedésével a szabadnaphoz igazodva – országosan csak a múlt század közepén terjedt el.) A szerdán, csütörtökön és pénteken tartott házasság továbbra sem volt gyakori, a tradicionális katolikus mintából ezek tabuja továbbörökítődött, különösen a tarjáni gyökereknél.

4. ábra: A házasságkötések megoszlása a hét napjai szerint Salgótarjánban (1896–1906)

A legzártabb kör, az egymás közt házasodó 30 őshonos pár a hétfőt, szerdát és pénteket sohasem választotta, s a csütörtököt és vasárnapot is mindössze 1–1 alkalommal. Ennyiben tekinthetők csupán hagyománykövetőbbnek a tarjáni átlagnál, ugyanis háromnegyed részben szombaton, egyötöd részben kedden házasodtak.

Társadalmi rétegződés – a vőlegények és menyasszonyok foglalkozása

A feudális viszonyok megszűntekor (Salgótarjánban 1859-ben készült el a tagosításokat tartalmazó első telekkönyv) a vőlegények $\frac{8}{10}$ -e, a tősgyökeresek $\frac{9}{10}$ -e a mezőgazdasághoz kötődött, felerészben (a tősgyökeresek közt valamivel kisebb arányban) önálló gazdálkodóként, felerészben pedig mezőgazdasági cselédként, napszámosként, illetve zsellérként. A szellemi foglalkozásúak (értelmiségiek és hivatalnokok, hivatalszolgák együtt) 2–3%-ot tesznek ki, az iparosok (parasztiparosok) aránya az őslakosok körében az országos átlagnak nagyjából megfelelő,

Salgótarján egészében azonban, tehát a friss beházasodó-bevándorlóknak köszönhetően kicsivel magasabb.

Az iparosodásnak aztán széleskörű társadalmi mobilitás volt a velejárója. A 20. század fordulójára az 50 évvel korábbihoz képest Salgótarján vőlegénytársadalma az önálló iparosok és a szűkebb értelmiségi réteg szinte változatlan aránya mellett alaposan átformálódott: földből, mezőgazdaságból csupán alig 4%-uk élt (kisbirtokos földműves már csak éppen annyi akadt köztük, mint értelmiségi), s nagyjából 70%-uk a gyárakban, bányákban, illetve a vasútnál alkalmazott munkás és bányász volt. A hivatalnokok és a kereskedők aránya, akárcsak a salgótarjáni társadalom egészében, jóval elmarad a városokra jellemző értékektől.

2. táblázat: A salgótarjáni vőlegények foglalkozási megoszlása (%)

Foglalkozás/ jogállás	1850–1860		1896–1906		
	Salgótarján egésze	Őshonosok	Salgótarján egésze	Őshonosok	Egymással házasodó őshonosok (esetszám)
Földműves ¹⁹	41,25	40,98	1,55	14,43	2
Zsellér	28,75	36,07	–	–	–
Cseléd ²⁰	6,25	6,56	1,81	–	–
Cigány ²¹	5,00	4,92	1,30	5,15	2
Iparos	8,75	3,28	11,05	5,15	4
Napszámos	3,75	3,28	0,86	3,09	–
Értelmiségi	1,25	1,64	1,55	1,03	1
Hivatszolgálat	1,25	1,64	1,12	–	–
Munkás ²²	–	–	44,13	38,14	13
Bányász ²³	–	–	24,18	25,77	6
Hivatalnok	–	–	5,35	3,09	1
Kereskedő	–	–	3,02	–	–
Munkáselit ²⁴	–	–	2,68	3,09	1

¹⁹ Rendszerint kisbirtokkal bíró önálló gazdálkodó.

²⁰ Mezőgazdasági, ritkábban házi cselédek.

²¹ Az állami anyakönyvekből a cigányságnak csak egy részét, a cigányzenészeket lehetséges kiszámítani.

²² A gyárak és a vasút, valamint a bányák nem bányászként alkalmazott egyszeri munkásai (pl. bányalaktáros, bányamester stb.).

²³ Az SKB Rt., valamint a Rima bányáiban egyszeri bányászként alkalmazottak.

²⁴ A gyárak, bányák és a vasút altisztjei: előmunkások, művezetők, bányamester stb.

Foglalkozás/ jogállás	1850–1860		1896–1906		
	Salgótarján egésze	Őshonosok	Salgótarján egésze	Őshonosok	Egymással házasodó őshonosok (esetszám)
Egyéb ²⁵	–	–	1,21	1,03	–
Ismeretlen	3,75	1,64	0,17	–	–

A tősgyökeres férfiak között egyáltalán nem volt például cseléd és kereskedő. Az összes vőlegényhez mért arányuknak (8,38%) megfelelően fordulnak elő a bányászok között (8,93%), valamivel kisebb mértékben voltak munkások (7,27%), és jóval csekélyebb arányban értelmiségiek (5,56%), hivatalnokok (4,84%), illetve iparosok (3,91%). Némiképpen felülreprezentáltak a munkáselitben (9,68%), jelentősebben a magánzók (12,50%), a napszámosok (30%), a cigányzenészek között (33,33%), végül leginkább a földm. ves kisbirtokosok körében (az összes földm. ves 77,78%-át ők tették ki).

*

A menyasszonyok foglalkozására vonatkozó információk csak az 1896–1906 közötti időszakból állnak rendelkezésre. A legerősebb gyökerekkel bírók (egymás közt házasodó tősgyökeres párok menyasszonyai) mind, az őshonos menyasszonyok 87,40%-ban, de a tarjániak összességében is 82,56%-ban háztartásbeliként szerepelnek az anyakönyvekben. Míg a 127 őshonos nő közt csak 2 házi cseléd (férjeik munkások), valamint egy-egy napszámos, gyári munkás és nyugdíjas akad (férjeik munkások, illetve a munkásnő – jelezve alacsony társadalmi státusát – napszámos), addig Salgótarján egészében valamivel színesebb a menyasszonyok foglalkozási megoszlása. Van köztük önálló iparos (pl. varrónő), szellemi foglalkozású értelmiségi (óvónő, tanítónő stb.) és kereskedő, bár a háztartásbeliek és házi cselédek (6,91%) aránya együtt itt is közel 90%-ra rúg.

A tősgyökeres salgótarjániak társadalmi (intergenerációs és házassági) mobilitása

Az 1850–1860 közötti időszak anyakönyvei csupán a házassági mobilitás kutatására alkalmasak: a vőlegény és a menyasszony (valójában a menyasszony apja) foglalkozását, jogállását van mód összevetni. Az eredmény szinte tökéletes zártaságra, homogenitásra utal: az 57 értékelhető salgótarjáni esetből 48-ban, a tősgyökereseknél 47-ből 40-ben tapasztalhatunk immobilitást: vagyis például iparos csak iparos lányát, honorácior csak honorácior lányát veszi el. A heterogén házasságok is csak kvázi mobilak: mind a mezőgazdaságból élők, leggyakrabban földm. ves férfiak és zsellér nők között kötnek.

²⁵ Magánzó, katona és vendéglátós.

Az állami anyakönyvezés bevezetésével a mobilitás-kutatás lehetőségei kitágulnak: a vőlegény foglalkozása összevethető az édesapjáéval (ezzel az intergenerációs társadalmi mobilitás vizsgálható) és a menyasszonya apjáéval, sőt az apák státusát is hasonlíthatjuk egymáshoz.

Az alapadatok arányaiban igen hasonló képet mutatnak a tősgyökeres vőlegények összessége és a közülük őshonos nőt választók körében, vagyis egy mérsékelt és egy fokozottan szűkített vizsgálati csoportban. Tarjáni gyökereik erőssége alig befolyásolja mobilitásuk fő irányait.

3. táblázat: A tősgyökeres salgótarjáni vőlegények társadalmi immobilitása (1896–1906, esetszámok)

Foglalkozás	Vőlegény	A vőlegény és apja foglalkozása azonos	A vőlegény és apósa foglalkozása azonos	Az apák foglalkozása azonos
Munkás	37	14	14	10
Bányász	25	6	7	2
Földm. ves	14	14	3	5
Iparos	5	2	0	0
Cigányzenész	5	5	3	3
Napszámos	3	2	1	2
Hivatalnok	3	1	0	0
Előmunkás	3	1	1	1
Értelmiségi	1	0	0	0
Magánzó	1	0	0	0
Összesen	97	45	29	23
Egymás közt házasodó tősgyökeresek körében összesen	30	13	10	8

*

A részletes mobilitás-vizsgálat előtt szükséges néhány megjegyzést fűzni az adatok értelmezéséhez. A mobilitás irányát (ha úgy tetszik, az egyes foglalkozások presztízsét) meghatározni nem könnyű feladat, gyakran már csak a horizontális és vertikális mobilitás megkülönböztetése is problémás. Nehezíti, hogy nem ismerjük a foglalkozások korabeli megbecsültségét, különösen az őshonos tarjániak értékrendjét. Az egyes rétegek heterogenitása miatt, bár több jel valóban erre utal, kétséges például fenntartás nélkül elfogadni a közkeletű vélekedést, miszerint a bányászok társadalmi megbecsültsége elmaradt a munkásokétól, s tovább kuszálja a szálakat a földtulajdon (ezzel a mezőgazdaság) vonzereje. A mobilitás irányá-

nak meghatározásához részben ezért, részben pedig a szellemi dolgozóknak a fizikaiakhoz képest elhanyagolható aránya miatt a foglalkozások hagyományos hármas felosztása (szellemi–fizikai–mezőgazdasági) sem célravezető. Tovább bonyolítja a mobilitási minták értelmezését, hogy vizsgált korszakunkban az intergenerációs mobilitás jelentős hányada volt strukturális, vagyis nem más, mint a társadalmi szerkezet megváltozása, az apák és fiúk foglalkozásbeli összetételének eltérése miatt szükségképpen bekövetkező változás. Így pl. a mezőgazdaságból a nem mezőgazdasági foglalkozásokba irányuló mozgás magától értetődő, de éppen ekkor zajlik az a folyamat is, melynek során a tarjáni bányászat jelentősége (ezzel a bányászoké) a bányák kimerülése, közeli falvakba költözése miatt visszaszorul, a gyárak szerepe (s ezzel munkásainak aránya) pedig növekszik. A tősgyökeres salgótarjáni vőlegények konkrét példáján: 93 férfi körében (akiknek foglalkozása összevethető az apákéval) 51,61%-os (!) mobilitást mérhetünk a 3. táblázat tíz foglalkozási kategóriáját véve alapul, amelyből 35,48% a strukturális – szükségképpen bekövetkező –, és csupán 16,13% a cirkuláris – egyéb – mobilitási esetek aránya.

Intergenerációs társadalmi mobilitás

Az őshonos vőlegények több mint felénél tapasztalhatunk tehát intergenerációs társadalmi mobilitást, legkevésbé azonban a tradicionális foglalkozásúaknál: a földm. veseknél egyáltalán nem, és a napszámosoknál is alig. Ám emellett a 34 munkás közül csak 14 követte az apja foglalkozását, 25 bányászból pedig mindössze 6-nak volt az édesapja is bányász. A státusváltó – mobil – vőlegények a társadalmi mobilitás fő irányának megfelelően nagyjából felerészben apjuk mezőgazdasági létét cserélték fel munkás- vagy bányászlétre.

4. táblázat: *Foglalkozási csoportok az onnan kilépők, illetve az oda belépők száma szerint (intergenerációs társadalmi mobilitást mutató őshonos vőlegények – 48 fő)*

Foglalkozás	Belép	Kilép
Munkás	22	7
Bányász	19	4
Iparos	2	8
Munkáselit	2	3
Hivatalnok	1	1
Magánzó	1	0
Értelmiségi	1	1
Kisbirtokos	0	17
Napszámos	0	3
Cseléd	0	4

Házassági mobilitás

Figyelemre méltó, hogy a bányász- és munkásfeleségek apjának foglalkozása ugyanolyan arányban egyezett meg a vőlegényével, mint a vőlegényé a saját apjával, s az esetek közel harmadában összességében is megfigyelhető az efféle házassági immobilitás: vőlegény és apósa azonos foglalkozási csoporthoz tartozott (lásd 3. táblázat). Az apák és fiúk generációja közti alapvető foglalkozásszerkezeti változások miatt mégis célravezetőbbnek tűnt a vőlegények és az apók foglalkozása helyett részletesebben az apákét elemezni, jóllehet ezzel – a nagymértékű intergenerációs mobilitás miatt – valószínűleg a házasságra lépők társadalmi származásáról nyerhetünk információkat, és nem feltétlenül arról, hogy házassága révén valaki elmozdult-e a társadalmi ranglétrán. (A házassági mobilitás szociológiai fogalmát fedő vizsgálat, vagyis a vőlegények és menyasszonyok foglalkozásának összevetése a századforduló éveiben teljesen értelmetlen lenne.)

5. táblázat: Salgótarjáni vőlegények és menyasszonyok származásbeli különbségei az apák foglalkozása alapján (tősgyökereseket érintő házasságkötések esetszámai)

Foglalkozás	A		B		C	
	Tősgyökeres férfiak házasságkötései (97 eset)		Tősgyökeres nők házasságkötései (127 eset)		Tősgyökeresek egymás közti házasságkötései (30 eset)	
	Vőlegény	Menyasszony	Vőlegény	Menyasszony	Vőlegény	Menyasszony
	apja					
Kisbirtokos	31	10	26	30	10	6
Munkás	23	27	18	38	5	7
Bányász	10	14	9	20	4	6
Munkáselit	4	2	7	1	2	0
Cseléd	4	12	12	5	1	1
Napszámos	6	9	10	10	1	3
Iparos	10	10	20	5	3	2
Értelmiségi	0	0	1	0	0	0
Hivatalnok	1	0	4	0	1	0
Hivatalszolga	2	0	3	1	1	0
Vendéglátós	0	1	1	0	0	0
Cigányzenész	5	4	6	8	2	2
Magánzó	0	3	3	4	0	1
Katona	0	0	1	0	0	0
Ismeretlen	1	5	6	5	0	2

*

Minden negyedik esetben – főként azok körében, ahol a foglalkozási zárttság egyébként is erősebb – megegyezett a két házasfél apjának foglalkozása, azaz a vőlegény és a menyasszony azonos társadalmi helyzet családból származott. A mobilitásra hajlamosabb csoportok közül (ahol a vőlegény és az apák foglalkozása is nagyobb valószínűséggel eltér) ez jellemző a munkásházasságokra, de a bányász-
esküvőkre nem (lásd 3. táblázat).

A tősgyökeres tarjáni férfiak csak harmadrészben választottak tősgyökeres párt, s menyasszonyaik – jórészt migránsok vagy azok lányai – gyakran alacsonyabb státusú családból valók (ez akár vándorlásuk indítéka is lehetett). A vőlegények és a menyasszonyok családjának társadalmi helyzete szemlélatomást eltérő (lásd különösen a cselédek, napszámosok, kisbirtokosok, szellemi foglalkozási kategóriák adatait az 5. táblázat A oszlopában). Ebből következően a tősgyökeres tarjáni férfiak egy része határozottan előnytelen házasságot kötött. Birtokos családból való férfi például 7 alkalommal házasodott cselédcsaládból, míg ennek fordítottjára nincs példa; bányászfiú pedig négyszer vett el napszámoslányt, miközben napszámosfiú-bányászlány esküvőre nem került sor. Legtöbbjüknel azonban – a fentebb kifejtettek miatt – igen nehéz eldönteni, hogy mely házasság számíthatott előnytelennek. Az iméntiekén túl a leggyakoribb esetek (vőlegény apja – menyasszony apja sorrendben): földbirtokos – munkás: 9 (fordítottjára egyszer került sor), földbirtokos – bányász: 4 (bányász – földbirtokos: 0), iparos – munkás: 4, munkás – iparos: 4, munkás – bányász: 4 (bányász – munkás: 1).

*

A 127 tősgyökeres menyasszony közül csak 30 házasodik tősgyökeres férfival, döntő hányadukat tehát nem őshonos férfi veszi el. Párvalasztási szokásaikban alapvetően nincs szokatlan jelenség, vőlegényeik foglalkozás szerinti megoszlása néhány kivétellel megegyezik az elvárt (az őshonos és a többi vőlegény arányának megfelelő súlyozással kalkulált) értékekkel. Kereskedőkkel, akik jórészt zsidók voltak, egyáltalán nem házasodtak, iparosokkal és bányászokkal azonban a vártnál nagyobb arányban, ha úgy tetszik: szívesebben.²⁶ Körükben afféle jelenséget (kényszeren előnytelen házasságokat) nem tapasztalhatunk, mint az őshonos vőlegényeknél, holott ők nagyobb arányban mentek férjhez bevándorlóhoz (lásd 5. táblázat B oszlop). Származásukat tekintve mindenekelőtt az ötlük szemünkbe, hogy a nők sokkal homogénebb csoportot képeznek: 69,29%-uk bányász-, munkás- vagy földbirtokos családból származott, míg vőlegényeikre nem jellemző sem ilyen mérték, sem ilyen típusú származási koncentrálttság: földbirtokosok, iparosok és munkások gyermekei voltak leggyakrabban, s e körből 50,39%-uk származott. A különbözőség magyarázatát a nők és férfiak eltérő földrajzi származási jellemzőiben érdemes keresnünk (a menyasszonyok kisebb hányada migráns, és azon belül is inkább közelebbi vidékekről származott – bővebben lásd a lokális endogámiáról szóló fejezetet).

²⁶ 2%-nál nagyobb eltérést csak az iparosok és a bányászok esetében tapasztaltunk. A kalkulált érték az iparosoknál 9,66%, miközben a valóságos arányuk 11,81%; a bányászoknál ezek az adatok: 24,56 és 27,56%.

A házasodó felek származása az értékelhető házasságkötések $\frac{3}{4}$ -ében tér el egymástól. E 88 eseten belül a párok összetétele 34 különféle variációt mutat, amelyek közül csak néhány emelkedik ki gyakoriságát tekintve. Kisbirtokos apa lánya 9 alkalommal házasodik munkáscsaládból származó fiúval, 6 esetben pedig bányászfiúval. (Csupán 6 esetben házasodik egymással kisbirtokos lánya és kisbirtokos fia.) Ugyancsak 6-szor házasodnak össze iparoscsaládból valók munkásfiúkkal, valamint napszámosok lányai önálló gazdálkodók fiaival (fordítottjára kétszer kerül sor). Ezekon túl 5-ször iparoslány megy birtokos fiúhoz, végül ugyanilyen gyakran munkáselítből származó menyasszony munkásapa fiához.

*

Várakozásainknak megfelelően a legszűkebb vizsgálati csoportban nincsenek az imént látottakhoz fogható különbségek. A vőlegények családjának helyzete összességében nem nevezhető rosszabbnak vagy jobbnak a menyasszonyokénál, és kiugró összetételbeli eltérések sem tapasztalhatók (bár természetesen a csoport kis létszáma hozzájárul ehhez – lásd 5. táblázat C oszlop).

A 28 értékelhető eset közül 20-ban figyelhető meg eltérés a nők és férfiak társadalmi származásában (figyelemreméltó, hogy birtokosok gyermekei mindössze két alkalommal keltek egybe), és ezen belül ezúttal is igen sokféle (14) variációval találkozhatunk. Némiképp (3–3 esettel) kiemelkedő a bányászfiúk és napszámoslányok, valamint kisbirtokos fiúk és munkáslányok házasságkötései, érdekes ugyanakkor, hogy munkás- és bányászcsaládok gyermekei sohasem házasodtak egymással.

Társadalmi kapcsolatok – a házassági tanúk

A 19. század közepén a palócfalu násznagyválasztási szokásai látványosan példázák a föld (ha nem túl nagy és nem túl termékeny is), illetve az azt birtokló önálló gazdálkodók presztízsét. (A házaspár tanújául ugyanis rendszerint társadalmilag kiemelkedőbb, vagyonosabb személyt, vagy közeli jó barátot választ.) A párválasztási gyakorlatában a foglalkozásokat tekintve erősen zárt közösség csak valamivel több, mint felerészben kért fel az övével megegyező foglalkozásúakat násznagyul: a tarjániak 56,10, ezen belül a tősgyökeresek 59,49%-a.²⁷ Az esetek közel $\frac{2}{3}$ -ában fogadott a pár földbirtokost násznagynak (a vőlegények közt a földbirtokosok aránya alig több 40%-nál), míg például cselédet és napszámost soha, cigányt sem szívesen. Szellemi foglalkozását is alig, ennek oka azonban inkább lehet a honorácior-réteg zártsága. A vőlegények közt tapasztalható arányuknak megfelelő mértékben szerepeltek végül a tanúk között a zsellérek, hivatalnokok és az iparosok.²⁸

²⁷ A vőlegény és a két tanú adatainak összevetése alapján.

²⁸ Eltérő foglalkozású vőlegény–násznagy minták Salgótarjánban 1850–1860 között (54 eset): zsellér–földm ves 21 eset, földm ves–zsellér 8, iparos–földm ves 5, cseléd–földm ves 3, cigány–földm ves, cigány–zsellér, cseléd–zsellér, napszámos–földm ves, zsellér–honorácior, hivatalosolga–iparos, iparos–honorácior, iparos–zsellér 2–2 eset, cseléd–hivatalnok 1 eset.

A helyi közösségben betöltött természetszerű szerepük fontosságát jelzi, hogy a házassági tanúk 88,75%-a, azokban az esetekben, amelyekben valamely házaspár öshonos volt, 90,41%-a tősgyökeres salgótarjáni, sőt a házasságkötések $\frac{2}{3}$ -ában ez mindkét tanúról elmondható (miközben arányuk a vőlegények közt 76,26%).²⁹

Ez idő tájt a násznagyság $\frac{2}{3}$ részben jelentette a rokoni kapcsolatok bővítését, m. rokonságot, az esetek $\frac{1}{3}$ -ában pedig a házaspár legalább egyik tanúja feltételezhetően vérrokon volt.³⁰

6. táblázat: A házassági tanúk közti vérrokonok aránya (%)

Vérrokon tanúk	1850–1860		1896–1906		
	Salgótarján egésze	Legalább egy házaspár öshonos	Salgótarján egésze	Legalább egy házaspár öshonos	Mindkét házaspár öshonos
Egyik	28,75	31,51	21,85	31,44	50,00
Mindkettő	1,25	1,37	3,54	9,79	13,33
Egyik sem	70,00	67,12	74,61	58,76	36,67

A századfordulóra alaposan átalakult, idegenekkel telítődött, evégett a társadalmi kontrollvesztés veszélyével fenyegetett Salgótarjában ugyanakkor a vérrokonság növekvő jelentőségéről árulkodnak az adatok. A házassági tanúk között arányuk a „jöttment-város” egészében nézve is megőrződött az 50 évvel azelőtti állapotában, és minél erősebb gyökerekkel bíró csoportot vizsgálunk, a násznagy intézménye annál erőteljesebben fordult át m. rokonságból a valódi rokoni kapcsolatok megerősítésének eszközévé.

Abban a 194 esetben, amikor legalább az egyik házaspár öshonos tarjáni volt, 6 legkedveltebb násznagyot sikerült kimutatnunk.³¹ Ők az esküvők $\frac{1}{5}$ -ében tanúskodtak, és csak $\frac{1}{2}$ részben voltak tősgyökeresek, mindhárman munkások (Földi János 9, Borsovitz József 8, Ponyi Ferenc 5-szörös násznagy). Mellettük egy cipézmestert (Skolnik Dániel – 5 eset) és két bányászt (Szabó Józsefet és Kamenyik Mihályt 5–5 esetben) kértek fel többször is házassági tanúnak. Akárcsak a 19. század derekán, a századfordulón is voltak olyan foglalkozások, amelyek zöit az öshonos tarjániak egyáltalán nem, vagy csak elvétve választották násznagynak. Ilyen csoport például – bizonyára alacsony presztízse miatt – a napszamosoké és a cselédeké, valamint – zártsága okán – a kereskedőké és az értelmiségieké. A munkás násznagyok aránya nagyjából megfelel a várakozásoknak, a bányászoké azonban jóval elmarad attól. Az önálló iparosok, a földm. vesek (kis-

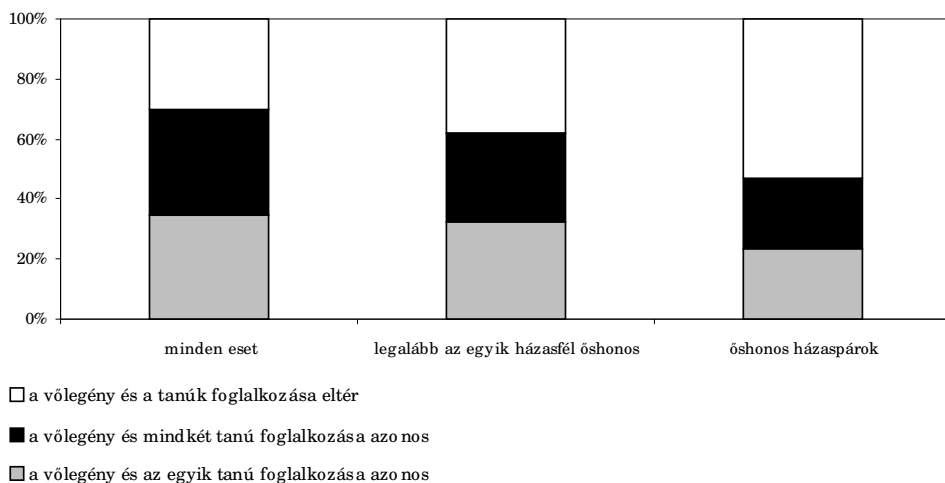
²⁹ Hasonló vizsgálatra a századfordulós adatok nem adnak módot, miután a tanúk közül csak kétséges eredménnyel sz. ríthetők ki az öshonos tarjániak (nem ismerjük szüleik nevét és születési helyüket sem).

³⁰ A vőlegény és anyja, a menyasszony és anyja, valamint a tanúk családneveinek összevetése, egyezése alapján feltételezett vérrokon kapcsolatokról van szó.

³¹ Nevük, koruk és foglalkozásuk alapján megbízhatóan beazonosíthatók az 1896–1906-os adatbázisból. A korábbi időszakban erre kevésbé van mód, az azonos nev. , de eltérő személyeket – a szükséges adatok, például életkor híján – nem lehet megkülönböztetni.

birtokosok), és különösen a hivatalnokok presztízse a legnagyobb, főként a legerősebb gyökerekkel bíró párok körében.³²

A tanúk átlagéletkora Salgótarján egészében a legmagasabb, és a vizsgált csoport szűkítésével, a tarjáni gyökerek erősödésével egyre csökken. (Az összes esetben 36,9 év, azokban az esetekben, amelyekben valamely házaspár őshonos, 35 év, ahol pedig mindkettő tősgyökeres, 34,3 év.) Ez nem önmagában az életkor tiszteltének eltérő mértékével van összefüggésben, magyarázata feltételezhetően abban rejlik, hogy az idegenek (lehetőségeikből adódóan) inkább kérték fel tanúnak tekintélyes kollégáikat, mestereiket, feletteseiket, akik szükségszerűen idősebbek. Ezt a feltételezést erősíti, hogy minél gyengébbek a vizsgált csoport helyi gyökerei, annál fontosabb szemponttá válik az emberi kapcsolatokban, a kapcsolatépítés vagy -erősítés formájában a foglalkozási azonosság.³³

5. ábra: A salgótarjáni vőlegények és a házassági tanúk foglalkozása

³² A vőlegények közt a bányászok aránya 24,18%, míg arányuk az őshonos házaspár tartalmazó házaspárok tanúi közt 16,24%, s az egymással házasodó őshonosok tanúi közt csak 11,67%. Ezek a számok az önálló iparosoknál: 11,05%, 11,86% és 13,33%; a földműveseknél: 1,55%, 5,41% és 6,67%; végül a hivatalnokoknál: 5,35%, 9,54% és 16,67%. – Az anyakönyvi bejegyzésekből nem derül ki egyértelműen, hogy ki a vőlegény és ki a menyasszony násznagya; tapasztalataim szerint a két tanú közül a tekintélyesebb (rangosabb, idősebb) került az első helyre.

³³ Számítalan variáció mutatható ki az őshonos vőlegények és a tanúk foglalkozásának összevetésekor, amelyek közül mindössze kettő emelkedik ki látványosan: a bányász vőlegény – munkás tanú, valamint a munkás vőlegény – (rendszerint a vőlegénnyel azonos munkahelyen foglalkoztatott) hivatalnok variáció.

Átlagos házasságkötési életkorok

A 19. század dereka és a századforduló között eltelt évek alatt látványosan kiegyensúlyozottabbá vált a férfiak nősüléshez választott életkora, átlagos és leggyakoribb koruk jócskán közeledett. A tősgyökeres nőknél hasonló jelenséget figyelhetünk meg, a közel 90%-ban nem őshonos menyasszonyok összességénél azonban ezzel ellentétet, ami jelzi a vándorló férfiak és nők eltérő házasodási lehetőségeit, gyakorlatát.

7. táblázat: *Átlagos és leggyakoribb házasodási életkorok (év)*

	1850–1860		1896–1906					
			Salgótarján egésze		Legalább egy fél őshonos		Mindkét fél őshonos	
	átlag	módusz	átlag	módusz	átlag	módusz	átlag	módusz
Férfiak	27,5	20	28,7	25	26,4	23	24,5	21
Nők	22,4	19	24,0	18	19,3	18	18,7	17
Korkülönbség	5,1	2	4,7	5	6,5	4	5,8	7

A házasságkötéshez, ezzel a családalapításhoz szükséges egzisztencia megteremtésének időpontja a félszázaddal korábbihoz képest összességében tehát kitolódott valamelyest a migránsokkal teli községben (és némileg magasabbak az életkorok az országos átlagnál is),³⁴ azonban minél szűkebb, minél erősebb gyökerekkel bíró csoportot vizsgálunk, a tendencia annál inkább megfordul.³⁵

A házasságkötési életkort alapvetően befolyásoló családi állapotra vonatkozó információink az állami anyakönyvezés bevezetésétől kezdve nincsenek, elhelyett (de hangsúlyozottan nem ezt kiváltva) választottam három másik elemzési szempontot. Az egyik, hogy élnek-e a házasodó fél szülei, a másik az illető múltbeli viszonyaira utal (alá tudja-e írni az anyakönyvet, vagyis legalább a saját nevét le tudja-e írni), a harmadik pedig, hogy törvényes házasságban született-e.

³⁴ Az átlagos házasságkötési kor a férfiaknál 28, a nőknél 23,5 év volt az országban. KLINGER, 1996. 225.

³⁵ Ez tapasztalható az őshonosok minden társadalmi rétegében. A bányászok esetében az átlag-életkor Salgótarján egészében 28,2, a tősgyökeresek körében 25,3 év; a munkásoknál 28,3 és 25,1; a kisbirtokosoknál 33 és 32,5 év. Az egymás közt házasodó őshonos párok menyasszonyai átlagosan több mint 5, s vőlegényei is több mint 4 évvel fiatalabbak a salgótarjáni átlagnál.

8. táblázat: A házasságkötési életkorok átlagtól való eltérése (év)³⁶

	Salgótarján egésze		Legalább egy őshonos házaselet tartalmazó esetek		Egymás közt házasodó őshonosok		Őshonosok	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Apja nem él	-0,5	0,8	1,2	1,5	-1,1	0,7	0,9	-0,3
Anyja nem él	-1,7	0,5	-1,6	1,6	-1,3	-0,6	-0,8	2,3
Árva	4,8	6,7	4,8	10,5	7,9	6,9	1,5	1,8
Írástudatlan	3,6	4,5	4,6	5,1	8,0	2,6	1,9	-0,7
Törvénytelen	-0,6	0,3	-1,7	2,2	-3,4 (1 eset)	-0,7	–	-0,7

Az átlagostól való legkisebb eltéréseket a legszűkebb csoportban tapasztalhatjuk, párválasztási gyakorlatukat a vizsgált tényezők kevésbé befolyásolták. Egyedül azoknak a nőknek tér el, emelkedik komolyabban az életkoruk, akik anyjukat már elveszítették, de édesapjuk még élt. (Talán apjuk mellett ragadnak háziasszonyszerepben?) Az, hogy – eltérően a többi vizsgált csoporttól – az árvaság sem emeli jelentősen a házasságkötési életkorukat, egyfajta társadalmi védőháló létét sejteti, amely a korán elárvultakat az egymás közötti házassággal igyekszik óvni az idegenekkel teli közsgben.

Ha tőlük eltekintünk, azt tapasztalhatjuk, hogy a vizsgált tényezők hatnak a házasodási korra: az árvaság módosítja azt a legerősebben, az írástudatlanság a második tényező, a harmadik az édesanya hiánya, majd az apa hiánya következik. Végül összességében – s ez igen figyelemreméltó – a legkevesbé az van hatással a házasságkötési életkorra, hogy a házasodó fél törvényes vagy törvénytelen ágyból származott-e. (Ez egyedül a tősgyökeres nők korát emeli jelentősebben, mondhatjuk úgy is, hogy rontja törvényes párkapcsolati esélyeiket.)

Az árvaság és az írástudatlanság minden esetben jelentősen magasabb korral társul. Előbbi magától értetődő, hiszen az idősebbek nagyobb valószínűséggel temették már el szüleiket. A rosszabb mentális viszonyok ugyancsak jellemezhetik az idősebb korosztályt, ám amíg az árvák és az írástudatlanok halmaza a nők esetében valóban nagy arányban fedi egymást (az írástudatlanok aránya az árvák között háromszorosa az átlagnak), addig a férfiaknál ilyen jelentős egybeesés nincs (25,28 és 10,62%). További figyelemreméltó tény, hogy e két, igen erős befolyásoló tényező a tősgyökeres házaselek közül a férfiakra hat jobban (különösen az írástudatlanság), míg a salgótarjáni esetek összességében a nőkre.

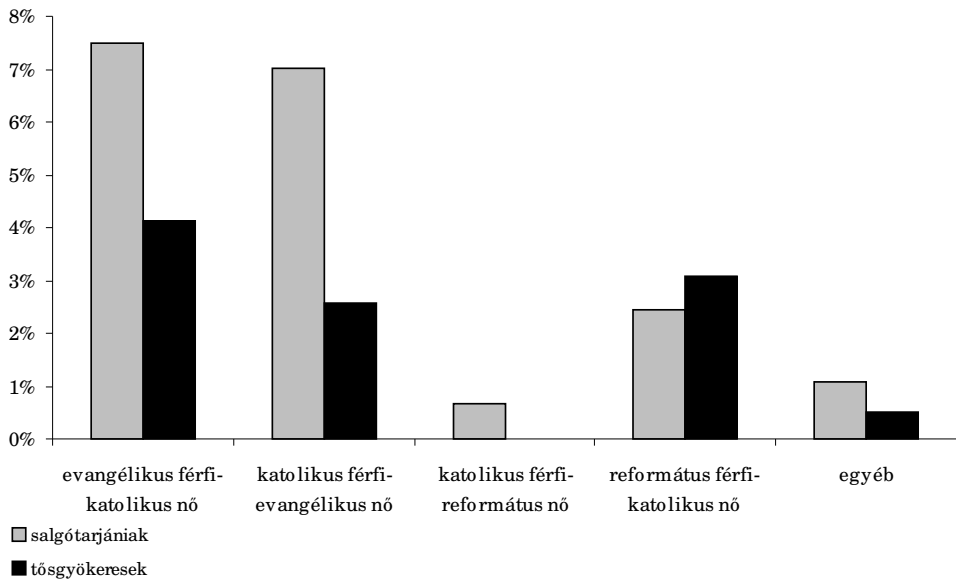
Érdemes megfigyelni, hogy a törvénytelenység, illetve az apa vagy az anya hiánya jellemzően az életkor csökkenésével jár a vőlegények körében, míg emelkedéssel a menyasszonyoknál, valamint hogy a vizsgált tényezők a férfiakon belül leginkább a tősgyökeresekre, a nők között viszont a hozzájuk férjhez menő, jórészt nem őshonos menyasszonyok életkorára vannak hatással.

³⁶ Minden csoportnál a saját körükben számított átlagkortól való eltérés.

A házasságok felekezeti endogámiája

Míg a 19. század közepén kizárólag római katolikusok házasodtak Salgótarjában,³⁷ addig a századforduló tájára valamelyest színesedett az itt élők és – a felekezetek össznépelességen belüli arányának szinte tökéletesen megfelelő mértékben – a házaspárok felekezeti megoszlása. Nemenként kiegyenlítettnek mondható a megoszlásuk: római katolikus a férfiak 79,19, a nők 81,35%-a, az evangélikusoknál arányuk 10,19 és 9,93%, izraelita a vőlegények 7,08, a menyasszonyok 7,51%-a, református a férfiak 2,68, a nők 1,04%-a, végül a görög katolikusok aránya a férfiak körében 0,86, a nőkében 0,17%.

Párválasztási szokásaikra továbbra is a felekezeti bezárkózás jellemző, s az összes házasságkötés majd $\frac{3}{4}$ -ében volt mindkét fél római katolikus. A tősgyökeres tarjániak esetében (ahol természetesen legalább az egyik, az őshonos fél katolikus), az endogámia 89,69%-os, s különösen erős az őslakó férfiak párválasztási mintájában: arányaikhoz képest is ritkábban vesznek feleségül például protestáns nőt, mint ahány tősgyökeres tarjáni menyasszony megy férjhez protestáns férfihoz.

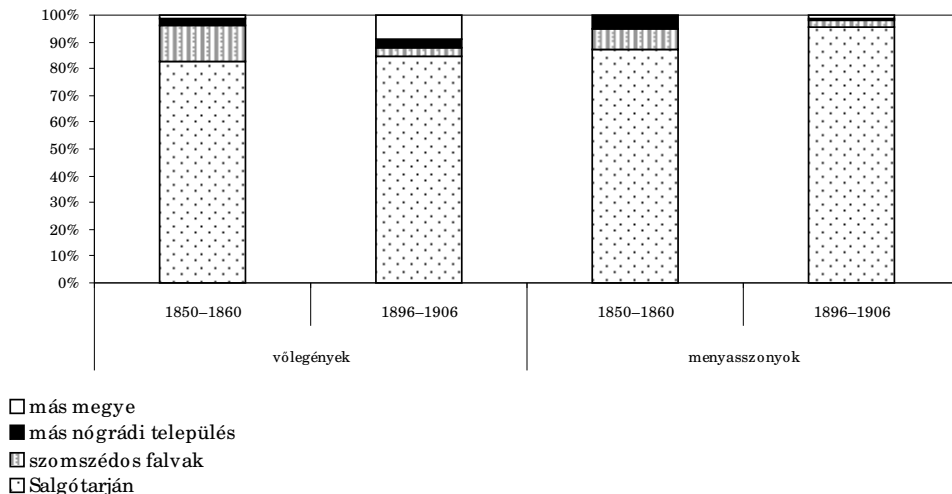
6. ábra: A római katolikus házasságot tartalmazó vegyes házaspárok Salgótarjában (1896–1906)

³⁷ A katolikus anyakönyvben regisztrálták a más felekezetek házasságkötéseit is, 1850 és 1860 között azonban nem akadt ilyen.

Lokális endogámia

A vőlegények és menyasszonyok lakhelyei

A vőlegények és menyasszonyok lakhelye szerinti területi endo-, illetve exogámiát tekintve – bár mindkét vizsgált korszakunkban igen erős, a nőknél a férfiakhoz képest is nagyobb mértékű zárttságot tapasztalhatunk – különösképpen látszik, hogy a századközepi palócfalu társadalma heterogénebbnek mutatkozik a századforduló városodó-városiasodó Salgótarjánénál. (Azon esetek aránya, amelyekben a vőlegény és a menyasszony is Salgótarjánban lakott, 70%-ról 80,48%-ra emelkedett.) A látszólagos ellentmondás magyarázata a település lélekszámának időközben bekövetkezett jelentős gyarapodásával magyarázható – a népes községeken belül bárki könnyebben talált magának való társat –, illetve azzal, hogy a növekedés ekkorra tetőzik, már nem számolhatunk friss bevándorlók tömegeivel. A harmadik magyarázat, hogy amíg a palócfaluba szinte kizárólag a szomszédos falvakból házasodtak be a férfiak és a nők, vagyis – miután Salgótarján egészen egyszerre méreténél fogva sem lehetett volna endogám³⁸ – a környező települések határai szabtak egy zárt házassági piacot. A századforduló Salgótarjánjára már nem ez jellemző. Miközben a nők közt alig akadt idegen, a beházasodó férfiak közel olyan arányban érkeztek távolabbi településekről (40%-ban városból, közel ugyanannyian kisközségből, de $\frac{3}{4}$ részben vasúttal bíró helyről), mint amilyen mértékben korábban Salgótarján legszűkebb környezetéből.³⁹

7. ábra: A vőlegények és menyasszonyok lakhelye

³⁸ A szakirodalom szerint csak legalább 1000 fős közösség képes 85%-nál nagyobb mértékű endogámiára. A 85%-os küszöb elérésétől beszélhetünk állandó népességről egy adott területen. Figyelemre méltó, hogy Salgótarján ezt igencsak megközelíti a századfordulón! ÖRSI, 1983. 35.

³⁹ A települések adatait helységnévtárakból gyűjtöttem össze (JEKELFALUSSY, 1895.; *Helységnévtár* 1907.).

A századfordulón a házaspárok lakhely szerinti összetétele természetesen tükrözi a házasodó felek lakhelyeiben beállt változásokat. Azoknak az eseteknek az aránya, amelyben valamelyikük (közel azonos arányban a vőlegény és a menyasszony) egy szomszédos faluból jött, kvázi immobil volt, 21,25-ről 5,36%-ra csökkent, azoké pedig, amelyekben (ezúttal csak ritkán a nő, meghatározóan a férfi) távolabbról érkezett, 8,75-ről 14,21%-ra nőtt.

Követve a vándorlás szakirodalmában használt kategóriákat,⁴⁰ és kvázi mobilnak nevezve a Nógrádon belülről, mobilnak pedig a más megyéből érkezőket, elmondható, hogy a 101 mobil vőlegény huszonegy különböző vármegyéből származott. Közülük Pest-Pilis-Solt-Kiskun (36 fő) és az iparközpont Borsod (22 fő) emelkedik ki leginkább, majd a szomszédos Heves (9 fő), valamint az ugyancsak bánya- és iparvidék Gömör és Szepes (6–6 fő). Budapestet leszámítva, ahol 34 férfi lakott, alig találunk kiemelkedően fontos kibocsátó-települést. A Nógrádon túlról érkezők közt egyedül a Rima másik telephelyéről, Ózdról, valamint a szintűgy vasgyártó Diósgyőrből való férfiak vannak nagyobb számban (7 és 4 fő). A nógrádiak körében is (43 férfi) igen nagy a szóródás: a legtöbben a közeli Karancsalján laktak (5 fő), majd 3 fővel következik Etes, Fülek, Szécsény és Losonc (közeli bányászfalvak, járásközpontok és a megye egyetlen városa).

Az 1158 menyasszony közül mindössze 10-en kvázi mobilak, s csak 12-en mobilak. Ők tucatnyian hét különböző megyéből érkeztek (Bars, Bihar, Gömör, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Zemplén, Zólyom).

A 127 őshonos nő közül mindössze 16 ment férjhez nem tarjáni férfihoz – 4-en valamely szomszédos faluból, 3-an Budapestről valók, a többiek öt különböző megyéből, de mind más-más településről. A 97 őshonos vőlegény párpai közül mindössze 8 nem lakott Salgótarjánban: 5-en a szomszédos falvakban, 3-an más nógrádi községben éltek.

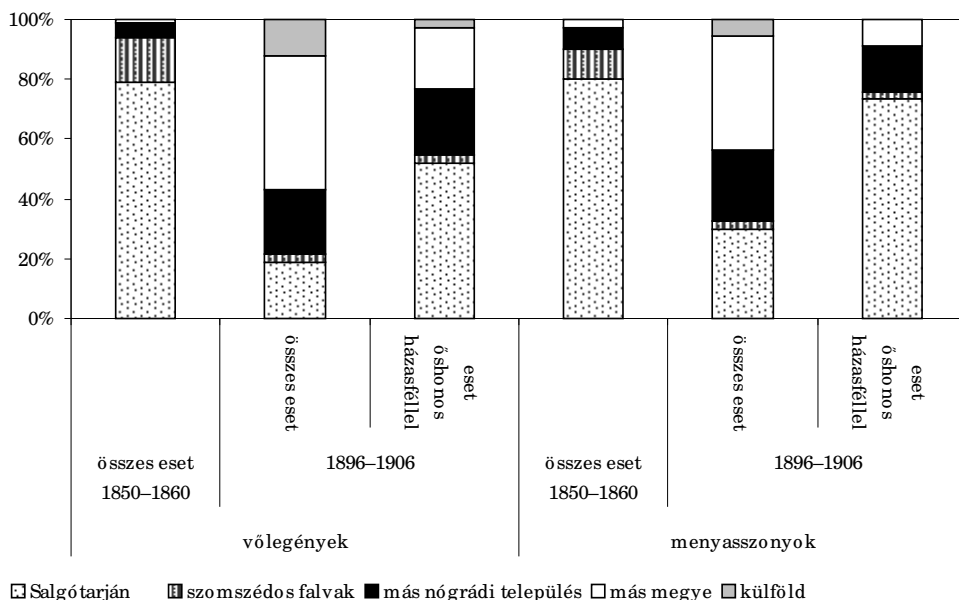
Születési helyek

Ha a lakhelyek után most a házasodó felek születési helyei szerint vizsgálódunk, az 1850–1860-as korszakban a kétféle alapon számított endo- és exogámia közt eltéréseket alig tapasztalhatunk. A vőlegényeknek közel, a menyasszonyoknak pontosan 80%-uk volt salgótarjáni, és a beházasodók zöme a szomszédos falvakból érkezett, miközben más nógrádi településről, s különösen a megyehatárokon túlról alig jöttek (csupán egy cigányember Hevesből, valamint egy honorácior lánya Szepesből és egy juhász lánya Zólyomból). Míg a házasságkötések területi endogámiája a pár lakhelyeit tekintve 70%-os (ennyi esetben volt mindkét házaspár tarjáni), a születési helyek alapján sem sokkal kevesebb: 61,25%-os. A házasságok 85%-ában egyik fél sem született a szomszédos falvak határainál távolabb.

Ezzel szemben a kétféle (a lakhelyek és a születési helyek szerinti) lokális endogámia mértéke hatalmas különbségeket mutat a századfordulós Salgótarjánban. Míg a lakhelyeket vizsgálva az 1850–1860-as adatokhoz képest is nagyobb zártságot tapasztaltunk (80,48%), addig a születési helyek szerint számított adatok igen nagymértékű heterogenitásról árulkodnak. Jóllehet a friss bevándorlók aránya elhanyagolható (egyébként is valószínű, hogy a felek először beköltöznek valahová, aztán házasodnak, tehát nem rögtön beházasodnak), származásuk rendkívüli vál-

⁴⁰ DÁNYI, 2000. 40.

tozatosságot mutat a magas iparforgalmi népesség községben.⁴¹ Mindössze a házasságkötések 6,65%-ában volt mindkét fél salgótarjáni születés, és arányuk azokban az esetekben is alig haladta meg az $\frac{1}{4}$ -et, amelyekben valamely házastárs fél őshonos tarjáni volt. Elvértve fordult elő, hogy a vőlegény és a menyasszony egyéb azonos településen született (mindösszesen 29 esetben az 1158-ból), és az is mindössze 15%-ban, hogy a házaspár azonos szomszédos faluból, megyéből vagy külfönről érkeztek.

8. ábra: A salgótarjáni vőlegények és menyasszonyok születési hely szerinti összetétele (%)

Csak az esetek 42,75%-ában volt valamely házastárs salgótarjáni születés, és a párok összetétele rendkívüli változatosságot mutat aszerint, hogy Salgótarjánban, a szomszédos falvakban, más nógrádi településen, a megyehatáron túl, esetleg külföldön, azonos vagy eltérő településen születtek-e. A 28 előforduló variáció közül csupán kettő emelkedik ki: a Nógrádon túlról, de eltérő megyéből származók házassága (14,68%), valamint azé a kategóriáé, amelyben mobil férfi immobil nőt vesz feleségül (14,08%).

⁴¹ Az immobil népesség és az iparforgalmi népesség nagyságának fordított aránya általában is jellemző. A tételről bővebben lásd DÁNYI, 2000. – A születési helyek alapján számított értékeknél szem előtt tartandó, hogy csak a születéskori és házasságkötéskori lakhelyek összevetésére van módunk, s a két időpont közötti vándorlás nem zárható ki.

A salgótarjáni születések, vagyis legalább második generációs tarjániak az őshonosokkal hasonló arányban találnak társat a szomszédos falvakból, de az erősebb tarjáni gyökerekkel bírók ezen felül szívesebben házasodtak a megyehatáron belülről, távolabbról érkezőkkel pedig kevésbé.⁴²

Közel azonos arányban származott városból a tarjániak egésze és a tősgyökerekkel házasodók csoportja (arányuk az összes mobil és kvázi mobil valamivel több, mint tizede). Kisközségekből azonban látványosan szívesebben választottak párt az őshonosok, s különösen a tősgyökeres férfival házasodó, nem salgótarjáni nők közt magas a hányaduk (éppen $\frac{2}{3}$ -os, míg a teljes adatbázisban nem éri el az $\frac{1}{2}$ -et). A lakhelyeket tekintve a beházasodók $\frac{3}{4}$ -e vasúttal bíró településről érkezett, addig ez az arány a születési helyek esetében (ugyancsak a századfordulós vasút-ellátottsági adatokat véve alapul) alig haladja meg az $\frac{1}{3}$ -ot.

A salgótarjáni vőlegények 49 (!) vármegyében születtek, valamint 18 különböző országban, a menyasszonyok pedig 42 megyéből és 15 országból származtak. A legfontosabb kibocsátóhelyek ipar- és bányavidékek voltak, s emellett jórészt szomszédosak is Nógráddal.⁴³

9. táblázat: A salgótarjáni vőlegények és menyasszonyok születési helyei ($n > 10$ fő)

<i>Vármegye</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>
Gömör és Kishont	87	100
Zólyom	71	61
Heves	50	49
Szepes	40	28
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	30	25
Borsod	27	22
Hont	22	11
Bars	14	11
Abaúj-Torna	13	–
Jász-Nagykun-Szolnok	12	–
Turóc	12	–
<i>Ország</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>
Csehország	45	20
Morvaország	16	–
Gácsország	15	–
Stájerország	14	–
Krajna	13	–
Szilézia	12	–

⁴² A kvázi mobilitásról úgy tartják, hogy nagyobb valószínűséggel demográfiai, s kevésbé gazdasági, szociális indíttatású. DANYI, 2000. 40. Kérdés azonban, hogy ez a tétel mennyiben állja meg a helyét a Salgótarjánba vándorlók esetében.

⁴³ Nógrád közvetlen szomszédjai Heves, Gömör és Kishont, Zólyom, Hont, valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyék voltak, de a keskeny elválasztó sáv miatt akár Borsodot is ide sorolhatjuk.

A tősgyökeres nők Nógrád mellett még 19 vármegyéből (10 esetben Gömörből) és 3 országból való férfiakkal házasodtak, a tősgyökeres vőlegények nem nógrádi menyasszonyai pedig (17-en) 9 különböző megyéből valók (köztük 5 a gömöri).

10. táblázat: A salgótarjáni házassági piac mérete az érintett magyar vármegyék száma alapján (1896–1906, Nógrádot is beleértve)

	Összes salgótarjáni eset		Az őshonos házasselet tartalmazó esetek	
	vőlegény	menyasszony	vőlegény	menyasszony
Lakhely	22	8	6	1
Születési hely	49	42	20	10

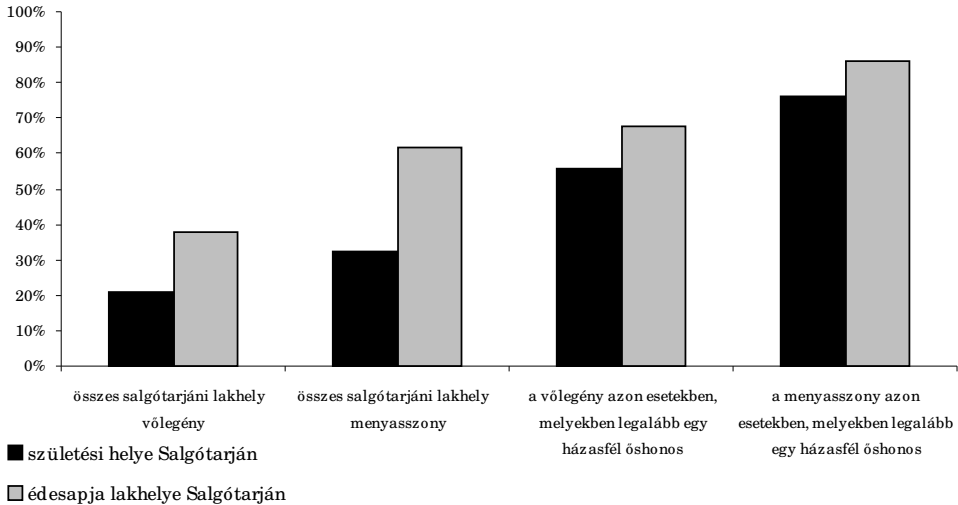
A kibocsátó megyék dekoncentráltóságát látva nem meglepő, hogy alig néhány kulcstelepülést mutathatunk ki. Budapest mellett, ahonnan 12 férfi és 14 nő származott, a férfiaknál két bányaváros: Breznóbánya (13), valamint Selmezbánya (10) emelkedik ki, a nőknél pedig Sumjác (Királyhegyalja, 12) és a megyehatár mentén, Hevesben fekvő Pásztó (14). Nógrádban erősebb koncentráltóságot figyelhetünk meg, különösen a járason belül. Fülekről 19 férfi és 16 nő származott, Fülekpilisről 11 férfi, Losoncra 11 férfi és 18 nő, a bányász Kisterenyéről 14 férfi és 21 nő, ezek mellett Szécsényből 11 férfi, Ecsegről és Karancskesziből 11–11 nő.

A házasodó felek földrajzi mobilitása

A 19. század derekán Salgótarjában házasodó férfiak és nők $\frac{3}{4}$ -e (63–63 fő) lakott és született is a faluban, és mindössze 3 olyan vőlegény és 6 olyan menyasszony akadt, akinek lakhelye nem volt azonos a születési helyével. (A 6 nő mindegyike Tarjában élt már férjhezmenetelekor.)

A Salgótarjában élők és ott is születettek aránya a századfordulóra jelentősen módosult, s egyedül a tősgyökeres férjet választó nők körében maradt az imént látottakhoz hasonlóan magas. Immobil volt, vagyis Salgótarjánon született és lakott minden hatodik vőlegény, minden harmadik menyasszony, az őshonos nővel házasodó férfiak közül minden második, arányuk pedig az őshonos férfival házasodóknál megközelíti a $\frac{3}{4}$ -et.

A házasságkötésükkor már Salgótarjában élők csak elvétve születtek a szomszédos falvakban, nagyjából ötödrészben pedig a megye más településein, s ahogyan azt már sejtethetjük, az ennél távolabbról beköltözők aránya Tarján egészében, ezen belül is a vőlegények körében a legmagasabb. A bevándorló férfiak mérsékelten, az idegen nők azonban jellemzően családjukkal, szüleikkel együtt költöztek Salgótarjába. Erre jutunk, ha összevetjük az itt lakók közül a salgótarjáni születésűek arányát azokéval, akiknek az édesapjuk is a községben élt. (A jelenleg, miszerint a szülők nagyobb arányban élnek a településen, mint amilyen arányban a felek ott születtek, az őshonosokkal házasodók körében a szomszédos falvakra is jellemző.)

9. ábra: A házasodó felek édesapjának lakhelye a házasodó felek születési helyéhez viszonyítva (Salgótarjáni lakhelyek)

Összegzés

E „tájon nyílt volna alkalm a földjükből megélni nem tudó rétegeknek arra, hogy a parasztságból kivaszárítva más osztályba lépjenek s ne csak szétszóródjanak vízben megállapodni nem tudó porszemekként a magyar társadalomban” – véli Szabó Zoltán.⁴⁴ Bár erős túlzás lenne azt állítani, hogy az őshonos tarjáni vőlegények a századfordulón homogén társadalmi réteget képeztek, s kollektíve proletarizálódtak, az iparban és bányászatban való koncentráltaságuk valóban jelentős, alig gyengébb a tarjániak összességénél (munkás és bányász a tarjáni vőlegények 68,31%-a, az őshonos vőlegények 63,91%-a). Jóllehet az önálló gazdálkodók döntő többségét (több, mint $\frac{3}{4}$ -ét) ők teszik ki, apáik kisbirtokos létét már zömmel feladták, s szemmel láthatóan nem is erőltették ezt az életformát – egymás között csak elvétve házasodtak. Olyan foglalkozási csoportokba, amelyek nehezebben megközelíthetők (például felekezeti zártaságuk >kereskedők< vagy magasabb iskolázottságuk >szellemi foglalkozásúak< miatt) nem, vagy alig jutottak be. Társadalmi kapcsolataikban (a vőlegények és a házassági tanúk kilétének, foglalkozásának, életkorának összevetése alapján) alapvetően eltérő jelenségeket figyeltünk meg a tarjániak és az őshonosok körében: előbbiek esetében a társadalmi helyzet, azonos foglalkozás, utóbbiakéban a vérrokonok szála ereje nagyobb. Az idegenek nyilvánvalóan ritkábban tehetek volna meg, hogy rokonságukból válasszanak násznagyot (hiszen tőlük elvándorlásuk okán elszakadtak), ám az őshonosoknak lett volna arra módjuk, hogy kollégáikat fogadják házassági tanúul.

⁴⁴ SZABÓ Zoltán, é. n. 122.

Mindeddig nem esett szó arról, vajon miből adódott és mivel járt az őshonos vőlegények és menyasszonyok aránytalan nemi összetétele (43,30% – 56,70% a nők javára). Magyarázatul szolgálhat, hogy a századfordulón – a jelentős férfibevándorló-többslet miatt – Salgótarjánban még mindig 766-tal kevesebb nő élt (ezzel a nemek aránya 55,65% – 44,35% a férfiak javára), s így a (tösgyökeres) nők iránt szükségszerűen nagyobb kereslet mutatkozott. (A tösgyökeresek egymás közti házassága nem túl jellemző, csupán 30 ilyen esettel számolhatunk.) Bizonyára összefügg mindezzel a házasságkötések vizsgálatának igencsak meglepő eredménye, az őshonos férfiak és nők házassági gyakorlatának, esélyeinek különbözősége. A nemek imént vázolt egyenlőtlensége miatt a férfiak eleve nehezebb feltételek közül indultak. $\frac{3}{4}$ -ük vett el a sajátjának nem megfelelő származású nőt, és sokszor határozottan előnytelenül házasodott, nálánál alacsonyabb sorú családból. (A tösgyökeres nők házasságkötéseinél ilyesmit nem tapasztaltunk, noha ugyan csak $\frac{3}{4}$ részben házasodtak az övéktől eltérő társadalmi helyzetű férfiakkal.) Többször találtunk arra utaló jelet, hogy az őshonos férfiak párválasztása merevebb. Így például a felekezeti zárttság az ő körükben erősebb, és átlagos házasságkötési életkorukat (a családalapításhoz szükséges egzisztencia megteremtésének időpontja) is érzékenyebben befolyásolták bizonyos tényezők. Miveltségi viszonyaik, törvényes származásuk vagy az, hogy szüleik élnek-e még, nemcsak a tösgyökereseken belül hatnak jobban a férfiak házasságkötése (ami természetes, hiszen családfővé ők válnak), de a tarjáni vőlegények közül is a tösgyökeresekére gyakorolják a legerőteljesebb hatást, míg a nők közül az ő (zömmel nem őshonos) menyasszonyaikéra.

Házasságkötéseik szezonálisát elemezve azt tapasztaltuk, hogy az őshonos tarjániak igen rövid idő alatt levetették szokásaikat, és noha a katolikus hagyományokat az átlagnál némiképpen erősebben őrizték, tradicionális mezőgazdasági időgazdálkodásukat feledve még a tarjáni átlagnál is városiasabb mintát követtek.

Összegezve Salgótarján legrégebbi lakóinak házassági sajátosságait, egyedi, a többiekétől elütő vonásait, legfőbb megállapításaink az alábbiak lehetnek: A századfordulón Salgótarján házassági piacának már nem a szomszédos falvak képezték a legfontosabb részét (az őshonosok számára sem), a vőlegények és menyasszonyok születési helyei azonban nem támasztják alá azt a közkeletű vélekedést, hogy míg korábban távolabbról, addig ekkortájt már elsősorban a megyehatáron belülről érkeztek a bevándorlók. Az őshonos tarjániak az átlagnál szívesebben házasodtak ugyan Nógrádból, más megyék (azoknak viszont az átlaghoz képest kevésbé a városai, inkább a falvai) mégis közel ugyanolyan fontos szerepet töltöttek be a házassági piacon.

A tösgyökeres férfiak, de különösen a nők a tarjáni átlagnál évekkel korábban házasodtak (a tarjáni és az őshonos menyasszonyok átlagéletkora közt közel öt év a differencia, ennyivel hamarabb elkeltek). Gondolhatnánk, hogy e mögött a migránsok és a helyben élők eltérő lehetőségei húzódnak meg, e feltételezés létjogosultságát azonban kétségesse teszi, hogy a tösgyökeres házasodó felek életkora még az ötven évvel korábbihoz képest is jelentősen csökkent.

Etnográfiai munkákban egymással ellenkező véleményeket olvashatunk a *vidék* (általában nem konkrétan Salgótarján) palócsága és az „idegenek” kapcsolatáról, arról, hogy keveredtek, házasodtak-e egymással. A Rákosi-érától erősen metelyezett Salgótarján környéki bányászfolklórjában Dömötör Tekla még a mobilizálódó parasztságon belül is áthághatatlan korlátokat lát(tat): „*Hiába lett gyári munkás vagy bányászlegény a földtelen zsellér fiából, gazdaleányt akkor sem kaphatott feleségül. Ózd és Salgótarján környékén a 20. század első felében a legtöbb faluban külön*

nóba jártak esténként a parasztok leányai, s külön fonóházat tartottak fenn a bejáró munkások, a bányászok leányai. Egyiket a gazdalegények, a másikat a munkássá lett legények látogatták.” A birtokos parasztság ellen kihegyezett állítása, mint láttuk, már a 19. század közepén sem állja meg a helyét.⁴⁵ Sokkal inkább adhatunk igazat a két világháború közti néprajzosnak – Noszky Jenőnek –, aki a salgótarjáni viszonyokat illetően így fogalmazott: „Egy sajátos néprajzi típus alakult ki, amelyben egyre jobban elmosódnak a palóc vonások és valami kevert, városias, internacionális jelleg fejlődött ki nyelvben és szokásban is.” Közöttük „erős keveredés folyt és folyik tovább egyre erősebben”.⁴⁶

Felhasznált irodalom és rövidítések

- NML** Nógrád Megyei Levéltár (Salgótarján)
 V.171.a Salgótarján nagyközség képviselő-testületének jegyzőkönyvei
 XV.15. Mikrofilmek gyűjteménye. Salgótarján római katolikus házassági anyakönyve 1850–1860
 XXXIII.1.a Nógrád (vár)megye állami anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye. Salgótarjáni anyakönyvi kerület 1896–1906. évi házassági anyakönyvei
- BÁCSKAI**
 1979 BÁCSKAI Vera: Pest történetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). In: *Tanulmányok Budapest múltjából XXI.* Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1979. 49–104.
- BAKÓ**
 1989 *Palócok. I–IV. kötet.* Szerk.: BAKÓ Ferenc. Eger, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1989.
- DÁNYI**
 2000 DÁNYI Dezső: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv 2000.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézete, 2000. 21–121.
- DARÓCZI**
 2002 DARÓCZI Eta: A magyar városok és városkörnyékek népességének időbeli és keresztmetszeti vizsgálata 1870–1980 között. In: *Szerkezetek, folyamatok, összefüggések. Demográfiai szöveggyűjtemény.* Szerk.: FARAGÓ Tamás. Budapest, Új Mandátum, 2002. 131–164.
- DÖMÖTÖR**
 1954 DÖMÖTÖR Tekla: A Salgótarján környéki bányászközösség néprajzához. In: *Ethnográfia*, LXV. (1954) sz. n. 152–167.

⁴⁵ DÖMÖTÖR, 1954. 165. A palóckutatások figyelme – érthetően – legfeljebb a Salgótarján környéki falvakra koncentrált, kifejezetten a várossal nemigen foglalkoznak. Ékes példa erre a négykötetes palócmonográfia is: BAKÓ, 1989. A palócság kutatói nem foglalkoznak Salgótarjánnal, az ipari és bányásznépesség kutatói pedig lehetőség híján nem térhetnek ki az őshonosok sorsára. Lásd PALÁDI-KOVÁCS, 2007.

⁴⁶ NOSZKY, 2007. [1931. 64., 50–51.

DUPÁK

- 1996 DUPÁK Gábor: *Salgótarján történelmi kronológiája I. (A kezdetektől 1944-ig)*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár – Salgótarján Megyei Jogú Város, 1996.

FARAGÓ

- 1994 FARAGÓ Tamás: Házassági szezonális Magyarország a 18–20. században. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII*. Miskolc, 1994. 239–257.

HELYSÉGNÉVTÁR

- 1907 *A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1907*. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1907.

JEKELFALUSSY

- 1895 *Magyarország helységnévtára különös tekintettel az állami anyakönyvi kerületek beosztására*. Szerk.: Dr. JEKELFALUSSY József. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1895.

KLINGER

- 1996 *Demográfia*. Szerk.: KLINGER András. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1996.

NOSZKY

- 2007 Ifj. NOSZKY Jenő: *Salgótarján és barnaszén-bányászata, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány, 2007 [1931].

ÖRSI

- 1983 ÖRSI Julianna: Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII–XX. században. In: *Lakodalom*. Szerk.: NOVÁK László – ÚJVÁRY Zoltán. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1983. 31–54.

PALÁDI-KOVÁCS

- 2007 PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, m. helyek népe a 19–20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.

RÉSŐ

- 2000 RÉSŐ ENSEL Sándor: *Magyarországi népszokások*. Budapest, Osiris, 2000.

SZABÓ BÉLA

- 1972 *Salgótarján története*. Szerk.: SZABÓ Béla. Salgótarján, k. n., 1972.

SZABÓ ZOLTÁN

- é. n. SZABÓ Zoltán: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest, Cserépfalvi kiadása., é. n.

Kunt Gergely

Kísérlet a két világháború közötti politikai szocializáció vizsgálatára

Az iskola és a család hatása a gyerekek múltképre¹

A MÁSDIK VILÁGHÁBORÚ alatt iskolázott generáció tagjainak politikai szocializációjára több formáló erő volt hatással. Ezek közül elsőként az intézményesült oktatást kell megemlíteni, amelynek fontos feladata volt, hogy a hatalomhoz lojális értékrendet, társadalomképet és magatartásmintákat közvetítsen a felnővekvő nemzedék ifjú tagjai felé.² Az iskolai oktatás identitásformáló szerepének sikeressége nagyban függött az otthonról hozott morális, politikai, vallási mintáktól. A politikai hatalommal szembeni lojális vagy illojális reakcióknak meghatározó szerepük volt a családon belüli értékrendben. Ugyanakkor hasonlóan nagy jelentőséggel bírt a gyerek személyes tapasztalatvilága is. Így az iskolába járó gyerekeknek mind az intézményesült oktatásban, mind pedig a családi közegben tapasztalttól eltérő politikai identitásuk is kialakulhatott.³ E tanulmány egy hosszabb kézirat első fejezete,⁴ amelyben a főcímben megnevezett problémakör vizsgálatára tettem kísérletet, jelen dolgozatban pedig az alcímben jelzett problémakörre szándékozom koncentrálni.⁵

A gyereknaplók sajátosságairól

Tanulmányom célja, hogy a politikai szocializáció áttételes folyamatának részleges elemzését kíséreljem meg. Tudomásom szerint a kérdéssel — legalábbis ezt a generációt vizsgálva — még nem foglalkoztak, azonban számos részaspektus került már a kutatások fókuszába.⁶ Jelen írás kifejezetten a Horthy-korszak végén felserdült nemzedéket kívánja közelebből vizsgálni. Ennek a megkötésnek elsődleges oka, hogy feltételezésem szerint válságszituációban érhető tetten leginkább, hogy a gyerekek mennyire azonosultak azokkal a reprezentációkkal, viselkedésmintákkal, amelyeket a politikai hatalom igyekezett különféle csatornákon ke-

¹ A tanulmány elkészítéséhez nyújtott tanácsaiért, észrevételeiért külön köszönettel tartozom Tóth Eszter Zsófiának.

² PERCHERON, 1999a.

³ PERCHERON, 1999b.

⁴ KUNT, 2008b.

⁵ Ennek megfelelően a gyerekek ön- és ellenségképének bemutatásáról, illetve a politikai szocializációban fontos szerepet játszó személyes tapasztalatviláguk elemzéséről terjedelmi okokból kénytelen vagyok lemondani.

⁶ A hazai kutatások elsősorban a 1945 után született generációk szocializációjára irányulnak. E vizsgálatok természetesen a Kádár-korszakban kezdődtek. KÉRI, 1987.; SZABÓ ILDIKÓ, 1991.; SZABÓ ILDIKÓ, 2000.

resztül eljuttatni hozzájuk. Tanulmányomban egy sajátos perspektívát nyújtó ritka forráscsoportra, a gyereknaplókra szeretnék támaszkodni. Ezekben a *közel egyidej* feljegyzésekben az iskola – a másodlagos szocializációs közeg – hatása csak közvetett módon érhető tetten. Ennek ellenére a politikai szocializáció *főbb* elemei e kútfők alapján is jól elemezhetőek, de a teljes folyamat vizsgálatára nem alkalmasak. A gyereknapló viszonylag őszinte közeg. Itt is vannak ugyan elvárások az elbeszélővel szemben,⁷ de általában nincsenek mesterséges, a külvilág által kreált követelmények. Ezek a kútfők nem tudatosan torzítottak, s legtöbbször kívülről esnek a külső (például a szülői) világ kontrollján. Ugyanakkor első sorban az elsődleges szocializációs közeg (a család) értékrendje, megnyilvánulásai csapódnak le bennük. E forrás használatának több előnye van, főleg abban az esetben, amikor hosszabb időszakon keresztül vezetett naplókat vizsgálunk. Így egyes vélemények változását folyamataiban tudjuk elemezni, tehát nem egyszeri mintavételről van szó, mint a kérdőíves vizsgálatoknál vagy az egyszeri interjúknál. Másrészt jól illusztrálják, hogy a politikai szocializáció nem kizárólag a szerzett ismeretekre épít, hanem szerepet játszik benne az érzelmi viszonyulás és a minta-követés is.

A források kiválasztásánál két kritérium esett döntő jelentőséggel latba: egyrészt, hogy a feljegyzéseket a világháború alatt vessék papírra, másrészt, hogy a szerzők valóban gyerekek legyenek a vizsgált időszakban. Tanulmányomban csupán három naplót kívánok felhasználni. Császár Gyula [1928]⁸ 1942 márciusában, ecséri Kánitz Lilla [1928] 1944 januárjában, Heyman Éva [1931] pedig 1944 májusában kezdett naplót vezetni.⁹ Gyula és Lilla Budapesten, míg Éva Nagyváradon élt a vizsgált időszakban. A forrásfeltárás során ugyan több gyereknapló is a látóterembe került, mivel azonban a fentebb jelzett vizsgálati szempont tanulmányozására kevésbé alkalmasak, ezúttal nem használom fel őket.

A gyerekek családi háttere

A forrásokból kiderül, hogy az egyes eseményekhez fűződő kommentárok nagyban függtek a gyerekek otthonában uralkodó értékrendtől és világképtől, ezért röviden vázolom a naplóiírók családi hátterét.

Az egészen napjainkig naplót vezető Császár Gyula lengyel származású, német anyanyelvű, evangélikus anyától, illetve római katolikus, pincér apától eredeztette magát.¹⁰ A feljegyzései tanúsága szerint a negyvenes évek első felében kisbolygott volt Budapesten, ahol maga is többször segédkezett.

Ecséri Kánitz Lilla földbirtokkal rendelkező zsidó nagypolgári családból származott. Nagypapa, Kánitz Dezső bankigazgató ecséri előnévvel kapott nemesi rangot I. Ferenc József császártól 1910-ben a monarchiabeli gazdaságfejlesztő tevékenysége elismeréseként. A család a második világháború után felvette az egykori

⁷ LEEUNE, 2003a. 210–225.

⁸ A szögletes zárójelbe tett évszám a gyerekek születési évét jelöli.

⁹ Heyman Éva naplójáról tudnunk kell, hogy édesanyja, Zsolt Ágnes adta ki a második világháború után, és megszerkesztve közölte: kiegészítéseket, stilisztikai javításokat hajtott végre benne. Mivel azonban az eredeti szövegváltozatot nem ismerjük, ezúttal mégis gyereknaplóként kezelem az anyagot. A forráshoz kötődő dilemmákról bővebben KUNT, 2009a.

¹⁰ Erre vonatkozólag lásd Császár naplója bevezetésének *En* című fejezetét.

nemesi előnevet.¹¹ Lilla apja, ecséri Kánitz László tartalékos őrnagy, az angol–magyar bank volt cégvezetője az első világháborúban huszárorrnagyi rangot ért el, és a fronton tanúsított vitézségeért számos katonai kitüntetésben részesült.¹²

Hasonlóan sokat tudunk Heyman Éváról, aki egy nagyváradai neológ zsidó nagypolgári családból származott. A város első neológ főrabbi Éva anyai dédapja, Rosenberg Sándor volt.¹³ A nagyapja volt az, aki nevét Rosenbergről Rácra magyarosította, s róla kapta nevét a híres Rác Gyógyszertár, amelyet ő maga vezetett. A lányuk – szülei egyetlen gyermekeként – gyógyszerészetet tanult Kolozsvárott. Az építész Heyman Bélával kötött első házasságából származott a naplóíró Éva. A frigy azonban hamarosan válással végződött, s Rác Ágnes a polgári radikális íróhoz, Zsolt Bélához ment feleségül, akivel Budapesten élt, míg kislánya Nagyváradon maradt.

Jelen dolgozatban azt vizsgálom, hogy naplók alapján milyen képet alkottak a diákok a rendszer történelemoktatásának kulcsfontosságú elemeiről: a Tanácsköztársaságról és Horthy Miklósról. A hivatalos történelemoktatás álláspontja meglehetősen egyértelmű mind az 1919-es eseményekkel, mind pedig a kormányzóval kapcsolatban. Császár Gyula a Kölcsey Ferenc Gimnázium tanulója volt, ecséri Kánitz Lilla a Veres Pálné Gimnáziumba, Heyman Éva pedig valószínűleg a Nagyváradai Zsidó Gimnáziumba¹⁴ járt. Bár más-más jellegű intézményeket látogattak, a kép, amelyet az iskolai oktatásban a kormányzóról és a Tanácsköztársaságról el kellett sajátítaniuk, a történelem tankönyvek alapján elméletileg egységes volt.

A tankönyvek Tanácsköztársaság- és Horthy-képe

A Horthy-korszak tankönyvei az első világháború elvesztését nem a katonai vereséggel, hanem a háborús kimerültséggel magyarázzák. Aláhúzzák a hátsorosság nélkülözését, az élelmiszerhiányt és szembeállítják az antant felszereltségével: „Az antantnak ellenben, különösen az amerikaiak beavatkozása óta, bőven volt mindene.”¹⁵

A tankönyvek kétféle ellenségképet különböztetnek meg. Egyfelől az antant kémeit és izgatóit, akik részint a központi hatalmak népei között szítanak elégedetlenséget, részint csökkentik a katonák harci morálját.¹⁶ A kívülről érkező ellenségek mellett szó esik belső politikai ellenségekről is: a szabadkőm vesekről, illetve a szociáldemokratákról, „akik istentelen tanaikkal már évtizedek óta rontották az erkölcsöket és vallásosságot, felbujtották az itthoni lakosságot.”¹⁷ A Monarchia hátsorosságának csüggedését, nélkülözését egyértelműen a belső ellenségek rovására írják.

A tankönyvek tehát a háború elvesztését sokkal inkább magyarázzák a hátsorosság árulásával, mintsem a katonai vereséggel, illetőleg a front összeomlásával. Ebben a koncepcióban nemcsak az előbb említett belső politikai ellenségeknek

¹¹ ÚJVÁRI, 1929.209.; ECSÉRI, 1995. 7.

¹² Balázs Ágnes: *A piros bicikli* (egy felvonásos színdarab Ecséri Lilla és Heyman Éva naplója nyomán a holokauszt áldozatainak emlékére, 2007.) honlapja [http://www.apirosbicikli.hu/pirbi/hatter/hattter.html]

¹³ HEYMAN, 1974. 10.

¹⁴ ZSOLT, 1948. 17.; HEYMAN, 1974. 17.

¹⁵ SZÜGYI TRAJTLER–GREINER, 1928. 99.

¹⁶ SZÜGYI TRAJTLER–GREINER, 1928. 99.

¹⁷ SZÜGYI TRAJTLER–GREINER, 1928. 99.

van kulcsszerepük, hanem az őszirózsás forradalomnak is: „A forradalom a négy és fél éven át sok dicsőséget arató hadsereget felbomlasztotta [...] Diadalmas zászlóink porba hullottak. Bár az ellenség fegyverrel nem győzött le, a háborút mégis elvesztettük.”¹⁸ „Az izgatók és hazadrulók aknamunkája folytán az 1918. évben kirobban az októberi forradalom, minek következtében a hadsereg teljesen szétfűzlött. Ezért tudták ellenségeink hazánk kétharmadát oly könnyűszerrel megszállni.”¹⁹ „Hadseregünk felbomlott, katonáink hazatértek a harcterről. Védtelen határainkon puskalövés nélkül jöttek be az oláhok és szerbek.”²⁰ A tankönyvek ezzel mindvégig azt sugallják, hogy amíg a Károlyi-kormány nem került hatalomra, addig a magyar hadsereg az ország eredeti határait védte, s azt nem törték át ellenséges csapatok. Vagyis a Károlyi-kormány által elrendelt haderő-felosztásnak lett aztán a következménye, hogy a katonaság feladta a területeket, és azokat a környező nemzetek foglalták el. A leggyakrabban használatos jelzők e kormányra vonatkozóan, hogy „felforgató”, „képeség és rátermettség nélküli” stb. A tankönyvek tehát egyértelműen a Károlyi-kormányt teszik felelőssé az ország területeinek idegenek általi megszállásáért, elfoglalásáért.²¹

A Horthy-korszak hivatalos történelmi diskurzusa legmélyebben a Tanácsköztársaságot ítéli el. Beszédes, hogy az egyik – osztott katolikus elemi népiskolák számára szánt, s már korábban is idézett – tankönyvben külön kiemelik azt, hogy a Tanácsköztársaság vezetője zsidó volt. Ez meglehetősen szokatlan eljárás, hiszen ez az egyetlen olyan eset, amikor a tankönyvszerző a származást politikai beállítódással köti össze: „Kun Béla zsidó forradalmi vezér.”²² Más tankönyv viszont azt emeli ki, hogy Kun Béla börtönviselt ember, ezzel is hozzájárulva személyének kriminalizálásához. A források kiemelik, hogy a proletárdiktatúra alatt hogyan számolta fel az ország hagyományos értékrendjét, részletesen bemutatva a vallásüldözést, az egyházi vagyon felszámolását, az államosításokat, az ország nemzeti jelképeinek megváltoztatását és a vörös terrort:²³ „A hazájukhoz h , vallásukat szerető jó magyar hazafiak ellenforradalmát vérbe fojtották. Több katolikus papot és sok száz derék földm. vest és tanult embert végeztek ki.”²⁴ A fehérterrortól mélyen hallgatnak, legfeljebb olyan mértékben utalnak rá, hogy „törvény adta keretek” között meg kellett büntetni a gonosztevőket.²⁵ A Tanácsköztársaságot jellemző ellenségkép-teremtés mögött egy olyan politikai szándék is meghúzódott, amelynek célja, hogy a gyerekekben már a szocializáció kezdetén tudatosítsák, mely politikai áramlat az, amellyel szembe kell helyezkedniük. Vagyis ezen elrettentőnek ábrázolt ese-

¹⁸ SZÜGYI TRAJTLER-GREINER, 1928. 99.

¹⁹ SZÜGYI TRAJTLER-GREINER, 1927. 119.

²⁰ SZONDY, 1941. 111.

²¹ A tankönyvek ugyanakkor mindvégig hangsúlyozzák, hogy a kormánynak nem volt kellő társadalmi támogatottsága, „Mivel az új kormány és az ország új, hitetlen vezetői elvetették a vallást, a magyar nemzetnek egy kis része elfordult Istenétől és királyától.” SZÜGYI TRAJTLER-GREINER, 1928. 99.

²² SZÜGYI TRAJTLER-GREINER, 1928. 100.

²³ A vörös terrort elég részletesen tárgyalja néhány tankönyv: „A közszabadság, személy és vagyonbiztonság teljesen megszűnt. A börtönökből szabadon bocsátották a gonosztevőket és helyükre becsületes magyar embereket zártak túszerként.” DÉKÁNY-MARCZINKÓ-PÁLFI-VÁRADY, 1942. 80. „Azonnal elkobozták a sajtószabadságot. (!) [...] bezárták a kereskedéseket, tulajdonukba vették a főúri palotákat, ahová csőcselékkel költöztek be. A gyárakat és bányákat szocializálták, azaz közös tulajdonnak nyilvánították. Volt tulajdonosokat legfeljebb munkások gyanánt alkalmazták. SZONDY, 1941. 111.

²⁴ SZÜGYI TRAJTLER-GREINER, 1928. 104.

²⁵ Rendkívül ritka, hogy a korszakban kiadott tankönyv esetleg egy mondat erejéig is pozitívumot írjon a Tanácsköztársaságról. A Marczinkó-féle 1942-ben napvilágot látott tankönyvben, mintha már a teljesen egyoldalú tárgyalás némiképpen oldódna, ilyen szempontból kivételnek számít, hiszen elismeri: „a rémuralom egyetlen sikere az volt, hogy a cseheket visszaszorította az ország északi részére”. DÉKÁNY-MARCZINKÓ-PÁLFI-VÁRADY, 1942. 81.

mények tárgyalása fontos szerepet töltött be az ifjúság antikommunista nevelésében, melynek elmélyítése végett többször kiemelik: „A véreskez kommunisták Magyarországot a lehető legnagyobb nyomorba taszították”;²⁶ „keserű ízelítőt adtak annak, hogyan tehet tönkre egy egész országot az Istent és a hazát tagadó nemzetközi szocializmus.”²⁷ A Szondy-féle tankönyv így summázza a Tanácsköztársaság uralmát: „Ez volt a magyar nemzet süllyedésének legmélyebb pontja.”²⁸

A Horthy-kultuszt számos korábbi tanulmány tárgyalta, így erről csak röviden szólok. Az iskolai oktatással kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a korszakban iskolai ünnepként szerepelt a kormányzó decemberi névnapja, amelyről számos beszéd és színdarab maradt fenn.²⁹ Mivel azonban a tanulók naplói nem emlékeznek meg róla, hogy ezeken részt vettek volna, így az ünnepségeket itt nem részletezem.

A kormányzó tankönyvekben is megjelenő kultuszának négy közkelet jellemvonása volt. Általában véve *megmentő*ként, *rendteremtő*ként jelenítik meg, aki megszabadította az országot a tanácsköztársaság uralmától, továbbá a háborút és a trianoni katasztrófát követően *újraépítette* a „*csonka Magyarországot*”, s végül, de nem utolsósorban *bátor katonaként* ábrázolták. Egyik állandó jelzője lesz „*az otrantói tengeri csata hőse*” kifejezés.³⁰ Ezeken túl a nemzeti *egység* *szimbólumaként* tekintenek rá: „*Van vezérünk, akinek zászlaja alatt egymásra találunk: Vitéz Nagybányai Horthy Miklós, az ország kormányzója. A Szent István királlyal kezdődő csaknem ezeréves magyar királyság helytartója ő; a szentistváni állameszme hordozója: vagyis a magyar mellett minden népének – mint egy és egységes családnak – szerető atyja, keresztény nemzeti m. veltségünk munkálója s állami függetlenségünk őre.*”³¹ Horthy végletesen pozitív ábrázolása éles ellentétben áll azokkal a sötét színekkel, amelyekkel a Tanácsköztársaságot festik le a tankönyvek.

Amint arról már szót ejtettem, a naplóírók egyike – nevezetesen Heyman Éva – Nagyváradon élt, ahol minden bizonnyal román tankönyvekből tanult a Tanácsköztársaságról, azonban e forrásokban meglehetősen kevés hely jutott a magyar kormányzónak. Ebből kifolyólag az ő Horthy-képével nem fogok tudni érdemben foglalkozni. A Tanácsköztársaság viszont ugyanolyan negatív színben tűnik fel a korabeli román tankönyvekben, mint a magyarokban, hiszen a szélsőségesen baloldali rendszer minden szempontból ellentétes volt a tankönyveket kibocsátó Román Királyság értékrendjével, politikai, társadalmi alapjával: „*Romániát bízták meg azzal, hogy a kelet felől beözönlő bolsevizmust megakadályozza, és már Magyarországon kitört vörös uralmat – bolsevizmus – leverje.*”³² A román megszállást, illetve a Tanácsköztársaság leverését a román tankönyvek a román haderő nagy tetteként írják le, kiemelve azt, hogy ez volt az egyetlen ütőképes, jól felszerelt hadsereg. Természetesen a fosztogatásokról, amelyekre a magyar tankönyvek oly nagy hangsúlyt helyeznek a román megszállás illusztrálásakor, egyetlen szót sem találni. A tankönyv hangsúlyozza, hogy a román hadsereg küldetését „*még ellenségeinek* [értsd: a magyarok –

²⁶ SZÜGYI TRAJTLER–GREINER, 1928. 104.

²⁷ SZÜGYI TRAJTLER–GREINER, 1928. 101.

²⁸ SZONDY, 1941. 112.

²⁹ KUNT, 2008a. 41–61.

³⁰ BALOGH, 1942. 112.

³¹ MARCELL–SZEGEDI, 1940. 10–11.

³² CANDREA–DEEU, 1920. 123.

K.G.] *is hálójára fényesen teljesítette*”,³³ és kiemeli, hogy a Tanácsköztársaság leverésével „a román hadsereg az egész nyugat dicséretét és elismerését vívta ki.”³⁴

A gyerekek saját képe a Tanácsköztársaságról és a kormányzóról

Abban, hogy a fent idézett tankönyvek milyen sikerrel jártak, s mennyire alakult ki ezekkel egyező, azaz rendszerhő kép a gyerekekben, nagy szerepet játszott az egyes családok politikai beállítódása is. A naplók alapján a gyerek politikai szocializációját ezen elsődleges (családi) közegen belül különösen a szájhagyomány útján generációról generációra örökített tapasztalatok befolyásolták.

Ez leginkább Heyman Éva esetében érhető tetten, aki a tizenharmadik születésnapján kezdett el naplót vezetni. Legelső bejegyzésében élete legrosszabb élményeit vette számba: ebben az összefüggésben jelenik meg Nagyvárad négy évvel korábbi visszacsatolása. A kislány emlékei szerint édesanyja határozottan elutasította akkori, a kormányzó iránti barátságos megnyilvánulását: „*Azt sem fogom elfelejteni, mikor a románok elmentek innen és Horthy Miklós fehér lovon végigvonult a főutcán és én a patika ablakából néztem. Ági [Éva így nevezi anyját a naplójában – K. G.] nagyon mérges volt, amikor integettem Horthynak.*”³⁵ Viselkedése okát később meg is magyarázta a kislánynak. Erről Éva így emlékezik meg: „*azt mondta, hogy Horthy zsidókat ölt a Balatonnál, amikor még Ági is gyerek volt.*”³⁶ Éva azonban továbbra is kitartott lojális kormányzó-képe mellett. Az ezidőtájt kilenc éves gyereklány számára a kormányzót leginkább jóképű fia tette vonzóvá: „*Akkor nagyon haragudtam Ágira, hogy miért mond ilyeneket egy kormányzóról, akinek olyan szép az unokája.*”³⁷ Tehát ekkor még nem foglalkozott a családi emlékezetben őrzött negatív emlékekkel. Csak akkor kezdte ő is gyilkosként emlegetni a kormányzót, amikor saját tapasztalatai alapján is igazoltnak vélte az anyja állítását: „*De nemsokára el akarták venni a nagyapa patikáját. Én akkor mindjárt tudtam, hogy Áginak igaza volt, amikor vén gyilkosnak nevezte Horthyt.*”³⁸ Azok, gondolhatta Éva, akik mások tulajdonát elveszik, gyilkosságra is vetemedhetnek. Az iskolai oktatás tehát csak akkor tudta a diákokat a regnáló hatalom iránti lojalitásra nevelni, hogyha azonos értékrend és megerősítés érkezett a család részéről. Ha két különböző értékrend ütközött össze, akkor az iskola tekintélye csorbult.

Császár Gyula esetében az iskolai oktatás által képviselt történelem-szemlélet vélhetőleg az elsődleges szocializációs közegből sem érte számottevő kritika. A kormányzó személyére vonatkozó bejegyzések is sokkal gyakoribbak a naplójában. Horthyra mindvégig mint uralkodásra termett, jó képességekkel rendelkező, tehetséges politikusra tekintett. Tizennégy éves korában személyes feljegyzései között emlékezik meg például a kormányzó helyettes haláláról is: „*Ki lesz Magyarország további uralkodója? Nincs senki. Ő benne bízott az ország. Most egész reménytelennek látom a helyzetet. Nem akarok írni, mert esetleg a háború végére olyan célzatokat*

³³ CANDREA–DEEU, 1920. 123.

³⁴ CANDREA–DEEU, 1920. 123.

³⁵ ZSOLT, 1948. 8.

³⁶ ZSOLT, 1948. 8.

³⁷ Éva valószínűleg Horthy fiára gondolhatott, mert az unoka csak 1941-ben született meg. ZSOLT, 1948. 8.

³⁸ ZSOLT, 1948. 8.

tennék, hiszen most elkeseredésemben így látom, amelyet magam sem akarnék.”³⁹ Másnap már számba is veszi a lehetséges utódokat, azonban a hivatalos retorikának megfelelően mind a Habsburgok esetleges visszatérésének, mind pedig egy idegen uralkodó meghívásának lehetőségét elutasítja. Bizodalmát leginkább a királyi vagy kormányzói tisztségbe veti: „Nemzeti király kellene vagy kormányzó! Sajnos ilyen nincs, és csak Miklósban bízhatunk, hogy minél tovább éljen, de legalább a háború végéig.”⁴⁰ Jól látható, hogy az ő Horthy-képe sokkal közelebb állt ahhoz, amit az iskolai oktatás a nebulók elé tárt. Másrészt az is megfigyelhető, hogy meglehetősen baráti hangnemben beszél a kormányzóról, keresztnevéen szólítva őt, és benne látja az egyetlen alkalmas embert arra, hogy az országot kivezesse a háborúból.

A napló bejegyzéseit végigolvasva kiviláglik, az idő múlásával egyre kevésbé hiszi, hogy az ország megnyerheti a háborút, bár optimizmusa 1942 szilveszterén még töretlen: „Szól a Himnusz. Miután ez az a pillanat, most benn érzem: hihetetlenül ünnepélyes, kérem a jó Istent, segítse meg hazánkat, vezesse kormányzásában egészségesen tovább Horthy Miklóst, segítse a magyarokat, hogy békében megértsék egymást; gondoskodjék rokonaimról, barátainkról, ismerőseinkről, ellenségeimről éppen úgy, mint ahogyan én szeretném azt magamnak. Éltesse szüleimet és bátyámat, és adjon boldogságot mindenkinek. Az emberiségnek, a világ minden élőlényének boldog életet és jövőndőt.”⁴¹ Bár az újesztendei jókívánságokat évről évre papírra vetette, későbbi köszöntőiben már nem tér ki külön a kormányzóra, jöllehet minden alkalommal röviden megemlékezik az országról és a világ helyzetéről, valamint a saját sorsáról.

A kormányzó a kiugrási kísérlet napján jelenik meg ismét Gyula feljegyzéseiben.⁴² A naplóról gyerekek közös vonása, hogy egyáltalán nem merült fel bennük a kormányzó eme cselekedetének megkérdőjelezése. Tehát Magyarország sorsának kizárólagos letéteményesét látták a személyében. Az iskolai oktatás-nevelés hatására valószínűleg feltétlenül bíztak abban, hogy „alattvalói” a végsőkig kitarának a racionális döntést hozó Horthy mellett. Gyulát semmiféle kétség nem kerítette hatalmába, a kormányzó döntésének szellemében képzelte el a jövőt: „No mindegy, nem akarok jövedőlni, tény, hogy felfordult hétnek nézünk elébe. Ím elvesztettük a háborút. Fegyverszünetet kértünk. Fel kell építenünk újra Magyarországot. Isten legyen velünk! Én minden erőmmel ezen leszek; de remélem, hogy ez a vereség nem lesz olyan súlyos, mint Mohács, és nem következik utána 150 éves rabság.”⁴³ Ugyanakkor a bizonytalanság is megfigyelhető a feljegyzésében: szinte küzd magával, hogy minél kevesebb jóslatba bocsátkozzon az események értékelésével és annak következményeivel kapcsolatban. Óvatos esélylatolgatásai közepette annyi azonban mégis kiderül, hogy elképzelhetőnek tartott kisebb harcokat a fővárosban, s egy új

³⁹ CSÁSZÁR, 1997. 10.

⁴⁰ CSÁSZÁR, 1997. 10.

⁴¹ CSÁSZÁR, 1997. 11.

⁴² A gyerekek leginkább a kiugrási kísérlet napján emlékeznek meg Horthyról. Ekkor mindenki pozitívan értékeli a tettet. Fontos kiemelni, hogy a gyerekek többségét (is) vártalanul érte a nyilas hatalomátvétel, ezek után mindegyikük gyors háborús vereséggel számolt. Az mutatja a legjobban, mennyire bíztak a kormányzó sikerében, hogy szinte mindegyikük saját jövője kulcsaként tekintett erre az a kiugrásra. Így ír a színésznőnek készülő ecséri Kánitz Lilla: „Ma mondtam be a Magyar Rádió Horthy beszédében, hogy fegyverszünetet köt az USA-val. Az oroszok tudniillik már Szolnoknál vannak. [...] Őszintén szólva engem nem érdekel a politika és nem vagyok olyan rettenetesen boldog, mint kellene lenni. Csak magammal törődöm s elkeserít az a tudat, hogy senkinek sem tetszem és nem tudom, hogy lesz-e belőlem valaki. 16 éves múltam és még nem volt egy rendes udvarlóm sem. Nemsokára, egy hét belül vége lesz a háborúnak, és akkor megpróbálok a színiakadémiára bejutni, ahova, ahogyan most hallottam, mégsem kell érettségi.” ECSÉRI, 1995. 28–29.

⁴³ CSÁSZÁR, 1997. 34.

kormány élére Kállay Miklóst találta volna a legalkalmasabbnak. A fegyverszünet-kérésben legfőképp saját jóslatának beteljesülését látta: „*Abban azonban igazam volt, hogy októberre vége lesz Magyarországon a harcnak. Ezt írtam be még áprilisban a naptáromba azzal a különbséggel, hogy ott háborút mondtam. Talán annak is?! Nem tudom. Nem is írok többet. Legközelebb valószínűleg már többet tudok. Az Isten legyen velünk most és az elkövetkezendő időkben!*”⁴⁴

A nyilas puccs nagy megrázkódtatásként éri az írónak készülő, ekkor tizenhat éves Gyulát, mivel így őt is fenyegeti a veszély, hogy esetleg behívják katonának. Főleg az októberi naplóbejegyzésein érezhető, hogy az elkeseredettség és a kilátástalanság levezetésére használta az írást. Az október idusán történt eseményeket a nagy magyar történelmi tragédiák egyikéhez hasonlítja: „*A végveszély órájában hasadt meg az ország, és a most hatalomra jutottak nem bánják, ha tönkremegy minden, ha elvérzik az ország, csak ők kerülhessenek a bársonyszékbe. Nem ugyanez történt Mohácsnál, Mohinál is? Nem hajoltak meg a király akarata előtt a főnemeseik, s végül egyenként elvesztek. Pusztulásra van ítélve ez az ország, és el is fog pusztulni! Horthy tisztán áll már a történelem előtt. Nyíltan megmondta, hogy Németország elvesztette a háborút, s hogy csak utóvéd-harcokat akart Magyarországon.*”⁴⁵ A kormányzó a fegyverszünet-kéréssel csak még inkább nött a fiú szemében, s úgy ábrázolja őt, mint az egyetlen embert, aki össze tudta volna fogni a magyarokat ebben válságos pillanatban. A Szálasi-rezsimmel összevetve immár pozitív színben tűnik fel a szovjetek is: „*Komolyan mondom, hogy inkább az oroszokat várom, mint ezeket a puccsistákat, akik a nemzet léte árán próbálnak hatalmon maradni.*”⁴⁶ Azonban e kijelentés mögött sokkal inkább pillanatnyi kétségbeesést kell látnunk, hiszen a későbbiekben továbbra is félelmetes ellenségként tekint az oroszokra. Néhány nappal később még mindig a nyilasok hatalomra kerülésének traumáját igyekszik feldolgozni, az eseményben egy hat évvel korábbi tanári jóslat beteljesülését látva: „*Jól mondta a tanító néni, ezt sosem felejttem el, a negyedik elemiben, hogy addig nincs baj, ameddig él Horthy, mert addig egységes lesz Magyarország. És lám, mihelyt – akaratán kívül – félretették, máris kettészakadt a nemzet, sőt még többfelé. Az oroszok meg jönnek.*”⁴⁷

Amennyiben tehát az iskolában hirdetett világszemléletet a családi környezet vagy a gyerekek közvetlen tapasztalatvilága felől nem érte valamilyen kritika, az mélyen beivódhatott a gyerekek tudatába, így téve le egy új, rendszerhű generáció alapjait. Császár Gyula végül egészen fiatalon, 1945. március idusán vonja meg a két világháború közötti politikai rendszer egyenlegét, amikor a korábbi ünnepeket összeveti az újakkal. Horthyt ekkor is egyértelműen bölcs uralkodóként jeleníti meg, akinek sikerült összefogni, a válságból kivezetni és újjáépíteni az országot. A kormányzó politikai célját, a revíziót is helyesnek fogadja el, bár – valószínűleg Szegf⁴⁸ hatására – megemlíti, hogy „*a régi dinasztiák korabeli világát hozta magával.*”⁴⁹

A Tanácsköztársaság a Román Királyság és a Horthy-rendszer számára katonai és ideológiai ellenség volt, ennek megfelelően került interpretálásra a tankönyvekben is. A gyereknaplók közül csupán kettőben van szó róla. De ez a kettő is jól illusztrálja, milyen eltérően tekinthettek a gyerekek erre a történelmi epizódra.

⁴⁴ CSÁSZÁR, 1997. 34.

⁴⁵ CSÁSZÁR, 1997. 35.

⁴⁶ CSÁSZÁR, 1997. 35.

⁴⁷ CSÁSZÁR, 1997. 36.

⁴⁸ CSÁSZÁR, 1997. 26. Szegf Gyula *Három nemzedék* című könyvét 1944. június 23–24-én olvasta.

⁴⁹ CSÁSZÁR, 1997. 80.

Heyman Éva a német megszállás napján a nagyváradai püspöki palota mellett tett séta alkalmával beszélt nagyapjával a Tanácsköztársaságról. A nagyapa a séta során, valószínűleg okító célzattal, röviden felelevenítette az épület történetét; és különösen arra az epizódra fektetett nagy hangsúlyt, amely a család emlékezetében jelentős nyomot hagyott: egy szem lánya akkori élményeiről mesélt az öregúr, akit a zsidótörvények miatt addigra már megfosztottak a patikájától.

Érdemes megfigyelni, hogy Éva feljegyzésében a gyógyszerész elvétele mennyire különbözőképpen jelenik meg a két időpontban: a Tanácsköztársaság, illetőleg a második világháború idején. A kislány így ad hírt a beszélgetésről: „*Akkor is elvették nagyapától a patikát, de nem úgy mint vitéz Szepesváry, hanem azért nagyapapa megmaradt a patika vezetője és a nagymama is ugyan úgy dolgozott a patikában és annyi fizetés kaptak hogy mindenre elég volt.*”⁵⁰ E bejegyzés egyben arra is utal, hogy a gyerek szemében a Tanácsköztársaság képviselői, még ha ugyanazt a tettet hajtották is végre, mégis tisztességesebben jártak el, mint a nyilasok. Vagyis a családi emlékezetben a Tanácsköztársaság pozitív eseményként jelent meg. Ez a nagyszülők esetében természetesen csak részben lehetett így, hiszen unokájuk emlékei szerint nem örültek neki, hogy a tulajdonukat államosították – de mivel nem a teljes megélhetésüktől fosztották meg őket, elfogadták a helyzetet. Éva édesanyja, Zsolt Ágnes fentebb tárgyalt Tanácsköztársaság-képének és elkötelezett baloldali identitásának megalapozásában valószínűleg fontos tényező lehetett az a egykori gyerekkori élmény, amelyet a nagypapa osztott meg Évával: bemehetett a püspöki palotába, szabadgálhatott benne és megnézhetett az egyházi méltóság ágyát, ami különösen érdekelte.⁵¹ Tehát Éva olyan családban szocializálódott, amelyben a Tanácsköztársaságról, illetve annak ideológiai hátteréről kialakított kép teljesen eltért az iskolában oktatótól. A kislány pedig ezzel a világgéppel azonosult.

Császár Gyula naplójából teljesen más kép tárul elénk. A Császár család krónikája minden bizonnyal nem őrzött pozitív tapasztalatokat a baloldali diktatúráról. Így nála majdnem egy az egyben a Horthy-korszak oktatásának Tanácsköztársaság-képe jelenik meg, ha röviden írt is csak róla. Elbeszélésében a kormányzót, a tananyagnak megfelelően, a háború utáni zavaros állapotokból kivezető kormányosként jeleníti meg: „*Az 1919-es forradalmat, pedig csak ne nagyon emlegessék a mostani hasonnev demokratikus pártok* [írja 1945. március 15-én – K. G.], *ugyanis a hasonlatosság csak a névben van, a többi rettenetesen különbözik attól. Amit akkor akartak, az mára egészen megváltozott, és talán lelkük mélyén belátják, milyen jó, hogy egy vesztes háború után akkor nem sikerült belső harcot indítaniuk, mint Oroszországban, egy erőseke- z ember miatt.*”⁵² A kormányzó pozitív képe tehát politikai rendszerének bukását követően is tovább élt benne.

A naplóról mindegyikénél tetten érhető az életcél megfogalmazása. Az, hogy a gyerekek ebben az életszakaszban miképpen képzelik el a jövőjüket, rendkívül fontos az identitás megszilárdulásában.⁵³ Gyula íróként, Lilla színésznőként, Éva pedig jövőbeli fotóriporterként gondolt magára.⁵⁴ A gyerekek naplójában megfigyelhetők a válságszituációban tett fogadalmak, és ezek szinte minden esetben a jövőre, a vágyott karrier beteljesülésére vonatkoznak. A színésznőnek készülő Kánitz Lilla Budapest ostroma alatt bujkálás közben például a következő

⁵⁰ ZSOLT, 1948. 35.

⁵¹ ZSOLT, 1948. 35–36.

⁵² CSÁSZÁR, 1997. 80.

⁵³ ERIKSON, 1991. 437–497.; ATKINSON, 2003. 98–101.; BENESCH, 1999. 291.

⁵⁴ Ezekről bővebben KUNT, 2009b. Évára vonatkozólag ZSOLT, 1948. 7.

fogadalmat tette: „*Ha sikerül színésznőnek lennem, úgy minden hónapban egy napig fogok böjtölni egy évig. Ez pedig nálam óriási teljesítmény lenne, ha betartanám.*”⁵⁵ Viszonylag ritka azonban, hogy az ilyen fogadalmakhoz politikai állásfoglalás is társul. Heyman Évánál azonban egy februári bejegyzésben ez olvasható: „*Én csak fotóriporter leszek és semmi más, de azt megfogadom neked kis Naplóm, hogy egy jobboldalt sem fogok lefényképezni, mert azokat gyölöm, amíg élek!*”⁵⁶ Tehát családi hatásra⁵⁷ már ekkor, tizenhárom évesen az aktuális hivatalos ideológia ellen foglalt állást.

A diákok jövőképen különösen jól lehet vizsgálni, hogy a Horthy-rendszer háborús propagandája és iskolai nevelése milyen mértékben határozta meg a gyerekek gondolkodását. Ebből a szempontból érdemes alaposabban szemügyre venni azokat a bejegyzéseket, amelyekben a naplóírók szovjet győzelemmel, megszállással és politikai berendezkedéssel számolnak.

Heyman Évával kapcsolatban már szó esett a család baloldali kötődéséről. Ennek hatása azon is lemérhető, hogy a kislány a szovjet csapatok által képviselt politikai berendezkedést pozitívnak írja le, és egy februári bejegyzésben kommunizmusnak nevezi. A gyerekek nézőpontjából különösen fontos volt a jövő politikai rendszerével kapcsolatban, hogy abban megvalósítható lesz-e a vágyott karrier. Gyakorlatilag ez az a pont, ahol eldőlt a berendezkedéshez kötődő negatív vagy pozitív viszonyuk. Éva az otthon hallottak alapján úgy vélte, a jövő rendszerben nem ütközik majd akadályokba saját elképzeléseinek kibontakozása. Ez a feltevés a kislány számára az új politikai berendezkedés elfogadását jelentette: „*Ági azt mondja, hogy lehet még kommunizmus is és akkor senkinek nem lesz semmilye, csak az amit tud. De én akkor is lehetek fotóriporter, mert abból akkor is meg lehet élni.*”⁵⁸ Az, hogy családja részben úgy tekintett a kommunizmusra mint vágyott politikai berendezkedésre, más bejegyzésekből is kiviláglik: „*Én meg is kérdeztem Balogh Évát, hogy mi az a kommunizmus és ő meg is magyarázta és én megértettem. Azt mondta, hogy ha kommunizmus volna, akkor nem lenne háború, nem üldöznék a zsidókat, minden embernek lenne munkája és ennivalója, és nem lenne koldus az utcán. Ági, is szokott ilyeneket mondani, de ő nem kommunista, hanem szocialista. Az nem ugyanaz, de van, amiben hasonlít.*”⁵⁹ A tizenhárom éves kislányt élénken foglalkoztatta ez a számára nehezen körülírható, idegen kifejezés, amely a családi beszélgetések visszatérő, állandó eleme lehetett. Így felvilágosításért a felnőttekhez fordult, akiktől a korábbihoz hasonló, pozitív magyarázatot kapott.

Az úgyszintén zsidó származású Lilla kommunizmus-képe jóval közelebb állt a Horthy-korszak hivatalos diskurzusához. Bár a kislány felszabadítókként tekintett a szovjetekre, naplója azonban több helyen is arról tanúskodik, hogy a kommunizmustól mint politikai rendszertől meglehetősen tartott. Már a sárga csillagos házban lakott, amikor a jövőt latolgatva egy ideális képet igyekezett felvázolni a háborút követő időkről, s ebben úgyszintén zavaró körülményként jelenik meg a

⁵⁵ ECSÉRI, 1995. 76.

⁵⁶ ZSOLT, 1948. 23.

⁵⁷ A család és a családtagok (elsősorban édesanyja) szerepe a kislány politikai elkötelezettségének a kialakításában más helyeken is tetten érhető: *Nagyapát meg is kérdeztem, hogy miért akarják Béla bácsit inkább megölni, mint mást? Mert Béla bácsi harcos baloldali és most a jobboldal uralkodik, – felelte akkor nagyapa. Ezt persze nem értettem, de azóta Ági megmagyarázta és most valahogy értem. Vagyis nekem mindig a baloldalt kell drukkolni, mert akkor minden embernek jó dolga van, aki becsületes és a gazembereket megölik. És ami még nekem nagyon fontos, nem megy senki Ukrajnába és Vadas Pista is járhat az egyetemre, mert nem számít, ki a zsidó és ki nem az.* ZSOLT, 1948. 23.

⁵⁸ ZSOLT, 1948. 13.

⁵⁹ ZSOLT, 1948. 33.

szovjetek által hozott politikai rendszer: „Mindenki Amerikába akar menni. Én ott hagynám a Veres Pálnét és egy évre Svájcba mennék, azután lennék színésznő. Ha kommunizmus lesz, akkor Svájcba sem mehetek. Ez azonban mind nem volna baj, ha biztos volna a tehetségem.”⁶⁰ A kislány a kommunista berendezkedésben életcéljának megvalósítását gátló, hátráltató tényezőt látott. Hogy a gondolkodásában mennyire negatív kép élt erről, megmutatkozik abban is, hogy fontosnak tartotta feljegyezni, ha olyan hírt kapott, ami e veszély megszűnését harangozta be: „Egy újabb röpcédulában az áll, hogy megalakult az újabb nemzetgyűlés, leírja az új kormány tagjait, amelyben részt vesz az összes párt és Magyarországon nem kommunizmus, hanem demokratikus államforma lesz.”⁶¹

Lilla és Éva kommunizmusról alkotott képe gyökeresen különbözik annak ellenére, hogy mindketten zsidó származásúak voltak. Míg az egyik várta, addig a másik tartott az új berendezkedéstől. Hogy Éva esetében milyen szerepet játszott ebben a családi értékrend, arról már volt szó. Lilla véleményének formálódására ugyancsak az elsődleges szocializációs közeg lehetett leginkább hatással, s alighanem az egész család bizalmatlanul tekintett a kommunizmusra. Esetében feltehetően a hatalomhoz lojálisabb zsidó családdal számolhatunk, hiszen bár későn, de 1944. október 15-én megkapták a kivételezettséget.⁶²

A kommunizmussal kapcsolatban hasonló vélekedéssel találkozhatunk Császár Gyula naplójában, bár a baloldali diktatúrától való rettegése a Lilláénál jóval nagyobb méreteket öltött. Úgy tekintett a lehetséges jövőbeli rendszerre, mint ami egyértelműen hátráltatni fogja írói hivatását: „Tudom, ha Magyarország nem lesz, nem lesz nyelv, nem szólaltathatom meg az én nyelvemet, nem írhatok.”⁶³ Sőt az ország teljes megszűnésétől való félelem visszatérő motívuma a feljegyzéseinek: „Írási tervemnek csak akkor van értelme, ha lesz önálló Magyarország, de ilyen csak a végeletekig megcsonkított lehet (Dunán- és Tiszántúl), ha pedig a nyelv dolgában szabad kezét kap, akkor is csak úgy, mint az összbirodalom függeléke. Ha nincs Magyarország, nincs miért írni – magyarul... Máshogyan meg nem tudok, és nem tudnám a magyar nemzet problémáját és lelkületét sem kifejezni, mert az – lehetetlen.”⁶⁴

Összegzés

A tananyag hatékony rögzülését elsősorban két tényező, a családi háttér, illetve a személyes tapasztalatok befolyásolják.⁶⁵ Mindenekelőtt ez a két tényező az, amely meghatározza, hogy a gyerek mennyire fogadja el igaznak a hivatalos reprezentációkat. Tanulmányomban arra kerestem választ, hogy a két világháború közötti rendszerhöz szűkebb szocializációs közeg miképpen hatott a gyerekekre.⁶⁶ A naplók vizsgálata alapján megállapítható, hogy a gyerek azonosulását a hivatalos múltképpel a primer szocializációs közegen belül, a szülők politikai világnéze-

⁶⁰ ECSÉRI, 1995. 24.

⁶¹ ECSÉRI, 1995. 65.

⁶² A család valószínűleg az apa első világháborús érdemeiért kapta zsidótörvények alóli mentességet, azonban erről több részletet nem tudni. ECSÉRI, 1995. 29.

⁶³ CSÁSZÁR, 1997. 18.

⁶⁴ CSÁSZÁR, 1997. 31.

⁶⁵ Hasonló fontossággal esett latba a személyes tapasztaltvilág is, amely azonban nem képezte jelen tanulmány tárgyát.

⁶⁶ Az e tanulmányban vizsgált naplóró gyerekek közül a legtragikusabb sorsot Heyman Éva élte meg, aki még a deportálása előtt négy nappal, 1944. május 30-án egy utolsó, félbehagyott bejegy-

tén túl, legfőképp a kollektív családi mítoszokban, orális hagyományban generációról generációra átörökölt negatív traumák vagy pozitív tapasztalatok, élmények emléke módosította. Amennyiben e tapasztalatemlékek megegyeztek az intézményesült oktatás által közvetített hivatalos, lojális tapasztalattípusokkal és értéktételekkel, annyiban azok a másodlagos szocializációs közeg hitelességét nagyban erősítették. Ha viszont a család világnézete ezzel szemben állt, akkor az idővel felülírta az iskolai értékrendet.

Egyedi példák bemutatásával igyekeztem rávilágítani arra, hogy a többnyire reprezentatív mintavételre alapuló korábbi kutatások által, a Rákosi- és elsősorban a Kádár-korszak⁶⁷ politikai szocializációjában dokumentált kettős értékrend, amely „az intézményes és a nem intézményes szocializáció érték közvetítő” folyamatait tükrözi,⁶⁸ nyomokban már korábban, a negyvenes évek első felében is kimutathatóan jelen volt.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ATKINSON

- 2002 ATKINSON, Rita L. [et al.]: *Pszichológia*. Ford.: Bodor Péter [et al.]. 2. javított kiadás. Budapest, Osiris, 2002.

BALOGH

- 1942 BALOGH Albin: *Magyarország történelme a gimnázium és leánygimnázium III. osztálya számára*. Budapest, 1942.

BENESCH

- 1999 BENESCH, Hellmuth: *Pszichológia*. 2. kiadás. Budapest, Atheneum, 1999. (*SH atlasz*)

BILINSZKY

- 1921 BILINSZKY Lajos: *Világtörténet. A középiskolák és polgári iskolák III-ik osztálya számára. III-ik rész. Újkor*. Kolozsvár, k. n., 1921.
- 1926 BILINSZKY Lajos: *Világtörténet. A középiskolák és polgári iskolák II-ik osztálya számára. II-ik rész. Középkor*. Kolozsvár, k. n., 1926.

CANDREA-DEJEU

- 1920 CANDREA, V. – DEJEU, P.: *Románia története középiskolák használatára. A román közoktatási miniszter által kibocsátott analitikai tanterv alapján*. Oradea-Mare, k. n., 1920.

zést írt naplójába. 1944 októberében halt meg Auschwitzban. HEYMAN, 1974. 19–20. Az ekkor még írónak készülő Császár Gyula végül orvos lett. A legkiválóbb naplót író „Lilla a háborút túlélte, imádott édesanyját viszont elveszítette. Fájdalmát régi álma megvalósításával igyekezett feldolgozni. Beiratkozott az Országos Színészképző Intézetbe, ahonnan harmadéves korában nem sokkal a diploma átvételét megelőzően nagypolgári származása miatt >osztályidegent< elbocsátották. Ezután csak segédmunkásként helyezkedhetett el. A színház világába többé már nem tudott visszakerülni, de néhány év elteltével ismét tanulhatott, anyja és csecsemővédőnő lett. Későbbiekben – a háború előtt megszerzett – német és angol nyelvtudásával idegenvezetői vizsgát tett és nyugdíjazásáig ezt a munkát végezte.” A piros bicikli. Lásd a 12. lábjegyzetet: [http://www.apirosbicikli.hu/pirbi/hatter/hatter.html]

⁶⁷ Itt elsősorban Szabó Ildikó munkásságára gondolok, aki az akkori jelenre vonatkozóan az 1970–80-as években végezte el kutatásait.

⁶⁸ SZABÓ ILDIKÓ, 2000. 110.

COLE-COLE

- 2003 COLE, Michael – COLE, Sheila R.: *Fejlődéslélektan*. Ford.: Kéri Rita [et al.]. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, Osiris, 2003.

CSÁSZÁR

- 1997 CSÁSZÁR Gyula: *Történelmünk – történetem, 1942–1996: egy orvos naplója*. Budapest, Littera Nova, 1997.

DÉKÁNY-MARCZINKÓ-PÁLFI-VÁRADY

- 1942 DÉKÁNY István – MARCZINKÓ Ferenc – PÁLFI János – VÁRADY Erzsébet: *Magyarország története a Szatmári békétől napjainkig. A gimnázium és leány gimnázium VIII. osztálya számára*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942.

ECSÉRI

- 1995 ECSÉRI Lilla: *Napló, 1944. Egy tizenhat éves kislány naplójának eredeti szövege* Budapest, T-Twins, 1995.

ERIKSON

- 1991 ERIKSON, Erik H.: Az életciklus: az identitás epigenezise. In: ERIKSON, Erik H.: *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, Gondolat, 1991.

GYÁNI

- 2000 GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000.

HEYMAN

- 1974 HEYMAN Éva: *The diary of Éva Heyman*. Transl.: Kohn, Moshe M. Jeruzsálem, Yad Vashem, 1974.

JÁKI

- 2000 JÁKI László: *Érettségi tételek történelemből, 1851–1949*. OPKM. Budapest, 2000.

KÉRI

- 1987 KÉRI László: A politikai szocializáció kutatásának értelmezési nehézségei. In: *Ifjúság és politika. A politikai szocializáció elméleti kérdései*. Szerk.: KÉRI László Budapest, k. n., 1987.

KUNT

- 2008a KUNT Gergely: Irredenta kultusz és háborús propaganda a tanév iskolai ünnepein (1939–1944) In: *Korall*, (2008) 33. sz. 41–61.
- 2008b KUNT Gergely: *Serdülők második világháború alatti ellenségképei a politikai szocializáció tükrében*. Kézirat. 2008.
- 2009a KUNT Gergely: *Egy krízisnapló két olvasata*. Kézirat. 2009.
- 2009b KUNT Gergely: „És a bombázások sem izgattak... legalább egy kis változatosság van.” Gyereknaplók a második világháborúból. In: *Aetas*, 24. (2009) 2. sz. 44–69.

LEJEUNE

- 2003a LEJEUNE, Philippe: Hogyan végződnek a naplók. In: LEJEUNE, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Budapest, L'Harmattan, 2003. 210–225.
- 2003b LEJEUNE, Philippe: A naplóját újraíró Anna Frank. In: LEJEUNE, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Budapest, L'Harmattan, 2003. 179–210.

MARCZELL–SZEGEDI

- 1940 MARCZELL Ágoston – SZEGEDI Tasziló: *A legújabb kor története a francia forradalomtól napjainkig. A gimnázium és leánygimnázium VI. osztálya számára.* Budapest, Szent István Társulat, 1940.

PÁLFY

- 1940 *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. A gimnázium és leánygimnázium VI. osztálya számára.* Szerk.: PÁLFY János. Budapest, k. n., 1940.

PERCHERON

- 1999a PERCHERON, Annick: Az egyén politikai formálódása In: *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából.* Szerk.: SZABÓ Ildikó – CSÁKÓ Mihály. Budapest, Új Mandátum, 1999. 18–44.
- 1999b PERCHERON, Annick: Szocializáció és politikai szocializáció. In.: *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából.* Szerk.: SZABÓ Ildikó – CSÁKÓ Mihály. Budapest, Új Mandátum, 1999. 9–18.

SZABÓ ILDIKÓ

- 1991 SZABÓ Ildikó: *Az ember államosítása: Politikai szocializáció Magyarországon.* Budapest, Tekintet, 1991.
- 2000 SZABÓ Ildikó: *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról.* Budapest, Új Mandátum, 2000.

SZEGEDI

- 1942 SZEGEDI Tasziló: *Magyarország története a szatmári békétől, napjainkig. A gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára.* Budapest, Szent István Társulat, 1942.

SZONDY

- 1938 SZONDY György: *A magyar nemzet története. Az elemi népiskolák V.-VI. osztálya számára.* Debrecen, k. n., 1938.
- 1941 SZONDY György: *A magyar nemzet története. Az osztatlan elemi népiskolák V.-VI. osztálya számára.* Debrecen, k. n., 1941[?]

SZÜGYI TRAJTLER–GREINER

- 1927 SZÜGYI TRAJTLER Géza – GREINER Gyula: *A magyar nemzet történelme és alkotmánya. A katolikus elemi népiskolák V–VI. osztálya számára.* Budapest, Szent István Társulat, 1927.
- 1928 SZÜGYI TRAJTLER Géza – GREINER Gyula: *A magyar nemzet történelme és alkotmánya. Az osztott és részben osztott katolikus elemi népiskolák V–VI. osztálya számára.* Budapest, Szent István Társulat, 1928.

ÚJVÁRI

- 1929 *Magyar Zsidó Lexikon.* Szerk.: ÚJVÁRI Péter. Budapest, Pallas Nyomda, 1929.

UNGER

- 1976 UNGER Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1976.

ZSOLT

- 1948 ZSOLT Ágnes: *Éva lányom.* Budapest, Új Idők, 1948.

Dominkovits Péter

Főúri familiáris – jogtudó értelmiség – mezővárosi polgár?

**Adatok és kérdések egy 17. századi szombathelyi ügyvéd, Gorup
János életútjához¹**

TIZENHETEDIK SZÁZADI forrásainkban szereplő ügyvédekről, főleg a vármegyei, (mező)városi szinten tevékenykedőkről mind a mai napig nagyon szegény ismeretekkel rendelkezünk. Bár e viszonylag nagyszámú, heterogén társadalmi összetétel foglalkozási csoport iskoláztatásáról, olvasmányairól információink már az elmúlt több mint másfél évtizedben is jelentősen bővültek,² az egyéni életpályák társadalomtörténeti vizsgálata, azaz az esettanulmányok terén viszonylag szerény előrelépés történt. Itt is elsősorban olyan életutak, karrierek kerültek bemutatásra, amelyek középpontjában adott lokalitásból kiemelkedő személyek álltak, akiknek pályáíve országos főmértóságokhoz (például gr. Esterházy Miklós nádor személye és hivatala), központi hivatalokhoz (például a Magyar Kamara) kötődött, vagy mozgásterük a speciális politikai karrierek egyik típusát jelentette (a legismertebb muzsaji Vitznyedy István életútja).³ Cseppet sem csodálható ez. A társadalom napi működésében aktív szerepet játszó, erősen differenciált iskolázottsági szinttel, és gyakran azt helyettesítve, illetve kiegészítve, jelentős gyakorlattal rendelkező ügyvédek, továbbá a legkülönbözőbb lokális ítélkezési fórumokon (például vármegyei sedriákon, városok, mezővárosok törvényszékein, úriszékeken stb.) prókatori munkát vállaló személyek életútjának rekonstruálása családi iratanyag – vagy annak töredéke – hiányában, leginkább a sok bizonytalanságot tartalmazó „puzzle”-hoz hasonlítható. Pedig a kor – Mohács előtti terminust átveve – jogtudó és jogalkalmazó értelmisége, prókatorai munkájuk révén nemcsak a helyi és országos intézményekkel álltak szoros kapcsolatban, hanem gyakran azok személyzetének (például a vármegyei tisztikaroknak, az alispáni hivataloknak, a különféle országos ítélőtábláknak) is rekrutációs hátterét jelentették.⁴

Az alábbi kis dolgozat egy megyei, mezővárosi szinten tevékenykedő ügyvéd, Gorup János mozgásterét, társadalmi beágyazottságát, kapcsolatrendszereit próbálja érzékeltetni, tudva, hogy a fent jelzett mozaikkép több vonatkozásban (például a birtokviszonyok kérdésében) további, e képet differenciáló forrásfeltá-

¹ Ezúton szeretném megköszönni Bácskai Verának és Pálffy Gézának, hogy kéziratomat elolvasták, csiszolását, kiegészítését tanácsaikkal segítették!

² SZABÓ, 1998., SZABÓ, 2002.

³ Az utóbbi évek ezzel kapcsolatos kutatásaira lásd DOMINKOVITS, 2002.; CSIZI, 2005. 163–180.

⁴ Például Balogfalvi Siey János Szombathely, majd Győr városi ügyvédkedést, és eközben jelentős vagyonszerzést követően lett 1623–1625 között Győr vármegye alispánja. Személyére, megyei hivatalviselésére lásd GECSÉNYI, 1988. 20–21., 33.

rásokat igényel. De e munka talán jelen állapotában is adatokkal, szempontokkal szolgálhat a 17. századi helyi társadalmak működésének vizsgálatához.

A magyar nemesi társadalomról készült, napjainkra már klasszikussá vált család- és történeti, genealógiai kézikönyvek alig szolgáltatnak bármiféle információt a Gorup familia 17. századi történetéről. Nagy Iván (1824–1898) csupán Gorup Ferenc novi püspökről hoz adatot (1659–1662), és ez az informáltság tükröződik a Csergheő Géza (1841–1893) által készített, Johann Siebmacher-féle „*Allgemeines Wappenbuch*” lapjain is.⁵ A horvát-szlavón országos levéltár egykori vezetője, Ivan Bojničić (1858–1925), a horvát, szlavón nemességről e sorozatba készült kötetében a besancsi predikátummal rendelkező Gorup családot Varasd vármegye régi nemesi familiái között tartotta számon; az említett választott püspök mellett immáron Gorup György Varasd vármegyei alispán személyét is regisztrálta.⁶ A család 16–17. századi története további kutatásokat igényel. Itt csak jelezni: a kézikönyvek által említett Gorup Ferenc és Gorup György a Vas vármegyében tevékenykedő, tanulmányunkban bemutatandó Gorup János fivére voltak. Így nem túlzás az a kijelentés, hogy a Gorup családra vonatkozó kiterjedtebb genealógiai, társadalmi és közigazgatástörténeti kutatások a Magyar Királyság és a 16. század második felétől fokozatosan egyesülő Horvátország–Szlavónia nemesi társadalma közötti összetett kapcsolatrendszer egy újabb esettanulmányát jelenthetnék.⁷

A három fivér közül legjobban kutatott az egyház kötelékébe lépett Gorup Ferenc pályája. Sajnos tanulmányairól szinte alig ismert valami. 1626-ban Sobry Márton vasvári örkanonok, szombathelyi plébános házában tanulóként tartózkodott, 1630–1631 között egyházi szolgálatát káplánként e mezővárosban kezdte. 1635-től a vasvári társaskáptalan tagja; 1636-ban dékán, 1637-től 1639(?)-ig olvasókanonok. 1635–1638 között a rajki préposti stallumot kapta meg. 1638 novemberében Veszprémbe költözött, a veszprémi egyházmegye papja lett, ahol a viszonylag jelentős javadalmú fehervári örkanonoki stallumban részesült (melyet 1671-ig bizonyosan bírt). Batthyány (I.) Ádám dunántúli főkapitány támogatásával a veszprémi egyházmegye nagyprépostja, püspöki helynöke lett, mely tiszttét végül is 1657-ig töltötte be. Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert 1645–1648 során neve többször felmerült lehetséges vasvári prépostként (1645, 1647), de 1648-ban Batthyány Ádám segítségét kérte abban is, hogy a csornai premontrei prépostság kegyura, Nádasdy (III.) Ferenc e préposti javadalmat néki juttassa. (Célját végül a beteg Simándy prépost felgyógyulása akadályozta meg.) Gorup 1643 júliusában megkapta a novi választott püspöki címet is, 1644 januárjától pedig (1670-ig) Gyulaffy Kristóf kegyúr segítségével megszerezte a javaitól megfosztott rátóti prépostságot. 1641-ben a győri egyházmegye gazdag városában, Sopronban kért és kapott oltárjavadalmat, amelyről ugyan hamar lemondott, de utóbb 1660-tól 1667-ig újra élt ezzel a lehetőséggel. Bár 1648-ban a türjei premontrei prépostságot is kiszemelte, de arról csekély jövedelme miatt lemondott. Többszöri próbálkozást követően 1656-ban győri mesterkanonoki, 1658-ban éneklőkanonoki stallumot szerzett, majd 1659-ben a győri egyházmegye nagyprépostja lett; 1670-ben e stallumot viselve vitát kiváltó könyvet írt a szentmiséről.⁸ A katolikus egyházi középírást teremtő, jelentős vagyont felhalmozó Gorup Ferenc egyházi területen befutott pá-

⁵ NAGY, 1858. 435.; SIEBMACHER, 1887–1888. 201.

⁶ SIEBMACHER, 1889. 54–55.; címere a 40. táblán.

⁷ A kérdéskör mintaadó tanulmánya: PÁLFFY, 2002.

⁸ Teljes nevén: Gorup Ferenc Gábor, legrészletesebb életútját lásd PFEIFFER, 1987. 105–108. (Pfeiffer egy Péter nevű öccséről is említést tesz, akinek Gorup Ferenc 1648-ban, illetve 1654-ben birtoko-

lyaíve joggal állítható párhuzamba a birtokszerző, jelentős kapcsolati hálót kiépítő, tehetős középbirtokos nemesek pályáívével.⁹

A másik két fivér tanulmányairól már több információ áll rendelkezésre. A jezsuiták 1586-ban alapított grazi egyetemének matrikulái szerint a szlavóniai Varasd megyében fekvő Krapinából származó, 17 éves, horvát „natio”-hoz tartozó, nemesi jogállású Gorup János 1622-ben a Ferdinandeum Kollégium tagja volt, 1623-ban pedig a *syntaxia* osztályát végezte.¹⁰ Az e matrikulákban ugyancsak 17 évesként jelzett György fivére vele egy esztendőben ugyanazon osztályba járt, de míg Jánosról több adat nem szól, ő a tanulmányait továbbra is itt folytatta. Gorup György 1627-ben a grazi egyetemen *baccalaureus philosophiae*, 1628-ban pedig *magister philosophiae* minősítéseket szerzett.¹¹ A jelenlegi szórvány adatokból úgy t nük, ő visszatért szülőföldjére, Szlavóniába, és egész életében ott tevékenkedett, az 1653. és 1655. években Varasd vármegye alispáni hivatalát töltötte be.¹²

Gorup György vármegyei, Gorup Ferenc egyházi pályafutására tekintettel kézenfekvő lehetőségként kínálkozna, ha Gorup János az uradalom-igazgatásban vagy valamelyik főúri udvarban futna be karriert. Élete azért kissé másképpen alakult. Nem ismert, hogy a grazi egyetem (1623) után tanulmányait folytatta-e, és az sem, hogy miért vagy kinek a hatására települt át Vas vármegyébe, mégpedig a törvényhatóság székhelyére, Szombathelyre. A 16. század második felétől a győri püspökök eme privilegizált mezővárosában több Horvátországból-Szlavóniából származó család telepedett meg. E migráció hátterében egyaránt betudható a lakosság veszélyeztetett helyekről történő menekülése, illetve az a tény, hogy több győri püspök e főpapi szolgálatát megelőzően a zágrábi egyházmegyét vezette. Áttelepülésükhöz családtagok, familiárisok is csatlakoztak (például trakostyáni Draskovich (I.) György, Heresinczy Péter esetében).¹³ Gorup János Dallos Miklós győri püspöksége (1623–1630) idején, 1626–1631 között, a Vas és Sopron vármegyei településekből álló szombathelyi uradalom vezető uradalmi tisztségeit töltötte be. (Így talán nem kell véletlenként kezelni Gorup Ferenc egyidej szombathelyi iskoláztatását; e helyzet még inkább a további család történeti adatgy jtések szükségességét erősíti.) Az eddigi kutatások nyomán úgy t nük, hogy erre a fél évtizedre mind a várnagyi (*castellanus*, *supremus castellanus*), mind a tiszttartói (*provisor*) hivatal az ő kezében összpontosult.¹⁴ Valószínű, hogy Gorup János a korábbi provisor, Thury Ferenc hatalmaskodásai, a szombathelyi lakosok ellene in-

kat engedett át: PFEIFFER, 1987. 106–107.) BÁN, 1939. 178.; BEDY, 1938. 430–432.; HORVÁTH, 1942. passim, Batthyány (I.) Ádám tisztségére lásd PÁLFFY, 1997. 269–270.

⁹ Az egykorú kanonokrend társadalomtörténetében cseppet sem egyedülálló jelenség ez, lásd MOLNÁR, 2006. 16–37.

¹⁰ VARGA, 2004. Nr. 3057.

¹¹ VARGA, 2004. Nr. 3056. Egy Gorup György halála utáni egyezséglevél őt egyértelműen Gorup János testvérének írta: MOL MKL, LR 10. köt., 833–834., Libri Regii 2006. Nr. 10.411. („*fratris carnali et uterini memorati olim Georgy Gorup...*”)

¹² MOL MKL, LR 11. köt. 399–402. Libri Regii 2006. 11.197.–11.197/ a. (A Zágrábban őrzött Draskovich levéltár további adatokat ad pályáívéhez!)

¹³ HORVÁTH, 1993. 118–122. A horvát kutatás oldaláról például a Varasd vármegyei Kapronca közép- és kora újkori migrációs vizsgálata is jelez 16. század végi, Szombathelyre irányuló áttelepülést. PETRIĆ, 2003. 151., 163., 166. Ezúton szeretném Pálffy Gézának megköszönni, hogy e tanulmányra felhívta figyelmemet!

¹⁴ HORVÁTH, 1993. 306., 312., provisor, 1628: GyEL: GyPL, [A Győri Püspöki Levéltár Capsás iratanyagának nagyon részletes kivonatokat tartalmazó mutatója, továbbiakban: Documenta], 379. (Régi jelz.: Capsa E. fasc. 2. No. 9.), TÓTH G., 2005. Nr. 61., 362–363.

tézett panaszai miatt nyerhette el a tiszttartói posztot.¹⁵ A provisorii éveket kisebb konfliktusok nélkül ő sem úszhatta meg, miképpen azt a Devencsey avagy Csizmazia Istvánné, Dorottya asszony ellen, 1628 októberében rágalmazásért emelt vádja is sejteti.¹⁶

Kissennyey Sennyey István püspöksége, földesurasága idején (1630–1635) Gorup jelentős pályamódosítást hajtott végre. Az 1630-as évek elejétől az uradalmi szolgálatot otthagyva különböző helyi fórumokon prókátori feladatokat vállalt. 1631-től Szombathely város magisztrátusa előtt – jelentős részben polgári peres ügyekben – folyamatosan képviselt peres feleket. Munkája során „pro et contra” a vármegye és a térség közéletében jelentős szerepet játszó ügyvédek sorával, például Lindamáry Lénárddal, Mátéfalvay Mátyással, Meszlényi Benedekkel, Meszlényi Péterrel, Tolnay Jánossal „dolgozott” együtt.¹⁷

Vas vármegye közgy lésein a következő esztendőben, 1632 tavaszától találkozhatunk nevével. Ekkor a vármegyei nemesség elitjéhez tartozó Nádasdy Boldizsárt és Jánost képviselte egy Kisfaludy Istvánnal szembeni birtokperben.¹⁸ Pár hónappal később ugyancsak egy birtokperben a térség egyik főnemese, gr. Erdődy Miklós érdekeit védte.¹⁹ 1633. november 9-i, a Szombathelyhez közeli Vép mezővárosban megtartott közgylésben a kőszegi uradalom zálogbirtokosának, rimaszécsi Széchy Dénesnek a képviselőtét látta el.²⁰ Bár az 1630-as évtizedben szórványosan a térség több főnemeseinek képviselőtét látta el – így gr. Batthyány Ádámot (1634), gr. Csáky Lászlót és gr. Csáky Ádámot (1635), vagy gr. Erdődy Zsigmondot (1635) képviselte –, e szolgálatokon kívüli familiárisi kapcsolat jelenleg egyikükkel sem bizonyított. E főrendek közül a későbbiekben intenzívebb kapcsolat gr. Széchy (IV.) Dénessel alakul majd ki, aki Goruppal egyidőben, 1623-ban ugyancsak a grazi egyetemre járt.²¹

Az 1640-es évtizedben Gorup kapcsolatrendszerében észrevehető változás következett be. A fennmaradt és ismert források alapján az 1642. április 28-i közgyléstől az 1647. augusztus 28-i közgylésig következetesen a Szombathely városával is jelentős konfliktusokba került Draskovich (II.) György győri püspököt (1635–1650) képviselte.²² A Batthyány, Esterházy, Nádasdy családok közgylési képviselőtének analógiájára talán nem túlzás e feladatvállalás mögött familiárisi szolgálatot, viszonyt feltételezni; de erre a győri püspökök szervitori, familiárisi körének csekély mértékű kutatótsága miatt jelenleg biztos válasz nem adható. Bár Draskovich püspök közgylési képviselőtét annak 1650-ben bekövetkezett halálá-

¹⁵ GYEL GyPL, Documenta, 489. (Régi jelzet: Capsa G Fasc. 1. No. 2. – 1626)

¹⁶ G. TÓTH, 2005. 362.

¹⁷ HORVÁTH, 1993. 271–273. A fenti, ügyvédi pályát is folytató személyek közül a vasvári káptalan jegyzői, Vasvármegye jegyzői, majd alispáni hivatalát viselt Meszlényi Benedek életútja került feldolgozásra lásd SÖRÖS, 1902.

¹⁸ TÓTH, 1992. Nr. 1559. (1632. ápr. 17.)

¹⁹ TÓTH, 1992. Nr. 1565. (1632. jún. 16.) gr. Erdődy (I.) Miklós, a főnemesei család horvátországi ágát „megalapító” Erdődy (III.) Péter fia, lásd BENDA, 2007. 114–115., 125.

²⁰ TÓTH, 1992. Nr. 1586.

²¹ TÓTH, 1992. Nr. 1616. (1634. szept. 4.), Nr. 1623. (1635. márc. 27.), Nr. 1631., 1641. (1635. máj. 21.), Nr. 1648. (1635. szept. 7.) Gr. Erdődy Zsigmond, Varasd vármegye főispánja, Erdődy (I.) Tamás horvát bán fia volt, lásd: BENDA, 2007. 110–111., 124.; VARGA, 2004. Nr. 242.; Széchy Dénes életútjára lásd PÁLFFY-PERGER, 1998. 249.

²² VaML, VvML, Vvm. kgy. Jkv. II. köt. 75., 84–87., 89., 92–93., 108., 131., 133., 143., 155., 161., 165., 150., 177., 192., 198., 200., 210.

ig ellátta,²³ az 1648. június 29-i közgyűléstől Széchy Dénes érdekeinek védelmében is feltűnt. E főnemest, a kőszegi uradalom birtokosát képviselve tiltakozott Kőszeg szabad királyi városi kiváltság-szerzésével szemben.²⁴ Széchy Dénes jogait a győri püspök képviselte mellett 1650-ig a közgyűlésekben folyamatosan védte.²⁵ Széchy özvegye, Draskovich Sára (sajnos jelenleg nem ismert, hogy György testvére-e, vagy nagynénje), csak egy itt dokumentált alkalommal, az 1651. január 16-i közgyűlésen élt szolgálatával; ezt követően az előző alkalommal is jelen lévő Hörzöky István, illetve Retkes Balázs képviselték őt.²⁶ A Draskovich Györgyöt követő Püsky János püspök (1651–1657) időszakában már nem volt oly meghatározó a földesúr Gorup általi vármegyei képviselte. Míg 1651. június 19-i közgyűlésen e feladatot még ő látta el, az 1653. május 26-i *congregatio*ig ez Földny Ferenc vasvári prépost feladata lett, miképpen ekkor is a püspök képviselésében Gorup Földnyvel közösen jelent meg, ahogy a rákövetkező esztendőben (1654–1656 során) szintén Földnyvel, vagy Skublics Mihály uradalmi tisztartóval – esetleg nagyobb grémium tagjaként – látta el ezt a feladatot.²⁷ Az 1657. esztendőől jelenleg nem ismert ilyen szerepvállalása.

Gorup János vármegyei hivatalt nem viselt, de az 1642. március 2-i közgyűlésben őt is beválasztották a vármegyei adószámadásokat felülvizsgáló négytagú bizottságba.²⁸ Az 1648. március 30-i közgyűlésben adószedői (*dicator*) megbízást kapott, munkáját Palásti János esküdt segítette.²⁹ Minden bizonnyal e megbízása miatt választották Zala vármegye 1649. szeptember 6-án, Sümegen megtartott törvényszékében őt abba a bizottságba, amely a két alispán és a jegyző vezetésével, további hét fővel kiegészülve a törvényhatóság 1635–1649 közötti adószedői számadásainak felülvizsgálatára jött létre.³⁰

A Szombathelyi magisztrátusa előtt már majd' egy évtizede ügyvédi munkát folytató volt vezető püspöki uradalmi tisztviselőt – feltehetően egyúttal püspöki familiárist – a mezőváros 1640. április 4-i tisztújításán, Nagy György bíróvá választásának idején, a belső tanács tagjává választották. A szombathelyi restauráció gyakorlata szerint a 12 fős belső tanács első négy emberét a bíró nominálta, a következő négyet a község, míg az utolsó négy főt a már megválasztott esküdtök választották a maguk soraiba. Gorup ez utóbbi nominálás révén került a legszűkebb városi hivatali elitbe. A következő esztendőben pozícióját nemcsak megőrizte, de azon javított is. A már három generáció óta a mezőváros vagyoni, hivatali elitjében található Hetésy család férfitagja, Hetésy András „mögött”, a bíró által választott második esküdtként került a belső tanács „legbelső körébe”. Az 1647. évi tisztújításig folyamatosan a belső tanács 1-2-3. helyének valamelyikére választották; a már említett Hetésy Andrással és domokosfalvai Nagy Györggyel, illetve e két bírói hivatalt viselt férfiú mellett Philep Andrással, avagy Csizmazia Györggyel alkotta a mezőváros legszűkebb hivatali elitesz csoportját. Az 1647. évi restauráció némi változást, Gorup pozíciójának egyértelmű erősödését hozta. Kupricz/ Kuprich István bírósága alatt ugyanis Gorup apósa, Heés (Hés) János is a belső tanácsba került. Heés (Heß) neve már a 24 tagú külső tanács 1637. évi jegyzékében is szerepelt, bár a következő esztendőben

²³ VaML VVmL, Vvm. kgy. jkv. II. köt. 312–313.

²⁴ BARISKA, 2000. 105. Vsd. össze: VaML VVmL, Vvm. kgy. jkv. II. köt. 242., 314.

²⁵ VaML VVmL, Vvm. kgy. jkv. II. köt. 240–242., 276–277., 281., 291., 295., 314.

²⁶ VaML VVmL, Vvm. kgy. jkv. II. köt. 325.

²⁷ VaML VVmL, Vvm. kgy. jkv. II. köt. 328., 332., 349., 366., 377., 382., 385., 407., 409.

²⁸ VaML VVmL, Vvm. kgy. jkv. II. köt. 71.

²⁹ VaML VVmL, Vvm. kgy. jkv. II. köt. 234., 242–243.

³⁰ TURBULY, 1996. Nr. 1568.

nem találjuk ott. 1645-ben újra a külső tanács tagjai közé került, 1647-ben pedig a már megválasztott esküdtek nominálták a belső tanács soraiba. Az 1650-es évek elején (1651, 1652) Heést a község választotta a belső tanácsba, 1653-ban pedig a mezőváros bírójává választották. Az 1659-ig terjedő időszakban a bírói hivatal Kupricz István (1654/ 1655, 1655/ 1656, 1656/ 1657) és Heés János (1653/ 1654, 1657/ 1658, 1658/ 1659) között cserélődött.³¹ Az első számú városi tisztséget elkerülő Gorup János 1650-től többnyire a városbíró által választott első esküdt volt, a már említett Hetésy Andrással, domokosfalvai Nagy Györggyel a legszkebb városvezetői elit körébe tartozott. Gorup az 1658. április 25-i tisztújításon került be utoljára a belső tanácsba, az 1659. április 27-i tisztújításon már nem találkozunk a nevével.³²

A több évtizedes intenzív városi jelenlét, illetve tisztségviselés ellenére több belső és külső tanácsossal szemben Gorup János nevével nem találkozhatunk a szombathelyi polgárok végrendeleteinek tanúnévsoraiban. Társadalmi kapcsolataihoz beszédes adalék: az eddigi ismeretek szerint neve inkább a városban lakó nemesek, uradalmi tisztségviselők végakarataiban szerepel, így az 1633 őszén az ország elhagyása előtt végrendelező nemes Nagy György testamentumában vagy Tószegi Mihály szombathelyi *provisor* 1642. évi végakarataiban.³³

A Vas vármegyei közigazgatási és törvényszékek, illetve Szombathely mezőváros igazgatási és bíráskodási fórumai mellett Gorup János ülnökként vagy valamelyik peres fél képviselőjeként minden bizonnyal többször is részt vett Vas vármegye és a térség főnemesi, birtokos nemesi úriszékeinek ítélezéseiben. Ezt annak ellenére is jelezni kell, hogy az eddig kiadott források sem a Batthyány család szalónaki uradalmában, sem a gr. Esterházy család lánzsér-lakompaki dominiumának úriszékein, sem pedig a pápai uradalom úriszékein ezt nem jelezték, miképpen a régió nagy múltú birtokos nemesi családjainak, a Vas, Sopron, Győr megyében birtokos Viczaynak a lózsi, illetve a Vas, Sopron, Győr, Veszprém megyékben birtokos Ostffyának pedig az ostffyasszonyfai úriszékén sem.³⁴ Ugyanez érhető tetten Nádasdy (III.) Ferenc 1651–1656 közötti, Sárvár-felsővidéki uradalmában megtartott úriszékeken is, ahol a földesurat, uradalmat gyakran képviselő Tolnay Jánossal szemben a vasi eseteknél például Lindaméry Lénárd, Retkes Balázs (1656) tevékenykedtek.³⁵ A kapcsolatháló vizsgálata szempontjából e nemleges adatok mellett mégis a feltételezés igazságát jelzi egy 1643. évi úriszéki jegyzőkönyv. Ez év májusában Vas vármegye több vezető tisztségviselője (Kisfaludy István és mankóbüki Horváth János vasi alispánok, Darás István személynöki ítélmester, Sopron, Vas, Zala, Veszprém vármegyék jegyzője) vezetésével, népes szolgabírói karral, továbbá a vármegyei elit több tagjával (felsőkáldi Káldy Ferenc, mankóbüki Horváth Ferenc), valamint Nádasdy familiárisokkal (Vittnyédy János *provisor*, Tolnay János ügyvéd), továbbá a vármegye hivatali életében jelentős szerepet vivő helyi birtokosokkal (például Meszlényi Benedek, Guary Miklós, Chernel János) kiegészülve, úriszéket tartottak az engedetlen guari, szentgyörgyi, felsőszeletei, felsőszilvágyi és chernelházi jobbágyok felett. A fölöttébb népes ítélező fórum névsorában megtalálható az érintett közbirtokosok közé nem tarto-

³¹ Heés ezt követően majd egy évtized múlva nyeri el újra a bírói hivatalt (1669/ 1670, 1670/ 1671, 1671/ 1672).

³² DOMINKOVITS, 2007a. 93–101.; DOMINKOVITS, 2007b. 16–26.; HORVÁTH, 1993. 231.

³³ VaML SzVLt, Test, Fasc. B. No. 120., 1633. október 10.; VaML VKHL, fv. jkv. 1642. No. 89., 1642. aug. 13.

³⁴ VARGA, 1958. 153–204., 414–469., 541–614., 640–684., 703–707.

³⁵ ÖStA HHStA, Csáky cs. lt., Fasc. 103. No. 5., 12., 13., 14., 15., 16., 17.

zó Gorup János neve is.³⁶ E téren a további forrásfeltárások fontosságát érzékelteti: a vármegye főrendjei közül a gr. Erdődy család úriszéki bíraskodása alig ismert, a gr. rimaszécsi Széchy családé pedig ismeretlen, miképpen a *dominusé*, a győri püspöké is az. Ez utóbbi familiárisi kapcsolat további kutatások egy másik irányára is rámutat: a világi ítélkezési fórumok mellett Gorup esetében a szentszéki (*sedes spiritualis*) tevékenységet sem lehet kizárni.

A katolikus felekezet Gorup Jánost mind hivatali, mind magánéletében jó kapcsolatok fűzték a katolikus egyház helyi intézményeihez. 1641-ben ügyvédi tevékenysége részeként a Nádasdy Ferenc főispán által hivatalból indított – a főúr ügyvédje, Tolnay János által vitt – perben az alperes Szentgály Miklós kapornaki apátot képviselte.³⁷ Az 1638-ban Draskovich (II.) György püspök által Szombathely korábbi plébánia templomába, a Szent Márton-templomba telepített domonkos szerzetesek javára 1646 májusában a rendi földek végében, Nagy István és felsőkáldi Káldy Ferenc dunántúli főkapitány-helyettes földjei szomszédságában, 1 hold földet adományozott.³⁸ Nemcsak hitvesével közös végakaratóban testált e rendnek is (1659), de 1662. június 1-jén Hoffmann Tamás domonkos rendi priorral kötött egyezség értelmében ő és Imre fia Szentmártonban, a rendházhoz közeli azon 2 hold földjüket – amely egy másik birtokuk, illetve Hetésy András földjei között feküdt – a rend kérésére, a domonkosok szombathelyi szőlőhegyben fekvő, ugyancsak 2 hold földjére cserélték.³⁹ A mezővárosban működő két szerzetesrend közül Gorupot szorosabb kapcsolat a Sennyey István győri püspök, udvari kancellár által az elhagyott szombathelyi rendházukba 1630-ban visszatelepített ferencesekhez fűzte, miként erről 1659. évi végrendelete is tanúskodik. 1643–1655 között Gorup János a rend apostoli szindikusi tisztét töltötte be (*syndicus, pater spiritualis*, gondnok). Világi emberként a koldulórendi szerzetesek javait kezelte, a ferenceseket a világi hatóságok előtt képviselte, perek esetén érdekeiket védte.⁴⁰ Így 1643-ban Draskovich (II.) György győri püspökkel szemben, a vármegye törvényszékén, a Sorok melletti majorsági birtok, az úgynevezett „Szapu-rét” ügyében a ferencesek érdekeit képviselte; igaz a hosszú per csak Draskovich halálával, 1650-ben zárult le.⁴¹

Gorup János a Vas vármegye kisnemesi társadalmához szoros szálakkal kötődő, a városhírói tisztet is viselt, a szombathelyi vagyoni elitbe tartozó, de emellett Kámonban, Oladon nemesi birtokokat bíró, nemesi jogállású Heés János, Anna nevű leányát vette feleségül. Az asszony 1642 áprilisában Szappanfőző György feleségét, Sasinoczy Zsuzsannát boszorkánysággal viszontvádolta.⁴² Házasságukból – miként az 1642–1643 során keletkezett felvállások is írják⁴³ – két leány (Dorottya és Zsuzsanna) és két fiú (Imre és László) született. Dorottya a vasvári káptalan jegyzői tisztét viselő (1648–1665), ezzel párhuzamosan (1651–1663 között) Szombathelyen ügyvédi feladatokat ellátó, Vas vármegye perceptorja (1660), majd egyik

³⁶ PBFL Guar. cs. lt., No. 494., Guar. 1643. máj. 16.

³⁷ Tóth, 1992. Nr. 1778. (1641. jún. 10. után.)

³⁸ ZSÁMBÉKY, 2001. 259. (Nr. 59.) A domonkosok letelepítésére lásd ZSÁMBÉKY, 1998. Káldy Ferenc tisztségére lásd PÁLFFY, 1997. 270.

³⁹ VaML Szh. Domonkos-r. ir., 1. doboz, Nr. 80., Hoffmannra lásd SZALAY, 1938. 169–170.

⁴⁰ TAKÁCS, 1998. 194., 255–256.

⁴¹ TAKÁCS, 1998. 194., 287–288.; Tóth, 1992. Nr.

⁴² Tóth G., 2005. Nr. 63., 364–365. (Az itt felperes asszonyt férje, Gorup János képviselte.)

⁴³ VaML VKHL fv. jkv. 1642. No., 86., 1643. No. 171. Heés János vagyoni viszonyaira lásd DOMINKOVITS, 2007a. 99.

alispáni hivatalát (1665-től) betöltő Enyedy János első felesége lett.⁴⁴ A szülők végakarataiból úgy t nük, Zsuzsanna viszont hajadonként halt meg. A fiúk életútja feldolgozásra vár.

Gorup János egyaránt rendelkezett mezővárosi polgári és vármegyei nemesi ingatlanokkal. Az 1656. évi szombathelyi urbárium szerint mezővárosi háza a Forró utcában, Tapolczay Pál egykori városbíró (1613/ 1614–1614/ 1615, 1624/ 1625) előző generációhoz képest „deklasszálódott” fia, Miklós, és a továbbra is a város vagyoni, hivatali elitjéhez tartozó, bírói tisztelet is viselt (1627/ 1628, 1638/ 1639–1639/ 1640, 1643/ 1644) Hetésy András házainak közelében állott.⁴⁵ Zálog és örökjogon szerzett fekvőbirtokai nem csak Szombathely és a szomszédos Szentmárton határában, az előbbi oppidum szőlőhegyén, hanem a megye különböző kistájain feküdtek (például Szombathely környékén, illetve a vármegye nyugati felében, az Erdődy család monyorókeréki uradalmában). Az intenzív birtokszerző Gorup János ügyvédi szolgáltatások, cserék, kölcsönök és vásárlások révén szerzett birtokainak, illetve a tevékenységéhez f ződő birtokmozgásoknak a jövőbeni szisztematikus feltárása nem csak az ügyvéd vármegyei nemességen belüli vagyoni pozíciójának meghatározását segíti, de ezen adatok segítségével egy Vas vármegye birtokos társadalmában „homo novus” aktív szerzeményező birtoképítési politikájába, mozgásterébe is bepillantást kaphatunk.⁴⁶ Zálog- és örökjogú vármegyei birtokszerzéseit a következő táblázat szemlélteti.⁴⁷

⁴⁴ Enyedy János pályáivére lásd HORVÁTH, 1993. 267.; SILL, 1976. 32–33.; KÓTA, 2000. 154.

⁴⁵ MOL E 156 MKa U et C, Fasc. 55. No. 65. Urbarium oppidi Sabariensis, 1656. Nevét nem írták össze az 1648. évi, 52 szombathelyi nemest rögzítő taxa-összeírásban. VaML VVmL, Perc., Regestrum taxatorum nobiliu[m] (...) A[nno] 1648., 60–61. A hivatalviselésekre: DOMINKOVITS, 2007b. passim; HORVÁTH, 1993. 230–231.

⁴⁶ A Vasvári Káptalan Hiteleshelyi Levéltára felvállási jegyzőkönyveinek szisztematikus feltárása mellett biztos eredményre vezet a Vas Megyei Levéltárban őrzött Bernáth család archivumának a kutatása is, miképpen a gr. Erdődy család levéltárainak következetes áttanulmányozása is.

⁴⁷ A táblázat forrásai: PBFL Erdődy cs. lt., Fasc. 8. No. 417., 446., VaML VKHL, fv. jkv. 1642. No. 86., 1643. No. 171., 1645. No. 22., 1649. No. 90., 1649. No. 122., 1650. No. 7.

1. sz. táblázat: *Adatok Gorup János birtokvásárlásaira (1629, 1639, 1642–1650)*

Év	Eladó személye	Ingatlan helye	Ingatlan nagysága, jellemzői	Vételár/ megjegyzés
1629	Bellavych Ferenc	A monyorókeréki uradalomhoz tartozó Felsőbeleden	Egy zálogos jobbágyhely	Ezt még gr. Erdődy Bálinttól 95 ft-os kölcsön fejében szerezte, amit ekkor ezen összegért továbbadott
1639	Sankó Gáspár özvegye, Heránt Margit	A monyorókeréki uradalomhoz tartozó Szentpéterfán	Farkasicz Fülöp jobbágyhelye	Az Erdődy familiáris Kupriscz Markótól szerezte, ekkor zálogjogon 110 ft 70 d-ért adta tovább
1642	Terestyéni Mihály	Jákon (Gyak)	Teljes nemesi részbirtokát, két jobbágytelket	60 magyar forintért zálogolt
1643	Meszlényi János	Kiskámonban	Mindazon szántókat örökjogon átengedte, amelyeket Gorup már korábban számos birodalmi tallérért már zálogjogon bírt	A birtokokat Meszlényi részben Parraghy Pál feleségétől, Bögöthy Zsuzsannától, részben Ellek Imrétől és Takács Gergelytől szerezte
1645	Ellek Imre	Kiskámonban	$\frac{1}{5}$ hold szántó	10 magyar ft-ért, örökjogon
1649	Orbán János majd Chuti István felesége, Török Orsolya	Kiskámonban	Nemesi kúriából a részét	37 magyar forintért, a szomszéd kúriát Gorup a Németh családtól még korábban vette
1649	Hollósy Benedek	A körmendi uradalomhoz tartozó Harasztifaluban	A gr. Batthyány Ádámtól kapott összes itt fekvő részjóságát	50 magyar forintért
1650	Voikouith Gergely	Nemescsón	12 hold szántó és egy erdőbirtok-rész	100 magyar forintért

Az 1629–1650 közötti adatok egyrészt közvetlenül vagy közvetetten uruk mellett fontos funkciókat ellátó főúri familiárisokkal (gr. Erdődy család: Kupriscz Markó; gr. Batthyány Ádám: Hollósy Benedek), másrészt a vármegye kisnemeseivel való kapcsolatra utalnak, és a jelenlegi sporadikus adatok ellenére is jelzik: Gorup egyes területeken (monyorókeréki uradalomban), településeken (Kiskámon) összefüggő birtokok kialakítására törekedett.⁴⁸

Vagyongyarapításának egy speciális állomása volt, midőn 1642. december 9-én Draskovich György győri püspöktől h. szolgálatiért 100 tallér lefizetése és évi 40 mérő örlemény cenzusként való megadása fejében Szombathelyen zálogjogon (*jure inscriptionis*) megszerezte a Föl utcai kapu előtt, a Gyöngyösön álló malmot. Joggal merül fel a korábbi használat gyanúja, ugyanis mind a megvétellel, mind a használattal kapcsolatban a mezőváros magisztrátusa még aznapra datálva az alábbiakra hivatkozva tiltakozott: városi tanácsos Gorup a malomhoz a városi rétet is elfoglalta, és a város tudomása nélkül városi földön malomárkot ásatott.⁴⁹ 1651–1657 között folyamatosan bérelte ezt a több forrásban „úr malma”, később Gorup, majd Bottka malomként ismert malmot,⁵⁰ amely halála után is a család tulajdonában maradt. 1672-ben fia, Gorup Imre özvegye, Egresdy Borbála próbálta Széchényi György kalocsai érsekkel, a győri püspökség helytartójával, Szombathely földesurával szemben megtartani mind ezt a malmot, mind a Föl utcában fekvő házát.⁵¹

Az ingatlanvásárlások mellett ismert Gorup pénzkölcsönzési tevékenysége is, melynek széles társadalmi palettáját csupán jelzi az alábbi két eset. 1645 októberében Hansó Mihály, Nádasdy Ferenc udvari szolgálja, koloni házában 460 ft-ot vett fel két jószágá visszavásárlására.⁵² Majd két évtizeddel később, 1664 őszén, Czerian Varga Mátyás özvegye, Koczor Katalin végrendeletében számos, kis tételel adóssága mellett egy Gorup Jánost illető 14 ft-os tartozást is megemlített.⁵³

Gorup János és felesége, Heés Anna, 1659. szeptember 19-én a vasvári káptalan előtt, a szombathelyi gyakorlatban egyedi, az egykorú Sopron városában viszont gyakori közös végrendeletet tettek. Végakarataikban egymást kölcsönös főörökös-ként rögzítve két fiúkról, Imréről és Lászlóról emlékeztek meg – leányaik ekkor már meghaltak. A kegyes hagyományok között az 1638-tól városplébániaként funkcionáló várbeli szentegyházra, a Boldogasszony-templomra és a domonkos rend Szent Márton egyházára 20-20 ft-ot hagytak, temetkező helyükként pedig a ferencesek templomát jelölték ki, amelynek építésére korábban is sokat áldoztak: „...mi az öreg holtarnak fiait maghunk kölczegeben megh czenaltattunk, annak felette az praedikallo szeptetis mi aranjoztattunk és megh festet nk, és az mi epithaphiumunkis ott

⁴⁸ A birtokszerzésekben tükröződő társadalmi kapcsolatrendszer szisztematikus feltárásának szükségességére utal az egyik „kimagasló” pontként értékelhető, ismeretlen okból meghíúsult eset. Gr. rimaszécsi Széchy Dénes és felesége, gr. Draskovich Sára a községi uradalomhoz tartozó Doroszlón faluban 10 jobbágytelket zálogolt (volna) Gorup Jánosnak. A datálatlan, töredékes áthúzott bejegyzés: VaML VKHL, fv. jkv. 1649. No. 91.

⁴⁹ VaML VKHL, Min. exp., 1. d., 1642. dec. 9., az inscriptio: GyEL GyPL, Documenta, 381–382. (Régi jelz.: Capsa E. Fasc. 3. No. 6.)

⁵⁰ HORVÁTH, 1993. 174–175., 188. (1655-ből ismert molnára, Kútszegi Molnár János neve is.)

⁵¹ GyEL GyPL, Documenta, 392. (Régi jelz.: Capsa E. Fasc. 5. No. 5.)

⁵² PBFL, Erdődy cs. lt., Fasc. 8. No. 451., Kolom, 1645. okt. 14.

⁵³ VaML SzVL, Test. Fasc. A. No. 49., 1664. szeptember 6.

vagjon fel czinaltatva...”. Tisztességes temetésükre 60 magyar forintot,⁵⁴ a szegényekre, koldusokra 20 magyar ft-ot hagytak.⁵⁵

1660. május 10-én Gorup János – immáron felesége, Heés Anna halálát követően – Imre fiával együtt Szombathely magisztrátusa, illetve az ügy specialitása miatt megjelent Delney Péter ferences gvardián és Tamaskovich Ferenc vikárius előtt. 100 magyar forintot hagytak a ferences templomra oly módon, hogy ezt az összeget a szombathelyi varga céh kezelje, és annak kamatai, „... azon szent egj haznak ablakinak czinalasara auagy padimentomra, auagy pedigh belseő dealbatioiara...” fordíttassanak. Gorup ismételten hangsúlyozta: „... az minemeő sanctuariumban leueő botban előbeni duőz lt feleseghe az nehai nemes Hes Anna aőfony, haiadon araniaual Suskaual fek z-nek...”, ő is oda temetessék.⁵⁶ A ferences rendtörténet tud Gorup Jánosnak egy 1660. május 19-én keletkezett, Felnay püspökét is meghaladó, fölöttébb magas összeg, 4000 ft-os alapítványáról is.⁵⁷

*

Gorup János életútjának, vagyoni viszonyainak és társadalmi kapcsolatrendszerének még számos összetevője természetesen további kutatásokat igényel. Az viszont már a meglévő adatokból is megállapítható, hogy a szlavóniai származású, Vas megyében gyökeret vert nemes egyaránt otthonosan mozgott a megyei nemesek és a városi polgári elit világában, és bár ügyvédként számos világi és egyházi főrendhez f zte kapcsolat, de valószínűen a győri püspök familiárisi körébe tartozott. Figyelemre méltó ugyanakkor azon familiárisi szolgálatok sora, amelyeket az előzővel párhuzamosan Széchy Dénes irányába teljesített. A címben feltett kérdésre a következő válasz adható: Gorup Jánost szorosabb kapcsolatok f zték a nemesi társadalomhoz, a mezővárosi társadalomba is kit nően integrálódott. Egykori ügyvédtársai közül egyedül ő lett tagja a mezővárosi igazgatásnak. Bár a mezővárosi polgár típusos alakját cseppet sem ő képviseli, talán nem túlzás azt állítani, hogy a főúri udvarban, megyei nemesi társadalomban és a mezővárosi polgári világban egyaránt s r kapcsolati rendszerrel, otthonosan mozgott. A töredékességében is letisztultnak t nő rekonstrukció itt akár véget is érhetne, ha pár – merész hasonlattal – Milan Kundera-regénybe illő adat, mozaikszem nem vetne fel alapvetően új minőség kérdéseket.

A vasvári káptalan történetéből ismert, hogy 1661. december 15-én gr. Nádasdy (III.) Ferenc főispán egy fölöttébb ritka eset miatt rendelt el vizsgálatot. A tanúkihallgatásból kiderült: Gorup János egy ítéletlevelet – Gálos Gergely vasvári kanonok közrem ködésével – a dátumot kivakarva, a káptalan pecsétjét egy másik okiratról levéve meghamisította.⁵⁸ Görgey György vasvári örkanonok vallo-mása szerint Gorup azzal védekezett, „... hogy Galos urammal az conservatoriumba bementenek pöczételni es nem leven mas pöczételni valo viaszuk, hertelen mas levelekrül

⁵⁴ VaML VKHL, fv. jkv. 1659. No. 23.; MOL A 57 MKL, LR 15. köt., No. 185., Libri Regii 2006. Nr. 9334. A végrendelet kivonatát lásd ZSÁMBÉKY, 2001. 260. (Nr. 80.)

⁵⁵ VaML VKHL, fv. jkv. 1659. No. 23.

⁵⁶ VaML SzVLt, Prot. 1660. máj. 19. 108–109.

⁵⁷ TAKÁCS, 1998. 260., 269–270.

⁵⁸ SILL, 1976. 35–36. Érinti az ügyet: KÓTA, 2000. 157.

vettek le az pöczeteket, es azokat nyomtak azokra a levelekre.”⁵⁹ A botrány a főispáni vizsgálat előtt még évekkel kipattanhatott. I. Lipót ugyanis egy, 1659. július 15-i *donatio*­jában, a htlenség vétkébe esett Gorup János Magyar Királyságban fekvő és a koronára háramlott birtokait három hívének, Ruttkay Ignác­nak, Bálintfy János­nak és Braniok Péternek adományozta. A vád szerint Gorup az elmúlt esztendő­kben egy nyolcados törvényszéki ítéletlevelet bizonyos szavak kivakarásával és másoknak betoldásával meghamisított („...*certas l[itte]ras sententiales octauales, superioribus temporibus et annis per racione[m] sive expunctionem certor[um] verbor[um] et alior[um] insertion[em] falsificasse...*”).⁶⁰ Ezek az információk vitathatatlanul más színben tüntetik fel Gorup eltérését a vármegyei és városi fórumokról, illetve feleségével közös végrende­kezését. Az irathamisítási botrány valójában egy új család­ történeti rekonstrukció kiindulása is lehet. Az ügy komplex mikrovizsgálatot igényel, hiszen a későbbi adatok arra utalnak, hogy a vétkes ügyvéd javainak jelentős részét – minden bizonnyal befolyásos patrónusoknak köszönhetően – mégiscsak átmentette. A főispáni vizsgálat esztendejében is találkozunk szórva­nyos birtokvásárlásával, például 1661. július 13-án Hollósy Ferenc neki, illetve Imre és László fiainak zálogolta négy szentpéterfai jobbágyát.⁶¹ A következő esztendőben, 1662. július 10-én pedig ő is meghatalmazottja volt a fivére, Gorup György javai és árvái kapcsán létrejött, a Gorup és az Orsich családok közötti meg­egye­zésnek.⁶² Gorup szerzeményi birtokai jelentős részének megmaradására utal Enyedy János és Gorup Dorottya leánya, Anna 1674. február 19-i végrendelete is, amely a nagyapjától, Gorup Jánostól a végrendeletileg örökölt, Vas vármegyei Monyorókeréken, Kolomban, Szentpéterfán, [Felső-]Beleden, Deákon, Kertesén, Lipócon található fekvőbirtokok egyik felét férjére, Jankovich Györgyre, másik felét két öccsére, Enyedy Pálra és Andrásra hagyta.⁶³ Az irathamisítással a tipikus és az egyedi méginkább ötvöződik Gorup pályáivében, de a további kutatások terén az adatgyűjtés, megismerés, rekonstrukció problémái mellett esete az analógiák szükségességére is rámutat.

Felhasznált irodalom és rövidítések

GYEL	Győri Egyházmegyei Levéltár (Győr) GyPL Győri Püspöki Levéltár
ÖStA HHStA	Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs) Csáky cs. lt. Archivum Familiae Gr. Csáky
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest) A 57 MKL, LR Magyar Udvari Kancellária Levéltára, Libri Regii E 156 MKA, U et C Magyar Kamara Arch., Urbaria et Conscriptiones
PBFL	Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára (Pannonhalma) Erdődy cs. lt. gr. Erdődy család vépi levéltára Guary cs. lt. Guary család levéltára, Időrendi iratsorozat

⁵⁹ Idézi: SILL, 1976. 36.; KÓTA, 2000. 157.

⁶⁰ MOL A 57 MKL, LR 12. köt. 275-276., Libri Regii 2006. Nr. 12.112.

⁶¹ PBFL Erdődy cs. lt., Fasc. 8. No. 457.

⁶² MOL A 57 MKL, LR 10. köt., 833-837., Libri Regii 2006. Nr. 10.411.

⁶³ MOL A 57 MKL, LR 15. köt. 22-23., Libri Regii 2006. Nr. 16.11/ a.

VAML Vas Megyei Levéltár (Szombathely)
 SZH Domonkos-r. ir. Szombathelyi Domonkos Rendház iratai
 SZVL Szombathely Város Levéltára
 Prot. Tanácsulési jegyzőkönyvek
 Test. Végrendeletek gy. jteménye
 VvML Vas Vármegye Levéltára
 Perc. Vas vármegye adószedőjének iratai, Perceptoralia
 Vvm. kg. jkv. Vármegyei nemesi közgy. lések jegyző-
 könyvei
 VKHL Vasvár-Szombathelyi Káptalan Hiteleshelyi Levéltára
 fv. jkv. Felvallási jegyzőkönyvek
 min. exp. Minutae expeditae

BARISKA

2000 BARISKA István: A szabad királyi várossá válás ára. In: *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Szerk.: BARISKA István – SÓPTEI Imre. Kőszeg, Kőszeg Város Polgármesteri Hivatala, 2000. 59–110.

BÁN

1939 BÁN János: *Sopron újkori egyháztörténete*. Sopron, Székely és Társa, 1939. (Győregyházmegye múltjából; 4/ 2.)

BEDY

1938 BEDY Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, Győregyházmegyei Alap, 1938. (Győregyházmegye múltjából; 3.)

BENDA

2007 BENDA Borbála: Az Erdődy család 17. századi genealógiája. In: *Turul*, 80. (2007) 4. 109–125.)

CSÍZI

2005 CSÍZI István: Egy nagyív hivatali karrier kezdetei a XVII. századi Magyarországon. Aszalay István naplója 1624–1631. In: *Fons*, 12. (2005) 2. 163–255.

DOMINKOVITS

2000 DOMINKOVITS Péter: Egy kora újkori ügyvéd pályaképe – Szepsy (Zepsy) János. In: *Aetas*, 16. (2002) 2–3. 5–35.

2007a DOMINKOVITS Péter: A kora újkori kisvárosi elitről: a 17. századi szombathelyi bírák. In: *Családok, családfák, generációk*. Szerk.: BANA József – KATONA Csaba, Budapest – Győr, Győr Megyei Jögű Város Levéltára – Magyar Országos Levéltár – Mediawave Alapítvány, 2007. (*Mediawave Konferenciák*; 1.) 84–108.

2007b DOMINKOVITS Péter: *Szombathely privilegizált mezőváros tisztviselői archontológiája a 17. században*. Kézirat, Sopron.

GECSÉNYI

1988 GECSÉNYI Lajos: Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. In: *Levéltári Szemle*, 38. (1988) 3. 14–34.

HORVÁTH

1942 HORVÁTH Tibor Antal: *A csornai premontrei prépostság commendatorai a XVI–XVII. században*. Keszthely, [1942.]

1993 HORVÁTH Tibor Antal: *Szombathely a XV–XVIII. században*. Szombathely, [Szombathely M. J. Város Polgármesteri Hivatala], Szombathely, 1993. (*Acta Savariensia*; 8.)

KÓTA

- 2000 KÓTA Péter: Káptalani, megyei, városi jegyzők a XVI–XVII. századi Szombathelyen. In: *Előadások Vas megye történetéről III.* Szerk.: TILCSIK GYÖRGY, Szombathely, 2000. (*Vas megyei levéltári füzetek*; 9.) 153–160.

MOLNÁR

- 2006 MOLNÁR Antal: *A bátai apátság és népei a török korban.* Budapest, METEM, 2006. (*METEM Könyvek*; 56.)

Libri Regii

- 2006 *Libri Regii. Királyi Könyvek 1527–1918.* Szöveges adatbázist készítették: VISSI Zsuzsanna et al., Budapest, MOL-Arcanum CD-ROM, 2006.

NAGY

- 1858 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal IV. köt.,* Pest, 1858.

PÁLFFY

- 1997 PÁLFFY Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. In: *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. 257–288.
2002 PÁLFFY GÉZA: Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában: a Budróci Budor család a XV–XVIII. században. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 115. (2002) 4. 923–1007.

PÁLFFY-PERGER

- 1998 PÁLFFY Géza – PERGER Richard: A magyarországi török háborúk résztvevőinek siremlékei Bécsben (XVI–XVII. század). In: *Fons*, 5. (1998) 2. 207–264.

PETRIĆ

- 2003 PETRIĆ, Hrvoje: Prilog poznavanju mobilnosti stanovništva Koprivnice do početka 17. stoljeća. In: *Podravina*, 2. (2003) 3. 142–172.

PFEIFFER

- 1987 PFEIFFER János: *A Veszprémi Egyházmegye történeti névtára (1630–1950) Püspökei, kanonokjai, papjai.* München, Görres Gesellschaft, 1987. (*Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae*; 8.)

SILL

- 1976 SILL Ferenc: A vasvár-szombathelyi káptalan hiteleshelyi tevékenysége. In: *Vas megye múltjából '76.* Szerk.: HORVÁTH Ferenc Szombathely, 1976. (*Levéltári évkönyv*; 1.) 20–60.

SIEBMACHER

- 1887–88 SIEBMACHER Johann: *Grosses und allgemeines Wappenbuch: Wappenbuch der Adels von Ungarn sammt den Nebenländischern der St. Stephans-Krone* Bd. 2., Bearb.: CSERGHEŐ Géza. Nürnberg, Bauer u. Raspe, 1887–1888.
1899 SIEBMACHER, Johann: *Grosses und Allgemeines Wappenbuch: Der Adel von Kroatien und Slavonien.* Bearb.: BOJNICIĆ, Ivan. Nürnberg, Bauer u. Raspe, 1899.

SÖRÖS

- 1902 SÖRÖS Pongrác: Meszlényi Benedek. In: *Századok*, 42. (1908) 401–415., 540–556.

SZABÓ

- 1997 SZABÓ Béla: Juristen und Bücher in frühneuzeitlichen Ungarn. In: *Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert.* Hg.: Isván MONOK – Péter ÖTVÖS. Szeged, Scriptum, 1998. (*Olvasmánytörténeti dolgozatok: Különszám; 2.*) 45–69.
- 2000 SZABÓ Béla: Magyarországi joghallgatók külföldi akadémiákon a 16–18. században. (Kérdések és eredmények). In: *Írástörténet – szakszerződés. Velem, 1992.* Szerk.: SASFI Csaba. Szombathely, 2001. (*Rendi társadalom – polgári társadalom; 6.*) 87–94.

SZALAY

- 1938 SZALAY János: *A szombathelyi Szent Domonkos-rendiek lelkipásztori működése 1638–1938.* Szombathely, Martineum, 1938.

TAKÁCS

- 1998 TAKÁCS J. Ince: *Sabaria Franciscana. A szombathelyi ferencesek története.* Szombathely, [Szombathely M. J. Város Polgármesteri Hivatala], 1998. (*Acta Savariensia; 14.*)

TÓTH

- 1992 TÓTH PÉTER: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1601–1620, 1631–1641.* Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1992. (*Vas megyei levéltári füzetek; 5.*)

TÓTH G.

- 2005 *A Magyarországi boszorkányság forrásai IV.* Szerk.: TÓTH G. Péter, Budapest, Balassi, 2005.

TURBULY

- 1996 TURBULY Éva: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611–1655.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1996. (*Zalai Gyűjtemény; 39.*)

Úriszék

- 1958 *Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek.* Szerk.: VARGA Endre. Budapest, Akadémiai, 1958. (*Magyar Országos Levéltár Kiadványai; II. Forráskiadványok; 5.*)

VARGA

- 2004 VARGA Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemén és akadémiáján 1560–1789.* Budapest, ELTE Levéltára, 2004. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban; 12.*)

ZSÁMBÉKY

- 1996 ZSÁMBÉKY Mónika: Szent Domonkos rendjének letelepedése Szombathelyen a XVII. században. In: *Tanítvány, 4.* (1998) 3. 74–80.
- 2000 ZSÁMBÉKY Mónika: A szombathelyi Szent Márton-templom 17. századi építéstörténete és berendezései. *Művészettörténeti Értesítő, 50.* (2001) 3–4. 221–268.

Sárai Szabó Katalin

Egy poétikus statisztikus magánélete

Vargha Gyula (1853–1929) portréjához

S AJÁTOS ÉLETPÁLYÁKAT futottak be a 19. század második felében, 20. század elején azok, akik az egzisztenciális biztonság, a kapcsolati háló, a társadalmi presztízs miatt hivatalt vállaltak, miközben szívük szerint az irodalmi pályát választották volna. Megvolt a hivatali pozíciójukból következő társadalmi kapcsolatrendszerük, de ezzel párhuzamosan az irodalmi körök, a folyóiratok, a színház, a könyvkiadás világában is otthon voltak. Közük tartozott görzsönyi Vargha Gyula statisztikus-poéta is. Életrajzának megírására nem vállalkozhatom, csupán arra, hogy néhány epizódot kiragadjak életútjából, néhány jellegzetességet személyiségéből. Forrásként családi levelezését, fiának, görzsönyi Vargha Zoltának apjáról írott, kéziratban lévő életrajzát és Vargha Gyula 1927-ben a *Pesti Hírlap* hasábjain közzétett visszaemlékezéseit használtam fel.

Vargha Gyula 1853. november 4-én született Káván, Pest megyében. Apja, Vargha János (1804–1886) 1832-ben tette le ügyvédi vizsgáját, mivel azonban elkezdett betegeskedni, ezután nem vállalt hivatalt, hanem Káván idősebb Puky Márton földbirtokos házában kezdett nevelősködni, majd ő lett a család ügyvédje, gazdasági felügyelője tizenöt évig. A Puky családban szinte családtagnak tekintették, őt is, majd később fiát, Vargha Gyulát is. Vargha János itt ismerkedett meg több irodalmi nagysággal, köztük Fáy Andrással. Vargha Gyula szerint az ő hatására lett Széchenyi elkötelezett híve.¹ A Puky és Vargha család közötti szoros kapcsolat, később egy házassággal tovább erősödött: Vargha Zoltán – Vargha Gyula fia – Puky Klárát vette feleségül. Vargha Gyula tizenöt éves korában szintén szerelmes volt egy Puky-lányba, Puky Rózába, de hamarosan fel kellett ismernie szerelmének reménytelenségét, s örökre lemondania a lányról.

Vargha János később saját és felesége örökségéből birtokot vett Káván és Bényén, elkezdett önállóan gazdálkodni, teljesen felhagyva ügyvédi praxisával. „Minden kötelességét önfeláldozó hűséggel és teljes odaadással teljesítette. Gazdaságának is nagyon utálatott, fáradságot nem kímélve, kora hajnaltól késő estig talpon volt. De hiányzott belőle az üzleti szellem; ezért s túlságos jósága és engedékenysége miatt kis gazdagsága bizony nem ment úgy, ahogy a gyakorlati életre temett kezekben mehetett volna. Édesanyám energiájának s kitűnő gazdaságosságának köszönhetjük, hogyha nem gyarapodtunk, nem szálltunk alá... Tehetségét, képzettségét tekintve édesapám sokkal többre lett volna hivatva, minthogy szűk, kicsinyes körben töltse el életét. De ő sohasem vágyott többre, megelégedett a kevéssel...”²

Vargha János már túl volt férfikora delén, 44 éves volt, amikor a nála kilenc évvel fiatalabb zsarolyáni Márton Sárát feleségül vette. Három gyermekük született,

¹ VARGHA, 1927. 35.

² VARGHA, 1927. 35.

a legidősebb Gyula-Tamás gyermekkorában meghalt, Ida és Gyula érték meg a felnőttkort. Márton Sára álmodozó, költői lelkület férjével szemben „*csupa realitás, megtestesült munkaszeretet volt*”.³

Idős szülők gyermekéként Vargha Gyulának (apja 49, anyja 40 éves volt, mikor született) különösen nagy szeretetben és aggódó figyelemben volt része, emiatt hasonlítják indulását a családi hagyományban Arany Jánoséhoz. Vargha János rendkívül szorongó természetét fia is örökölte.

Vargha Gyula első tanítója apja volt, aki fiát az elemi iskola és a gimnázium első két osztályának tananyagára tanította. A tanulás rendszeresen folyt Káván, meghatározott program szerint vették elő az egyes tárgyakat. Gyula mellett részt vett ezen nővére, Ida és legjobb barátja Puky Gyuri.⁴

1864-ben Vargha Gyula naplót vezetett, amelyben rögzítette napi programját, s ezen belül azt is, hogy milyen tantárgyakat tanult aznap. Február 1-én délelőtt például deák szavakat tanult és deákgyakorlatokat fordított, majd németül olvasott. Ezután édesapjának segített. Február 24-én délután a fákról hernyótojásokat szedett és elégette. Azután állatokat nyirkált (papírból), geographiát tanult és számolt. Más napokon a históriát, a vallást jegyezte fel. „*Deákot tanultam, többet nem lehetett tanulni, mert a fejem s derekam nagyon fájt.*” Majdnem minden napra jutott ezenkívül játék is, és gyakran vitte magával apja látogatóba, illetve ki a határba.⁵ Közös útjaikon édesapja sokat mesélt, sok mindent megmutatott és elmagyarázott fiának. Vargha Gyula apjáról szóló visszaemlékezésében idézett egy-egy életbőlcsességet, amelyek ezeken a sétákon hangzottak el („*Fiam szereteten vásárolják a szeretetet*”), illetve felidézte, hogy apja gyakran citált latin verseket, majd fiával rögtön le is fordította versben. A sétákról, határjárásról gyakran egy-egy csokor virággal tértek haza, amelyeket a Diószegi-Fazekas-féle fűvészkönyv segítségével meghatároztak.⁶ Gyermekkori olvasmányairól a *Pesti Hírlapban* a következőket írta: „*Édesapámnak, aki a régi kor gyermeke volt ... nem voltak meg az akkori újabb költők munkái. Aranyt és Tompát csak a Haackenast-féle „Vasárnapi Könyvtár” sorozatban megjelent kis anthológiából ismertem. Régi könyve azonban sok volt. Jgi könyvek, köztük a Corpus Jurisnak egy két kötetese pompás bőrkötés illusztrált kiadása. A Tudományos Gyjteménynek sok évfolyama. Legjobban szerettem Kölcsey költeményeit s Gvadányitól XII. Károly svéd király történetét....Olvasni magamtól tanultam meg nagyon korán, mikor édesapám nem akart bet re fogni. Egy állatos könyv volt első olvasmányom.*”⁷

A család társasági életének egyik fontos része a névnapok megünneplése volt. 1927-ben írt emlékezéseiben is felidézte ezeket az alkalmakat. „*Udvarunkon egymást érték csilingelő csegettty kkel az úri szánok. Ott benn a hosszú asztal mellett oly s r n ült a vendég, hogy egy t t sem lehetett volna ledugni, s jött a sok pompás, magyar étel: friss disznóaprólék, és szép pirosra pirított malac, jött a kappan és kacsapecsenye, jött a pehelykönny fánk...A két Puky testvér, György és Márton távol élő úri rokonsága is, ha Káván megfordult édesapámat mindig felkereste. Így többek között Bánó Miklós és Jzsef, Berzeviczy Albert*

³ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. Ráday Levéltár (továbbiakban R.L.) C/ 97. 13-14. d. Az ősök. 9.

⁴ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. A gyermekkor. 11.

⁵ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. A gyermekkor. 12-13.

⁶ VARGHA, 1927. 35.

⁷ VARGHA, 1927. 35.

⁸ Bánó Jzsef az 1865-67-iki országgy lés alelnöke.

édesapja Tivadar, Horthy István (a kormányzó úr édesapja), stb. Már mint gyermek az 50-es évek végétől kezdve mohó figyelemmel kísértem a nagyok beszédjét.”⁹

1865-ben Vargha Gyula elhagyta szülőfaluját és a pesti református gimnáziumban folytatta tanulmányait – miután letette a második osztályos magánvizsgát – a harmadik osztályban. Apja a Szerb utcában, Pfléger Vilmos zálogházi szolgánál foglalt számára szállást. Vargha Zoltán írja, hogy apja gyakran emlegette: Vargha János mindig olyan nagy kabátot vett számára, hogy az ujjá hegye alig látszott ki azzal a indoklással, „*úgyis hamar kinövi.*”¹⁰ Amíg kisdíák volt apja használt ruháiból telt ki az övé, mikor fiatalemberré serdült, apja hordta el kopott ruháit.¹¹

Ebből az időből maradt fenn a következő levél is: „*Kedves apám s kedves anyám. Eljött már a várt karácsonyi vacatio s hosszú távollét után ismét visszatérhetek az atyai házhoz. December 20-tól január 4-ig lehetek otthon. A császár 12-ikén megérkezett, a József téren fogadtuk őt, s az út mellett a tanulótság, mint katonák álltak... A császár magyar ruhába volt öltözve (de nem igen jól állt neki a magyar ruha). A főváros most tele van lóbozókkal, de fájdalom sok sárga fekete zászló... Puky György úrnak, Puky Márton úrnak Puky Györgyné asszonynak s Puky Mártonné asszonynak kezeiket csókolom, Lipcsey urat tiszteltetem, az amicét csókolom, Mariskáékat tisztelem, Idát nagyon csókolom. Kedves apámnak, kedves anyámnak kezeiket csókolva maradtam holtig szerető fíjuk Vargha Gyula.*”¹² Itt jegyzem meg, hogy Vargha János, mint nemzetőrkaplán részt vett az 1848-as szabadságharc több ütközetében, a '48-as hagyomány erősen élt a családban. Vargha Gyula történetei közül nem egy szólt olyan öreg katonáról, akinek szülei szállást adtak egy-egy éjszakára.

Érettségi után jogi egyetemre ment követve apja példáját. Az 1870-es évek elején szülei nehéz gazdasági helyzetbe kerültek, ezért egyetemi éveit alatt már munkát vállalt a Statisztikai Hivatalban, mint fogalmazógyakornok.

Bár zárkózott természet volt, részt vett a társasági életben: gyakran megfordult Kóczán Józsefné Puky Franciska szalonjában, járt Mészöly Dezső barátjáékhöz, Ballagiékhoz (Aladár gimnáziumi osztálytársa volt), bejáratos volt Szilassy János országgyűlési képviselőkhez, Kacziány Nándor törvényszéki bíróékhoz, akinek Géza fiával a gimnáziumi önképzőkörben kötött barátságot. Megfordult Gyulai Pálnál, Beöthy Zsoltnál, Szilassy Aladárnál. A Puky fiúkon kívül jó barátságban állt többek között Jékelfalussy Józseffel, Berzeviczy Alberttel. A bálokat nem szerette, „*magához méltatlannak tartotta az ugrabugrálást*”.¹³

Színházba szívesen járt. Nem volt zeneértő, klasszikus zenét nemigen hallgatott. Kivételt csak Goethe *Faustja* jelentette, ezt operai előadásban is szívesen megnézte. Legjobban a drámái m. veket szerette: Nagy Imre és Jászai Mari játékát tartotta nagyra. Különösen kedvelte a népszínműveket, ebben kiváltképpen Tamássy József és Blaháné játékát ismerte el. Apósával, Szász Károllyal és sógoraival – felesége fivéreivel – együtt is gyakran ment színházba.¹⁴ Később – ahogy felesége, Szász Póla mesélte Zoltán fiának –, főként Tamássy halála után, már nem talált akkora élvezetet a színházi előadásokban, egyre kiábrándultabb lett, úgy

⁹ VARGHA, 1927. 35.

¹⁰ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. A tanulókör. 20.

¹¹ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. A tanulókör. 26.

¹² Vargha Gyula levele szüleihez, Pest, 1865. dec. 13.; Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. A tanulókör. 22.a.

¹³ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. Az ifjúkor. 16.

¹⁴ Szász Károly is és a Szász fivérek is rendszeres színházlátogatók voltak, a két Károly rendszeresen írt színikritikákat.

ítélte: egyre kevesebb a jó előadás. Többször emlegette, hogy Shakespeare m veit sokkal jobb olvasni, mint színpadon látni.¹⁵

Az egyetemet 1878 tavaszán fejezte be, munkahelye továbbra is a Statisztikai Hivatal maradt. Lakását ekkor áttette a Várba, ahol több állami hivatalnok kollégája is lakott.

Barátja, Sz ry Dénes, aki a kultuszminisztériumban volt fogalmazó, elvitte egy alkalommal principálisának, Szász Károlynak a lakására, ahol az ifjú költő a költőtárs igen meleg szívvel fogadta. Vargha Gyulának több verse is megjelent már ekkor a *Budapesti Szemlében*, Gyulai Pál ugyanis felkarolta a fiatal tehetséget. Így ismerkedett meg Szász Károly lányával, a tizenöt éves Szász Pólánál 1879 elején. A két fiatal rögtön egymásba szeretett. Szász Póla így írt visszaemlékezésében házasságukról: „1879 márciusában ismerkedtem meg avval, aki később férjemmé lett,... Szerelmünk csaknem a Rómeó és Júliához hasonló hirtelenséggel támadt... megismerkedésünk első órájától fogva szerettük egymást s egy hét leforgása alatt a saját érzelmeinkkel s nagyon rövid idő múlva egymáséival is tisztába voltunk. ... (szerelmünk) egy életre szólt s ma is. 25 év múlva ha visszatekintek reá, teljes bizonyossággal hiszem, hogy Isten f zte össze szívünket.”¹⁶

A szülők – főleg Póla anyja, Bibó Antónia – kezdetben ellenezték a házasságot, ugyanis Vargha Gyula egzisztenciáját nem tartották megfelelőnek, de látva a két fiatal kölcsönös ragaszkodását, később beleegyeztek, hogy Póla tizennyolcadik születésnapján megtarthassák az eljegyzést. A hosszú várakozási idő során, Vargha Gyula minden alkalmat megragadott, hogy szerelmét láthassa: „... hallottam, hogy Szászné, szerdán reggel jönnek meg és pedig a legnagyobb valószínűség szerint az egész család. Én tehát szerdán reggeli négy órakor szépen felköltem – az igaz, hogy úgy sem igen tudtam aludni az egész éjszakán s háromnegyed ötkor már kint álltam a Duna parton a hajóállomásnál. De szerencsétlenségre a Dunán köd volt s a hajó a szokott idő helyett csak kilencz óra tájban vergődött fel s még nagyobb szerencsétlenségre a kit éppen vártam az nem jött, ő még lenn maradt édesanyjával...”¹⁷ Ettől kezdve, bár nem szerette a bálakat, a mulatságokat, a táncot, Póla kedvéért gyakran megfordult ezeken a helyeken is. Póla később erről így emlékezett: „Igazán, teljes őszinteséggel elmondhatom, hogy soha, egyetlenegy táncmulatságon sem éreztem jól magamat. Bármennyire szerettem is vőlegényemet, meg kell vallanom, hogy szívem mélyén akkor mégis egy kissé hibáztattam, hogy annyira ellenzi a tánczot, s minden mulatságunkba egy kis keser séget vegyít.”¹⁸

A fiatalok a levelezést Póla egyik barátnőjének segítségével bonyolították, aki személyesen is szállította a híreket a két szerelmesnek. Vargha Gyulának jelezte, hogy Póla éppen hová készül (séta, színház, társaság), hol találkozhat a lánnyal.

Vargha Gyula nagyon komolyan készült a családi életre, erről vall egy fiatalházas barátjához írt fogalmazványában is: „Létünk legtisztább örömeinek forrása a családi élet. Van benne valami magasztos, olyan, ami több a földinél s mégis legemberibb. S aki fölfogni képes egész tisztaságában, lehetetlen, hogy annak egyetlen kellemetlen percet is okozzon. Az egész házi boldogság a szereteten kívül azon alapszik, hogy férj és nő megértésük egymást s akkor lesznek egyaránt eggyé, ha egymás előtt lelkük legbensőbb rejteke is nyitva áll, s nem az tanúskodik a legtisztábban a kölcsönös szeretetről, ha egymás kívánsá-

¹⁵ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. A magánélet 1880. 6.

¹⁶ Szász Póla: Visszaemlékezés. 1904. Kézirat. Magántulajdon. 20.

¹⁷ Vargha Gyula levele szüleihez (Budapest, 1879. X. 20.) R.L. C/ 97 8.d.

¹⁸ Szász Póla: Visszaemlékezés. 1904. Kézirat. Magántulajdon. 23.

*gának soha sem szegülnek ellen, hanem abban, hogy mindegyik csak olyant kívánjon a másikatul, mit az egész örömmel tehet meg.”*¹⁹

1880-ben kinevezték fizetéstelen minisztériumi segédfogalmazónak, majd 1882-ben lépett elő valóságos minisztériumi fogalmazóvá. Lehetősége lett volna az egyetemen a megürült statisztikai tanszékre is pályázni, ezt azonban nem tartotta illendőnek, mivel úgy vélte, hogy nem áll még mögötte akkora szakmai múlt, amely feljogosítaná őt arra, hogy elfoglaljon egy egyetemi katedrát.²⁰

A lakás berendezéséhez nagyobb összegre volt szüksége, ezért apjához fordult segítségért, aki azonnal küldött pénzt. Vargha Gyula köszönőlevelében a vásárlás szempontjairól is tudósította apját, amely puritanizmusát jól tükrözi: *„már meg is kezdtem a tájékozódást, tapogatózást bútorok után, hogy novemberre minél olcsóbban juszak minél jobb darabokhoz, a jóság alatt szilárdságot, tartósságot értve, nem pedig cifraságot.”*²¹

Házasságuk alatt – legtöbbször felesége megbízásait teljesítve –, mindig igen nagy körültekintéssel vásárolt. A gyerekeknek cipőt, ruhát, az asszonyoknak kelmet, szalagot, pamutot vett. Fiatalházas korukban, Vargha Gyula még a hivatali ranglétra alsó fokán állt, szűkös anyagi körülmények között éltek, ezért – főként felesége távollétében – a háztartás vezetéséből is igen tevékenyen kivette a részét, leginkább a vásárlásból. Ezekben az években egy cselédet tartottak, a gyermekek születésekor vettek föl még egy dajkát. *„Még hivatal előtt vagyok, de már megjártam a piacot s újra vettem 100 paradicsomot, csak a közép nagyságúból 80 kr-on. Nagyot nem lehet 1 frt 80 kr alul kapni, s ha vettem volna, edényünk sincs annyi, amibe belefért volna. Ebből is lesz különben 9-10 itzére való, ha gondolod, hogy jó volna több, ird meg kérlek, s szombaton ismét veszek. Ma tojást is vettem egy pár hatoson, édesanyám küldött ugyan 120 darabot, de ebből 9 darab vagy összetört vagy behorpadt, s ezenkívül is elfogyasztottunk néhányat, úgy hogy alig több már 100-nál. Célsszerűbbnek tartom ezeket a szép, friss tojásokat meghagyjuk télre, amikor pénzért sem kap az ember becsületes tojást. A tojás máris méregdrága, a mai piacon nem lehetett 3-nál többet kapni egy hatosért, ami pedig ilyen tájban hallatlan drágaság.”*²² *„Tegnap a piacon egy puttony szőlőt vettem, bár az nagyon drága volt, 2 frt 20 kr., de még sem állhattam meg, hogy ne vegyek, tudom, hogy a gyerekek mennyire szeretik, hogy ne maradjanak mihelyt beszorulnak, mindjárt gyümölcs nélkül. Így mégis csak olcsóbb, mintha az ember később kicsiben veszi, lett is belőle 40 jókora kötés. Nagy gonddal kötöztem föl, ollóval kivágtam belőle minden hibás szemet...”*²³

Lakásukkal kapcsolatban is rendszeresen voltak praktikus ötletei, főként azért, hogy költségeiket csökkenteni tudják: *„...rakjunk szénát vagy szalmát, varrjuk le mint a szalmazsákot s azt állítsuk a két ablak közé a végső ablakban, az legjobban kizárja a hideget. Ez nem rossz tanács...én a vászonzsák mértani pontossággal való kiszabását, esetleg megvarrását magamra vállalom. Hiszem, hogy sok főtől gazdálkodunk meg vele...”*²⁴ A későbbi években, bár anyagi helyzetük javult, a család nagysága miatt továbbra is takarékosan éltek. A cselédek száma is gyarapodott, általában 2-3 dolgozott náluk. Vargha Gyula ebben az időben már nem foglalkozott annyira aprólékosan a háztartás ügyeivel, egyre magasabb pozícióba jutva, egyre több közéleti feladatot

¹⁹ 1870-es évek végén született levélfogalmazvány. Idézi: Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. Ifjúkor. 41.

²⁰ Szász Póla levele anyjához, Bibó Antóniához (h.n., 1882. szept. 22.) R.L. C/ 97 15.d.

²¹ Vargha Gyula levele apjához, Vargha Jánoshoz (h.n., 1881. okt. 9.) R.L. C/ 97 8.d.

²² Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1890. IX. 26.) R.L. C/ 97 8.d.

²³ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1890. IX. 15.) R.L. C/ 97 8.d.

²⁴ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1883. X. 5.) R.L. C/ 97 8.d.

ellátva már nem jutott erre annyi ideje, másrészt a háztartási feladatokból egyre több jutott a gyermekekre is.

Első gyermekük, Ilona születése Vargha Gyulának csalódás volt, ugyanis fiút várt. „*Thumann meséskönyvét a kis Gyulának szánta*” s most úgy érezte, hogy nincs kinek odaadja.²⁵ A nagyapa, Vargha János levélben próbálta fiát „*észhez téríteni*”. „*A jó Teremtő benneteket ép, egészséges leánykával áldott meg. Vegye a Gondviselés veletek együtt, jó szüleivel oltalma alá, áldással kísérje élete pályáján végig, legyen öröme jó szüleinek, jó nő egykor s lelkes honleány.*”²⁶ (Ez a néhány sor jól tükrözi Vargha János hagyományos női szerepekről vallott nézeteit is.) Vargha Gyula unokái születésekor, mint idős ember, szintén averzióval fogadta a lányok születését. „*Annak természetesen nem örülök, hogy ismét leány született. Erre az új nemzedékre kétségbeesítően nehéz sors vár, hát még szegény leányokra. De hát legyen meg Isten akarata.*” Második gyermekük fiú lett, de csecsemő korában meghalt. Ekkor Vargha Gyula egészen kétségbe esett és úgy gondolta, soha nem lehet többé fia. Vargha János ismét vigasztaló levelet írt: „*Ó (Isten) tudja mi a legjobb rátok nézve. Ki tudja, nem lett volna-e valami szerencsétlenségnek áldozatja? Amit meg nem változtathatunk, azon nyugodjunk meg, egészségünket búval ne emésszük. Élő kedveseink legyenek szemeink előtt.... Vigasztalásul megtartotta Ilonkátokat.*”²⁷

Harmadik gyermekük, Zoltán születését óriási lelkesedéssel fogadta s kisgyermek korában rendkívüli módon féltette. Zoltán után még egy lányuk és két fiuk született: Erzsébet, Tamás és a legkisebb: Gyula (Jules), de Zoltán maradt mindvégig az atya kedvenc gyermeke. Bár Zoltán nem követte őt közvetlenül sem a jogi, sem a költői pályán, mégis róla mondható el leginkább, hogy apja szelleméhez h maradt. Gimnáziumi tanár lett, emellett genealógiával és családtörténettel foglalkozott. A második fiú, Tamás lelkész lett, a harmadik, Gyula a család „feketebáránya” – óriási kártyaadósságokkal terhelte meg apja jövedelmét – másfél évet végzett a gépészmérnöki karon, majd ügynökösködött, hivatalnokoskodott, végül diplomát szerzett. A lányok közül Ilona elvégezte a bölcsészkart, néhány évig gimnáziumban tanított, majd hozzáment Podmaniczky Pál evangélikus teológiai tanárhoz és lelkészfeleség lett. Erzsébet Molnár József ügyvédhez ment feleségül, és hagyományos női hivatást töltött be. Vargha Gyula kapcsolatai révén mindkét vejének nagyban elősegítette hivatali előmenetelét. (A gyermekek pályá-, illetve társválasztásában elsősorban anyjuk, Szász Póla hatása volt elsődleges, aki ekkor már az egyházi belmissziói mozgalom egyik kiemelkedő alakjának számított.)

A gyerekeknévelésből, gondozásból Vargha Gyula is kivette a részét, feleségének szóló leveleiből kiderül, hogy mindenre volt gondja: ruházkodásra, táplálásra, játéokra. Aggódó természete ebben ütközött ki igazán. Mikor a gyerekek anyjukkal valamelyik nagyszülőnél töltötték a nyarat, állandóan rémképek kísértették. „*Kis fiacskámat legközelebb tán már szoknyácskában találom, de elég erős-e már fenn tudja-e tartani fejét paplan nélkül. Ilonkáknak jó volt a nagyon könnyű ruha az irtóztató melegben, de remélem most, hogy hűvösebbre fordult az idő egy kicsit jobban felöltöztetitek.*”²⁸ Leveleiben rendszeresen figyelmeztette feleségét a veszélyekre: vigyázzon a disznókra, ne engedje közelükbe a gyerekeket, a veszett a kutákra, cséplésnél a gépekre és a lovakra. Nemcsak a kicsi gyermekek miatt aggodalmaskodott, hanem na-

²⁵ Vargha Gyula levele szüleihez (h.n., 1883. jan. 1.); Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. Magánélet 1879–1892. 13b.

²⁶ Vargha János levele Gyulához (h.n., 1883. jan. 5.) R.L. C/ 97 5.d.

²⁷ Vargha János levele Gyulához (h.n., 1884. márc. 5.) R.L. C/ 97 5.d.

²⁸ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1886. VII. 29.) R.L. C/ 97 8.d.

gyobb korukban is odafigyelt a legapróbb részletekre is. Amikor Zoltán fiát Cillibe küldték „németezőre” a hazafelé úttal kapcsolatban részletes utasításokkal látta el, mintegy „anyai” gondoskodással: „Hozzon a jó Isten baj nélkül haza, édes fiam, nem vagy már kis gyermek, légy ügyes, szemes, akkor a vasúton nem érhet semmi kellemetlenség. A hordárnak, a ki pakkodat a vasúthoz viszi, ha 40 krajczárt adsz, jól meg lesz fizetve. Csak vigyázz, hogy a kocsit, amelybe ülnöd kell, el ne tévedsz, s valamerre másfelé ne vigyen a vonat. Nézd meg a kocsi felírását jól, de azonkívül a vasúti kalaúztól is kérdezd meg nagyobb bizonyosság okáért. Azt hiszem, a tiszteletes úr is kikísér, ő is szíves lesz majd beszélni a kalaúzzal. Pakktáskádát add fel mindenestre, elég lesz kézipakkal a pléd, a köpeny, esernyő,... Ennivalóval lásd el magad jól. Bizonyosan találsz hentest vagy csemegekereskedést, hol sonkát vehetsz. Az út hosszú Cillitől Budapestig, késő estig halálra éhezniél elemőzsia nélkül.”²⁹

Skóciába tartó Tamás fiának ugyanilyen körültekintéssel írt: „A meteorológiai jelentésből látom... hogy az Északi tengeren viharos idő uralkodik. Ha elutazásod napjáig meg nem fordul, ne indulj el, várd be a jobb időt. Hamburg is pompás, érdekes város, akár egy hetet eltölthetsz benne kellemesen és tanulságosan. A költséggel ne gondold, szívesen viselem a költséget, csak hogy a vihar az Északi-tengeren meg ne táncoltasson.”³⁰ Zoltán fia szerint élénk fantáziája volt az oka, hogy minden helyzetben veszélyt látott. Ezért is volt nagy jelentősége annak, hogy felesége, aki mindent jót és rosszat Isten kezéből vett, igyekezett rendre megnyugtanni. Gyakran vigasztalta egy bibliai mondással, amit Vargha Gyula kezdetben Skakespeare-nek tulajdonított: „Csak már megint búsulásnak ne add a fejedet, kedves öregem, tudod, hogy egy verebecske sem hull le a háztetőről.”³¹

A gyerekek testi, lelki, szellemi nevelésére különösen gondja volt, a gyerekek sajátos érdeklődését is próbálta figyelembe venni, respektálni már egészen kicsi koruktól fogva: „Tegnap délután pedig a bőrkiállításra mentem ki. Szeretném ha még akkor, mikor hazajöttök tartana, elvinném Zoltánkát, kinek roppant örömet okozna, mert vannak ott egészen fölszerszámozott, kitömött lovak, fölnyergelt huszárllovak, huszárral a hátukon, ... szerszám, ostor, stb., szóval azok a tárgyak, melyek Zoltánkát leginkább érdeklik.”³² „Gyerekes” kívánságait is tiszteletben tartotta, leveleiből úgy t. n. k. természetesként kezelte azokat: „Iluskánknak most nem írom meg az ígért levélkét, mert nincs fecskés levélpapírom, már pedig neki az a fő. Ha még búsul, a mit különben nem hiszek, mert a gyermek hamar vigasztalódik, mondd meg neki édes angyalom, hogy a fecske nem sokára elrepül a kis levélkével.”³³

A testi gondozás, testedzés is fontos volt számára, mind gyermekeitől mind magától szigorúan megkövetelte. Híve volt a hideg fürdőnek, Kneipp-kúrának, ezt gyermekeinél is alkalmaztatta, a gimnasztikának, a sétának. A gyerekeket Budapesten ritkán vitték sétálni – elsősorban a rossz levegő miatt –, ezért tartotta elengedhetetlennek, hogy a nyarat mindig valahol vidéken töltsék. Szellemi fejlődésüket különösen fontosnak tartotta: nyáron is gyakoroltatta őket azokból a tárgyakból, amelyekből gyengébben teljesítettek év közben, illetve a nyelvtanulásban való jó előmenetelt (latin, német, francia) minden gyermekétől megkövetelte. Felesége ebben nagy segítségére volt, hiszen az ő apja, Szász Károly szintén gondot fordított gyermekei nyelvtanítására, így Pólat nővérével együtt két évre

²⁹ Vargha Gyula levele Vargha Zoltánhoz Cillibe (Budapest, 1900. aug. 14.) R.L. C/ 97 8.d.

³⁰ Vargha Gyula levele Vargha Tamáshoz (Budapest, 1910. okt. 4.) R.L. C/ 97 8.d.

³¹ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. Magánélet 1901. 9.

³² Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1890. szept. 17.) R.L. C/ 97 8.d.

³³ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1886. jún. 30.) R.L. C/ 97 8.d.

Szepesolasziba küldték, hogy a német és francia nyelvet elsajátítsák. Póla nyári elfoglaltságai közé tartozott ezekből a nyelvekből korrepetálni gyermekeit.

Nemcsak odafigyelt gyermekeire, hanem ahogyan erre Zoltán fia visszaemlékezett, igen szigorú és komoly elvárásai is voltak velük szemben. „Vargha Gyula Zoltán tanulását nagy figyelemmel kísérte. Mivel a gyerek korán lefeküdt, megtörtént 1895-98 közt, hogy az ágyból ráncigálta ki, hogyha valamelyik tárgyat elfelejtette megtanulni. 1898 őszétől kezdve azután nem kellett több biztatás, páratlanul kötelességtudó lett. Deák gyámleányához intézett levelét a nagyobb gyermekeknek meg kellene tanulni.”³⁴ Ez utóbbira egy levélben hívta fel felesége figyelmét, amelyben kérte őt, hogy olvastassa el a gyerekekkel Deák Ferenc levelét, s a nagyobbaknak ajánlotta, hogy kívülről is tanulják meg.³⁵

„Amennyire zsenje gyermekkoromra vissza tudok emlékezni, édesapám nagyon komoly ember volt; nevetni alig láttuk. Semmi érzéke a gyermeki játékok iránt. Annyira puritán, hogy még a kockajátékot sem t rte, nemhogy a kártyát. Inkább féltünk tőle, mint szerettük. Maga is végtelenül lelkiismeretes lévén, ugyanezt követelte tőlünk, gyermekeitől is. A meglepetésnek nem volt barátja. A karácsonyi ajándékokat előre megmutatta, ha már megvette. Szófukar, kevés beszéd volt. Hivatali dolgairól soha otthon nem beszélt. Ha kérdeztük, sokszor nem felelt. Így ment ez többször. Ha végre nem hagytunk neki békét, haraggal letorkolt bennünket. Ilonka néném, a meggyőződés bajnoka sokszor szembeszállt vele, mi apróbbak pedig meghunyászkodtunk. ... Gyermeki lelkünk sokkal jobban szerette a vidám nagybácsiknak, Károlynak, Bélának³⁶ társaságát s jó időbe került, míg megtapasztaltuk, hogy édesapám milyen magasan fölötté áll amazoknak, noha ők is a kit nőbb emberek közé tartoztak.”³⁷ – írta Zoltán fia apjáról. Hivatali, közéleti munkájában a diszkréció volt egyik jellemző tulajdonsága, hivatali problémáiról gondjairól soha nem beszélt otthon. Az ellene elkövetett igazságtalanságok egy részéről felesége csak halála után szerzett tudomást.

A kártyát az „ördög bibliájának” tartotta, kezébe nem vette volna. A Szász családban a kártyázás hozzátartozott a társasági együttlétekhez, Póla gyakran beszámolt róla, hogy halasi estéken az összegyűlt rokonság milyen vidám kártyázással töltötte az időt. A zajos társasági életet különben sem szerette, ez felesége rokonságánál főként nyaranta szinte minden napos volt. Szász Pólánál ebben óriási változást hozott az 1896-os év, amelyre „megtérését” tette. Ekkor csatlakozott ugyanis a református egyház úgynevezett belmissziói mozgalmához, amely alapvetően megváltoztatta nemcsak vallási, hanem mindennapi életét és felfogását is. Ettől fogva ő is sok olyan dolgot ellenzett, illetve kiiktatott életéből, amely azelőtt természetes részéte képezte. Így több kérdésben is teljessé vált az egyetértés a házastársak között, például a kártya, a tánc, a színház, a könnyed olvasmányok kérdésében, bár nem ugyanabból az alapelvből kiindulva. Vargha Gyula számára ezek ugyanis nem vallási meggyőződésből voltak elítélendők vagy érdektelenek, hanem komoly, zárkózott személyiségéből, puritánságából és „igényes értékrendjéből” adódóan.

Volt a társasági együttléteknek egy másik kedvelt elfoglaltsága, amelyben Vargha Gyula is szívesen résztvett: a kuglizás. Az egész Szász család rajongott érte, – leveleikben gyakran beszámolnak róla, főként az eredményekről. „Tegnapelőtt es-

³⁴ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. Magánélet 1894–1897. 11.

³⁵ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1896. szept. 7.) R.L. C/ 97 8.d.

³⁶ Szász Póla fivére, legifj. Szász Károly és Szász Béla.

³⁷ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. Révbeérés. 33c.

tefelé átmentem Keletiékhez³⁸ kuglizni, most másodszor a nyár folyamán, de úgy látszik rosszul dobni, jól dobni egyaránt veszedelmes. Egy dobásra kilenczet ütöttem s a ki kilenczet üt, annak kilencz liter sört kell fizetnie, felét már megfizettem, felét pedig ma délután fizetem, de ezzel be is fejeztem kugliszereplésemet Budán. A múltkori halasi gyakorlatnak különben volt eredménye, most már általában nagyon tisztességesen dobtam, akkor mikor a kilenczet ütöttem, a másik két dobással ismét leszedtem mind a kilenczet, három dobással tehát 18 babát, a mi könnyebb kuglin is ritkaság.”³⁹

Levelei is és a visszaemlékezések is elsősorban komolyságát hangsúlyozzák, humoráról, öniróniájáról – amely szintén jellemző volt rá – elsősorban kéziratban fennmaradt versei, verstördékei tanúskodnak. Családtagjaival gyakran élcelődött ily módon:

*„Ágon a madárka csicsergi:
Kávézna a vézna kis Erzszi.
Ganajon kiabálja a banka:
Zabálna a bálna Ilonka.”⁴⁰ – írta lányairól.*

Ilona lánya gyermekeivel egy ideig Vargha Gyuláéknál lakott, amikor férjét, Podmaniczky Pált kinevezték az eperjesi teológia újszövetségi tanszékére. Podmaniczky Pál áldott állapotban lévő feleségét és két kisgyermekét nem vitte rögtön magával, hanem apósáékhoz szállásolta be őket. Ekkor született Vargha Gyula verse is:

*„Nem kérek én csak egy zugocskát,
Hol szerteszét, mint rút varangyok,
Nem guggolnak pelenkarongyok,
Hol szenny nem z, zaj nem zavar,
Gyomrot a b z föl nem kavár.”⁴¹*

Unokáiról: „Érték szerint” címmel írt verset:
*„A kisebb – nagyobb unokákat
Ha boltba árulnák, mint a babákat,
A tizennyolcból, igazat szólva,
Hatot, hetet ha tán megvettem volna.” (1924. jún. 29.)⁴²*

A közelebbi vagy távolabbi rokonság tagjain kívül a társadalmi, politikai, egyházi jelenségek, történések felett érzett bosszúságát is rendszeresen fogalmazta meg versben. A *Protestáns Szemle* szerkesztésében 1924-ben változás történt,⁴³ amely Vargha Gyula szerint teret engedett a modern irányzatok képviselőinek is:

³⁸ Keleti Károly.

³⁹ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1886. júl. 29.) R.L. C/ 97 8.d.

⁴⁰ Vargha Zoltán: Emlékezés Ilonka nénémre (Budapest), 1954. 2. Kézirat. R.L. C/ 97.

⁴¹ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1918. 71.

⁴² Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1924. 95.

⁴³ Zsinka Ferenc nemzeti múzeumi könyvtárnok lett a felelős szerkesztő, a lap szellemi vezetője, a főszerkesztő Ravasz László volt.

„Ki az új konyha főztéből zabált,
Nem kell annak Kozma, Szabolcska, Bárd,
Ott vannak a Szép Ernők, Füst Milánok,
Jó étvágyat kívánok.”⁴⁴

Darwin elméletével kapcsolatos véleményét a *Hamvadó tüzek* című kötetében is megjelentette:

„Darwin archképét nézve sokáig,
Nem tagadom,
Elhittem, hogy az ilyen pofának,
Az őse majom.” (1924. júl. 14.)

Zoltán fia emlékezett arra, hogy Arisztophanész vígjátékain vagy a *Don Quijótén* mennyire jól tudott apja mulatni. „Olyan széles, homérosi kacagást sohasem tapasztaltam Vargha Gyulánál, mint mikor ezekről beszélt.”⁴⁵

Vargha Gyula érzékenyebben reagált azokra a tréfákra, amelyek személyét érintették, ezért Pólának, főként fivéreinek jókedvére, kissé bohém természetéből adódó viccelődései miatt nemegyszer kellett békítően fellépnie. Így történt ez akkor is, amikor Bibó Antónia engedett meg magának egy tréfás megjegyzést vejével kapcsolatban: „Sajnálom, hogy rosszul esett a kedves mama tréfálgatása, mert hiszen csak tréfa az egész, s kár érte haragudni. Károly olvasta el azt a levelet, melyben írod, hogy a meleg csaknem elviselhetetlen volt, úgyhogy Ilonáékhoz ment háromszor szédülés fogott el. Ez a mondat éppen a barackfőzésről szóló mondat után következett, s Károly a „meleg” szót „mely”-nek olvasta, s ő csinálta ezt a viccet, hogy te a lekvárfőzést elviselhetetlennek találod, s egészen beleszédültél. Ezen nincs mit haragudni, mi is nevtünk rajta, de mivel téged bánt, majd lesz rá gondom, hogy senki se olvassa el leveledet. Én ezt sem adtam oda Károlynak, hanem neked írtam, s a te leveled mellettem fekiúdt az asztalon, Károly felvette, elkezdte olvasni, s mivel semmi titok nem volt benne, én nem tiltakoztam.”⁴⁶ Ez utóbbi megjegyzés utal arra a különbségre is, amely a két család között fennállt az intimitás terén, ugyanis a Szász-családban gyakorta megesett, hogy felolvasták egymásnak leveleiket, Vargha Gyulát ez zavarta, ő ugyanis szívesebben vonta a magánélet határait. „Nem szeretem magam házi pongyolában mutogatni.”⁴⁷ – írta ezzel kapcsolatban feleségének.

Önmagáról azonban gyakran írt önéletrajzával mind verseiben, mind leveleiben.

A tehetség fátuma

„Bármibe kezdtem, bármit csináltam,
Középszer nálam meg nem álltam,
De bár lelkeket kitettem,
Remeklésig sosem vittem” (1926. nov. 29.)⁴⁸

⁴⁴ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1924. 84.

⁴⁵ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. Magánélete 1879–1892. 24.

⁴⁶ Szász Póla levele Vargha Gyulához (Halas, 1887. júl. 27.) R.L. C/ 97 15.d.

⁴⁷ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. Révben. 14.

⁴⁸ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1926. 15.

Akkurátosság jellemezte nemcsak a családi életben, hanem hivatali munkájában is. Rendkívüli lelkiismeretességgel dolgozott, bár a statisztika nem elégtette ki igazán. 1892-ben nyerte el a statisztikai hivatal aligazgatóságát, miniszteri osztálytanácsosi rangban, 1901-ben nevezték ki igazgatóvá, miniszteri tanácsosi rangban. „... a szigorú kisbíró éjjel-nappal munkára serkentett, hogy mindent minél jobban, minél előbb elkészítsen s példát mutasson hivatalnokainak.”⁴⁹ Mikor beköltözött igazgatói irodájába, talált ott egy olyan telefont, amelynek segítségével le lehetett hallgatni a munkatársakat, ezt azonban azonnal leszereltette. Beosztottjai – Vargha Zoltán visszaemlékezései szerint – tisztelték lelkiismeretessége, pontossága, munkamorálja miatt.

1914-ben kinevezték államtitkárrá. Nagyon nehezen vállalta el a felajánlott posztot. Két hónapig tartott, míg sikerült „megpuhítani”. Abban, hogy mégis beadta a derekát közrejátszott Tiszáról kialakult véleménye, miszerint „... ő az egyetlen, aki még az utolsó pillanatban megállíthatja a nemzet romlását.”⁵⁰ 1917-ben a Tiszakormány lemondásával azután ő is visszavonult. Fia leírta, hogy az új pozícióval járó előnyöket averzióval fogadta apja. Nem szerette a méltóságos titulust, alig lehetett rábírt arra, hogy a hivatallal járó autót elfogadja. Úgy gondolta: miért ne járhatna villamoson továbbra is? Végül belátta, hogy ezzel időt takaríthat meg, de Löbre egyszer sem volt hajlandó autóval menni. A vasúti szalonkocsit sem akarta igénybe venni – ez szintén új pozíciójával járt együtt –, egész hivatali ideje alatt kétszer vagy háromszor használta.⁵¹ Azért viszont haragudott, hogy felesége egy ideig a másodosztályon utazott továbbra is.

1914-ben megválasztották a Munkapárt színeiben Kassa képviselőjéül. Ugyanabban az évben Berzeviczy Gergely a *Budapesti Szemle* hasábjain nyílt levelet intézett Vargha Gyulához, hogy a *Himnusz* első versszakához írjon egy énekelhető másodikát, a m az azonban, nyomtatásban végül nem jelent meg.

*Isten áldd meg a királyt,
Országunk királyát,
Fény dicsőség fonja át
Ősi koronáját,
Törje össze a csatán
Minden ellenségét,
S hozzon hősi harc után
Diadalmas békét.*⁵²

Hivatali és közéleti tevékenysége rengeteg idejét és energiáját felemésztette – főként azért mert minden pozíciójának maximálisan meg akart felelni. A szorosan vett hivatali munka mellett foglalkozott tudományos munkával, mint statisztikus rendes tagja volt a Tudományos Akadémiának 1907-től. A Kisfaludy Társaság másodelnöke volt és tevékenyen részt vett több társaság munkájában is. Különböző bizottságokba is beválasztották, így például a rákkutató bizottságba is, ahol ő volt az egyedüli, aki nem orvosként vett részt a munkában: a meghívást azért kapta, mert rákstatisztikával is foglalkozott.

⁴⁹ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1899-től. 39.

⁵⁰ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1914. 175.

⁵¹ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1914. márciustól. 1.

⁵² Vargha Zoltán ua. 1914. 14.

Szorongásain, amelyet egy-egy hivatalos közszereplés okozott, felesége próbálta mindig átsegíteni. Egy alkalommal például, amikor a nemzetközi demográfiai kongresszuson német nyelv előadást kellett tartania, Póla – akinek nem jelentett problémát a német nyelv – így bátorította férjét: „*Nem kell azt olyan nagyon komolyan venni, inkább a mulatságos oldaláról fogni fel. Egy kis változatosságot hoz egyhangú életedbe, egy kicsit szórakozol, németül diskurálsz, ennyi az egész. Valahogy csak még a fejed se fájduljon meg tőle*”.⁵³

Szigorú napirend szerint élt Fontosnak tartotta az időbeosztást, a rendszereséget, kiszámíthatóságot, családját mindig tájékoztatta arról, hogyan töltötte napjait akár a hétköznapiak, akár egy-egy utazása során. „*Reggel 5 1/2 órákor kelek, felöltözve, kinyitok minden ablakot s kivonulok az előszobába, ott dolgozom, közben reggelizve s az újságot átfutva, 9 óráig, ekkor a hivatalba megyek., innen ebédelni, honnan, 3 óra felé jutok haza, megint munkához ülök, dolgozom este 7-ig, ekkor ismét általában ablaknyitás következik s séta a várkertben 8 1/2 óráig, ekkor uzsonna, vacsora s 9-kor lefekszem, ez a napi életrendem, mely azt hiszem egészen célszerű s melytől nem is akarok eltérni.*”⁵⁴

Vargha Gyula egészségi állapotával különösen sokat foglalkozott, minden évben valamilyen új kúrába kezdett. A rendszeres séta mellett, kipróbálta a Kneipp-kúrát, a svéd tornát, a masszázst. „*Egészségem hála Istennek jó, a nagy meleg bár elég kellemetlen, de meglehetősen eltöm s ezt részben annak tulajdonítom, hogy minden áldott este tornázom otthon részint vasakkal, részint különféle testmozdulatokkal, amiket egy német képes folyóiratban valami német doktor ajánlott a szobában ülő közönségnek.*”⁵⁵ Az állandó megfeszített szellemi munka miatt érezte szükségét annak, hogy rendszeresen végezzen valamilyen testedzést. „*Nem is képzeled vénségemre mire adtam rá a fejemet. Hétfőtől kezdve úszni tanulok, Dezső biztatására, ki szintén most került kötélre. Bizony komikus látvány lesz, a mint a kötélén rugdalózunk, mint a horogra került békák. ...én főleg azért szántam rá magamat, mert Hegedűs különben is fűrdőt preskribált s én eddig rendeletének nem igen feleltem meg, pedig ha az ember ki akar gyógyulni, komolyan kell hozzálátni.*”⁵⁶

Mivel gyomrával rendszeresen betegeskedett, különösen odafigyelt az étkezésre és próbálta különféle gyógyvíz kúrákkal rendben tartani egészségét.

Sikeres hivatali előmenetele és közéletben betöltött szerepe ellenére, Vargha Gyula elsősorban költő szeretett volna lenni. Ez az álma teljes egészében csak nyugdíjaztatása után valósulhatott meg, nem véletlen, hogy legtermékenyebb művészi korszaka is erre az időszakra tehető. 1924-ben írta: „*Statisztikus többé nem vagyok. Két lélek élt bennem sokáig, a statisztikus és a költő. Az utóbbi több mint négy évtizeden keresztül rabszolgaságban tartotta az utóbbit. De végre a költő lerázta a statisztikust már, s ő lett korlátlan úrrá.*”⁵⁷ Máshol úgy nyilatkozott, hogy a statisztika iránti érdeklődését nemzete sorsán való szakadatlan aggodás ébresztette fel. Addig egyformán megpróbált mind irodalmi tevékenységének – fordított is, kritikákat is írt rendszeresen –, mind a hivatali követelményeknek eleget tenni, amelyet rövid politikai pályafutás egészített ki. Felesége mindig arra biztatta, hogy írjon többet, akár hagyja ott a Statisztikai Hivatalt, Vargha Gyula azonban, mint felelősségteljes családfő, pontosan tisztában volt vele, hogy megélhetésüket csak hivatali előmenetelével biztosíthatja. Ebben álláspontja teljesen megegyezett apósáéval,

⁵³ Szász Póla levele Vargha Gyulához (Káva, 1894. aug. 29.) R.L. C/ 97 15.d.

⁵⁴ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1887. júl. 10.) R.L. C/ 97 8.d.

⁵⁵ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1888. aug. 1.) R.L. C/ 97 8.d.

⁵⁶ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1886. júl. 23.) R.L. C/ 97 8.d.

⁵⁷ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1924. 83.b.

Szász Károlyéval, aki szintén állami hivatalnok, majd püspöki hivatala mellett „áldozott” az irodalomnak. Egyikük sem választotta a bizonytalan „m vészéle-
tet”, „alkotópályát”. „... *taposom az egyhangú taposó malmot, melynek neve hivatalos napi foglalkozás, öröm nincs benne, haszon se sok, de legalább, ha sz ken is, megadja a mindennapi kenyeret, és ha az lelkem szent egy gy ségében nem ismerne egyéb imádságot a „Miatyánk-nál” tökéletesen elég is lenne. Szép az a szilárd keresztyéni bizalom, mely csak a mával törődik a holnapot pedig bízza a gondviselésre, hány álmatlan éjszakától és gond-
telt naptól menti meg az embert, de nekem már nincs ilyen erős hitem. A mával a minden-
napi száraz kenyér mellett is meg tudnék elégedni, de a holnap, de a jövő! Ez a mi nem hágy nyugodni, ez társa magányomnak, gyötör, kínoz, menekülnék tőle, de nem tudok s lelkem úgy meghajlik alatta, mint a zivatartól földre fektetett gabona.*”⁵⁸

„*Itthon vergődöm a statisztikával s gondolkozom holmi epikai dolgokról, mind a kettő nagyon nyomja a lelkemet, úgy képzeld őket mint két nagy czirnos kandúrt, melyek közül egyik a mellemen ül, a másik pedig itt mellettem morog rá, majd neki ugrik, lekergeti amaszt, s ő ül a helyébe s ez így megy folyamatosan felváltva, de egyik mindig a mellemen ül. Talán azért nem megy egyikben sem a dolog, vagy legalább is nem megy úgy, mint ahogy kellene, mert a vasúti statisztikával mégis csak haladgatok.*”⁵⁹ „... *azért maradt még rajtam elég sok súlyos kő, mert annyi volna a tennivaló s én alig haladok másban, mint a rongyos statisztikában.*”⁶⁰ Miután nyugdíjba vonult még a szaklapokat is lemondta, többet nem volt hajlandó statisztikával foglalkozni.

A poétaságon kívül volt még egy „szerelme”: a gazdálkodás. Valószínűleg gyermekkor, apja példája is meghatározó volt ebben, aki a jogászságot hagyta ott a vidéki gazdálkodás kedvéért. 1897-ben a család birtokot vett Löbön, elsősorban azért, hogy a gyerekek nyári nyaraltatásának kérdését megoldják. Itt Vargha Gyula végre megvalósíthatta régi álmát, egy saját gazdaságot. Löbön gabonát, szőlőt termesztettek és volt egy tehenészetük is. Aggodalmait sorát ezzel igencsak csak megszorította, ugyanis ettől kezdve állandóan nyugtalanzkodott az eső, a szárazság, és a kártevők miatt. „*Elemi erővel vetette be magát a gazdálkodásba, végig szaladván egy nap többször is a határt. Gyönyörködött teheneiben, melyeket akáclevéllel etetett s fülök tövét vakargatta, disznaiban, melyeknek parajt szaggatott, tyúkjában, melyeket ocsúval, meggyel, zöldbogárral etetett. ... Kijárt a szőlőbe, ahol minden tőkét ismert, s azonnal rácsapott, ha akár gombabetegséget, akár patát sejtett. .. Patáért félméternyire is leásott pusztá kézzel s szedte ki a cserebogárlácát a szőlő vagy gyümölcsfa alól.*”⁶¹ A gazdaságban nemcsak régi tapasztalataira hagyatkozott, hanem szakkönyveket olvasott, mindenről pontos feljegyzést, statisztikát készített, kikérte szakemberek véleményét. Ha egy új kártevőt vagy betegséget fedezett föl a növényeken, rögtön bevitte jó ismerősehez a Rovartani Állomás igazgatójához – Jablonovsky Józsefhez –, hogy megtudja mi támadta meg féltett növényeit és mivel védekezhet ezek ellen. Mivel ideje nagy részét Pesten kellett töltenie, különféle funkcióinak megfelelően, családjának kellett helyt állnia Löbön. „... *ha lelkem sugallatára hallgatnék, s nem kellene hordoznom a kötelesség ciliciumát, egészen búcsút vennék a nyilvános élettől s Löbre vonulva tölteném el életem hátralevő részét. Lehet, hogy aggódva, töprengve, de az is*

⁵⁸ Vargha Gyula levele szüleihez (Budapest, szept. 11.) R.L. C/ 97.

⁵⁹ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1884. aug. 13.) R.L. C/ 97 8.d.

⁶⁰ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1888. júl. 6.) R.L. C/ 97 8.d.

⁶¹ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1897-től. 5.

lehet, hogy lelki békességben” – írta 1902-ben.⁶² Felesége és főként Zoltán fia vezette távollétében a gazdaságot, és számolt be mindenről rendkívül aprólékosan leveleiben. Vargha Gyula pedig Pesten szorongott: „Milyen boldog napokat tölthetnénk, ha menekülni tudnánk az aggodalmaktól, melyek, mint este a szunyograj, folyvást fülembe dudálják kellemetlen nótájukat.”⁶³ Nagyon szerette volna, ha valamelyik fia folytatja az apai hagyományt, de egyiküket sem érdekelte a gazdálkodás. Feleségének szóló leveleiben gyakran ejtett szót arról is, hogy a gyerekeknek milyen munkákat adjon: „A gyermekek menjenek ki bogárvadászatra [a szőlőbe]. Ha már valami hasznos foglalkozást nem találnak legalább a parajt gyomlálhatnak s a kertben a kis fák kerületét kicsit megkapálghatnák... a vadgesztenyefákat... jól meg is locsolhatnák. Olyan közel vannak a kúthoz, hogy igazán játék odavinni egy kanna vizet.”⁶⁴ Zoltán fia házasságkötéséig lelkiismeretesen teljesítette apja megbízatásait, de nem érzett különösebb kedvet a gazdálkodáshoz. Vargha Gyula megpróbálta egészen partnerként kezelni Zoltánt, megosztotta Lőb minden gondját-baját, örömét fiával, de ez sem hatott. A tinédzser fiúnak, aki – mint említettem – Cilliben töltött hosszabb időt a német nyelvben való jártasság mélyítése okán, rendszeresen kapott apjától részletes beszámolót, statisztikát a gazdálkodás menetéről. A gazdálkodást Szász Póla sem szerette különösebben, s főként az első időben hangot is adott ennek. „Gazdálkodási hajlamok bizony egyik gyermekünkben sincsenek, valamint bennem sem, de hát azt hiszem, nem is igen fognak nagykorukban sem gazdálkodással foglalkozni. Ha pedig, más lesz a munkakörük, úgy csak abban állják meg a helyüket, nem olyan nagy baj, ha ehhez nincs passziójuk. Magam is ügyetlennek és idegennek érzem magamat ezen a téren, hogy szinte olyan furcsa, hogy veled folytatott levelezésem is csupán a gazdasági dolgokra vonatkozó kérdésekből és feleletekből áll, mintha egyébről nem is volna érdemes beszélni a világon”⁶⁵ Nyugdíjaztatása után, 1918 őszén Vargha Gyula végleg leköltözött Löbre, ahol aztán két kedves tevékenységével tölthette utolsó éveit. Erre az időre már Póla is beleszokott a falusi életbe. Öreg korukban idejük egy jó részét kitöltötte a gazdálkodás, és a nagyszámú unokahad. Majdnem 600 holdon gazdálkodnak.

A gazdálkodáson belül a tyúktartás jelentette számukra a legnagyobb örömet. Minden tyúkot elneveztek, sőt volt olyan is, amelyik két nevet kapott: egy mindennapit és egy Shakespeare-től kölcsönzöttet.⁶⁶ 1928-ból fennmaradt a statisztika az évi tojáshozamról, amelyet Vargha Gyula küldött egy levélben feleségének: „Fáni 123 tojással, 100-at tojt a Póli, Klára, Bellus, Lóta, 90-et: Tini, Gili, Gilda, Guszta, Gyöngyi, Stanci, Lenci, Lenke, Nusi. 80-at: Mancsi, Tudi, Iza, Mimi, Ica, Gréti, Pepi, Hilda, Pörke, ... és így folytatódik a sor. A végén a keveset tojókka kapcsolatban megjegyzi: „No de az év végéig ezek is pótolhatják s ha hátul maradnak, akkor is nagy érdemük, hogy jó költők és kit nő csirkevezetők. Kár volna őket levágni.”⁶⁷

Emellett idős korukban mindketten aktív szellemi munkát folytattak, Póla az egyházban, Vargha Gyula pedig a „poétaságban” ezenkívül a Kisfaludy Társaságban és az Akadémián.

Mind az ország, mind egyháza közügyei rendkívüli módon foglalkoztatták főhősünket. Verseiben is, leveleiben is rendszeresen hangot adott annak a félelmének, hogy nemzete a vesztébe rohan. 1919-ben írta lányának a következő sorokat:

⁶² Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1902. 1902. aug. 25-i levél.

⁶³ Vargha Gyula levele Szász Pólához (Budapest, 1897. júl. 13.) R.L. C/ 97 8.d.

⁶⁴ Szász Póla levele Vargha Gyulához (Löb, 1906. júl. 3.) R.L. C/ 97 15.d.

⁶⁵ Szász Póla levele Vargha Gyulához (Löb, 1902. aug. 12.) R.L. C/ 97 15.d.

⁶⁶ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1922. 50.

⁶⁷ Vargha Gyula levele Szász Pólához 1928. júl. 1., R.L. C/ 97 8.d.

„Szomorú idők ezek, s nem tudja az ember, mit hoz a holnap. Én reménytelenül nézem a jövőt, félek, hogy ez a szerencsétlen nemzet, melyet nemcsak a sors üldöz, hanem saját b ne is, meghal, még pedig a feltámadás reménye nélkül. Én a minden földi dolgok mulandóságában és hiábavalóságában keresek megnyugvást, édesanyád a Krisztusban.”⁶⁸

Sajátos szempontból foglalt állást a női választójoggal kapcsolatban is, emiatt a lapok nagy részében súlyos támadás érte. A női választójog kérdése 1918-ban került a parlament elé, Vargha Gyula ellene szavazott. A választójogi bizottságban elmondta ezzel kapcsolatos véleményét, amelyre a *Nő* című feminista lap újságírója is hivatkozott: „Senki sem nagyobb tisztelője a nőknek, mint ő, de nem tartja alkalmasnak a mai forrongó időt, mely sok salakot vet fel, hogy most bocsássuk be a képviselőválasztási küzdelmekbe a nőket és leszállítsuk őket arról a pidesztálról, melyen állanak. Képtelenség azt hinni, hogy a férfi-képviselők nem hordják épp úgy szívükön a nők érdekeit, mint a férfiakét.”⁶⁹ A támadásokkal kapcsolatban több gúnyverse is született, például Székeli Ferencről,⁷⁰ aki a radikális választójog mellett kardoskodott:

*Bölcseknek ő sohse volt a bakja,
Ma meg végképp üres a kobakja,
Nincsen abban csak egy kevés tökmag,
Neki immár a magyar érdek bikkmak*”⁷¹

A református egyház életében sokáig ténylegesen nem vállalt funkciót, bár – főként felesége, majd fia révén – minden eseményben részt vett vagy állást foglalt. 1905-ben például a budapesti papválasztáskor a két jelölt: Szabó Aladár és Molnár Hugó közül a család az előbbit támogatta. Vargha Gyula, mint választási bizottsági tag vett részt a szavazáson, ekkor írta a következő verset:

*Ev. Ref. malmunk vitorlája be ócska,
Hej, ráferne egy szabó, vagy szabócska,
Úgy de bizony, egykét gyöngye szabónál, Malom körül többet ér egy jó molnár.*⁷²

1917-ben választották egyházkerületi világi tanácsbíróvá. Ezt a pozíciót is elsősorban azért vállalta el, mert hitt abban, hogy Ravasz László püspöksége jótékony hatással lesz a református egyház megújulására. Bár családtagjai közül sokan egész életüket a belmisszióknak szentelték, Vargha Gyula nem tudott ezzel igazán azonosulni, csak annyiban szegődött hívévé, amennyiben úgy látta, hogy minden erkölcsi megújulás használ nemzetének. Az „elvakult” vallásosságot és az egyesületekben zajló ellenségeskedést rosszállóan szemlélte. Felesége hatására azonban egyre inkább bibliolvasóvá vált. 1905-ben, amikor Londonba utazott egy konferenciára, felesége meghagyta, hogy útközben olvassga a Bibliát. Levelében beszámolt arról, hogy kis bibliáját először a hajón vette elő s olvasott belőle hangosan, hogy kollégája is, aki vele utazott, hallja, „*ki azonban, úgy hiszem, olyan*

⁶⁸ Vargha Gyula levele Vargha Ilonkának, 1919. febr. vége. Idézi Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1919. 2.

⁶⁹ N. N., 1918. 19.

⁷⁰ A Khuen-Héderváry, majd a Lukács kormány igazságügyminisztere.

⁷¹ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1918. 69.

⁷² Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1905. 30.

hívó sincs, mint én."⁷³ Útközben rendszeresen olvasgatta a Bibliát, Jakab levelei jobban tetszettek neki Pálénál (Paris, 1905. aug.8.)⁷⁴ A belmissziótól azonban mindvégig megtartotta elhatárolódását. *Megrovás* című versében írta:

„Sokszor megrója feleségem
Hiúságom és profán fecsegésem,
Ő szóban szigorú, elvben bátor,
Mint egy puritán prédikátor.” (1924. júl. 4.)⁷⁵

Költészetében Arany János és Gyulai Pál voltak a példaképei. Apósával, Szász Károllyal egy volt irodalmi ízlésük, jól tudtak együtt dolgozni. Együtt adtak ki például két gyerekeknek szóló verseskötetet. Ugyanazokban a lapokban publikáltak: elsősorban a *Budapesti Szemlében*, a *Vasárnapi Újságban*. Mindketten fordítottak klasszikusokat, így Vargha Gyula Goethét, Schillert. Amikor családja vidéken volt, sok időt töltöttek együtt apósával, például ilyenkor rendszeresen együtt vacsoráztak.

A családban rendszeres program volt a felolvasás, amikor mindenki elmondhatta véleményét az újdonsült alkotásról. Szász Pólának mind apja, mind férje megmutatta költeményeit és kikérte véleményét. Vargha Gyula később Tamás fiának, illetve bölcsészszakot végzett nagyobbik lányának, Ilonkának mutatta meg vagy küldte el verseit és várta tőlük a kritikát. Mindketten lelkiismeretesen eleget tettek ennek az elvárásnak, részletesen elemezve az új műveket. Vargha Gyula a modern irányzatokat, a *Nyugatot* rendkívül élesen támadta és kritizálta, élete utolsó éveiben harcosan emelte fel szavát az újító törekvésekkel szemben.

1918-ban Hatvany Lajos *Esztenő* címmel szépirodalmi lapot indított, melynek munkatársául Vargha Gyulát is felkérte. Az első számba el is küldte egyik versét, de a kapcsolat hamarosan megszakadt. Ennek okát egy levelében közli. „Nagyon hálás vagyok rólam való jó véleményedért. Az öregek és fiatalok közeledését én is nagyon óhajtom.”⁷⁶ Közös célt szolgálunk, miért állnánk egymással szemben ellenségek gyanánt. A megértést kerestem mindig ... Megvallom, az „Esztenő” első számában két dolog kellemtelenül érintett. Az egyik éppen a Te cikked Berzeviczyről. Berzeviczy, aki maga a megtestesült kötelességtudás és lelkiismeret, pontosság, annyi értékes tulajdonság van, hogy akár tartja valaki jeles írónak, akár sem, tisztelettel kell meghajolni mindenestre kiváló egyénisége előtt. Engem gyermekkori barátság is fűz hozzá, s fájdalmasan esik, hogy bár ártatlanul, az a látszata van, mintha nekem is bizonyos közösségem volna a támadással. A másik dolog talán kicsinyesnek tűnik fel előttem, de mégis megemlítem. Versem közvetlenül Babits verse mögé került. Én nem akarok semmit levonni Babits érdeméből, de ez olyanforma, mintha egy tisztas öreg vendéget asztal mellett fiatal fiam után ültetnének. Ezt csak az olyan vendéggel szoktuk megtenni, akiről gondolkozunk, hogy csakugyan az asztalhoz ültessük-e vagy a konyhában terítsünk neki.”⁷⁷

1922-ben Klebelsberg Kunó felajánlotta Vargha Gyulának a kultuszminisztériumi államtitkárságot, ezt azonban Vargha Gyula nem fogadta el. Egy levélfogalmazványban Klebelsberg kérése mégis leírta elképzeléseit „*irodalmunk életkérdéseiről*”. Két dolgot tartott ebben a kérdésben elsődlegesen fontosnak: a folyóiratkiadást,

⁷³ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1905. 38.

⁷⁴ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1905. 43.

⁷⁵ Vargha Zoltán: Szász Póla V. / A 18. Kézirat. Magántulajdon.

⁷⁶ Hatvany célkitűzése: „az ún. régi és ún. új irodalom közti mesterségesen táplált félreértéseket szétoszlatni.” Vargha Gyulához írt levele, 1918. jan. 19. Idézi: Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1918.

⁷⁷ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1918. 70.b.

amely publikációs lehetőséget jelenthetett a költők számára, és ami még lényegesebb, a megjelenő kritikák segítségével közízlésformáló szerepet tölthettek be. Úgy gondolta ez lehetne az eszköze annak, hogy „*silányság az értéken felülkerekedjék*”. Egy ilyen kritikai és szépirodalmi folyóiratnak kellett volna ellensúlyozni a Nyugat hatását Vargha Gyula szerint, amelyet ő igen veszélyesnek ítélt. Emellett a „nagy költők” kiadását, antológiák megjelentetését is szükségesnek tartotta, illetve fordításokat az idegen nemzetek költőitől. Olvasva ezt a tervezetet úgy tűnik Vargha Gyula elképzelései a reformkori irodalmi eszméket idézik azzal a különbséggel, hogy véleménye szerint ebben a korszakban két égető probléma várt megoldásra: a modern irodalom romboló hatásának megfékezése s a kisebbségi létben élő magyarság kultúrájának megőrzése. „*A magyar közönség lelkét művelni, emelni, nemesíteni, s nem engedni, hogy az elszakadt részekben a szent tisztelet kialudjék, alig ismerek ennél nagyobb, nemzetmentőbb feladatot.*”⁷⁸ Klebelsberggről – aki több fontos kérdésben kikérte Vargha Gyula véleményét, s akinek akadémiai tiszteletbeli taggá való választásában Vargha Gyulának elévülhetetlen érdemei voltak – írta a következő sorokat:

„*Neked csupán csak eszköz voltam,
Jól tudtam én, de sohse panaszkodtam,
Hazánk jövőjén dolgozál serényen,
Íly célra lenni eszköznek se szégyen.*”⁷⁹ (1921. ápr. 11.)

Vargha Gyula mint már említettem a modern művészetet veszélyesnek, nemzetromboló hatásúnak tartotta. A „KÜT” művészek műcsarnokbeli tárlatáról például az volt a véleménye, hogy az merénylet a jóízlés ellen.

„*Ezek után már nem lehet vitás,
Hogy mi a progresszivitás:
Hazugsággal jól lebakolva,
A legsimább út a pokolba.*” (Hamv. 398–399)

Kéziratban még hozzátette:
„*Furcsa tempó a tiétek,
Benne bizony elhagyjátok
Csupán annyi ráció van,
Mint az önkaszcitrációban.*”⁸⁰

Makkai Sándor könyvének – *A magyar fa sorsa* – megjelenésekor, valószínűleg a Kisfaludy Társaság 1927-es májusi ülésén mondta el nyilvánosan véleményét Adyról és a modern irodalomról: „... Sokáig haboztam, szóljak – e a nyilvánosság előtt Makkai új könyvéről. Nem tehettem ezt anélkül, hogy Ady költészetéről is ne mondjak ítéletet. Ez két szempontból is feszélyez. Halott emléké bántani nehezemre esik, s aztán meg annak a gyanúnak teszem ki magamat, hogy sokan azt mondják: az irigység szól belőlem. Ha mégis szót emelek, kötelességből teszem, boldogtalan nemzetünknek nagy érdeke, hogy a destruktív irodalom ne mérgezze tovább a lelkeket. Makkai kijelenti, hogy az emberi élet teljességét költő még soha úgy ki nem fejezte, mint Ady Endre. Ady költészete hűtőkre életemnek. Ezt a szerencsétlen életet ... tulajdon szerető testvérének vallomásaiból ismerjük, s

⁷⁸ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1922. 49.

⁷⁹ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1922. 48.

⁸⁰ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1926. 7.

erkölcsileg elesettebb életet alig képzelhetünk ennél. A dy, igaz kiélte az emberi életet, de annak csak egyik felét, a sötét, b nös, kárhozatos részt. Makkai kijelentése – kimondom kálvinista őszinteséggel – az erkölcsi felfogásnak megdöbbentő fogyatkozásáról tanúskodik, ha csak a b nőkben látja az emberi élet teljességét.”⁸¹

A Kisfaludy Társaságban 1928-ban megürült költői helyre, Babitsot és Gyallay Domokost jelölték Vargha Gyula felháborodott Babits jelölésén, ugyanis költészetét ateistának s ezért veszélyesnek tartotta. Voinovichnak írta ezzel kapcsolatban: „Hozzáfogtam Babits verseinek olvasásához, hogy ne tájékozatlanul, vagy elfogultan sz rjem le meggyőződésemet....Babits romboló tehetség, még az ízlés terén is újabb nyakatekert, szabadverseivel; míg Gyallay nagy és nehéz építő munkát folytat az erdélyi letípot magyarság körében. Nem csak szigorú erkölcsi alapon álló kit nő, tősgyökeres, magyar író, hanem 20-ezer példányban megjelenő lapnak⁸² szerkesztője.”⁸³ Ebben a kérdésben Ravasszal is ellentétbe került, aki pártolta Babits megválasztását, ez az ellentét majdnem kenyértörésre vitte kettejük kapcsolatát. Le akart mondani egyházkerületi tanácsbírói funkciójáról, a *Protestáns Szemle* nyugatiaskodó iránya miatt a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányi tagságáról és a Kisfaludy Társaság másodelnökségéről. Végül Babits jelöltségének visszavonása után megmaradt másodelnöknek. Egyházi funkcióiról sem mondott le, mivel Ravasz Lászlót, a püspököt nem akarta a nyilvánosság előtt „kipécézni”. De a csalódottság érzése Ravasszal szemben megmaradt.

Úgy érezte, hogy az új irány olyannyira eluralkodott, hogy már azok sem veszik észre annak veszélyes voltát, akikről addig úgy gondolkodott, hogy irodalmi ízlésük, és irodalomról vallott nézeteik egyeznek az övével. „Mi... végképp elvesztettük a harcot. Olyan organumunk sincs már, ahol megszólalhatnánk s felvilágosíthatnók a nagy közönséget, hogy nyissa ki a szemét, ne higgyen vakon a sok vakmerő hazugságnak, mellyel port hintenek szemébe ezek az újkori bölcsek... Tormay Cecile, ki oly hősi küzdelmet folytat a politikai bolsevizmus ellen, az irodalmi bolsevizmust nem látja annak, ami, gyönyörködik benne, s a Napkelet belső munkatársai között inkarnatus nyugatosok ülnek (Rédey Tivadar, Dóczy Jenő, stb).”⁸⁴

Ars poeticájáról és a két irányzat közötti alapvető különbségről egy előadásában így beszélt: „A valódi költészet nem üres szórakoztató eszköz... hivatva van, hogy formálja a lelkeket... közelebb vigye Istenhez... s ne engedje kialudni a hazaszeretete szent tüzét. A múltban Vörösmarty, Petőfi, Arany és Tompa... öntött hitet, reményt az elcsüggedett szívekbe. Ma is ez volna szerepe a költészetnek nemzeti szerencsétlenségünk végtelenül komoly napjaiban. Kozma, Bárd, Szabolcska értékei a magyar költészetnek. A közönségben van a hiba. A század fordulóján a nyugatosok félig intellectual, félig nihilista szellem indította meg a bomlást, mely a bolsevizmusban ülte és üli vad orgiáit. Idegen import volt ez az irányzat, távol a magyar néplelektől. Benne homályos symbolumok, mesterkélt erőltettség, képtelen képek s durva érzékiség. A magyar szereti a világosságot, a nyugatosok viszont a homályt, a magyar szemérmes, a dekadens költők pedig az utca sarában fetrengenek.”⁸⁵

1926-ban, a *Hamvadó tüzek* című kötetének kiadására várva Tamás fiához írott levelében leszögezte, hogy annak az irodalmi hagyománynak, illetve értékrend-

⁸¹ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1927. 30b.

⁸² A *Páztort* z cím lapról van szó.

⁸³ Vargha Gyula levele Voinovichnak. Idézi: Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1928. 94.

⁸⁴ Vargha Gyula levele Mészöly Gedeonhoz, 1927. jan. 13. Idézi: Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1927. 31.

⁸⁵ Vargha Zoltán: Vargha Gyula életrajza. é.n. Kézirat. R. L. C/ 97. 13-14. d. 1924. 89b. Egy előadás kéziratából idézi.

nek, amelyet ő magának vallott nem maradt közönsége, nem maradtak hívei. „Olyan költőt, kit a nagyközönség is magának vall, az Akadémia nem csinál belőlem. Sor-som az elfeledtetés, de hát a költői hírnév is csak vanitatum vanitas.”⁸⁶

Ha a Vargha Gyula életének itt felidézett jelenetét elemezzük, egy olyan ember képe rajzolódik ki, akinek személyes identitása több pilléren nyugodott. Egyrészt felfedezhető az a nemesi, birtokosi szemlélet, amely apját is jellemezte, ennek köszönhetően törekedett arra, hogy saját gazdaságot hozzon létre Lőbön, s azt minden igyekezetével legalább annyira jól m ködtesse, hogy családja ellátását biztosíthassa. Gondolkodását erősen meghatározta, hogy nemzete jövőjét a Monarchiában képzelte el, Széchenyi, Deák hívének vallotta magát, majd teljes elkötelezettséggel Tisza István politikája mellett állt. Bár nem szívesen, de hajlandó volt különféle közfunkciókat elvállalni hazája iránt érzett kötelességtudatból. Mindennapjait „tisztos” polgárként élte, aki lelkiismeretesen, hihetetlen munkabírással végezte mind hivatali feladatait, mind közéleti tevékenységét. A pontosság, megbízhatóság, kiszámíthatóság voltak életének alapelvei. Emellett családfői, családapai szerepének is megpróbált a legmesszebbmenőkig megfelelni. Gondos nevelést, magas szint iskoláztatást, anyagi és egzisztenciális biztonságot igyekezett biztosítani minden gyermekének. Élete végéig támogatta őket anyagilag, kapcsolatai révén pedig elősegítette mind gyermekei, mind vejei számára a hivatali előmenetelt, amelyet ő is rendkívül fontosnak tartott saját életpályája során. Mindezt úgy tehette meg, hogy minden aggodalma, félelme, bizonytalansága mellett is egzisztenciálisan kiszámíthatónak látta maga körül a világot, tervezhetőnek az életet és maga is e szerint élt. Identitásának harmadik pillérét a költői szerep jelentette. Hagyományos, a romantikához kötődő váteszszerpet tulajdonított magának, mindamellett, hogy a költészetet is ugyanazzal a munkamorállal végezte, mint egyéb tevékenységeit. Bár ismerte képességeinek korlátait, mégis ezt választotta volna hivatásul, ha megengedhette volna magának, hogy kilépjen az általa és társadalmi környezete által elvárt megbízható családfenntartói, „hasznos polgár” szerepkörből.

A 20. század elejének újtó törekvéseit elutasította, és élete utolsó éveiben vállalt irodalmi m ködését maga sem tekintette sikeresnek, úgy érezte, hogy értékrendje, konzervativizmusa, világlátása, aggodalma nemzetéért, egyházáért egyre inkább elszigeteli, néha még a hozzá hasonlóktól is.

Felhasznált irodalom és rövidítések

RL Ráday Levéltár
RL C/ 97 görzsönyi Vargha család iratai

N. N.

1918 A nők választójoga a bizottság tárgyalásaiban. In: *A Nő*, 5. (1918) 2. sz. 19.

VARGHA

1927 VARGHA Gyula: Vargha János. In: *Pesti Hírlap*, 50. (1927) 35.

⁸⁶ Vargha Gyula levele Vargha Tamásnak. (1926. dec. 12.) Magántulajdon.

Sikeres amerikai bevándorlókarrierék

Két papi arcél – Eördögh Elemér és Csernitzky István

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBA érkező bevándorlók törekedtek arra, hogy létrehozzák saját intézményeiket, szervezeteiket, lapjaikat, melyek érzelmi és anyagi támaszt jelentettek az idegen környezetben. A 19. század végén, a 20. század első felében az amerikai katolikus egyházszervezet lehetővé tette, hogy bizonyos feltételek mellett a főleg Kelet- és Dél-Európából származó ún. új bevándorlók saját egyházközségeket alapítsanak, ahol használhatták anyanyelvüket, és gyakorolhatták liturgikus hagyományaikat. A nemzetiségi plébániák a már létező területi egyházközségektől függetlenül működtek, s nagyrészt az adott etnikumhoz tartozó papok vezetése alatt álltak.

1892 és 1938 között mintegy 66 római rítusú katolikus magyar templom alakult, zömük az ország északkeleti és középnyugati vidékein, New Jersey, New York, Connecticut, Pennsylvania, Ohio, Indiana és Michigan államok területén. Ebben az időszakban az itt szolgálatot teljesítő papok leg többje Magyarországról érkezett, a másodgenerációs hivatások csak a korszak második felében váltak számottevővé. Milyen egyházmegyékből jöttek a lelkészek? Bár a rendelkezésre álló adatok az I. világháború előtti időszakról hiányosak, annyi megállapítható, hogy a kassai püspökségből, melynek területe az amerikai kivándorlás egyik fő góciának számított, jóval többen érkeztek, mint máshonnan. A háború után némi módosulás figyelhető meg: a fő kibocsátó az esztergomi egyházmegye lesz, a kikerkező világi papok mintegy negyedét Esztergom adta. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy ebben a korszakban a lelkipásztor iránti amerikai kérések sokszor a primási hivatalba futottak be, és a főpásztorok először saját egyházmegyéjükben néztek körül; másrészt pedig azzal, hogy bár a trianoni békeszerződés következtében Esztergom elvesztette plébániáinak 80, híveinek és papjainak 50 százalékát, még mindig itt működött a legtöbb pap. (1930-ban 413 fő, míg a több hívőt ellátó egri és váci egyházmegyéikben csak 361, illetve 354 fő.)¹ Az esztergomin kívül sokan jöttek még szombathelyi egyházmegyéiből, de a többi püspökség is küldött lelkészeket az Egyesült Államokba.

Izgalmas kérdés, hogy vajon mi készítette a lelkipásztorokat arra, hogy amerikai szolgálatra jelentkezzenek. Az egyházmegyei levéltárakban őrzött kivándorlási kérelmek alapján Amerika legnagyobb vonzereje a papok számára is a jobb pénzkereseti lehetőség volt. Az ottani lelkészi fizetések ugyanis – az átlagos amerikai bérszínvonalhoz hasonlóan – magasabbak voltak a hazainál, és így nagyobb lehetőség nyílt a családtagok támogatására, vagy éppen a felhalmozott adósság törlesztésére. Ezen kívül a jelentkezők gyakran említették a kíváncsiságot, a vágyat, hogy világot lássanak, és hogy angoltudásukat tökéletesítsék. Figyelemreméltó, hogy a paraszti kivándorlókhoz hasonlóan a papság esetében is sokszor

¹ BALOGH–GERGELY, 1996. 192.

kiemutatható a kiutazásnál a családi szálak és az ismerősi kapcsolati háló szerepe, sokan az Amerikában élő rokonok, pap kollégák hívására indultak az Újvilágba. A „push” (taszító) tényezők közül a magyarországi érvényesülési lehetőségek beszűkülését, illetve ennek szubjektív érzetét kell kiemelni, mely mögött nagyrészt személyes okok húzódtak meg. Voltak, akik konfliktusba kerültek egyházi előljáróikkal (plébánosukkal, esperesükkel), vagy úgy érezték, itthon nem értékelik eléggé munkájukat. Néhányuknak fegyelmi vétség miatt vált tarthatatlanná a helyzete Magyarországon, míg másokat a háború után a világi hatóságok utasítottak ki az elcsatolt területekről.

Az első világháború előtti évtizedekben meglehetősen nagy volt a fluktuáció, a kikerülő lelkészek mintegy negyede pár hónap, pár év után hazatért Magyarországra. Később a visszavándorlás aránya csökkent, a kikerülő lelkészek 85 százaléka haláláig az Egyesült Államokban szolgált. A végleges letelepedés részben a sikeres beilleszkedéssel függött össze. De milyen tényezők járultak hozzá egy amerikai papi karrier sikeréhez? A kérdés megválaszolásához ismerkedjünk meg Eördögh Elemér és Csernitzky István, a két világháború közötti korszak legkiemelkedőbb papi vezetőinek életútjával.

Eördögh Elemér

Amikor 1911-ben Eördögh Elemér elhagyta Magyarországot, és átszelte az óceánt, élete fordulópontjához érkezett. Vajon mi játszódott le a 36 éves, közepes termetű, jó megjelenésű pap bensőjében, amikor az óceánjáró fedélzetén állva a végtelen vizet nézte? Tisztában volt azzal, hogy Magyarországon egyházi karrierje véget ért, vissza már nem térhet. Pedig a kezdet ígéretesnek tűnt.

Jómódú középosztálybeli családba született 1875. július 4-én, öt gyermek közül harmadikként. Édesapja, Vilmos pénzügyminisztériumi tisztviselőként dolgozott. Nemesi eredettel büszkélkedhettek: a lászlófalvi Eördögh család őse a 13. században kapott nemességet. Birtokaik Turóc megyében voltak, ahol a századok során többször viseltek hivatalt is.² Eördögh Elemér elemi iskoláit Lócsén végezte, majd Kassán járt gimnáziumba. Az érettségi után a kalocsai szemináriumba került, ahol 1897-ben szentelték pappá – külön engedéllyel, mivel még nem töltötte be 23. életévét. Az ifjú pap egy ideig Pongrácz Vilmos grófnál volt nevelő, majd kisebb bácskai településeken káplánkodott: Miskén, Kishegyesen, Bácsújfalun és Futakon. Ez utóbbi állomáshelyén 1911-ben súlyos fegyelmi vétséggel vádolták meg, melynek nyomán szentszéki per indult ellene.³ Persona non grata lett egyházmegyéjében, és a többi magyarországi egyházmegye kapui is bezárultak előtte. Ezek után döntött úgy, hogy Amerikába megy.

Az Újvilág felé tartva tehát fontos dolgokat kellett átgondolnia. Az otthoni megaláztatások után Amerikában lehetőség nyílt arra, hogy tiszta lappal kezdjen mindent, és ő élni kívánt ezzel. Talpra állását segíthette neveltetése, a nemesi származásra büszke családi hagyomány, mely tartást, ambíciót adott, valamint erőt a továbblépéshez. Ha képletesen akarunk fogalmazni, az óceán hullámai valóban

² NAGY, 1859. 228.

³ KFL I. 1. c Eördögh Elemér.

elmosták előéletét. Kiutazásának valódi oka később nem került említésre, valószínűleg Amerikában sem sokan ismerték.⁴

A hajóút kapcsán még egy érdekességet kell megemlíteni: Eördögh-gel egy hajón vándorolt ki az ifjú joghallgató Tarnóczy Árpád, aki később Clevelandben telepedett le, majd költőként, újságíróként vált ismertté.⁵ Tarnóczy az amerikai magyarság egyik vezetője lett, és később többször dolgoztak együtt a magyar ügyek szervezése közben.

Eördögh Elemér első amerikai állomáshelye a Pennsylvania állambeli Throop volt, ahol a Keresztelő Szent János szlovák templom plébánosa lett, ami nem meglepő, hiszen kiválóan beszélt szlovákul, és korábban Magyarországon, Bácsújfalun is szlovákok között dolgozott. Két éves throopi működése nem múlt el nyomtalanul: plébánossága alatt tovább bővült az egyházközség, és saját temetőt nyitottak.⁶

1913-ban Chicagóba utazott Quigley érsek meghívására, és útja Toledón keresztül vezetett. Toledóban ekkor már 15 éve működött a Szt. István magyar plébánia, ám az utolsó években nagy gondot okozott Joseph Schrembs püspöknek a plébánosi poszt betöltése. Az előző pap, Messerschmidt Géza 1912 tavaszán, alig 4 hónapi szolgálat után hunyt el. Utóda káplánja, Szilágyi Oszkár bencés szerzetes lett, ám őt a következő évben előjárója visszarendelte Magyarországra. Hiába kereste fel Pannonhalmát európai útja során Schrembs, Szilágyi maradását nem tudta kieszközölni. Így amikor nyár végén felkereste őt az átutazóban levő Eördögh Elemér, a püspök felajánlotta neki a megüresedett magyar plébániát. Eördögh igent mondott, és mint később kiderült, ezzel a stabilitás és virágzás időszaka kezdődött meg a Szt. István templom számára. 42 éven át, 1913. szeptember 28-tól egészen haláláig, 1955. április 6-ig volt Eördögh Elemér a toledói plébános.

Legelső feladata az új templom építésének befejezése volt. 1914 augusztusában a püspök felszentelte a 850 férőhelyes új épületet, mely a kora keresztény bazilikaépítészetet, valamint a korai spanyol és olasz reneszánsz elemeit idézte. Rövidesen megépült az új plébániaépület is, majd 1924-re elkészült az egyházközség 2 szintes, 16 tantermes, előadóteremmel is rendelkező iskolaépülete a templom szomszédságában.

Az egyházközség gyarapodása a kívülállók számára is látványos volt. A Birmingham negyed olyan épületekkel gazdagodott, melyek a mai napig meghatározzák látképét. A gyarapodás nemcsak anyagi, hanem lelki szinten is tapasztalható volt. Megélénkült az egyházközségi élet, a már meglévő betegsegélyző egyesület és a Rózsafüzér Társulat mellett újabb csoportok alakultak: önképző kör, kórus, Oltáregylet, Holy Name (Szent Név) Társulat, Young Ladies Sodality (Mária Kongregáció). A bankettek lebonyolítására jött létre a József Asszonyok 100-as Bizottsága, akik süttöttek-főztek, és odaadó munkájukkal jelentősen hozzájárultak az egyházközség anyagi fenntartásához. A plébániának volt saját zenekara, a fiatalok számára pedig Eördögh megalakította a Szent Imre Klubot, melynek baseball csapata több kupát is nyert a környéki bajnokságban.⁷

⁴ Amikor 1929-ben pápai prelátusi kinevezést nyert, az *Amerikai Magyarok Vasárnapja* méltató cikkben mutatta be a kitüntetett addigi életútját. Eszerint politikai okok miatt, az 1910-es választásokon néppárti színekben elszenvedett veresége miatti elkeseredésében döntött a kivándorlás mellett. AMV (1929. december 7.)

⁵ Vasváry E2:2-6.

⁶ CL (2005. szeptember 15.) 12.

⁷ Jubilate, 1924. 173.

A toledói egyike volt a legnagyobb magyar egyházközségeknek. 1913-ban, Eördögh megérkezésekor 2340-en tartoztak a plébániához az egyházmegyei éves jelentés szerint. Egy évtizeddel később már több mint 3200-an voltak. A húszas és harmincas években 3000 és 3600 között mozgott a lélekszám. (Kivételt képeznek az 1933-34-es esztendő, amikor a gazdasági válság hatására 1400 főre esett vissza a díjat fizető) tagság. A plébánia 8 osztályos iskolájában a húszas évek első felében több mint 700-an tanultak, majd fokozatosan csökkent a diákok száma: 1930-ban 588-an, 1935-ben 406-an, 1938-ban 368-an voltak.⁸

Egy ilyen nagy közösség vezetéséhez olyan egyéniségre volt szükség, aki tekintélyével képes a széthúzásra hajlamos csoportokat összefogni, és tevékenységüknek irányt szabni. Eördögh nagy tiszteletnek örvendett a hívek körében. Kiváló szónok volt, hallgatói szerint hatásosan prédikált nemcsak magyarul, de szlovákul, németül és angolul is. Tekintélyéhez nemesi származása is hozzájárult. Más-más okokból mind az amerikaiak, mind a nagyrészt paraszti sorból jövő magyar hívek számára a nemesség különleges presztízzsel bírt. Az egyszer kíváncsiak a falusi társadalomból hozták magukkal az „úr” iránti tiszteletet, míg a rang- és cím nélküli Amerikában az emberek számára egzotikus volt a nemesi eredet. Így nem meglepő, hogy sokan az „önnemesítéshez” folyamodtak az Újvilágban, amint arra Várdy Béla monográfiájában szellemesen rámutatott. Kihasználva az ismeretlenségben rejlő előnyöket, igyekeztek minél előkelőbb képet teremteni magukról. „*Szinte alig akadt olyan emigrálásra kényszerült tanultabb európai, aki Amerikában ne vedlett volna át nemessé, és még kevésbé akadt olyan nemesi ember, aki néhány hét után ne öltött volna magára valamilyen jól hangzó főnemesi rangot*”.⁹ Bár nincs arról tudomásunk, hogy Eördögh ilyet terjesztett volna magáról, kétségtelen, hogy a hívek arisztokratának tartották.¹⁰ Ezt a meggyőződést erősítette, hogy nővére, aki gyakran meglátogatta, házassága révén valóban báróné volt. Eördögh életmódja is mutatott arisztokratikus vonásokat: szerette a szépet, az értékeset, jelentős műtárgygyűjteménnyel rendelkezett. Műkincsei között olaj- és akvarell festmények, egy igen különleges elefántcsont- és arany berakásos feszület, egy több száz éves miseruha, könyvtárában pedig régi könyvritkaságok szerepeltek.¹¹

Nemcsak műgyűjteményéről, de vendéglátásáról is híres volt a toledói magyar plébános. Számos rangos egyházi és világi megfordult nála, akik élvezhették Eördögh pazar, magyaros vendégszeretetét. Az egyházközségben is egymást érték a különböző rendezvények: bankettek, bálók, ebédek, bőven volt tehát dolguk a Jósziú Asszonyok Százas Csoportjának.

Eördögh Elemér kemény kézzel irányította plébániáját, és szigorú rendet tartott. Az esküvőket a hét első napjaira korlátozta, nehogy vasárnap a násznép ne tudjon méltó módon részt venni a szentmisén.¹² Különösen is igyekezett a fiatalokat megőrizni a kicsapongástól: megtiltotta, hogy este 9 óra után az utcán lézengjenek, és maga ellenőrizte, nem talál-e valakit Birmingham utcáin sötétedés után. Nagy fegyelmet tartott ministránsai körében is. Nem nézte jó szemmel, ha valaki elkésett, vagy nem járt rendszeresen. Viszont ha valaki megfelelt az elvárásainak, számíthatott a plébános támogatására később is.

⁸ DANYI SZUCH, 1993. 264.

⁹ VÁRDY, 2000. 108.

¹⁰ Interjú Louis és Carol Zavačkal, Toledo, 2004. július 21.

¹¹ DANYI SZUCH, 1993. 231.

¹² AHERN-BARDEN-LUDANYI, 2002. 14.

A toledói egyházközség története mentes a pártharcoktól, válságoktól. A hívek elfogadták Eördögh vezetését, mert tudták, számíthatnak rá. Közvetített a munkások és munkaadók vitáiban,¹³ s több hívének állást szerzett.¹⁴ Ebben segítette őt kiterjedt kapcsolatrendszere. Mint elismert közéleti személyiség, jó viszonyt ápolt a helyi városi vezetőkkel, baráti kapcsolatban volt Schrembs toledói, majd clevelandi püspökkel, számos magyar politikussal, sőt még a Habsburg királyi családdal is. Meglátogatta Madeira szigetén a számvetésben levő IV. Károlyt, 1925-ös európai útja során pedig Spanyolországban is felkereste az ott tartózkodó királyi családot. Közeli kapcsolatban állt Ottóval a későbbiek során is: különösen a II. világháború idején, a „trónörökös” amerikai tartózkodása alatt, többször vendégül látta Toledóban, és nagyszabású fogadást is rendezett a tiszteletére.¹⁵

Eördögh megtalálta a hangot a többi felekezettel is. A békés egymásmellett élés és a papság együttműködése jellemezte a toledói katolikusok és a reformátusok kapcsolatát, főleg 1917 és 1928 között, Bogár Lajos lelkeszsége idején. Amikor 1924-ben a Szt. István plébánia negyedszázados jubileumát ünnepelte, Bogár meleg szavakkal üdvözölte a híveket és lelkipásztorukat: „*azt a tényt szívesen állapítom meg, hogy Father Eördögh és én között, meg az ő hívei és az én gyülekezetem között szokatlanul barátságos viszony áll fenn. Oly kegyes és szigorú katolikusok [...] és olyan erős kálvinisták, mint az enyéim, [...] egymás mellett testvéri szeretetben tudnak élni, és nem állnak egymás útjába, sőt inkább kölcsönösen ösztönzik egymást komoly és szent aspirációik elérésére*”.¹⁶ Mind az amerikai, mind a magyar sajtó elismeréssel említette a toledói példát.¹⁷

Eördögh tevékenysége nem korlátozódott plébániájára, illetve Toledóra. Aktívan részt vett az Amerikában szolgáló magyar papok összefogására alakuló csoportok szervezésében, és igen hamar vezető szerepre tett szert. A nyugati papság 1916-os clevelandi gyűlésén már Eördögh elnökölt. Az 1919-ben alakult Amerikai Magyar Katolikus Népszövetségben az egyik igazgatósági, majd alelnöki tisztet töltötte be. Kulcsszerepe volt az 1929-es Lelkészegyesület létrehozásában, melynek elnökévé választották. A következő évben személyesen irányította a clevelandi magyar nagygyűlés előkészítését, és ő tartotta a programadó beszédet.

Aktivitásának és kiterjedt kapcsolatainak köszönhetően a püspökök igénybe vették segítségét a magyar plébániák betöltésénél. Amikor 1921-ben Klenner Hubert lemondása miatt megüresedett a detroiti plébánia, Gallagher püspök megbízásából Eördögh utazott el a Minnesota állambeli St. Paulba, hogy Rickert Ernőt elkerje Detroit számára. Missziója sikerrel járt, Rickert Detroitba került. Eördögh ismertségét és elismertségét jelzi, hogy 1922-ben ezüstmiséjén több mint 60 pap vett részt, és jelen volt Széchenyi László meghatalmazott követ is. Üdvözlő levelet küldött neki egykori egyházmegyéjének főpapja, Várady kalocsai érsek, valamint Csernoch hercegprímás is: „*Főtisztelendőség kiváló tehetségével és lankadatlan buzgó munkájával a magyar névnek becsületet biztosított Amerikában, itthon pedig a katolikus intézményeket és szegényeket jelentősen támogatva*”.¹⁸

A kortársak értesülései szerint Eördöghnek nagy szerepe volt abban, hogy Csernoch 1926-ban személyesen vett részt a chicagói eucharisztikus kongresszu-

¹³ MV (1926. március 4.)

¹⁴ Interjú Louis Zavac-kal, Toledo, 2004. július 21.

¹⁵ Vasváry E2:2-6.; DANYI SZUCH, 1993. 246.; AHF Újlaky Box 2/ 15.

¹⁶ Jubilate, 1924. 104.; Bogár Lajos temetésén Eördögh tartotta az egyik búcsúbeszédet – interjú Mary Bencével, Toledo, 2004. július 20.

¹⁷ KÁLDOR, 1937. 71.

¹⁸ MV (1923. január 4.)

son: Mundelein érsek az ő megkeresésére hívta meg a magyar hercegprímást. A nagyszabású chicagói rendezvények után Csernoch Toledóba ment, ahol megszentelte az új székesegyház alapkövét, és a magyar templomban több száz fiatalnak szolgáltatotta ki a bérmlás szentségét. Majd Eördögh arról is gondoskodott, hogy az idős egyházfő a fárasztó programok után kipihenhesse magát, és rendelkezésre bocsátotta nyaralóját, ahol pár napot töltött, mielőtt folytatta volna amerikai körútját.¹⁹

A magyarországi Szent Imre év eseményeibe nemcsak távolról, a clevelandi nagygyűlés megemlékezésén keresztül kapcsolódott be Eördögh. Híveivel, a Schrems püspök vezette zarándokcsoporthal utazott az óhazába 1930 júliusában, ahol az ünnepségek egyik szónoka volt.²⁰ Szerette volna Toledóban is megörökíteni az árpádházi szent emlékét az új katedrális egyik üvegablakán. Annak idején a székesegyház alapkövét Csernoch hercegprímás szentelte meg, és úgy gondolta, így az üvegablak nemcsak a magyarországi Szent Imre jubileum, de a néhai hercegprímás emlékét is hirdetné. Az üvegablak megvételéről tárgyalt a toledói püspökkel, aki örömmel beleegyezett a tervbe. Már „csak” a legfontosabb rész volt hátra: az anyagi forrás előteremtése. Ennek érdekében 1930 márciusában levelet írt Bethlen miniszterelnöknek, kérve a magyar kormány támogatását. Bethlen az ügyet Serédi hercegprímáshoz utalta, mondván a kormánynak nincsen anyagi lehetősége a kivitelezéshez, ám a terv esetleg megvalósítható, ha az egyház gyűjtést rendez. Azonban Esztergom válasza is negatív volt. A hercegprímás arra hivatkozott, hogy a híveknek sincsen pénzük, így Eördögh szándéka megghiúsult.²¹

Sajnálatos módon egy másik kezdeményezése is hasonló sorsra jutott. A húszas évek végén a New York-i magyar üzletember, Konta Sándor felajánlott egy Szent István szobrot a St. Patrick székesegyháznak, azonban később visszakozott. Eördögh felvetette, hogy a magyar kormány vegye kézbe az ügyet. Azzal érvelt, hogy nemrégiben egy értékes kelyhet adományozott az ország New York másik nagy, ám protestáns kézen levő templomának, a St. John the Divine katedrálisnak. Méltó lenne tehát a St. Patrick székesegyháznak ajándékozni egy Szent István szobrot. A templom igazgatója, Msgr. Laval, valamint Hayes érsek támogatta a felvetést, ám forrás hiányában végül ez is megghiúsult.²²

Ezeknek az akcióknak elsősorban nem hitéleti, hanem propaganda céljuk lett volna. Mind a toledói, mind a New York-i székesegyházban a magyar szentek ábrázolásai közvetett módon a magyarság és Magyarország hírnevét öregbítették volna. Eördögh Elemér küldetésének tekintette, hogy megismertesse hazájának múltját és jelenét az amerikai közvéleménnyel. Különösen is fontos volt számára a revízió ügye. Trianon személyesen érintette: családjá a Felvidéken élt, maga is ott végezte iskoláit. Első állomáshelyei közül Kishegyes, Bácsújfalú és Futak az új országhatáron kívülre került. A papi szervezetek az ő előterjesztésére vették fel programjukba a revíziót, és a buffalói nemzetgyűlésen is az egyik legfőbb szószólója volt.²³ Nem meglepő, hogy amikor felmerült a *Justice for Hungary* óceánrepülés gondolata, lelkesen vetette bele magát a szervezésbe. Az amerikai magyar óceánrepülés végrehajtó bizottságának elnökeként 1930 folyamán számos pénz-

¹⁹ Csernoch amerikai útjáról lásd MÁTÉ, 2005.

²⁰ HUSZÁR, 1930. XVII.

²¹ EPL Serédi D/ c 1363/ 1930.

²² MOL K 63 80 10/ 3 1930. febr. 28. Ghika főkonzul levele Walkó külügyminiszternek.

²³ AKMNÉ (1920. május 31.) 8.; SZÁNTÓ, 1984. 81.

gy j tő repülésen vett részt, ahol beszédeivel és tekintélyével igyekezett népszerűsíteni a vállalkozást.²⁴

Eördögh Elemér tevékenysége az óhazában sem maradt észrevétlen. Amikor 1928-ban kormányszinten is szóba került az amerikai magyar püspökség gondolata, lehetséges jelöltként az ő neve merült fel. Az ír püspökök túlsúlya miatt az Egyesült Államokban élő többi nemzetiség szerette volna, ha közülük is kerülnek be papok az amerikai hierarchiába. Általános panasz volt, hogy az ír püspökök nem ismerik, és ezáltal nem értik meg őket. A saját soraikból kikerülő püspökök, segédpüspökök azonban egyrészt védelmet, másrészt segítséget tudtak volna nyújtani. Természetesen csak néhány nemzetiségnek sikerült ezt elérni a század első felében: 1908-ban szentelték fel az első lengyelt Paul Rhode személyében Chicago segédpüspökévé, a cseh származású Joseph Koudelkát pedig Cleveland segédpüspökévé. Magyar részről is szívesen láttak volna saját püspököt a hierarchiában. Az esztergomi érseki székre frissen kinevezett Csernoch János még 1912 végén Bóhm Károly clevelandi plébánostól tudakolta, milyen létszámú a magyar katolikus közösség Amerikában, és lehetséges-e számukra önálló püspökséget létrehozni.²⁵ Az 1920-as évek elején újra felvetették Magyarországon a gondolatot: Turi Béla, a Szent István Társulat alelnöke, a budapesti szeminárium rektora amerikai körútja után tapasztalatait összegezve úgy látta, hogy az amerikai magyarok hitéletén sokat segítené, ha lenne egy magyar püspök, aki irányítani tudná az új plébániák szervezését, és segíteni tudná azok működését.²⁶ Pár évvel később ismét felmerült a püspökség gondolata, immár az amerikai magyar pap-ság köréből, és eljutott a magyar kormányhoz is. A poszttra mind a magyar külképviselet, mind a kezdeményező, Nagy Dezső detroiti plébános Eördögh Elemért tartotta legalkalmasabbnak. Azzal a Külügyminisztérium is egyetértett, hogy egy magyar püspök kinevezése Magyarország számára is igen előnyös lenne: az egységes vezetés miatt eredményesebben lehetne mozgósítani a híveket az óhazai politikai és jótékonyági célok érdekében, ugyanakkor úgy gondolták, az egyházjogi és diplomáciai nehézségek miatt tevékenyen nem tudnak beavatkozni, az amerikai püspököknek kellene a szükséges lépéseket megtenni.²⁷

Bár püspök nem lett belőle, 1929-ben előjárója, Stricht toledói főpap előterjesztésére Eördögh megkapta a pápai prelátusi címet. A Monsignor, ahogy hívei a kitüntetés után szólították, 1933-ban püspöki tanácsadó lett a toledói egyházmegegyében. Az óhazai elismerés sem maradt el. 1937-ben a magyar érdemrend közepkeresztjével tüntették ki. Az ünnepélyes átadásra 1938 februárjában került sor, négyes ünnepség keretében, amelyen a kitüntetés mellett a plébánia 40 éves fennállását, Eördögh pappászentelesének szintén 40. évfordulóját, valamint toledói szolgálatának elmúlt 25 évét ünnepelték. A nagymisért Karl Alter toledói püspök celebrálta, a körmeneten több mint száz pap vett részt. A kitüntetést délután, a misét követő banketten adta át Alexy Lajos clevelandi konzul. Az ünnepségről részletes tudósítást közöltek a helyi magyar és katolikus lapok.²⁸ Az esemény másik érdekessége volt, hogy az ebéd utáni köszöntőt Msgr. John T. O'Connel, a toledói

²⁴ Magyar Sándor visszaemlékezése szerint Eördögh támogatása nyitotta meg a kapukat, s tette lehetővé a gyjtés beindítását – ZEDLER, 2008. 41. Az óceánrepülésről lásd még DREISZIGER, 1988.

²⁵ SZEMEL, Csernoch János levele Bóhm Károlyhoz, 1912. december 27.

²⁶ TURI, 1924. 76–77.

²⁷ MOL KÖM K 63 80. 1928 10/ 3 1928. márc. 29. Nagy Dezső Alexy Lajosnak; 1928. ápr. 5. Alexy Lajos Széchenyi Lászlóhoz; 1928. jún. 5. Khuen Héderváry Sándor Pelényi Jánosnak.

²⁸ DANYI SZUCH, 1993. 53–54.

egyházmegye protonotáriusa mondta, aki 1935-ben kapta meg ezt a kitüntetést a magyar államtól – Eördögh közbenjárására.

Az 1938-as esztendő más szempontból is jelentős volt Eördögh Elemér számára. Ebben az évben rendezték meg Budapesten az eucharisztikus világkongresszust. A toledói plébános felismerte az esemény jelentőségét, és szerette volna, ha minél több amerikai és amerikai magyar venne részt az ünnepségeken. Úgy vélte, minden reklámnál többet érne, ha a magyar egyházi vezetők személyesen hívnák meg az amerikaiakat, ezért kérte Serédi hercegprímást, hogy jöjjön el. A felkérésnek végül Shvoy Lajos székesfehérvári püspök tett eleget. Amerikai részről a kongresszus előkészítésének püspök-elnöke Schrems volt, aki 1937. április elején Eördögh Elemért nevezte ki a szervezőbizottság élére. Eördögh nagy lendülettel látott neki a szervezésnek. Papi konferenciát hívott össze, ahol a jobb hatékonyság érdekében régiókra osztották az amerikai területeket, és mindegyik élére egy-egy papi felelőst állítottak. Eördögh Elemér fogadta (több társával és Ghika György főkonzullal együtt) az Amerikába érkező Shvoy püspököt. Köszöntő beszédében „*emelkedett szavakkal ajánlotta fel az amerikai magyar papság szolgálatait a magyar haza szent ügyének*”.²⁹ Tanos Árpád clevelandi plébánossal ő állította össze Shvoy amerikai úttervét. Eördögh tartotta a kapcsolatot az egyházmegyei felelősökkel, és az előkészületek állásáról folyamatosan tudósította társait, valamint a magyarországi szervezőket. 1938. május 14-én az egyik zárandokcsoporttal maga is az óhazába utazott, és részt vett a budapesti ünnepségeken. A rendezvény után Serédi levélben köszönte meg Eördögh fáradozását.³⁰

Részt vett az augusztusban tartott Magyarok II. Világkongresszusán is, ahol az összegyűlt 400 küldött nevében ő köszöntötte Horthy kormányzót. Ezen a kongresszuson alakult meg a Magyarok Világszövetsége. Eördögh beszédében kiemelte annak jelentőségét, hogy a Világszövetség célja az óhazával való lelki kapcsolat erősítése, és a külföldi magyarokat nem kívánja sem bevonni a belpolitikai csatározásokba, sem szembefordítani új hazájukkal. Ez Eördögh számára mindig is fontos volt, már az 1929-es buffalói nemzetgyűlésen is ezt az álláspontot képviselte. A záróülésen Perényi Zsigmond indítványára tiszteletbeli elnökké választották. Eördögh válaszában hangsúlyozta az egyházak, az egyletek és a sajtó összefogásának szükségességét, valamint a képviselő arányosságának igényét.³¹ Felhívta továbbá a figyelmet, hogy amikor az amerikai magyarságról beszélnek, nem csak azokra kell gondolni, akik magyarként szerepelnek a népszámlálási statisztikákban, hanem azokra a németekre, szlovákokra is, akik magyarnak vallják magukat. Vannak olyan szlovák, rutén, német papok, akik jelentős munkát végeznek a magyarság fenntartásáért.³²

1938-ban Eördögh hivatalosan is megbízást kapott az amerikai magyar katolikusok és a magyarországi egyház közötti kapcsolattartásra. Tagja lett annak a háromtagú bizottságnak, melyet az amerikai püspöki kar megbízottjával folytatott

²⁹ SHVOY, é.n. 25.

³⁰ EPL Serédi D/ c 2951/ 1938.

³¹ Ez alatt azt értette, hogy a katolikusok számarányuknak megfelelő pozíciókhoz jussanak az országos amerikai szervezetekben. A Világszövetségnek eredetileg 9 tiszteletbeli elnöke volt, közülük 3 amerikai magyar: Daragó József, a Verhovay Segélyegylet elnöke, Dezső János, a Bridgeporti Szövetség vezetője és Újlaky Ferenc, a Református Egyesület elnöke. Egyikük sem a katolikusok „embere”.

³² MVSZ, 1939. 147. Eördögh már az I. kongresszuson is ezt az álláspontot képviselte. Javasolta, hogy az Amerikai Magyarok Szövetségének kormányzótanácsában kapjanak helyet a „*mi óhajtatásainkat elismerő*” nemzetiségek. KRISZTICS, 1930. 332.

tárgyalások után hozott létre a magyar hierarchia és a Szent László Társulat³³. A fennmaradt dokumentumok bizonyítják, hogy komolyan vette a megbízatást. Levelezésben állt Shvoy Lajossal és Krywald Ottóval, értesítette a Társulatot, hová kell pap, és rendszeresen beszámolt az amerikai helyzetről.³⁴

Az 1940-es években Eördögh egészségi állapota egyre rosszabbodott. Az 1947-ben Amerikába látogató Mindszenty hercegprímást csak a betegágyánál tudta fogadni.³⁵ Bár a plébánosi tisztséget haláláig megtartotta, az egyházközség ügyeit egyre inkább káplánjai intézték. Végül 1955. április 6-án, életének 80. évében hunyt el a helyi St. Charles kórházban.

Vasváry Ödön úgy jellemezte Eördögh Elemért, hogy jóképű, mindig mosolygó, ám kemény ember volt, akit igen nagy ambíció fűlt.³⁶ Valóban több volt, mint egy egyszeri plébános. Nagy aktivitással vetette bele magát az amerikai magyar ügyek szervezésébe. A katolikus magyarok érdekeit képviselte, de túl tudott tekinteni a felekezeti korlátokon, és kész volt az együttműködésre a reformátusokkal. Nemzetfogalma kiterjedt a nem magyar születésű, ám magukat magyaroknak vallókra is. Szívügye volt a revízió, ám az óhaza belpolitikai harcaitól igyekezett magát (és az amerikai magyarságot) távol tartani. Azt vallotta, hogy egyaránt fontos a befogadó ország iránti lojalitás, a beilleszkedés, valamint a magyar gyökökhez való hűség és az óhaza segítése. Saját élete is ezt példázta: kitűnően megtanult angolul, felvette az amerikai állampolgárságot, ugyanakkor szíve a magyar ügyért lángolt. Bár 1911-ben úgy tűnt, egyházi karrierje félbetört, Amerikában sikerült újrakezdenie az életét, és pályafutása során elért mindent, amit a lehetőségek biztosítottak.

Csernitzky István

Eördögh kortársa, és közeli barátja volt Csernitzky István bridgeporti plébános. Csernitzky 1873-ban született a felvidéki Homonnán. Családjáról kevés adat áll rendelkezésünkre, valószínűsíthető, hogy szlovák nemzetiségűek voltak, ám Csernitzky mindig is magyarnak vallotta magát. Nem ő volt az egyetlen egyházi hivatás: testvére orsolyita apáca lett. Édesanyja később követte fiát Amerikába, és ott halt meg 1922-ben. Az ifjú Csernitzky gimnáziumi tanulmányait Sátoraljaújhelyen végezte, majd a kassai szemináriumba jelentkezett. 1896-ban szentelték fel. Első papi évét Eördögh-höz hasonlóan nevelőként töltötte, majd 1898 és 1903 között hitoktató volt Sárospatakon. Újságírói szárnypróbálgatásai is erre az időre nyúlnak vissza: írásai jelentek meg az *Egyházi Közlöny*, a *Magyar Szemle* és az *Alkotmány* hasábjain.³⁷

1904-ben az ifjú pap Amerikába készült. Motivációjáról így vallott később a hartfordi püspöknek: „nem annyira az önzetlen misszionáriusi buzgóság, mint a kíváncsiság hajtott”.³⁸ New York-i pap ismerőse beajánlotta Donahue wheelingi püspöknek, aki meghívta őt a helyi bányatelepek magyarjaihoz. Így került Csernitzky az Egyesült Államokba, ahol az első öt év meglehetősen mozgalmasan telt.

³³ SzLT

³⁴ SZfVPL 7162. Szent László Társulat.

³⁵ DANYI SZUCH, 1993. 230.

³⁶ Vasváry E2:2-6.

³⁷ Vasváry CS1:51–59.

³⁸ AAH Correspondence Császik.

M ködését a Virginia és West Virginia határán levő Pocahontason kezdte. A Bluefield–Pocahontas-i szénmezőket az 1880-as évektől kezdték kiaknázni, és Magyarországról is sok bevándorló érkezett a bányákba, szlovákok és magyarok egyaránt. 1896-ban épült fel a Szent Erzsébetről elnevezett templomuk, ahova eleinte a szomszédos Bluefieldről járt ki egy francia pap.³⁹ Csernitzky mindössze egy évig szolgált Pocahontason, konfliktusba került a helyi szlovákokkal, és 1905-ben lemondott.⁴⁰

A következő két évben a közép-pennsylvaniai Johnstownban dolgozott, megszervezte a helyi magyar plébániát. Eközben írt a Bóhm Károly által alapított *Magyarok Vasárnapja* című katolikus lapba, s segített neki a kiadásban is. Bóhm szerette volna, ha tervezett magyarországi tartózkodása alatt Csernitzky helyettesíti, s ezért Clevelandbe hívta káplánnak. A clevelandi Szt Erzsébet egyházközség azonban ekkor inkább egy darázsfészekhez volt hasonló, s a plébános és a hívek egy részének ellentéte egyre jobban elmérgesedett. A Bóhmmal szembenállók elterjesztették, hogy Csernitzky személyében egy „tót” akar a nyakukra ültetni. Így, amikor 1906 novemberében 40 órás szentségimádásra Clevelandbe érkezett, tiltakozásul az egyházközség egy része kivonult a templomból.⁴¹ Ezzel azonban nem sikerült megakadályozniuk Csernitzky kinevezését, aki az év végén Clevelandbe költözött. Az elégedetlenkedők kudarca azonban csak átmenetinek bizonyult. Kihasználva Bóhm távollétét, Szepessy Gyula, a másik káplán támogatásával átvették az irányítást az egyházközségben, és a *Magyarok Vasárnapja* is az ő kezükbe került. Csernitzky helyzete ellehetetlenült, távoznia kellett. Szerkesztőtársához, Messerschmidt Géza passaii plébánoshoz ment, és levélben számoltak be a fejleményekről a magyar kormánynak, amely korábban 600 dollárral támogatta a lapot.⁴² Egyben kérték a kormány segítségét, hogy új lapot indíthassanak New York székhellyel – hiába.

Passaicon érkezett a felkérés, hogy tartson missziót a St. Paul-i magyaroknak. Minnesotába utazott, és a misszió mellett hitoktatást is vállalt németül és angolul. A St. Paul-i érsek, John Ireland megbízta, hogy szervezzen magyar egyházközséget. Neki is látott, azonban rövidesen feladta, mivel úgy találta, a magyarok túl kevesen vannak ahhoz, hogy önálló egyházközséget fenn tudjanak tartani. 1908 második felében már a pennsylvaniai McAdooban, a Szt. István magyar templomban találjuk az ifjú Csernitzkyt. Azonban itt sem szolgált hosszú ideig: konfliktusba került a hívekkel, és november végén távozott. A hartfordi egyházmegyébe került, ahol a sok viszontagság után sikerült megállapodnia. Hat évig a South Norwalk-i Szent László plébánosaként szolgált, felépítette az egyházközség templomát.⁴³ Csernitzky m ködésével püspöke is elégedett volt, a norwalki plébánián rend és nyugalom uralkodott. Nem volt ez elmondható az egyházmegye másik magyar templomáról, a bridgeporti Szt. István plébániáról. Ezért 1914-ben Nilan püspök úgy döntött, hogy áthelyezi Csernitzkyt. A döntés előnyösnek bizonyult: Csernitzky vezetése alatt felvirágzott a bridgeporti katolikus kolónia.

Bridgeport, ahol életének hátralevő 34 évét töltötte, a legnagyobb magyar plébániák közé tartozott. Az egyházközség a húszas években több mint 4300 tagot

³⁹ TÖRÖK, 1978. 255.

⁴⁰ AAH Correspondence Császik, Csernitzky levele Kearney irodaigazgatónak, 1935. május 28.

⁴¹ ADC Bóhm Károly levele Schrembs püspöknek, 1921. december 2.

⁴² TEZLA, 1987. 308–317.

⁴³ Az épület érdekessége, hogy a kőbányai hasonló nevű templom mintájára készült, Lechner Ödön terve szerint.

számlált. Csernitzky Eördögh Elemérhez hasonlóan nagy hangsúlyt helyezett az egyházközségi élet fejlesztésére. Új csoportok alakultak: Mária kongregáció, Szent Erzsébet Oltáregylet, Szent Név Társulat, saját cserkészcsapat. 1923-ban a közeli Fairfielden a plébánia megvásárolt egy erdős területet, ahova kirándulni jártak. 1926-ban pedig felépült kétemeletes, modern felszerelés iskolájuk is.⁴⁴

Csernitzky különösen is fontosnak tartotta, hogy minél több papi hivatás szülessen az egyházközségben. A fiúkat ösztönözte a továbbtanulásra, s a szülőket is igyekezett rávenni, hogy támogassák őket.⁴⁵ Igyekezete nem volt hiábavaló: legalább öt papi hivatás indult a bridgeporti Szt. István egyházközségből. Közülük többen Európában végezték tanulmányaikat: Kish Zoltánt Egerben, Bodnár Vincét Freiburgban szentelték fel. A szentelés után papi szolgálatukat már a hartford-i egyházmegyében végezték, magyar plébániákon (Bridgeport, South Norwalk), vagy olyan területiális plébániákon, amelyeknek sok magyar tagja volt (pl. Wallingford, New Haven). Szerzetesnői hivatások is születtek: többen léptek be az Isteni Szeretet Leányaihoz, valamint az irgalmasrendi nővérekhez.⁴⁶

Mint az amerikai magyar papság aktív tagja, Eördögh-höz hasonlóan ő is részt vett a magyar papi szervezetek munkájában, és tagja volt az 1930-as clevelandi katolikus nagygyűlés előkészítő bizottságának. Közreműködött az üres magyar plébániák betöltésében: tanácsaival segítette az egyes püspököket, hogy megtalálják az alkalmas jelöltet.⁴⁷ Levelezésben állt több magyarországi főpappal, többek között Csernoch hercegprímással, Hanauer váci püspökkel. 1923-ban ő számolt be Esztergomnak az amerikai magyar papok clevelandi értekezletéről.⁴⁸ Bridgeportot számos magyarországi egyházi látogató felkereste, és Csernitzky maga is törekedett rá, hogy hívei minél több neves magyar szónokot halljanak. Járt itt a jezsuita Bangha Béla Kincs Istvánnal és Horváth Jánossal, valamint a domonkos Böle Kornél és Badalik Bertalan. 1924-ben Zadravec püspök tartott missziót Szabó Piusszal. Zadravec kérésére azt is megszervezte, hogy a magyar püspök találkozzon az amerikai elnökkel.⁴⁹ Az 1926-os chicagói eucharisztikus kongresszus magyar vendégei közül két későbbi püspök, Tóth Tihamér és Scheffler János prédikált az egyházközségnek, Hanauer Árpád pedig kiosztotta a bérálás szentségét. Nemcsak magyarországi papokat hozott el az egyházközségbe, hanem híveit is vitte az óhazai ünnepségekre. Zarándokcsoportokat szervezett mind az 1930-as Szent Imre jubileumra, mind a 38-as budapesti eucharisztikus kongresszusra. A Szent Imre emlékalbum fényképeket is közölt a bridgeporti plébános vezette zarándokcsoport fogadásáról.⁵⁰ Egyházi tevékenységének óhazai megbecsülését mutatja, hogy ő is tagja lett az említett, 1938-ban felállított háromtagú bizottságnak, melynek feladata az amerikai és a magyar egyház közötti kapcsolattartás volt.

Eördögh-höz hasonlóan kiemelkedett paptársai közül abban, hogy fontosnak tartotta a részvételt az országos magyar szervezetek munkájában is – igaz, elképzeléseit nem sikerült megvalósítania. Amikor például 1906-ban körvonalazódott az igény, hogy egy országos szervezetet hozzanak létre a magyar bevándorlók, johnstowni plébánosként a többi helyi egyházzal és egyesülettel összefogva indít-

⁴⁴ BRIDGEPORT, 1926.

⁴⁵ Dolores Liptak visszaemlékezése szerint bár ők maguk szlovák származásúak voltak, szüleinél is többször járt Csernitzky, hogy bátyját rávegye, jelentkezzen papnak. Interjú, 2004. augusztus 7.

⁴⁶ BRIDGEPORT, 1935.

⁴⁷ AAD Parishes: Holy Cross 1921. augusztus 2.

⁴⁸ CE Csernitzky levele Mészáros János érseki helynöknek, 1923. június 28.

⁴⁹ MOL KÜM K 106 1924-1941 17. t.

⁵⁰ HUSZÁR, 1930. 20.

ványozta, hogy az alapítók a nagy betegsegélyző egyletek: a Bridgeporti Szövetség, a Verhovay Segély Egylet, az Amerikai Magyar Református Egyesület és a katolikus egyletek legyenek. Az elképzelés szerint a vezetés a négy alapító csoport között váltakozna évente, és minden tag után 50 centet befizetve az új szervezet induláskor húszezer taggal és tízezer dolláros tőkével rendelkezett volna. A benyújtott javaslatot azonban a clevelandi konvenció nem fogadta el. Így a megalakuló Amerikai Magyar Szövetség működésével kapcsolatban Csernitzky szkeptikus volt, s valóban, a szervezet hol működött, hol nem. Elsősorban a krízishelyzetek idején aktivizálódott (például az USA hadbalépésekor az I. világháború idején, vagy a trianoni békeszerződés aláírása után), hogy azután a tetszhalál állapotába térjen vissza.⁵¹ Az 1920-as évek végén újra feléledt, és az 1929-ben megalakuló katolikus lelkészegyesület Csernitzkyt bízta meg, hogy az AMSZ kormányzótanácsában a katolikus papságot képviselje. Megbízatása 3 évre szólt, ám már a következő év nyarán lemondott. A Johnstownban megtartott papi gyűlés nem is küldött a helyére mást, mivel nem értettek egyet azzal, hogy az AMSZ a revízió kívül más, az óhazával kapcsolatos kérdésekkel is kíván foglalkozni.⁵² Álláspontjuk szerint csak a revízió ügye képes összefogni az amerikai magyarságot, a belpolitikai kérdések megosztják, és ezáltal gyengítik a Szövetséget. Később, az AMSZ 1941-es átalakulásakor Csernitzky újra bekapcsolódott a Szövetség munkájába, és igyekezett minél több katolikust is bevonni. Meggyőződése volt, hogy csakis olyan szervezet lehet sikeres, amely egységbe tudja tömöríteni az amerikai magyarságot. Ugyanez volt az álláspontja az 1929-ben megalakuló Tengerentúli Magyarok Világszövetségével kapcsolatban. Úgy vélte, hogy a sajtó, az egyletek, valamint az egyházak teljes támogatása mellett tudja csak hatásosan Magyarországra és a magyar ügyek mögé állítani a tengerentúli közvéleményt.⁵³ Ezt a teljes egységet azonban sosem sikerült elérni. Mind ez, mind az 1938-ban megalakuló Magyarok Világszövetsége, melynek Csernitzky is tagja lett, csak a határon túl élő magyarok egy részét tudta tömöríteni.

Csernitzkyt leginkább újságírói tevékenysége emelte ki a többi amerikai magyar pap közül. Rendszeresen írt a katolikus kiadványokba, valamint a legnagyobb országos napilapba, az *Amerikai Magyar Népszavába*. Cikkei jelentek meg Magyarországon is, többek között a domonkosok által szerkesztett *Credóban*. Játékos egyéniségétől nem állt messze a rímfaragás sem, paptársai jubileumaira írott verses köszöntői közül néhányat a *Magyarok Vasárnapjában* olvashatunk.⁵⁴ Csernitzkyt bízták meg a budapesti eucharisztikus kongresszus himnuszának, a „Győzelemről énekeljen” kezdetű Bangha Béla vers angol fordításával is, melyet az amerikai katolikus újságok is közöltek.

Újságírói tevékenységéből fakadóan paptársaihoz képest nyitottabban viszonyult a nem katolikusokhoz. Még a baloldal képviselőivel is kész volt a párbeszédre az 1910-es években. A Socialist Labour Party magyar csoportja 1916-ban nyilvános vitát rendezett Bridgeporton *Az egyház és a szocializmus*, illetve *Szocializmus vagy kapitalizmus* címmel, melyen a baloldalt Basky Lajos, a Munkás szerkesz-

⁵¹ VÁRDY, 2000. 361.

⁵² AMV (1930. június 26.)

⁵³ AMN 1929.

⁵⁴ AMV (1930. február 6.) Péter József köszöntése ezüstjubiléuma alkalmából.

tője képviselte, a katolikus egyházat pedig Csernitzky. A vita írott anyagát a Munkás meg is jelentette *Két vita egy pappal* címmel.⁵⁵

Csernitzky egész élete során igen aktív volt. Halála mindenkit váratlanul ért, 75 évesen, 1948-ban szívroham végzett vele. Ez már egy másik korszak kezdetét is jelezte. A II. világháború után a társadalmi változások hatására felgyorsult a magyarok kiköltözésének folyamata, Bridgeport magyar negyedének lakossága kicserélődött. A püspökség összevonta a fairfieldi magyar plébániával, és 1971-ben, a nagyobb magyar templomok közül elsőként bezárta kapuit. Az épületet bontásra ítélték, a munkálatok megkezdése előtt azonban rejtélyes módon leégett.⁵⁶ Sajnálatos módon így ma már csak az írott források hirdetik az egykori plébánia múltját, tagjainak és papjainak küzdelmes, ám jelentős eredményeket felmutató munkásságát.

*

Eördögh és Csernitzky nemcsak a helyi, hanem az országos magyar elit tagjai is voltak. Sikeres karrierjük alapját azonban egyházközségi munkájuk biztosította. Alkalmazkodni tudtak a pap megváltozott szerepköréhez, mely nem volt egyszerű, hiszen az amerikai etnikai plébániáknak nemcsak hitéleti, hanem közösségi funkcióik is voltak. Állami támogatás híján a pénzügyi menedzselés is komoly feladatot jelentett, s sokszor az öntudatra ébredt hívekkel sem volt könnyű megtalálni a hangot. Mindketten nagy gondot fordítottak a közösség megszervezésére, valamint lelki és anyagi gyarapodására. A plébánián belüli egység és béke biztosította az egyházmegyei vezetés támogatását és elismerését, és ez alapozta meg tekintélyüket a katolikus közéleti működéshez. Kiváló angoltudásuknak köszönhetően eredményesen tudtak közvetíteni a közösség és a befogadó társadalom között. Csernitzky például a 30-as évek második felében öt városi és jótékonyági testületnek volt igazgatósági tagja.⁵⁷

Ahogy a világi bevándorlóknak, úgy a papok közül sem tudott mindenki sikeres karriert befutni az Újvilágban. A beilleszkedés kudarca mögött sokszor az amerikai etnikai pasztoráció követelményeihez való alkalmazkodás hiánya, időnként pedig személyes jellemhibák és vétségek húzódtak. De voltak olyanok is, akik vagy az angolt nem tudták megfelelően elsajátítani, vagy a környezetet nem tudták megszokni. Míg a sikeres beilleszkedés egyik velejárója a stabilitás volt, a gyakori állomáshely változtatás a problémákról tanúskodott.

Aki végképp nem tudta megszokni az amerikai viszonyokat, vagy aki belefáradt a nagy energiát igénylő szolgálatba, az sokszor a hazatérés mellett döntött. A hazatelepülés akkor jelentett alternatívát, amikor a hazai egyházmegye megfelelő állást tudott ajánlani. Amennyiben erre nem volt lehetőség (akár az egyházmegye helyzete, akár a pap fegyelmi problémái miatt), úgy az illető Amerikában maradt, és egyházmegyéről egyházmegyére kopogtatott a megélhetés biztosítása végett. Néhányukat éppen Eördögh Elemér fogadta be toledói plébániájára.

⁵⁵ A brossúra megtalálható az AHFoundation Könyvtárában.

⁵⁶ TÖRÖK, 1978. 90–91.

⁵⁷ Fejős Zoltán közlése.

Felhasznált irodalom és rövidítések

AAD – Archives of the Archdiocese of Detroit
Parishes: Holy Cross 1921.

AAH – Archives of the Archdiocese of Hartford
Correspondence Császik

ADC – Archives of the Diocese of Cleveland
Schrembs Parishes

AHF – American Hungarian Foundation, New Brunswick

EPL – Esztergomi Prímási Levéltár

KFL – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár
I. 1. c. Kalocsa Érseki Hivatal, Perszonális Iratok, Eördögh Elemér

MOL – Magyar Országos Levéltár
KÜM (Külügyminisztérium) K 63, K 106

SzEMEL – Szent Erzsébet Magyar Egyházközség Levéltára, Cleveland
I.3. Újlaky Box

SZfvPL – Székesfehérvári Püspöki Levéltár
7162. Szent László Társulat

Vasváry – Vasváry Gy. jtemény, Somogyi Könyvtár, Szeged
CS1:51–59 Csernitzky István
E2:2–6 Eördögh Elemér

AKMNÉ – *Az Amerikai Katolikus Magyar Népszövetség Értesítője*

AMV – *Amerikai Magyar Népszava*

CL – *The Catholic Light (The Diocese of Scranton)*

MV – *Magyarok Vasárnapja*

AHERN–BARDEN–LUDANYI

2002 John AHERN – Thomas BARDEN – Andrew LUDANYI: *Birmingham Days: Life and Time's in Toledo's Hungarian Neighborhood*. Toledo, University of Toledo Urban Affairs Center, 2002.

AMN

1929 *Amerikai Magyar Népszava Képes Naptára az 1929. évre*. New York, Amerikai Magyar Népszava, 1929.

BALOGH–GERGELY

1996 BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. Adattár. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996.

BRIDGEPORT

- 1926 *Bridgeport Szent István Római Katolikus Magyar Hitközség értesítője*. Jubileumi szám. 1926.
 1935 *Bridgeport Szent István Római Katolikus Magyar Hitközség értesítője*. 1935.

DANYI SZUCH

- 1993 DANYI SZUCH, Yolanda: *The History of St. Stephen's Church*. h. n., k. n. 1993.

DREISZIGER

- 1988 DREISZIGER Nándor: The „Justice for Hungary” Ocean Flight: The Trianon Syndrome in Immigrant Hungarian Society. In: *Triumph in Adversity: Studies in Hungarian Civilization in Honor of Professor Ferenc Somogyi*. Eds.: S. B. Vardy & A. H. Vardy. New York, Columbia University Press, 1988. 573–589.

HUSZÁR

- 1930 *Szent Imre album*. A jubiláris ünnepségek története képekben. Szerk.: HUSZÁR Károly.

JUBILATE

- 1924 *Jubilate*. A toledói Szt. István Hitközség Jubileuma. 1899–1924. h.n., k.n., 1924.

KÁLDOR

- 1937 KÁLDOR Kálmán: *Magyar-Amerika írásban és képen*. I. köt. St. Louis, [kiadó], 1937.

KRISZTICS

- 1930 *A Magyarok Világkongresszusának tárgyalásai Budapesten*. Szerk.: KRISZTICS Sándor. A Magyarok Világkongresszusa Központi Irodája, 1930.

MÁTÉ

- 2005 MÁTÉ Anita: Magyar hercegprímás Amerikában – Csernoch János a chicagói eucharisztikus kongresszuson. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2005/ 1–2. 139–153.

MVSZ

- 1939 *A Magyarok II. Világkongresszusának tárgyalásai Budapesten*. 1938. augusztus 16–19. Budapest, A Magyarok Világszövetsége Központi Irodájának kiadása, 1939.

NAGY

- 1859 NAGY Iván: *Magyarország családi címerekkkel és nemzedékrendi táblákkal*. IV. kötet Pest, Ráth Mór, 1859.

SHVOY

- é. n. SHVOY Lajos: *Amerikai levelek*. 1937. márc. 29 – aug. 12. Székesfehérvár, k. n., é.n.

SZÁNTÓ

- 1984 SZÁNTÓ Miklós: *Magyarok Amerikában*. Budapest, Gondolat, 1984.

SZLT

- 1938 *Jelentés a Szent László Társulat 1938. évi működéséről*. Budapest, Szent László Társulat, 1938.

TEZLA

- 1987 TEZLA Albert: „Valahol túl meseországban...” *Az amerikai magyarok 1895–1920*. I–II. Budapest, Európa, 1987.

TÖRÖK

- 1978 TÖRÖK István: *Katolikus magyarok Észak-Amerikában*. Youngstown, Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1978.

TURI

- 1924 TURI Béla: A magyar hitközségi élet Amerikában. In: *Katholikus Szemle*, 38. évfolyam (1924) 2. szám, 65–77.

VÁRDY

- 2000 VÁRDY Béla: *Magyarok az Újvilágban*. Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Titkársága, 2000.

ZEIDLER

- 2008 ZEIDLER Miklós: Justice for Hungary. Az első magyar óceánrepülés. In: *Rubicon*, 19. évfolyam (2008) 5. szám, 38–48.

A budapesti túlzsúfolt lakások

A FŐVÁROS a dualizmus kori gazdasági fellendülés eredményeként soha nem látott fejlődésnek indult, és e felívelő korszaknak a nyomait még ma is magán viseli a város, hiszen sok szempontból ekkor alakult ki Budapest nagyvárosi arculata. A rohamos fejlődésnek azonban az árnyoldala is megmutatkozott, hiszen a gyáralapítások következtében, a növekvő munkalehetőségek reményében egyre többen költöztek be a városba. A lakáskereső szegényebb városlakók száma azonban aránytalanul megnőtt a számukra megfizethető lakások számához képest, így Budapestet európai viszonylatban is a legrosszabb lakáskörülmények jellemezték. A leginkább a kislakásokban élőket sújtó túlzsúfoltság, a tömegszállások és pincelakások nagy száma, illetve az innen kiinduló járványok végül cselekvésre ösztönözték a hatóságokat is. Ennek köszönhetően Budapesten is bevezettek különböző közegészségügyi rendszabályokat, felállították a fertőtlenítő intézetet, sőt megkezdtek a fertőzött lakások kiürítése érdekében az első szűk-séglakás-telepek építését. Mindezek mellett, hosszabb távon ide vezethető vissza a Bárczy István nevével fémjelzett kislakás-építési akció megindítása is, ami a korabeli Európában példa nélkül állt. A következőkben ismerkedjünk meg azzal, milyen konkrét lépésekre szánták rá magukat az egyébként minden beavatkozástól tartózkodó korabeli hatóságok.

A túlzsúfolt lakások számának visszaszorítása érdekében tett első fellépést a kolera 1892-es visszatérése is sürgette, a járvány ugyanis az egészségtelen lakásokon keresztül a város egész lakosságát fenyegette. Ezt felismerve Hieronymi Károly belügyminiszter a pontos tájékozódás érdekében elrendelte a közegészségügyileg kifogásolható túlzsúfolt lakások, tömeges éjjeli szállók, illetve pincelakások összeírását.¹ Mielőtt azonban megismerkednénk a felmérés eredményeivel, tekintsük át, mit tudhattak a szakemberek a túlzsúfoltság mértékéről, illetve miért is volt valójában szükség a kérdés újabb vizsgálatára.

A népszámlálások eredményein alapuló statisztikai évkönyvek behatóan foglalkoztak a lakosság kérdésével. Joggal merülhet fel tehát a kérdés, hogy ebben az esetben miért nem volt elég a legutóbbi, 1891-es eredményekre támaszkodni, illetve mit vártak a szakemberek az újabb vizsgálatától, hiszen a hatósági beavatkozás szükségességét ekkoriban már senki sem vitatta. A népszámlálások túlzsúfoltságra vonatkozó eredményeit azonban sokan támadták; voltak, akik a Statisztikai

¹ A pincelakások 1893. március 1-ig történő összeírására való utasítás még 1892. december 30-án érkezett, a túlzsúfolt lakások és tömeges éjjeli szállókra vonatkozó felhívás pedig 1893. február 5-én. Vö. GERLÓCZY, 1893. 45–46., 111., valamint BFL IV.1409.b 2835/ 1893 eln. ikt. sz. – 473/ 1893 lvt. sz. A belügyminiszter 10 432/ 1893. sz. leirata a fővárosi pincelakások, tömeges éjjeli szállások, menedékhelyek és túlzsúfolt magánlakások összeírásáról, 1893. 02. 04.; BFL IV. 1409.b 4357/ 1893 eln. ikt. sz. – 473/ 1893 lvt. sz. Budapest Székesfőváros Tanácsának határozata a belügyminiszter által elrendelt összeírás foganatosításáról, 1893. 02. 23.

Hivatal által kimutatott javulás mértékét kevesellték, sőt olyan is akadt, aki a fejlődés tényét is kétségbe vonta. A támadásokra elsősorban a módszertani pontatlanságok, illetve következtelenségek szolgáltatnak okot. A népszámlálás adatai alapján például örömteli javulásról számolhattak be mindazok, akik a túl népes lakásokban élőknek az össznépességhez viszonyított arányait nézték, hiszen míg 1870-ben a lakosság 39,3%-a,² addig 1881-re 31,9%-a, 1891-re pedig csupán 31,6%-a (bár 1901-re már ismét 36,3%-a) élt zsúfolt körülmények között. Ellenben, ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk a lakások szobánkénti lakosság eredményeivel, akkor sehol sem tapasztalhatjuk a fent említett javulást, sőt nemcsak az abszolút érték növekedett, hanem a százalékos, vagyis a polgári rendes népesség számával való összevetés esetén is emelkedést állapíthatunk meg.³ A problémára többek közt Farkas Jenő⁴ hívta fel a figyelmet a *Közgazdasági és Közigazgatási Szemle* hasábjain, aki szerint a számítási pontatlanság abból eredt, hogy a népszámlálások más és más kritériumot adtak meg a tömörség megállapítására, így például 1870-ben még azokat a lakásokat tekintették túl népesnek, ahol egy helyiségben 4 személynél többen laktak, viszont 1881-től kezdődően már csak a lakrészenként 5 főnél többet magába foglaló lakásokat sorolták a tömeglakások közé. Számításai szerint, ha az eredeti 1870-es módszert vennénk alapul, akkor 1891-ben a pesti oldalon 41,3 %-os eredményt kapnánk, vagyis ez esetben romlásról számolhatunk be a túl népes lakások terén.⁵ Szintén eltéréshez vezethetett az is, hogy míg 1870-ben a konyhát nem számították be a lakóhelyiségek közé, addig a későbbi népszámlálások már mint potenciális lakrészrel számoltak vele a lakosság megállapításakor.⁶ Emellett még egy tényezőt figyelembe kell vennünk, amikor a népszámlálások lakosságára való megállapításait vizsgáljuk, ez pedig az, hogy az

² Csak Pestre számolva.

³ A két adatsor összehasonlításakor különben más érdekességre is figyelmesek lehetünk: míg az első közel egyharmados arányt említ a túl népes lakásviszonyok között élők számáról beszélve, addig a másik adatsor 10,8–13,2%-ról szól. Sami még érdekesebb, hogy mindkét adat hivatalos statisztikából származik, s mindkettőre, de különösen az utóbbira előszeretettel hivatkoztak a kortárs elemzők. E statisztikai csodáról Ferenczi rántotta le a leplet: „A város nagyarányú fejlődése elkápráztatta az illetékes tényezőket: nem látták az érem másik lapját. Ha ugyanis az egész európai szakirodalomban egyszer en szűkítőnek ismert azon alaplól indulunk ki, amelyből a székesfővárosi statisztikai hivatal kiindul, midőn túlszűfolt lakásoknak azokat minősíti, amelyekben egy szobára hat vagy annál is több lélek esik – 1870-ben már az öt személytől lakott szobákat is oda számította! [...] –, úgy a viszonyok abszolút rosszabbodását igazolják a következő adatok [...] túl népes lakásban lakott 1881-ben az összlakosság 31,9%-a, [...] 1901-ben 36,3% [...] Hogy ez az emelkedés abszolút számokban ezeket jelent, az nyilvánvaló és csak ha arra – a nemzetközi szociálpolitika szemüvegén keresztül – már egyenesen képtelen álláspontra helyezkedünk, hogy az összes úgynevezett lakrészeket, tehát az előszobákat, kamrákat, konyhákat is számba vesszük és zsúfolt lakásoknak csak azokat tekintjük, amelyekben egy-egy lakrésze négy vagy több lakó esik, lehet némi erőltetéssel relatív javulásról beszélni. Ily, a viszonyokat elhomályosító és így egyenesen megtévesztő statisztika szerint volt ugyanis túl népes lakás: [...] 1881-ben 12,9%.” FERENCZI, 1906. 16.

⁴ FARKAS, 1893. 262–263.

⁵ Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a *Közgazdasági Szemle* a későbbiekben helyreigazítást közölt az említett cikkekre vonatkozólag, melyben – ha nem is teljesen meggyőzően – a statisztikai számítás módszertanába beavatva az olvasókat leszögezte, hogy nem történt módszertani hiba, vagyis a cikkíró számításai tévesek, jóllehet a megjelenéskor, 1896-ban már a Statisztikai Hivatal számára sem voltak rekonstruálhatóak az 1870-ben alkalmazott számítási módszerek.

⁶ Ugyanez a probléma jelentkezett az 1893-as összeírás esetében is, amikor Kőrösi József az egy lakóra jutó légköbméter kiszámításának módszertani problémáját kívánta tisztázni. „A túlszűfoltsg ismérvéül a fővárosi 1885-diki szabályrendeletet kellett zsinórmértékül elfogadni. Ennek értelmében ugyanis túlszűfoltnak tekintendő minden lakás, hol egy-egy lakóra tikköbméternél kevesebb levegőbeli tér esik. [...] Itt azonban azon másik nehézség is merült fel, vajlon az osztandóba csakis a szobák vagy a lakással szolgáló egyéb helyiségek, és így különösen a konyhák köbtartalma is beszámíttassék-e? A szabályrendelet

összeírások minden alkalommal télen történtek, vagyis akkor, amikor az idény-munkások többsége még eredeti lakhelyén tartózkodott.⁷

Az összeírások tehát nem adhatnak pontos választ a szegényebb néprétegek valós lakáskörülményeit kutatók, illetőleg azon jobbítani szándékozók kérdéseire. Ehhez valóban egy újabb és kizárólag e témával foglalkozó vizsgálatra volt szükség, mielőtt azonban ennek eredményeire kitérnénk, tegyünk még egy érdekes népszámlálás-történeti kitérőt.

1895 februárjában Fenyvessy Adolf felszólította a közgyűlést, hogy hivatalosan cáfolja meg a neves francia statisztikus, az ottani városstatisztikai hivatal igazgatójának, Jaques Bertillonnak kijelentését, miszerint a budapesti lakások 71%-a túlsúfolt lenne.⁸ E vitatott állítás többek közt az 1894-ben Budapesten rendezett „nemzetközi hygieniai és demográfiai” kongresszuson hangzott el, ahol a francia előadó statisztikai adatokkal bizonyította, hogy Európa-szerte messze Budapesten a legrosszabbak a lakásviszonyok. A következő táblázat egy hosszú hónapokig gyűjtött polémiát indított útjára, melynek tárgyát az képezte, igaz-e, hogy Budapesten arányaiban ötször annyi ember lakik zsúfoltan, mint Párizsban.

1. táblázat: A Bertillon-féle táblázat⁹

Város	Év	Összes lakosság	Túlsúfolt lakásban él	100 lakosra esik közülük fő
Párizs	1891	2 424 705	333 976	14
Berlin	1885	1 315 387	363 960	28
Bécs	1890	1 364 548	387 000	28
Budapest	1891	360 551	256 601	71
Szent-Pétervár	1890	956 226	442 508	46
Moszkva	1882	750 867	236 649	31

A főváros természetesen nem hagyhatta ennyiben a dolgot, hiszen a Statisztikai Hivatal adatai alapján maximum 31,6%-ot tartott elfogathatónak. Így a polgármester felkérésére Körösi József válaszcikket írt a *Revue d'Hygiene* szerkesztő-

értelmében ezen lakható részek, és így különösen a konyhák beszámítandók, minthogy annak 19. §-ában a fent említett minimum nem a szobákból, hanem általában minden lakható részből számítandó. Minthogy evel szemben azon nézet is nyilvánult, mintha a términimum megállapítása csakis a szoba térfogata alapján történjék, nem lesz fölösleges hivatkozni még arra is, hogy a konyhákat nemcsak a túlsúfoltan lakó legalsóbb néposztályok, de a középosztály is szokta hálásra felhasználni, és hogy így a konyhák területének számonkivüli hagyása által a valóságnak meg nem felelő, illetve annál sokkal kedvezőtlenebb statisztikai adatokat nyernénk.” BFL IV.1407.b 1183/ 1893–I. lvt. sz. Körösi József: A budapesti túlsúfolt lakásoknak az 1893. évben történt összeírásának eredménye. Budapest, 1893. május 15. (A továbbiakban: KÖRÖSI, 1893.).

⁷ Az ideiglenesen jelenlévő idegenek száma a népszámlálások alapján 1881-ben: 6543 fő, 1891-ben: 9725 fő. Vö. BSzSÉ, 1897–1898. 49.

⁸ BSzTB KJ147/ 1895. kgy. sz.

⁹ FARKAS, 1895. 5. Ferenczi Imre szintén Bertillonra hivatkozva a következő adatokat közli: Párizs, 1896: 14,9 fő, London,?: 20 fő, Berlin, 1895: 28 fő, Budapest, 1891: 74 fő. Itt derül fény arra a nem elhanyagolható tényezőre is, hogy a francia statisztikus azokat a lakásokat tartotta túlsúfoltnak, amelyekben lakrészenként kettőnél több személy lakott! FERENCZI, 1906. 15.

ségének. Ebben arra hívta fel a figyelmet, hogy a párizsi számítások kevésbé szigorúak, mint a budapestiek, hiszen ott a lakóhelyiségek közé sorolják nemcsak a konyhákat, hanem a fürdőszobákat és a hivatali helyiségeket is. Budapesten viszont csak a szobák, illetve a konyhák számoltattak be a felmérések alkalmával. Viszontválaszában Bertillon bár elismerte, hogy a két számítás közötti különbség valóban pontatlanná teszi az összehasonlítást, arra is felhívta a figyelmet, hogy a túlszűfolt lakásokban csak a legritkább esetben lehet fellelni fürdőszobát, illetve hivatali helyiséget. Sőt, a két város összehasonlításakor még azt is megemlítette, hogy Párizsban egyrészt nincsenek pincelakások, másrészt pedig a „kiadó ágy” fogalmát maga a francia nyelv nem is ismeri. Emellett írásában lerántotta a leplet a budapesti statisztikusok számításairól: „*az én tudós barátom és kollegám más állapotrara helyezkedett, azt akarja kiszámítani, hogy átlag hány lakás esik egy helyiségre. Ez egy veszedelmes módszerben való bizalom volna, amelynek ismert prototypja a következő feladat: Egy írországi faluban van egy földesúr 100 millió frank vagyonnal és 99 család, akiknek nincs semmijük? Felelet: 1 millió frank, tehát az íreknek nincs okuk panaszra. Nyilvánvaló, hogy ez a következtetés hamis és az okoskodás is, ami ehhez vezet. Mindamellet Kőrösi azt kívánja, hogy ehhez csatlakozzunk. Egy fényes hercegi palota és egy szegény munkás túlszűfolt pincelakása nem mehet 2 polgári lakás számába. Éppen ez az ok, amiért Kőrösi Budapesten már 25 éve, s én is Párizsban rövidebb ideje azt a statisztikai módszert vettük alkalmazásba, amelyben külön-külön vesszük számításba az egyes lakásokban a lakók és a lakhelyiségek egymáshoz való viszonyát.*”¹⁰

S ha már a külföldi visszhangoknál tartunk, 1895 januárjában az angol *Lancet* nevű újságban a következő címmel jelent meg egy cikk: *Mit nem mutattak meg a nemzetközi hygieniai és demográfiai kongresszusnak?*

A tudósító írásában bemutatja a budapesti pince- és szükséglakások világát, ezt megelőzően azonban lássuk, hogyan foglalja össze olvasóinak a rendezvény programját: „*Budapesten, különösen a pesti felében, számos hatalmas épület van széles és hosszú utcák mentén. A magyar főváros szomszédságában vagyonos urak laknak gyönyörű birtokaikon. A nemzetközi hygieniai és demográfiai kongresszus tagjainak, akik közelebb a városban időztek, a szép középületeket, a különböző intézeteket, iskolákat, színházakat stb. mutogatták, s a főváros közelében lakó főnemeselek fejedelmi vendéglátásban részesítették őket.*”¹¹ Mindez nagyon szép és kedves dolog, de a kongresszusra talán a közegészségügyi reformok iránt érdeklődő emberek gyűlése össze [...] A magyarban erős nemzeti érzés van, de az könnyen sovinizmussá fajul. Így mindazt, ami a magyar nemzetre dicséretesnek látszó dolog volt, büszkén mutogatták a kongresszus tagjainak [...] Budapest hatóságainak fogalma sincs arról, hogy a szegények lakásait illetőleg milyen kötelezettségei vannak.”¹² A kongresszus tehát nem érte el a kitűzött célját, hiszen csak azt mutatták meg a közönségnek, amire büszkéek lehettünk, így nem kerülhetett sor sem a hazai problémák feltárására, sem pedig a külföldi tapasztalatokkal való megismerkedésre.¹³

Most térjünk vissza a belügyminiszter által elrendelt speciális lakásstatisztika történetéhez. Mielőtt azonban az eredményeket számba vennénk, ismerkedjünk meg a felmérés körülményeivel.

¹⁰ FARKAS, 1895. 5–6.

¹¹ Annyit azonban el kell mondanunk a kongresszus védelmében, hogy a témával foglalkozó újságcikkek mind a magyar, mind pedig a külföldi kutatók előadásairól beszámoltak, bár többen is panaszkodtak a rendezvények alacsony látogatottságáról.

¹² FERENCZI, 1906. 81.

¹³ FARKAS, 1895. 7–8.

Az adatok rögzítése érdekében 20 összeíró küldöttséget alakítottak, melyek mindegyike egy orvosból, egy mérnökből és egy napidíjas írnokból állt.¹⁴ A várost járó bizottságok 1893 tavaszán a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal által megtervezett és a tanács, illetve a belügyminiszter által jóváhagyott felvételi lapokat¹⁵ 5536 lakásban és 79 éjjeli szálláson töltötték ki, majd az így beérkezett anyagokat Kőrösi József vezetésével dolgozták fel.¹⁶ Az összeírás azonban nem zajlott problémamentesen. A túlzásúfolttság szempontjából kérdésessé tette az eredmény pontosságát, hogy a vizsgálatokat nappal végezték, vagyis akkor, amikor a lakók fele eleve nem tartózkodott otthon, így a felvételt végző biztos csak a bemondott adatokat tudta rögzíteni. Hasonló panasz érkezett a VIII. kerületi előjáróság összeíró biztosai részéről is, akik egyrészt az eljárás hosszadalmasságát nehezményezték, hiszen a viszonylag pontos adatok érdekében a házmestert és a többi lakót is meg kellett kérdezniük. Emellett a bejelentő cédulákat is ellenőrizniük kellett annak ellenére, hogy az albérlők többségét általában be sem jelentették. Az említett előjáróság részéről is felvetődött, hogy a minél pontosabb eredmények érdekében a lakókat éjjel kellene összeírni, s azután nappal elvégezni a zsúfoltnak talált lakások egészségügyi ellenőrzését.¹⁷ A felmérés egészét pedig itt is illetheti az a kritika, hogy mivel ez az összeírás is az építkezések megkezdődése előtt vagy azok legelején zajlott, így ez sem számolhatott az idénymunkások tömegével, akik viszont komoly szerepet játszottak a túlzásúfolttság kialakulásában.¹⁸

Annak ellenére, hogy a felmérésben szereplő lakások a kerületi előjáróságok által veszélyesnek ítélt lakhelyek közül kerültek ki, az összeírás mégsem ölelte fel a fővárosban található összes túl népes lakást. A népszámlálásokhoz képest a legnagyobb különbséget az jelentette, hogy itt a túlzásúfolttság mértékét nem a korábban alkalmazott 4–5 fő/ lakrész határozta meg, hanem az érvényben lévő lakásszabályzat értelmében azok a lakások kerültek a túlzásúfoltak közé, melyekben az egy főre jutó légköbméter nem érte el a 10 m³-t.¹⁹ Az új számítási módszer meglepő végeredményt hozott. Az előjáróságok által előzetesen túl népesnek ítélt, illetve egyéb közegészségügyi problémák miatt az összeírás körébe bevont 5536 lakásból csak 2749 lakást találtak túlzásúfoltnak. Így a következőkben ismertetendő felmérési eredmények is már csak ezekre a túlzásúfolt lakásokra korlátozódtak.²⁰

Mielőtt azonban a részletek ismertetésébe bocsátkoznánk, nézzük meg, miként értékelték a kortársak a vizsgálat tanulságait. A legtöbben a légtartalom és a lakás r és ég alapján született eredmények különbözőségét hangsúlyozták, miszerint például a felmérés 840 olyan lakást tárt fel, amelyet a népszámlálás nem talált túl népesnek, viszont 721 olyan eset is előfordult, amelyet bár a légköbméter alapján nem minősítettek túlzásúfoltnak, a népszámlálás túl népesnek tekintett. Ha csak a

¹⁴ BFL IV.1409.b 4357/ 1893 eln. ikt. sz. – 473/ 1893 eln. lvt. sz. IV. pontja. Gerlőczy Károly előterjesztése Budapest Fő- és Székváros Tanácsához a zsúfolt magánlakások s tömeges éjjeli szállók összeírása tárgyában tartott értekezletről, 1893. 02. 21.

¹⁵ BFL IV.1409.b 4357/ 1893 eln. ikt. sz. – 473/ 1893 eln. lvt. sz. A felmérés költsége 4163 Ft-ot tett ki. BFL IV.1407.b 1183/ 1884–I. lvt. sz. KÖRÖSI, 1893. 2.

¹⁶ BFL IV. 1407.b 1183/ 1884–I. lvt. sz. Táblázatok [a] túlzásúfolt lakásokról 1893.

¹⁷ BFL IV. 1409.b 4357/ 1893. eln. ikt. sz. – 473/ 1893 eln. lvt. sz.

¹⁸ Neuschlosz szerint év közben a gyárak 5–6-szor több munkást foglalkoztattak, akik többsége valószínűleg a vidéki munkások közül került ki. NEUSCHLOSZ, 1895. 43.

¹⁹ A két számítás elkülönítésére több-kevesebb, de inkább kevesebb következetességgel alkalmazták a következő megkülönböztetést: a túl népes lakás fogalommal a népszámlálások által alkalmazott 4–5 fő/ lakrészen alapuló számítás eredményét jelölték, míg a 10m³/ fő-t a túlzásúfolt lakások kijelölésére használták.

²⁰ GERLŐCZY, 1893. 112.

számokat nézzük, akkor az eltérés 119 lakás, vagyis a vizsgált lakások 2%-a. A kortársak azonban az új eredményeknek ennél sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. Gerlőczy Károly alpolgármester például a plusz 721 nem túlsúfolt lakás számát kidomborítva azt hangsúlyozta, hogy a népszámláláskor a lakosság vizsgálata 25%-kal rosszabb helyzetet állapított meg, mint ami valóban fennállt, s valószínűsítette, hogy ez az adat a többi, most nem vizsgált lakáskategóriára is vonatkozik.²¹ Merőben más következtetésre jutott Farkas Jenő, aki szerint „kiderült, hogy jóval többen élnek rossz lakásviszonyok között, mint azt az 1891-es népszámlálás sejtette”, állítását azzal a ténnyel támasztva alá, hogy a mostani felmérés 76 tömeges éjjeli menedékhelyet regisztrált, szemben a népszámlálások alkalmával felmért 6-tal.²²

Erre az álláspontra jutott Ferenczi Imre is: „*E speciális lakásstatistika igazolta, hogy behatőbb vizsgálatok még szomorúbbaknak igazolják a lakásviszonyainkat, mint ahogy a népszámlálási munkálatok azokat feltűntetik.*”²³

A Kőrösi által összeállított felvevőlap segítségével a biztosok három szempontból vizsgálták a lakásokat. Egyrészt kérdéseket tettek fel a főbérlo személyére vonatkozólag, másrészt pedig a lakás minél pontosabb leírására törekedtek, vagyis azt kutatták, hogy hány, milyen és mekkora helyiségből áll, van-e ablaka, miből készült, illetve nedves-e a padlója, fűtött-e, és ha igen, milyen módon, hányadik emeleten fekszik, van-e benne árnyékszék, mekkora a lakás negyedévi lakbére és ebből mennyit fizetnek az albérlők. A harmadik kérdéscsoport pedig a lakásban élőkre vonatkozott: számuk, nemük, koruk, egymáshoz való viszonyuk (családtag, albérlő, cseléd), fekvőhelyeik minősége, illetve az esetleges fertőző betegségek előfordulása.²⁴ Az összeírás eredményét Kőrösi József táblázatokba rendezve ismertette jelentésében,²⁵ de a Gerlőczy-féle *Előterjesztés* is tartalmazza szinte a teljes anyagot. A legfontosabb adat a már említett 2749 túlsúfolt lakás, illetve a bennük lakó 20485 fő, akiknek 40%-a albérlő, 3%-a pedig cseléd vagy egyéb segéd-személyzet volt.

A lakosság összetételének vizsgálatakor arra a kérdésre keresték a választ, hogy vajon visszaszorítható-e a tömegnyomor kialakulása az albérlőtartás esetleges betiltásával. A túlsúfolt lakások legnagyobb arányban (21%-ban) a VIII. és a IX. kerületben helyezkedtek el, de tekintélyes mennyiségben szerepeltek a VI. kerületben is – természetesen ugyanezek a kerületek jártak élen azok népessége tekintetében is. A túlsúfolt lakások 18%-a pincében helyezkedett el, közel 70%-a pedig a földszinten. 63%-ban szoba-konyhából, 30%-ban csak szobából álltak, de találtak 3–4 szobás túlsúfolt lakásokat is, igaz, ezek együttes százalékaránya nem érte el a 2%-ot sem. Ezeken kívül előfordult csak konyhából álló lakás, illetve m - hely, fészter, bolt, kamra stb. is. A lakásokat szárazsági fokuk szerint is osztályozták, ezen az alapon 17% jó, 48% t rhető, 9% pedig igen rossz minősítést kapott. Természetesen a lakosságra vonatkozólag is részletes adatokkal szolgált a felmérés, így többek között arról tájékoztatta a szakembereket, hogy a túlsúfolt lakások 72%-ában lakrészenként 4–5 fő lakott, de közel 3%-ot tett ki a 10 fő feletti aránya is (8 db 20 fős és 2 db ennél több embernek szállást adó hajlékot találtak). A lakások 11,5%-a a köbtartalom szerint nem érte el az egy főre jutó 5m³-t sem!

²¹ GERLÓCZY, 1893. 113.

²² FARKAS, 1895. 258.

²³ FERENCZI, 1906. 15.

²⁴ BFL IV. 1409.b 4357/ 1893. eln. ikt. sz. – 473/ 1893 eln. lvt. sz.

²⁵ BFL IV.1407.b 1183/ 1884-I. lvt. sz. KÖRÖSI, 1893.

A lakók nem és kor szerinti vizsgálata 53%-nyi férfiról és 66,5% felnőttől számolt be.²⁶ A főbérlok által fizetett évi lakbér, a földszinti konyha nélküli lakások esetén átlag 84 Ft (pincében 87 Ft), az egy szoba-konyhás már 123 Ft-ba (illetve 119 Ft-ba) került, míg a két szoba-konyhásokért 172 (illetőleg 177 Ft-ot) kértek el. A legolcsóbbak a lakások a III. és az I., illetve a X. kerületben voltak (63, 76, 80 Ft), a legdrágábbak pedig a VII. és a VIII., illetve a VI. kerületben (148, 149, 178 Ft). Az albérleti díj és a főbérlok által fizetett bérek százalékos megoszlását mutató táblázat szerint több mint 5,6%-ban az albérló többet fizetett a lakásért, mint amennyibe az a főbérloknak került, de a 18%-ot is meghaladta azon esetek aránya, amikor a főbérleti díjnak legalább a felét az albérlőtől szedték be.²⁷ Az albérleti díjat általában az eredeti bér összege, a részletek nagysága (heti, napi) és az albérlőtársak száma határozta meg. Egy 30 Ft-ért kibérelhető fészter napi 2-3 krajcáros díj mellett már 4 albérló esetén is 40 Ft-os (azaz tisztán 10 Ft) havi jövedelmet hozott a vállalkozó szellem bérbeadónak.²⁸

A felmérés eredményeinek nyilvánosságra kerülése azonban nem hozott különösebb előrelépést a túlzásúfoltok megszüntetése érdekében vívott küzdelemben. Ha valódi javulásról beszélhetünk egyáltalán, akkor az elsősorban az összeírás elrendelésével egyidejűleg életbe lépett, de még 1885-ből származó fővárosi szabályrendeletnek köszönhető, mely a kérdéssel foglalkozó passzusaiban – amellet hogy meghatározta a túltömöttség fogalmát (10 m³, illetve 3m² padló/ fő) – előírta a lakások folyamatos ellenőrzését. Abban az esetben pedig, ha a túlzásúfoltot albérlok tartása okozta, akkor 5-25 Ft kiszabható büntetést állapított meg, illetve a harmadoszori elmarasztalást követően a lakás egy évre történő kiüríttetését határozta el.

A vizsgálatnak fontos ágát képezte a tömeges éjjeli szállások felmérése, melyből meglepően sokat találtak: 76-ot s bennük 1238 elszállásoltat. Ezekben a hajlékokban éjjelről-éjjelre váltakozott a lakosság: „*az ember ember hátán, gyakran puszta földön fetreng, vagy a falak mellett állva keres éjjeli menedéket*”, a lakók nem mosakodhatnak, az erkölcsöket pálínkakimérések rontották, az egészségtelen körülmények pedig ragályos betegségek fészkeivé tették e menedékhelyeket.²⁹ Az ilyen hajlékok felmérésére készített felvevőlapok hasonló részletességgel vizsgálták a lakások, illetve az összeíráskor a helyszínen talált lakók adatait, mint a túlzásúfolt lakások esetén.³⁰ A feltárt 76 szállóból 20 a II., 3 a III., 11 a IV., 26 a VII. és 19 a VIII. kerületben helyezkedett el. Itt a lakóknak csak 6%-át tették ki a 16 év alattiak, illetve 31%-át a nők, tehát többségükben felnőtt férfiak vették igénybe az éjjeli szállók szolgáltatásait. A lakók kétharmadának jutott csak ágy, de közülük is 30%-nak mással kellett megosztani a fekhelyét. Lakosság tekintetében 6 olyan szállást találtak 99 lakóval, ahol 10–20 ember aludt egy helyiségben, viszont 4-et 577(!) lakóval, ezekben 20 felett volt az alvók száma.³¹ Persze a számok irreális magassága miatt valószínűsíthető, hogy nem a lakrészt, hanem az egész telepet (ház, pince, istálló, m. hely) vették alapul. A lakók 3–20 krajcárt fizettek hálódíjként, ami busás jövedelmet hozott a bérbeadónak, hiszen „*tudvalevő, hogy élelmes vállalkozók egész házakat vesznek bérbe, s a pincékben magas áron tömeglakást rendeznek be, egy-egy pince*

²⁶ GERLÓCZY, 1893. 114–117.

²⁷ BFL IV.1407.b 1138/ 1884-I. lvt. sz. Táblázatok [a] túlzásúfolt lakásokról, 1893.

²⁸ BFL IV.1407.b 1138/ 1884-I. lvt. sz. KÖRÖSI, 1893. 10.

²⁹ Jelentés a tömegszállásokról. BFL IV. 1409.b 4357/ 1893 eln. ikt. sz. – 473/ 1893 eln. lvt. sz.

³⁰ Tömeges éjjeli szállók felvevőlapját lásd: BFL IV. 1409.b 4357/ 1893. eln. ikt. sz. – 473/ 1893 eln. lvt. sz.

³¹ BFL IV. 1407.b 1138/ 1884. Táblázatok [a] túlzásúfolt lakásokról. 17. sz. tábla

*helyiség után évi 1200–1500 Ft házbérjövendelmet beszedve*³² – mint ahogy ezt Kammermayer Károly a törvényhatósági bizottság ülésén elmondta. A tömeges éjjeli szállók kérdésének megoldásáról szintén a már említett szabályrendelet gondoskodott, mely a menedékhelyek üzemeltetését hatósági engedélyhez kötötte. Ehhez a főbérlónek a tulajdonos jóváhagyása mellett a kerületi orvostól kellett igazolást szereznie, aki azt is meghatározta, hogy a helyiségben maximálisan hány embert lehet elszállásolni egészséges körülmények között, rendes fekhelyeken. Ezt követően az engedélyt a kerületi előljáróság állította ki, melynek hiányában, illetve egyéb szabálytalanságok esetén – a túlszűfolt lakásokhoz hasonlóan – büntetéseket helyeztek kilátásba.³³

A legnagyobb fejtörést azonban a pincelakások okozták a kortársaknak. Az ezekben lakozó veszélyekre, vagyis a fertőző betegségekre, „*mely bejárja az egész várost és bizony meg nem áll a legfényesebb termeknek ajtaja előtt sem*” – már Neményi Ambrus is felhívta figyelmét a figyelmet.³⁴ A hatóságok erőfeszítéseit az is nehezítette, hogy „*a munkásnép jobban szereti és jobban meg is fizeti a pincelakást a földszintesnél, mert ott ágyrajárókat tarthat, a tisztaságot kevésbé ellenőrzik, nyáron hős, télen meleg, így kevesebb tüzelőt igényel*”.³⁵ A közegészségügyet veszélyeztető pincelakások megszüntetését már az első lakásbizottság is zászlajára tűzte, amikor elhatározta azok összeírását és 3 osztályba sorolását. Ezek alapján kielégítő, tehát a továbbiakban is fenntartható lakásnak minősítették azokat a pincéket, melyek minimum 9 láb magasak voltak s legalább félig a talajszint fölé emelkedtek, emellett 100 négyszög láb területre legkevesebb 4 négyszög láb ablak esett, valamint rendelkeztek konyhával, fűthető és természetesen száraznak tartottak. A tűzveszélyek közé azok a 8 láb magasak tartoztak, melyek a fent említett feltételeknek megfeleltek, vagy egy éven belül a kívánalmak szerint átalakíthatók voltak. Minden további pincelakást megszüntetésre ítélték.³⁶

Ehhez hasonló pinceszabályzatok külföldön is léteztek.³⁷ Az angol változat valamilyen szigorúbb volt, mint a mienk, Bécsben pedig az újabb, 1883-as előírás már olyan megköveteléseket tartalmazott, melyek jóval drágábbá tették azok kialakítását, mint a földszinti lakásokét. Párizsban egyszerűen megtiltották a pincék lakásként való hasznosítását.³⁸ Az említett, közegészségügyi szempontból veszélyes lakásokra vonatkozó szabályozások jóváhagyására, illetve lakásstatisztika készítésének elrendelésére csak 1892-ben került sor, de a fokozódó ellenőrzések következtében a statisztikák így is egyre kedvezőbb helyzetről számoltak be. Persze nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a pincelakások számának csökkenését nem követte a túlszűfolttság apadása.

³² GERLÓCZY, 1893. 8. Békésy Géza a tömeglakások kialakulásának okát többek között a gyárak hullámszerű idénymunka-igényében látta, illetve abban, hogy a munkanélküliség elől a fővárosba érkező, a helyi viszonyokat nem ismerő munkások szívesebben laktak – akár drágábban is – a falubeliekkel egy szálláson. BÉKÉSY, 1905. 165–178.

³³ GERLÓCZY, 1893. 41–42.

³⁴ NEMÉNYI, 1883. 4. Ő egyébként saját bevallása szerint gimnazista kora háromnegyed részét pincelakásban töltötte.

³⁵ GERLÓCZY, 1893. 24.

³⁶ BSzTB KJ460/ 1884 kgy. sz.

³⁷ Nemzetközi összehasonlítás a pincelakások százalékos megjelenéséről, 1891: Budapest: 4,9; Bécs: 1,2; Graz: 6,9; Trieszt: 0,1; Prága: 1,7; Lemberg: 2,8; Berlin: 9,2; Hamburg: 6,9; München: 0,2; Lipcse: 1,6. BSzSE, 1897–1898. 36.

³⁸ NEMÉNYI, 1883. 108–110.

2. táblázat: A pincelakások és lakóinak számszer alakulása – 1881–1901³⁹

	1881		1891		1901	
	db vagy fő	%	db vagy fő	%	db vagy fő	%
Összes lakott rendes lakás	68 535	100,0	94 359	100,0	144 125	100,0
Ebből pince	5 217	7,6	4 641	4,9	1 853	1,2
Összes szoba	118 242	100,0	165 214	100,0		
Ebből pinceszoba	5 565	4,7	5 042	3,1	1 974	
Összes lakó	364 487	100,0	486 671	100,0	717 681	100,0
Közülük pincében lakik	31 637	8,6	26 143	5,3	8 777	1,2
A pinceszobák átlagos lakottsága	5,47		4,98		4,13	
Összes túl népes lakás	4,785	100,0	7 178	100,0	9 518	100,0
Ebből pince	857	17,9	776	10,8	220	2,3
Túl népes lakásban lakott	43 815	100,0	64 106	100,0	77 696	100,0
Közülük pincelakó	8 061	18,3	7 029	10,9	1 617	2,08

A táblázat tanúsága szerint a pincelakások, a lakóik, sőt a lakosság aránya is jelentősen csökkent, tehát a hatóságok eredményesen tudtak fellépni azok megszüntetése érdekében. Más kérdés persze, hogy itt is csak látszólagos javulásról lehetett szó, hiszen a pincelakások túlnépessége „átvándorolt” a földszinti lakásokba, ott állandósítva az egyre kétségbeesőbb viszonyokat. Így a szabályrendelet csak tüneti kezelést adott a problémára, hiszen megszüntették a pincelakásokat, de a lakóiknak nem biztosítottak egészséges lakhelyet.

A következőkben nézzük meg, milyen eredményekre jutottak a belügyminiszter által elrendelt összeírás szervezői. Mivel ez első sorban a túlzásúfolttság felmérésére irányult, ezért a pincelakásokra külön felmérőlap nem készült, hanem a másik két kérdőív tartalmazta a pincékre vonatkozó kérdéseket is. Emiatt a pincékről nem készült a fentiekhez hasonló részletes feldolgozás, így ezekről csak viszonylag kevés adattal rendelkezünk.

A túl népesnek talált 2749 lakásból 516 pincelakást, vagyis a felmért hajlékok 18%-át jegyezték fel, melyekben a felvett lakosság 20%-a, vagyis 4139 fő lakott. Teljesen a föld színe alatt helyezkedett el a pincelakások 6%-a, a fele részénél jobban való kiemelkedést pedig a felmért pincék egyötöde ért el.⁴⁰ E tekintetben a leginkább érintett terület a főváros IX., VIII., VI. és X. kerületei voltak.⁴¹

³⁹ BSzSÉ, 1897–1898. 34–35., 40.; BSzSÉ, 1899–1901. 21–24.; FERENCZI, 1906. 30.

⁴⁰ BFL IV.1407.b 1138/ 1884–I. lvt. sz. KÖRÖSI, 1893. 6.

⁴¹ BFL IV. 1407.b 1138/ 1884–I. lvt. sz. Táblázatok [a] túlzásúfolt lakásokról, 1893. 2. sz. tábla. Ennek alapján a pincelakások 82%-a rendelkezett konyhával.

1893-ban tehát életbe lépett a közegészségügyi szempontból veszélyeztetett lakások ellenőrzését elrendelő székesfővárosi szabályrendelet. Az ennek értelmében előírt, de már korábban is alkalmazott hatósági lakásellenőrzések a statisztika tanúsága szerint meghozták a várt eredményeket, bár a szociális érzékenység kortárs szakemberek ezzel még korántsem tartották megoldottnak a problémát. „*Mi van, ha a hatóság fellép? Akit kizavarnak, az nem talál lakást és a szabad ég alatt tanyázik, vagy egy hasonlókba költözik [...] esetleg a kevésbé ellenőrzött külterületre hurcolódik, s ezzel az ottani lakásüzérek jövedelme emelkedik. [...] A gazdasági élet egy természetes processzusa előtt állunk, néha egy-egy rendőri intézkedés hatásos, de egy olyan problémát, ami gazdasági eredetű, sosem lehet adminisztratív eszközökkel megoldani [...] általános elv, hogy addig nem lehet az embereket a lakásból kitenni, amíg jobbat nem tudunk adni.*”⁴² De már az összeírást elrendelő belügyminiszteri leirat is szkeptikus volt az úgynevezett hatósági intézkedések hatékonyságát illetően: „*Rendőri intézkedésekkel kizavarhatni ezen menedékekből a hajlékot keresőket, de ezzel csak az éretik el, hogy az éjjeli hajléktuktól ily módon megfosztottak más helyen keresnek és találnak menedéket, arra azonban a rendőri intézkedések magukban nem alkalmasak, hogy megszűntessék azon állandó nagy veszélyt, melyet ezen menedékek a fő- és székesváros közegészségügyére képeznek.*”⁴³ Lássunk egy ajánlást 1883-ból: „*Építsen a főváros szegény-lakásokat, a szegényházakat vegye épp oly szigorú vezetés alá, amivel a kórházak bírnak, [...] ha kiűzzük a szegényeket a pincékből, adni kell nekik fedelet, [...] fizessen a szegény, de emberi körülmények között lakjon.*”⁴⁴ És végül: „*A rendőrség és néhány erélyes előljáró hajszákat rendezett, a szegény ördögöket egyik városrészről a másikba kergették, itt-ott egy-egy szállásadót meg is büntettek, egy-egy háziurat meg is intettek, egy-egy helyiséget néhány hétre bezártak, [...] de minden maradt a régi.*”⁴⁵

A túlszűfolt lakások elleni küzdelmet elsősorban a felmerülő egészségügyi problémák, vagyis a rendszeresen visszatérő járványok indították el. Ezért a főváros Gerlóczy Károly kezdeményezésére egy 20 tagból álló, a közegészségügyet ellenőrző bizottságot kívánt létrehozni, mely feladatul kapná az egészségügyileg kifogásolt lakások ellenőrzését, illetve az azokra fogatosított intézkedések törzskönyvbe való vezetését. Ez a közegészségügyi őrség végül 28 fővel 1898-ban kezdte meg működését, mely a nyilvántartott túlszűfolt lakások mellett, a hatósági támogatással épült munkásházák egészségügyi viszonyait is felügyelte.⁴⁶ A rendszer pedig működött, amit egy levéltári feljegyzés is tanúsít. Ez a Soroksári úti munkásházák gondnoka – Barabás János – ügyében írt fellebbezést tartalmazza, akit az egészségrendőri hatóság 1901. február 28-án, „*éjjeli szállónak engedély nélküli tartása miatt, az 1885/215. sz. kgy. szabályrendelet 15. és 18. fejezete alapján, 50 K pénzbüntetés, vagy 3 napi elzárásra*” ítélte.⁴⁷

Egészségügyi örök alkalmazására – igaz, merőben más feladattal – már korábban, 1893 januárjában is sor került, amikor a VIII. kerület egyes házaiban az államrendőrség este 6 órától 6 rendőrt bocsátott a főváros rendelkezésére, akik a megjelölt túlszűfolt lakások kapuit őrizve csak annyi embert engedtek be a lakásokba, ahány ott-tartózkodását a tiszti orvos előírása alapján, az ajtókon függő tábla engedélyezte, a többiek pedig hajléktalan menhelyekre irányították. Belügyi-

⁴² NEMÉNYI, 1883. 17–18., 29.

⁴³ BFL IV.1409.b 8619/ 1894 eln. ikt. sz. – 473/ 1893 eln. lvt. sz.

⁴⁴ FODOR, 1883. 14.

⁴⁵ NEUSCHLOSZ, 1895. 39.

⁴⁶ FERENCZI, 1906. 80.

⁴⁷ BFL IV 1407.b 1134/ 1901–X. lvt. sz. Soroksári úti munkásházák.

niszteri rendeletre hasonló intézkedésre került sor az ugyanez év márciusában dúló diftériajárvány alkalmával is.⁴⁸

Most nézzünk meg néhány példát arról, milyen körülmények között éltek a fővárosi zsúfoltlakások lakói. „A Népszínház közelében van egy kis fűskamra, ahol a rendőr 32 egyént számolt meg. Férfiak, nők, gyerekek ott heverték szorosan egymás mellett a pusztán földön, ablak természetesen nem volt, az ajtót pedig jó erősen behúzták. [...] 5–6–10 krajcárt fizetnek a lakók egy éjszakára, és ha belépünk a tulajdonos lakására, ennek a képnek még undorítóbb folytatását találjuk. Napszámosok, abban a ruhában, melyben egész napon át dolgoztak, ágyon jöttek egy, az utcán felszedett téglára, melyre fejüket lehajtják, napszámos cselédek, férfiak, nők, gyerekek a szoba egy szögletében egy kis szalmazsákban, némelykor egy takarón – a helyet, a szalmát, a takarót külön-külön fizetik.”⁴⁹ Vagy: „nyáron kiürülnek a lakások, udvaron, palánkon, sőt omnibuszon alszanak, ha rendes lakáspénzt fizetnek az omnibusz őrzésével megbízott házmasternek [...] a faviskónak a legnagyobb a hozadéka.”⁵⁰ „A MÁV Kőbányai úti főházában 27 munkás húzta meg magát, a Góztéglagyár körkemencéjében 26 férfi és 4 nő tanyázott, de laknak földalatti üregekben, vermekben, vagy vasúti kocsiban is. [...] 1895. november 13-án éjjeli szemlén voltunk Kmetykó Józseffel. A Bajza utca 42. sz. kívülről díszes, felcícomázott ház, [...] az 5. számú lakásban a pincesoron 11 munkást találtunk. Leírhatatlan szennyben férfiak és nők vegyesen feküdtek az ágyakban és a földre fektetett szalmazsákokon. B z? Erkölc? Fertőző betegség? Ez az állapot nem rendkívüli, a munkásokat csaknem kivétel nélkül ilyen állapotban találtuk.”⁵¹ Neményi Ambrus 1884-ben lapértesülésre hivatkozva arról tájékoztatta a törvényhatósági bizottságot, hogy a kerületi rendőrorvos által megvizsgált Százháznál, a Bem utca 5. szám alatt az udvaron egy 150 fős fabódét talált, a Kertész utca 43-ban pedig 92 embert két szobában. A polgármester válaszában cáfolta az újsághír állításait, ugyanis a Bem utcában csak 68 embert találtak, de már gondoskodtak a barakk kiürítéséről.⁵²

A fővárosi lakáshelyzettől tisztában voltak a városatyák. Mint láthattuk, sem az elvi intézkedések, sem pedig a hatósági ellenőrzések nem javítottak sokat a szegényebbek lakásproblémáin. Ezt felismerve egyre inkább felerősödtek azok a hangok, melyek a főváros gyakorlati szerepvállalását sürgették.⁵³

⁴⁸ GERLÓCZY, 1893. 184.

⁴⁹ NEMÉNYI, 1883. 15.

⁵⁰ NEUSCHLOSZ, 1895. 40.

⁵¹ FARKAS, 1895. 15.

⁵² BSzTB KJ318/ 1884. kgy. sz. Neményi Ambrus interpellációja.

⁵³ E hatósági szerepvállalásról bővebben: UMBRAI, 2008.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BFL Budapest Főváros Levéltára

IV.1407.b Budapest Székesfőváros Tanácsának Iratai. Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára
IV.1409.b Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai. Elnöki és elnöki ügyosztályi iratok

BÉKÉSY

1905 BÉKÉSY Géza : A lakásnyomorról. In: *Közgazdasági Szemle*, 29. (1905) 165–178.

BSzTB KJ

Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Közgy lési jegyzőkönyveinek adatbázisa, 1873–1949.
<http://nfo.arcanum.hu/szkj/opt/a070906.htm?v=pdf&a=start&a1> – Utolsó letöltés ideje: 2009. 07. 13.

BSzSÉ

1897– Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 3. (1897–1898) Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1901.
1898 Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. 4. (1899–1901) Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1904.

FARKAS

1893 FARKAS Jenő: Teendők a munkáslakás ügyben. In: *Közgazdasági és Közigazgatási Szemle*, 17. évf. (1893) 258–269.
1895 FARKAS Jenő: *A munkások lakásvizonyairól*. Budapest, 1895.

FERENCZI

1906 FERENCZI Imre: *A munkáslakás-kérdés különös tekintettel Budapestre*. Budapest, Kilián Frigyes utóda, 1906.

FODOR

1883 FODOR József: *A lakásügy Budapesten*. Budapest, 1883.

GERLÓCZY

1893 GERLÓCZY Károly: *Előterjesztés a budapesti lakásvizonyok rendezése tárgyában*. A Lakásügyi Bizottság megbízásából [összeáll.:] GERLÓCZY Károly, kir. tanácsos, első alpolgármester, a Lakásügyi Bizottság elnöke. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1893.

NEMÉNYI

1883 NEMÉNYI Ambrus: *Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában*. Budapest, 1883.

NEUSCHLOSZ

1895 NEUSCHLOSZ Marcell: A munkáslakások kérdéséről. In: *Kelet*, (1895) 2. sz. 41–43.

UMBRAI

2008 UMBRAI Laura: *A szociális kislakásépítés története Buidapesten, 1870–1948*. Budapest, Napvilág, 2008.

Szécsényi Mihály

Kalauznők konfliktusai a villamoson Társadalmi nem és térhasználat Budapesten 1915–1920

Az utca halála és a mozgó közterület kialakulása

A 19. század a modern európai nagyvárosok kialakulásának és fejlődésének korszaka. Ennek legszembetűnőbb jele a városok külső, vizuális megjelenésének átalakulása. Az értelmüket veszített katonai erődítéseket – sok esetben a középkori városfalakat is – lebontották, helyükre körutak, gyártelepek, lakónegyedek, vasúti pályaudvarok épültek. A városok gyors növekedése és a városszerkezet átalakulásának egymást erősítő hatása ösztönözte a közigazgatás szakszerűbbé válását és az infrastruktúra gyors fejlődését. A lakosság létszámának gyarapodása, a régi és új városlakók keveredésének következménye „a polgárok közösségének folyamatos felbomlása.”¹ Ezek a folyamatok együttesen vezettek el egy különösen kevésbé szembetűnő, ám tartalmilag meghatározó változáshoz: a városi nyilvánosság színtereinek, a térhasználatnak, a közterület használatának átalakulásához. A legismertebb és legfontosabb közterület az utca, amelynek magáncélra történő használata folyamatosan háttérbe szorult, míg egyes közfeladatok ellátása – így elsősorban a közlekedés, majd a tömegközlekedés zavartalanságának, folyamatosságának a biztosítása – egyre inkább meghatározóvá vált. A mai értelemben vett, modern utcahálózat kialakulásával az „utca e formájával vált valósággá a járművek előretörése a gyalogosok rovására, ekkor és itt vette kezdetét az utcának egyoldalúan a jármű forgalom céljaira történő kisajátítása.”² Parancsoló szükségszerűségnek bizonyult a nagyvárosok működésének biztosításában a közterület feletti rendelkezés és az ott folytatható tevékenységek szabályozása. A városi közlekedés technológiájának megváltozása és a 19. század végén feltalált új járművek, elsősorban a villamosközlekedésnek a megjelenése ezt a folyamatot a gyakorlatban is kikényszerítette. A megfelelő minőségű közlekedési utak biztosítása a kocsik és egyéb szállítójárművek számára létérdeke lett a nagyvárosok lakóinak. A villamossínek megjelenése, a pályatest megépítése pedig hatósági beavatkozás nélkül lehetetlennek bizonyult volna.³

Peter Baldwin díjnyertes könyvében Hartford példáján keresztül a következőképpen jellemzi azt a hatást, amit a tömegközlekedés rendszerének kialakulása gyakorolt a nagyvárosi térre. A városfejlődés lendülete kis híján még a régi, patinás *Old State House*-t sem kímélte, ahol Connecticut állam törvényhozása működött az államiság első évszázadának döntő részében. „A szimbolikus épület megmenekült, mégis a tér funkciója gyökeresen megváltozott az 1920-as években. Bár a város üz-

¹ WALTER, 2003. 196.

² GYÁNI, 1998. 34.

³ SUTCLIFFE, 1995. 161.

leti negyedének központja maradt, mint minden célra alkalmas városi köztér elvesztette jelentőségét – miközben közlekedési csomóponti szerepe sokkal meghatározóbbá vált. A 19. század végén hangos gyermekek sokasága üvöltötte a nap vezető híreit [...]. Fuvarozók lovaskocsijai parkoltak itt, és az egymás között folytatott veszekedéssel, valamint a járókelő hölgyek lármázó bámulásával töltötték az időt. Hétvége előtt farmerek töltötték meg a teret, hogy eladják pulykáikat és libáikat. Esténként prostituáltak ögyelegtek itt és kísérték ügyfeleiket a környék másképpen tisztességes szállodáiba. [...] Az 1920-as évek végén a már motorizált járművek uralták a teret. Csúcsforgalom idején több mint száz autó közlekedett óránként a (tér déli oldalán található) Central Row-on [...]. A State House Square átalakulása a 19. század végén és a 20. század elején ama jelenség egy korai példájának tekinthető, amit a városfejlődés kritikusaí »az utca«, mint multifunkcionális köztér »halálának« neveztek.”⁴

Az utca a magánéleti jellegű tevékenységek mellett – mint helyszín – fokozatosan alkalmatlanná és/ vagy tiltott térré vált a csoportos, a közösségi vagy közéleti jellegű viselkedésformák céljaira is. Ezért „kezdték megsokszorozódni azok a nyilvános társas élet céljait szolgáló közterek, amelyek utóbb pótolták az utca kieső nyilvánosságát.”⁵ A közterületnek azon részét „ami elvileg és jogilag mindenki számára korlátlanul hozzáférhető, birtokba vehető és a céljaira használható”, azért, hogy azt ne lehessen a város, a közösség érdekeivel szemben magáncélokra vagy csak egyes csoportok céljaira kisajátítani, a rendőrség vette általános ellenőrzés alá.⁶ Az új típusú városi rendőrség megjelenése általános tetszést aratott Londonban a 19. század közepén a mai napig mintát adva a nagyvárosi rendőrségek működéséhez. A szép szál – minimum 5 láb és 8 inch magas – rendőrök atyáskodva, gondoskodva járták be körzeteiket egymástól hallható távolságban. A népszerű bobbyk még azt is megnézték, hogy a tulajdonosok bezárták-e üzleteik ajtaját.⁷ Fél évszázaddal később Budapesten a rendőrségi figyelőszolgálat hasonló szerepkört – tehát a polgárok tulajdonának és értékrendjének védelmét – írt elő a rendőrök számára. Egy 1913-as főkapitányi jelentés leírta, hogy az őrszemnek „üzletről-üzletre, kirakatról-kirakatra menve minden ajtót s kirakatot meg kell néznie, vajon nincs-e nyitva, a sötét üzletbe a sötétséghez hozzá szoktatott szemével be kell tekintenie, hogy nincs-e bent valaki.”⁸ Az említett jelentésben még azt is megemlíti, hogy igen megnehezíti a rendőrség munkáját a város nagy területe, amelynél csak London nagyobb.

Akadtak azonban, olyan különleges nyilvános terek, közterületek, ahol a rendőrség mellett külön feladattal ellátott személyek felügyelték a szabályok betartását. A nyilvános parkokban például parkőrök szóltak rá az illetlen viselkedést tanúsítókra, vidéken pedig a mezőőrök felügyelték a települések külterületeit, útjait és határainak rendjét. Különleges nyilvános térnek, mozgó közterületnek tekintették már a kortársak is a tömegközlekedés olyan járműveit, mint a villamosok. A villamosra mindenki felszállhatott, ha jegyet váltott. Az utassá átvedlett emberek leülhettek, beszélgethettek, ehettek, árut szállíthattak, újságot olvashattak és 1912-ig legalísan dohányozhattak a járműveken. Tevékenységüket nem a rendőr, hanem a kalauz felügyelte, aki nyilvánvalóan nem tulajdonosa volt a járműnek – ahogyan a bérkocsisok többsége tulajdonosa volt kocsijának –, hanem a tulajdonos alkalmazottja.

⁴ Az idézet a szerző fordítása. – BALDWIN, 1999. 3–4.

⁵ GYÁNI, 1998. 35.

⁶ GYÁNI, 1998. 32.

⁷ PICARD, 2005. 76.

⁸ PERÉNYI, 2006. 35.

Az a különlegesség, ami miatt nyilvános térnek, közterületnek tekintették a kor emberei is a villamost, nem csupán abban állt, hogy mindenki igénybe vehette utazás céljából, hanem abban is, hogy meghatározott útvonalon és menetrendnek megfelelően, azaz kiszámíthatóan közlekedett. Ez korábban nem volt magától értetődő. A villamos előtt a tömegközlekedés az omnibuszhoz, majd a lóvasúthoz volt köthető, mert tömegek szállítását konflissal lehetetlen lett volna lebonyolítani. Fokozatosan alakult ki és vált kiszámíthatóvá és véglegessé az útvonal, a megállóhelyek rendszere és a menetrend. Az omnibuszon és a lóvasúton történő utazást többnyire csak a középosztály tagjai engedhették meg maguknak, és nem csak Budapesten. Londonban például, ahol már a 19. század közepén ezer engedélyezett omnibusz m ködött, ezek zöme a hivatalnokok rendelkezésére állt. Munkáját az omnibuszok többsége reggel 9 órakor kezdte, amikor a tisztviselők a hivatalaikba igyekeztek, és útvonalaik az ő lakóhelyeiket kötötték össze munkahelyeikkel. A legtöbb járm számára még nem voltak kijelölt megállók, menetrend és az esetek jelentős részében a hivatalból megállás nélkül a célállomásig vitték jól fizető utasaikat.⁹ A villamosok voltak az első, olyan városon belüli tömegközlekedést szolgáló járm vek, amelyeken a társadalom valamennyi rend és rangú tagja együtt utazott – utazhatott, meghatározott útvonalon és kiszámítható időpontokban. Az új tömegközlekedési eszköz Magyarországon is gyorsan elterjedt.¹⁰ Ennek ellenére a szegényebb emberek sokasága nem tudta megfizetni a villamos- jegy vagy -bérlet árát, ezért – egészen az 1940-es évek végéig – munkások tömegei „kopogtak” át hajnalonként Budapesten bakancsaikban, mert gyalog közlekedve mentek munkahelyeikre.

A kétféle közterület – a mozgó és a nem mozgó nyilvános tér – közti különbséget nem csak az ellenőrzést végző közeg jelentette. A város gyalogosok által használt közterületein a rendőrök csak akkor avatkoztak közbe, ha rendellenességet észleltek, ha az utca embere összekülönbözött valakivel, vagy vétettek a szabályozások, a tiltások és a törvények ellen. A viszony a hatóság és a városlakók között az ilyen közterületen elvileg semleges volt, és általában ezt a helyszínt a békés egymás mellett élés jellemezte. A villamos, mint különleges közterület nem egyszerűen a járdá meghosszabbítása volt – noha Budapesten már az 1910-es években felmerült mozgójárdá építésének a terve –, hanem olyan hely, ahol az ott tartózkodásért az utazásért fizetni kellett és bizonyos szabályokat, például a le- és felszárlásnál, be kellett tartani. Az olyan típusú konfliktusok, amelyeket elhárítani, felügyelni és szabályos útra terelni a hatóság dolga volt, nem első sorban a különbözőképpen szelekvő és viselkedő utasok között alakulhattak ki – bár ilyenek is előfordultak –, hanem többnyire a kalauzok és az utasok között jöttek létre. A kalauznak ugyanis minden utassal kapcsolatba kellett lépnie, hogy ellenőrizze a villamos használatának jogszerű voltát, azaz a jegy vagy bérlet meglétét. Ezen a – legfontosabb – tevékenységen kívül is akadtak még olyan feladatai, amelyek az utasok együttn ködését igényelték, vagy azok közérzetét befolyásolták. Ezek közé tartoztak például a járm elindítása és megállítása, a peronajtók lezárása, a szellőzéshez nyitva tartható ablakok meghatározása, zsúfoltság esetén az utasok számának limitálása, a szállítható poggyászok méretének felmérése stb.

Az utasokkal óhatatlanul bekövetkező érintkezésben, kapcsolatban a férfi kalauzok tekintélye és fizikai ereje meghatározó lehetett, a velük szembeni vélemény nyilvánítására, vitára, de különösen fizikai erő alkalmazására nem volt

⁹ PICARD, 2005. 38.

¹⁰ FRISNYÁK, 2001. 47–50.

esélye sem a nőknek, sem a fiatalabb generációkhoz tartozóknak. Tipikus eset lehetett, amikor 1915. július 19-én Tóth III. Ferenc, a Budapesti Városi Villamos Vasút Részvénytársaság, az úgynevezett „Városi” villamos 4-es jelzés járatának 33 éves kalauza azzal gyanúsította Égner Kálmánné, született Angyal Ilonkát, hogy nem akart jegyet váltani.¹¹ A vád hihetően hangzott, mert a csendben meghúzódo utast a kalauz fedezte fel és szólította fel jegyvásárlásra. Angyal Ilonka azonban már a kérdésben rejtőző feltételezést sértésnek vette, olyannak, amit úrinőhöz intézni méltatlannak tartott számára. Ezért leszállás közben meg akarta nézni a kalauz számát, hogy gorombáskodás miatt feljelenthesse. „*E miatt a nevezett kalauz megharagudva sértett arcát kezével, melyben sapkáját tartotta, szándékosan megütötte.*” Fordított eset, amikor egy női kalauz egy férfi utas véleménynyilvánítását hasonló módon torolta volna meg, nagyon ritkán fordult elő.

Az említett esetben a sértett – egy pártatlan és elfogulatlan tanú segítségével – hivatali hatalommal való visszaélés miatt jelentette fel a pofozkodót. A bíróság ennek ellenére csak becsületsértés miatt ítélte el a vétkest, mondván, a cselekmény feltűnően durva volt és nyilvánosan követték el, de a vádlott közhivatalnoki minősége nem volt megállapítható. Az ítélet szerint, „*a vádlott, aki a villamos kocsiban a rendfenntartására is volt hivatva, minden méltányolható ok nélkül, női utast, közbotrányt okozott módon és mértékben bántalmazott.*” Ezt az eljárást a férfi kalauzok, a férfi utasokkal szemben már nem engedhették meg maguknak, mert az aligha csak utólagos jogorvoslatot vont volna maga után. A felek felmérték a fizikai összeütközés kockázatát és következményeinek súlyát, így a férfiak között többnyire elmaradt az ilyen típusú viták erőszakos megoldása.

Az első világháború kitörését követően több lényeges módosítás, átalakítás történt a budapesti villamos közlekedés férfiak uralta világában is. Az első változás megerősítette és pontosította a kalauzoknak, mezőőröknek korábbi különleges státuszát, ami munkájukat a hatóságok szemében a rendőri munkához hasonlóvá tette. Az 1914. évi XL. számú törvény volt az, amely a hatóságok büntetőjogi védelméről szólt. Ennek 5. §-a kimondta, hogy „*a magyar szent korona országainak területén üzemben tartott közforgalmú vaspályák és tömegszállításra rendelt egyéb gépjármű közforgalmú közlekedési vállalatok... alkalmazottait, (...) úgy kell tekinteni, mintha hatóság közegei volnának.*”¹² A törvény általános indoklásának érvelése szerint: „*tapasztalás szerint különösen azok, akik rendészeti vagy konkretizált államakaratot kikényszerítő tennivalók elvégzésére hivatottak és e minőségben a néppel állandóan és közvetlenül érintkeznek, sokkal könnyebben és sűrűbben találkozhatnak csoportos támadással, mint maga a hatóság.*”¹³ Ez a törvény megerősítette a kalauzok és kalauznők helyzetét az utasokkal szemben, de időnként – például az előzőekben ismertetett ügyben – nem alkalmazták, vagy kétélű eszköznek bizonyult.

A második következménye a világháború kirobbanásának a közúti vasutaknál az volt, hogy az ott dolgozó férfialkalmazottaknak mintegy negyedét-harmadát behívták katonának, akik közül sokan önként jelentkeztek harcolni. A bevonult férfi alkalmazottakat, köztük elsősorban a szakképzettséggel nem rendelkező kalauzokat, nők tömeges alkalmazásával pótolták. A történetek gyorsaságát jól mu-

¹¹ BFL XI.1512.d 32. kisdoboz. Alkalmazottak periratai. Tóth III. Ferenc ügye.

¹² MT, 1915. 1914: XL. tc.

¹³ MT, 1915.

tatja a két legnagyobb budapesti villamos közlekedéssel foglalkozó cégnél, a férfi és a női alkalmazottak számának változása:¹⁴

1. táblázat *Férfi és női alkalmazottak számának változásai Budapesten, 1910–1915*

	<i>Budapesti Közúti Vaspálya Társaság</i>		<i>Budapesti Villamos Városi Vaspálya Társaság</i>		<i>Összesen</i>	
	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>
1910	3543	22	1862	79	5305	101
1913	4025	174	2903	46	6928	220
1915	2975	1141	1963	488	4938	1629

A nők aránya az utolsó békeévben az összes alkalmazott közül alig tett ki 3%-ot, míg 1915-ben már megközelítette a 25%-ot. Az alkalmazottaknak közel fele dolgozott például kocsivezetőként, kalauzként, szerelőként, pályaozárítóként közvetlenül a villamosokkal, a kalauzok száma ennek a fele lehetett: körülbelül 1500–1600 fő. Szerény becslés alapján már a háború elején 1915-ben 4–500 kalauznőt alkalmazhattak. Az első világháború második felében, a kalauzok többsége már nő lehetett, mert a nőket elsősorban ebbe a beosztásba vették föl. Az 1916–1919 közötti évekről sajnos nem maradtak fenn statisztikai adatok. A háborút követően a női alkalmazottak száma gyorsan csökkent, és 1920-ra létszámuk a közúti vasutaknál 8–9% közé esett vissza. Ebből a körülbelül 700 főből a kalauznők száma már alig 2–300 lehetett.

A harmadik tényező az, hogy a bábórus években az utasok száma megnövekedett, ráadásul – a haditermelés elsőbbsége és a villamoskocsi importjának és gyártásának a nehézségei miatt – a gyorsuló ütemben leromló és csökkenő nagyságú járműparkkal szállítottak céljuk felé utasaikat a közúti vasúttársaságok.

2. táblázat *A villamossal szállított összes utasok számának növekedése Budapesten, 1914–1920*¹⁵

1914	220.432.683
1915	245.140.359
1916	301.584.259
1917	360.122.030
1918	396.165.543
1919	346.717.493
1920	280.807.630

¹⁴ BSzSÉ, 1913–1920. 195.

¹⁵ PÁSZTOR, 1927. 45.

A zsúfoltság elképzelhetetlen méreteket öltött, amit csak fokozott, hogy az autókat, elsősorban hadi célokra, igénybe vették, ezért a társadalom minden rend- és rangú tagja rákényszerülhetett a villamosok használatára. A két legnagyobb villamosokat üzemeltető cég által egy nap alatt együttesen szállított utasok létszáma meghaladta az egy milliót. A „Közúti” és a „Városi” 1918. szeptember 2-án Budapesten összesen 1.035.000 utast szállított, ami nem foglalta magában a kisebb közúti vasutak adatait.¹⁶ A leendő villamos kalauznőknek ezekről a folyamatokról, a rájuk váró nehézségekről, természetesen sejtelmük sem volt.

A kalauznők, a villamosok és a háború

A *Független Budapest* című lap *Női kalauzok* címmel rövid írásban számolt be alkalmazásuk kezdeteiről 1915 tavaszának végén.¹⁷ Felvételüket, amely ekkor még csak kísérleti stádiumban volt, a hadi kötelezettségek súlyával magyarázta, és nagyon okos ötletnek nevezte a szerző. „A háború ugyanis teljesen eltüntette azokat a korlátokat, amik a férfi és női munkaerők között válaszfalat állítottak fel, mely lassanként köztudottá válik, hogy a normális élet munkáit valahogyan el kell végezni, s ha az erre alkalmas férfierő hiányzik, komoly kísérleteket kell végezni a nőkkel. Elvégre a közlekedési vállalatoknál a kalauz munkaköre igazán nem olyan bonyolult, hogy azt olyan nő, aki kényeret akar magának keresni, el ne végezhetné.” A cikk szerint, a közlekedési vállalatok a nők alkalmazásával, egy égetően súlyos és sürgős szociális probléma megoldásában is segítenek, amikor a kereset nélkül maradt családok nőtagjainak tisztességes munkát adnak.

Attól sem kell félni – folytatódik az írás érvelése –, hogy a munkaerő normális elhelyezkedési rendje megbomlik, hogy azok az emberek (értsd: férfiak), akiknek eddig a közlekedési vállalatok adtak munkát, a háború után elvesztik keresetüket. A kalauz pálya nem annyira rózsás, hogy a nők, akik a pillanatnyi tisztességes kenyérért erre a munkakörre vállalkoztak, gondolkodás nélkül ott ne hagynák, amikor egyéniségüknek és nemüknek megfelelőbb munkakör kínálkozik a háború után.

A cikk ismeretlen szerzője a nagyközönség fogadtatására is gondolt. „Attól pedig nem kell félni, mintha a publikum nem szokná meg igen gyorsan a női kalauzokat. Ma nem olyan időket élünk, hogy akár pedig a lekicsinylésre kedvük volna az embereknek.” Valószínűleg ennél nagyobbbat nem is tévedhetett volna. Az azonban bizonyos, hogy a szerző nem olvasta az egyik jeles magyar író, néhány nappal korábban megjelent írását, amely nem mindenben osztotta az előbbi lelkesedést.

Rövid tárcájában Kosztolányi Dezső¹⁸ látszólag kedvesen, megértően, valójában gyilkos iróniával festette le véleménye szerint a kalauznőkre jellemző külső és belső tulajdonságokat. A nők számára szokatlan új foglalkozást, a várható kihívásokat szembesítette a nőiesség, illetve a hagyományosan nők által végzett feladatok körképével.

„Átveszik az uruk mesterségét, akit elhi a kötelesség, az ellenőrzést, a szigort, vagy a helyeslő mosolyt, a jegytekercset, a csiptetővasat, a bőrtáskát és a hivatalos tekintélyt lehellő villamossapkát, amely oly komolyan ül a fejükön, a kevés és szegényes hajacsájú-

¹⁶ PÁSZTOR, 1927. 20.

¹⁷ N. N., 1915.

¹⁸ KOSZTOLÁNYI, 1915. 213.

kon.” – írja Kosztolányi. A források ugyan nem támasztják alá, hogy a kalauzok feleségei közül sokan férjük helyére kerültek volna, de a kalauznők eszközökkel és egyenruhával nem pótolható tekintélyét, komolyságát – Kosztolányihoz hasonlóan – a közvélemény egy része megkérdőjelezte.

„Reszket a kezük az izgalomtól, a szájukkal némán és plasztikusán megformálják a gondolatot, kimondják halkan, többször egymásután, hogy szakaszjegy-e vagy átszálló? Minden porcikájukon látszik a szellemi munka szokatlan erőlködése. Nem kis dolog az. Mindmáig csak kovász, só, cukor, lúg, nagytakarítás, vagy szoptatás, de most munka, merre és meddig, emberismereten alapuló törvénykezés, ki csaló és ki nem, felelős ítélethozatal, szakaszjegy-e vagy szakaszátszálló?” Kosztolányi pontosan érzékelt a helyzet nehézségeit, amelybe rövid kiképzés után az új kalauznők kerültek, és amit rögtön ki is figurázott. Szembeállítja egymással az „emberismereten alapuló törvénykezést”, komoly ügyét és annak a banálisnak tűnő ügynek az elbírálását, hogy kinek jár szakaszjegy, avagy szakaszátszálló.

A jelentkezők túlnyomó többsége vidékről származott, sokan cselédként szolgáltak korábban, munkásnők, tanoncok vagy háztartásbeliek voltak, de semmiképpen nem tartoztak a közlekedést zömmel igénybe vevő budapesti óslakosokhoz, illetve a hosszabb ideje bevándoroltakhoz és különösen nem az úri közönséghez. Az új kalauzok többnyire Budapestet sem ismerték jól. A nagyvárost, ahol a lakosság tagjainak döntő többsége már idegen volt a másik számára, ahol „az idegenek számának szakadatlan növekedése, valamint a városi társadalom fokozódó összetettsége, a városi élet sokfunkciós jellegének erősödése nyomán mélyrehatóan átalakult a nyilvános emberi viselkedés értelme és jelentése, változott e viselkedés észlelésének módja és tartalma.”¹⁹

Ez nem azt jelentette, hogy a külső megjelenés, a ruházat, a hajviselet az esetek többségében nem bizonyult elegendőnek az emberek elhelyezéséhez a társadalmi térben. De egy folyamatosan mozgó járművön, amely időnként a belváros felé ment, majd a belvárosban haladt, majd ismét a külváros felé indult és fordítva, folyamatosan le és felszálltak emberek, a dolgok és emberek térbeli és társadalmi rendje teljesen összekavarodhatott. Nem vezethetett eredményre annak a szüntelen megfigyelése és kellő tudatosítása sem, hogy ki hol száll fel és hol le? Egyetlen kalauz sem tudhatta biztosan – sem a környék jellege, sem az utasok öltözködése alapján –, hogy az utas az adott helyen élt, dolgozott, vagy csak az ügyeit intézte és átmenetileg tartózkodott azon a helyen. A háborús viszonyok, a katonaruhába bújtatott férfiak tömegei, az elszegényedő lakosság változatos öltözködése még nehezebbé tették a külső megjelenés alapján történő tájékozódást. A kalauz számára a bizonyosságnak és a bizonyításnak, a jó utas és a rossz utas megkülönböztetésének a legegyszerűbb módja az ellenőrzés volt. A kalauznők – Kosztolányi szerint – rövid pályafutásuk alatt kitűnő hivatalnokoknak bizonyultak: „Még nem láttam nőkalauzt, aki el ne kérte volna valakitől az igazolványát. Ez a nő lélektana. Míg nem tudja valakiről, hogy nem gazember, addig nem hiszi el róla, hogy nem gazember.”²⁰

Az életmód, a helyzet, az állandó kiszolgáltatottság – a külvilágnak, az ellenőröknek és az utasoknak – egy mozgó munkahelyen a „nőiesség” feladásához vezethetett. Kosztolányi a következőképpen ábrázolja mindezt: „Olyan szürkék és szentek, mint a por. Nincs bennük semmi nőiesség. Az, amit mi nőiességnek nevezünk, csak egy kis osztály

¹⁹ GYÁNI, 1998. 33.

²⁰ KOSZTOLÁNYI, 1915. 213.

önzése és fény zése. Ezek a nők dolgoznak. Mosolyogni nem érnek rá. Nem is különös, hogy fejükön ellenzós sapka van. Az arcuk majdnem férfi arc. Azon sem csodálkozom, hogy mikor találkoznak egymással, keményen és férfiasan szalutálnak.”²¹

1. fénykép: Thoma Emma kalauznő

A férfiak – nevezetesen a férfikalauzok – viselkedéséhez történő hasonulás komoly következményekkel járt. A női kalauzok iránti kezdeti rokonszenv és csodálkozás gyorsan elmúlt és átadta a helyét a bírálathoz. A *Nő* című lap egyik 1916 őszi cikkében megjelent cikke szerint sokat bántják és ócsárolják a budapesti villamos kalauznőket, főleg a modorukat, rendesen azok, akik modortalanul bánnak velük, vagy akiknek rövid emlékezőtehetsége már elfelejtette a férfi kalauzok káromkodásait és pofon ígéreteit.²² Szemükre vetik, hogy a tizenhét napos kiképzési idő alatt nem ismerik meg a várost, miközben gyakran cserélik, áthelyezik őket. A napi tizenegy órai munkaidő alatt állandóan talpon vannak, miközben a közönség – amely javarészt mégis csak ül és bölcességet, finomságot, gondolatolvasó előzékenységet vár el tőlük – kényelmesen lenézi őket és megnehezíti számukra a

²¹ KOSZTOLÁNYI, 1915. 213.

²² KÉMERI, 1916. 120.

nehéz szolgálatot. „Ennek a közönségnek a férfikalauz „paraszt”, vagy „kocsis” volt, a ma nőkalauza pedig „cseléd”, akitől csak a pontos kiszolgálást várják meg, és nem jut eszükbe ezeknek a kicsi életeknek mártíriumába is belepillantani.”²³

A korszak „hétköznapi”, villamos közlekedést használó, magát a parasztok, a cselédek és értelemszer en a kalauzok fölé helyező városlakóját, mégsem a kalauznők modora, érzéketlensége, tájékozatlansága, egyszer származása zavarta a legjobban, hanem törvényben biztosított védelmük. A *Pesti Futár* című bulvárlap *Cseppentő Rebeka afférja* című írása ezt a helyzetet igyekezett kifigurázni kevésbé finom eszközökkel élve, mint Kosztolányi.²⁴ „Cseppentő Rebeka kalauznő a Közútinál, lehet harminc éves, piros, egészséges arca van, olyan vörös kifűjt és reszelős a képe, mint egy fagyott kéz. Cseppentő Rebeka a törvényszék előtt áll kalauzskabátban, fején kendővel. Haptákbán van Rebeka, mint egy baka, aki a feljebbvalója előtt áll. Cseppentő Rebeka panaszosz itt. Felperes. Panaszt emelt Pirooska Nándorné és Kurhelya Erzsébet ellen, akik a villamoson megcibálták Rebeka haját. A kalauznő szent és sérthetetlen. Hatósági személy. A haja is hatósági, megcibálni tilos és hatóság elleni erőszakot képez. Amíg cseléd volt Rebeka, addig szabadott húzni a haját, de kalauzskabátot szorítottak rá és azóta hatóság lett Rebekából. Hatósági Rebekának tehát hivatása teljesítése közben kissé kitépték a haját...”²⁵

A történet lényege, hogy 1917 elején – az egyre nehezebbé váló hátországi viszonyok közepette – két utas és két kalauznő került egymással szembe és küzdött meg az utca szabályai szerint – a villamoson. Cseppentő Rebeka állítása szerint az utasok nagyon zajongtak: „Mondtam, ne zajongjanak. Még mindig zajongtak. Azt mondták a kalauznékra, hogy ijjen cafatok, meg ijjen ringyók. Aztán mikor leszálltak, azt mondtam, hogy na hálá istennek, hogy leszának már. Aztán ő rámköppött, én is rá. Aztán megcibáltuk egymás haját.” Mindkét páros teljes erőbedobással, és közönséges módon szidva egymást, folytatta a küzdelmet, nem is anyira igazának bebizonyítására, mint inkább azért, hogy megmutassa, ki dönti el, ki határozza meg: hogyan lehet viselkedni, mit lehet tenni és mit nem egy tömegközlekedési járműn.

A kérdést azonban végül a bíróság döntötte el, a cikk sugallata szerint irracionális módon. A tárgyalás során, mintegy véletlenül kiderült, hogy a két kalauznő közül Cseppentő Rebeka nem volt szolgálatban, tehát nem minősült hatósági személynek, ezért a vele küzdő asszonyságot nem ítélték el. A másik kalauznő viszont szolgálatban volt, ezért a vele küzdő asszonyságot hatósági személy elleni erőszakért elítélték. Az írás szerzőjének, a lap kiadójának és szerkesztőjének, Nádas Sándornak a legfontosabb kérdése az volt, hogyan engedhető meg Cseppentő Rebekának (aki megérdemelte, amit kapott...), és társainak, hogy hatósági személynek minősüljenek? „Megvallom, ez a tárgyalás örömmel töltött el. Boldogan láttam Hatósági Rebekát, akinek jól megcibálták a haját és nem kapott elégtételt. Boldogan hallgattam, hogy az öreg védőügyvéd ilyeneket mondott rá: Kérem, egy ilyen cseléd. Egy ilyen lány. A mosogatóteknő mellől jön a villamosra hatósági személynek. Látni kellett volna Rebeka konok arcát. Hogy nézett az ügyvédre. Milyen komoran és dühösen. Csak menjen ez az ügyvéd a 73-as kocsin. Vagy a 11-esen. Majd ad neki Rebeka.”²⁶

Szerencsére a hétköznapiak során az utasok és a kalauznők között ritkán került sor Cseppentő Rebeka ügyéhez hasonló kemény küzdelemre. Az ilyen és ehhez hasonló ügyek megértéséhez érdemes közelebbről megvizsgálni, melyek voltak azok a situációk, vitás kérdések, amelyek konfliktus helyzetet teremtettek a kala-

²³ KÉMERI, 1916. 121.

²⁴ NÁDAS, 1917a.

²⁵ NÁDAS, 1917a. 9–10.

²⁶ NÁDAS, 1917a. 11–12.

uz(nő), utasok és ellenőrök között? Miért haragudtak oly nagyon az utasok a kalauznőkre, hogy még a fizikai összezsapást is vállalták, noha tudták, hogy hatósági személyekkel kerülnek szembe?

A lecsengetés: a villamos feletti hatalom eszköze

A villamos feletti „hatalmat”, annak fizikai irányítását ebben a korszakban a kalauzok és a kalauznők jól hallható jelzésekkel, kis harang, majd csengő segítségével gyakorolták: ez a tevékenység volt az úgynevezett lecsengetés. A csengőt egy hosszú bőrszík, megrántásával hozták m ködésbe, ami végighúzódott a villamos teljes hosszán, egészen a legelöl álló vagy ülő villamoskocsi vezetőig. Egy csengetés jelezte a vezető számára az indulást, a lassan jelzést két csengetés, hosszabb időköz-zel, míg a megállj-t két gyorsan egymásután következő csöngetés jelentette.²⁷

2. fénykép: Sz. Kiss Mária kalauznő

²⁷ SZVV, 1889.

A lecsengetéssel kapcsolatos vitás esetek többségében vagy a leszállni készülő utasok, vagy a kalauz, esetleg mindkét fél figyelmetlennek bizonyult. Így történt ez 1917. július 8-án, amikor egy társaság a Szentkirályi utca és a Rákóczi út sarkán lévő megállóban leszállni készülődött a közúti villamosvasút szerelvényéről.²⁸ A körülményeskedő, beszélgető csoport, egy hét-nyolc fős társaság tagjai, akkor kezdték meg a leszállást a villamosról, amikor azt a pótkocsi hátsóperonján egy katonával beszélgető kalauznő már lecsengette, azaz elindította a villamost, sőt az ő jelzését megerősítette a motorkocsi kalauza is. A társaság egyik hölgytagja, a vádlott nővére egyensúlyát elveszítve az utasok karjaiba esett.

A vádlott – Steiner Viktor 42 éves elektrotechnikus, aki mellett 54 éves kereskedő barátja tanúskodott – a lassan haladó villamosra visszaugorva felpofozta a 24 éves Tamás Katalin, Kup községből származó kalauznőt. A történetek ellenére a baráti kör valamennyi tagja a tanúskodó kereskedővel együtt – a hanyatt eső hölgy és testvére, a járműről szabályosan leszálló, de oda már szabálytalanul visszaugró vádlott kivételével – szabálytalanul leugrott a villamosról. A testvérek így a következő megállóig együtt utaztak a sértettel. A kalauznők számára az esti órák ugyanúgy a munkaidő részét jelentették, mint a nappaliak, a menetrendet be kellett tartaniuk. A szórakozni induló társaságnak viszont a leszállásra szánt idő kevésnek tűnt, az ilyenkor szokásos rituálékát játszották el, nevezetesen: leszálljanak-e, ne szálljanak le, ki kit enged előre stb. A leszállás szokásos ritmusa gyorsnak és zavarónak tűnt, vontatottan kezdték el és vontatottan folytatták, azt tekintették volna természetesnek, ha a villamos személyezte az ő tempójukhoz igazodik. A bíróság ennek ellenére nem csak a beismert vallomást tekintette enyhítő körülménynek, hanem a vádlottnak nővére eleste miatti, „*ebből keletkezett izgott lelkiállapotát olyan különös méltánylást érdemlő oknak vette*”, hogy a pofonért a sértő fél csekély mértékű, felfüggesztett (sic!) pénzbüntetést kapott.

Hasonlóan tipikus eset lehetett, amikor az utasok időben megkezdtek a leszállást, de azt gyakorlat hiányában körülményesen, nem a megszokott módon hajtották végre, ezért a kalauznő türelmetlenkedett. Lendvai Róza 26 éves felső-szopori származású kalauznőt közveszély cselekmény vétsége miatt helyezték vád alá.²⁹ 1917. október 6-án, a közúti villamos vasút 5-ös számú – Állatkert-Thököly út-Üllői út-Margit híd-Vörösvári út és vissza – járatán két egymás után leszálló asszony közül a másodikként következő lába még a lépcsőn volt, amikor Lendvai Róza jelt adott az indulásra, ezért mindkét asszony elesett és könnyebb sérüléseket szenvedett. A homokmegyi parasztasszonyok a Császárfürdőben jártak lábfájások lévén. A vádlott nem ismerte be bűnösségét, mert elmondása szerint a villamoskocsit a sértettek leszállása után csengette le, „*s ha ennek dacára a baleset mégis bekövetkezett, az annak tulajdonítható, hogy a sértettek, mint vidéki asszonyok, akik a villamoson való utazáshoz nincsenek hozzászokva, a lépcsőről való leszállás után még mindig fogták a fogantyút s e közben a meginduló villamos kocsit őket elrántotta.*” A bíróság felfüggesztett büntetésként 8 nap fogházat szabott ki és a költségek fizetésére kötelezte a kalauznőt, aki továbbra is folytathatta munkáját.

Mindig akadtak olyan utasok, akik valamilyen ok miatt a saját kezükbe akarták venni, és vették, a dolgok irányítását. Így történt dr. Incze György 32 éves vegyész-mérnökkel is, aki 1918. január 16-án felszállás után, a közúti villamos vasút 63-as vonalán a 455. számú kocsi elindulását követően jajveszékelést vélt hallani,

²⁸ BFL VII.5.c 1303/ 1918.

²⁹ BFL VII.5.c 5414/ 1918.

ezért meghúzta a csengőt és leállította villamost.³⁰ Vujics Miklósné kalauznő felszólítására önként jelentkezett, és tettét azzal indokolta, hogy valakinek veszélyben forgott az élete. A kalauznő erre azt felelte, nincs joga rajta kívül másnak lecsengetni a járművet: „*viselje a következményt, aki menet közben felszáll*”, mire a vegyész-mérnök úr válaszában közölte: „*emberi kötelességemnek tartottam a kocsit ilyen körülmények között lecsengetni*”! A sértett kalauznő durván rákiabált az utasra, szemtelen fráternek titulálta és kijelentette, nem kíváncsi arra, amit mond. Ez volt az a pont, amikor a férfi már nem tudott magán uralkodni és kétszer arcul ütötte a kalauznőt. Ezzel jelezte, hogy nem csupán két vélemény, de két olyan világ áll egymással szemben, amelyek közül az egyiknek – nyilvánvalóan dr. Incze Világnak – joga van felülről a másik akaratát, és ha kell erőszakkal nyomatékosítani nézőpontját, ítéletét a másikkal szemben.

Nem túlzás két világról beszélni, mert ami egy vegyész-mérnök szerint életveszélynek látszott, az a kalauznő számára naponta ismétlődő és életveszéllyel nem járó cselekedetnek tűnhetett. Vujics Miklósné 23 éves kisköszegi születésű kalauznő szerint a vádlott kérdőre vonása után azonnal ütött, ami pedig a körülményeket illeti, elmondta: „*Hogy emberi élet forgott volna veszedelemben nem emlékszem, de azt láttam, hogy egy kis gyerek kapaszkodik a kocsira fel, ki már csomagját előzetesen feldobta.*”³¹ A bíróság a korábbi ügyekhez hasonlóan enyhítő körülménynek vette vádlott felhevült állapotát, s hogy tettét sajnálattal megbánta. A Királyi Büntető-törvényszék a szerény pénzbüntetéssel kapcsolatban kifejtette: „*E büntetés végrehajtását is felfüggesztette, mert a vádlott egyéniségére és életviszonyaira figyelemmel, a fentebb felsorolt különös méltánylást érdemlő okoknál fogva a Kir. Törvényszék a büntetés felfüggesztésétől a vádlott jövőbeli magatartására kedvező hatást vár.*”

A lecsengetés körüli vitákban, a kalauznók és az utasok közötti szóváltásokban különösen érdekesek azok a párbeszéddek, amelyeken keresztül kiderül, hogyan kellett volna a kalauznóknak viselkedni, ellátni munkájukat az utasok szerint. És esetleg az is, hogy milyen véleményt alkottak vagy alkottak-e egyáltalán első pillantásra véleményt a kalauznók az utasokról, vagy róluk az utasok. Reiner Mátyás 52 éves könyvelő, miután 1917. augusztus 17-én felszállt a városi villamos vasút 16-os járatára, önhatalmúlag lecsengette azt, mert Albert Vilma kalauznő, májaji születésű 20 éves hajadon nem figyelte az utasokat, hanem másokkal beszélgetett.³² A fiatal nő az utas figyelmeztetésére azt a választ adta, hogy semmi köze hozzá, sőt egy másik kalauznő is közbeszólt, mondván, hogy ne avatkozzon a mások dolgába. Albert Vilma ezek után a vádlottat, állítólag még piszkos, szemtelen zsidónak nevezte. Reiner Mátyás izgatottságában elmondása szerint befogta a kalauznő száját. A kalauznő szerint nem befogták a száját, hanem pofon ütötték, miközben őt sértették piszkos cselédnek nevezve. A kalauznő vallomását megerősítette húga, Albert Ráchel 19 éves májaji születésű kisújszállási lakos. A bíróság az összesen 120 korona büntetés kiszabásánál súlyosbító körülménynek vette vádlott büntetett előéletét, míg enyhítő körülményként „*mérlegelte vádlottnak azt a meg nem cáfolt védekezését, hogy szóváltás közben felizgatódott és a bántalmazásnak csekélyebb fokát.*” Ez az eset mégsem elsősorban az előítéletekről szólt, mert a másik fél azonnali, és gyors beazonosítása és hozzákapcsolása egy társadalmi csoporthoz, mindkét fél részéről vizuális tapasztalatokon alapulhatott. Az egyik félnek határozott elképzelései lehettek a cselédekről, míg a másik fél a zsidókat vélte egyértelműen felismerhetőnek. A két

³⁰ BFL VII.5.c 6979/ 1918.

³¹ BFL VII.5.c 6979/ 1918.

³² BFL VII.5.c 1944/ 1918.

sértegetés közös pontjának a „piszkos” jelző használata bizonyult, és nem egy bizonyos társadalmi vagy származási, vallási csoportozhoz kötődés.

A bíróságok az esetek többségében a kalauznők javára hoztak ítéletet, de többnyire jelképes büntetéseket szabtak ki. Eltért ezektől Bartoli János 24 éves, nőtlen, budapesti szerelő ügye, aki 1918. február 22-én a „Közúti” villamos vasút 11-es jelzés kocsiján korai indítás, azaz lecsengetés miatt nem tudott leszállni.³³ A fiatalember kérdőre vonta Kis Mária kalauznőt, letépte a csengő szíját, mellbe ütötte, majd összekapaszkodva dulakodott a nővel és többször arcul ütötte. A tanúk elmondták, hogy Kis Máriát még a jármű lépcsőjéről is lerántotta. A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék ítélete kimondta, hogy a „büntetés kimérésénél vádlott büntetlen előélete és az, hogy az esetben a kocsi zsúfoltsága miatt a leszállásban való akadály miatt izgatott kedélyállapotban volt, mint enyhítő körülmények jöttek figyelembe és tekintettel arra, hogy súlyosbító körülmény csak a többszörös bántalmazás...”, ezért vádlottat egy hét letöltendő fogházra, és 20 korona pénzbüntetésre ítélték. A vádlott természetesen fellebbezett a példátlanul súlyos ítélet ellen, amit a másodfok 100 korona fő és 40 korona mellékbüntetésre mérsékel, mert az elsőfokú döntést nem találta a vádlott bűnösségével arányosnak.

Az ügy eljutott egészen a legfelső jogszolgáltatási fórumig, a Magyar Királyi Kúriáig, amely újra megváltoztatta a döntést 1920. május 11-én. A Magyar Királyi Kúria Bartoli János szerelőt a büntetés foganatba vételétől számítandó egy hónapi fogházra, mint főbüntetésre, és 100 korona pénzbüntetésre, mint mellékbüntetésre ítélte. A legfelsőbb bírói fórum indoklásában a következőket hangsúlyozta: „A büntetlen előélet és az izgatott kedélyállapot, amely különben sem volt jogosult, mint enyhítő körülmények, ama súlyosító körülményekkel szemben, hogy vádlott a háborús nehézségek folytán alkalmazott női hatósági közeget akkor, amidőn az szolgálati kötelességét teljesítette, a legdurvább módon s többször bántalmazta, s a csengő szíj leszakításával a jelzőkészüléket is megrongálta, nem fogadhatóak el annyira nyomatékossáknak, hogy azok a büntetés kiszabásánál...”, enyhítő körülményként szolgáljanak.³⁴

Konfliktusok a jegyváltás körül

Az, aki feljutott a villamosra, csak úgy tartózkodhatott a járművön, ha eleget tett az utazás első és legfontosabb feltételének: megváltotta a jegyet vagy rendelkezett bérlettel. Weisz Ármin 26 éves magánhivatalnok 1918. március 26-án felszállt a „Közúti” villamos társaság 585. számú kocsijára, ahol Csapó Jánosné 19 éves köbalkúti születésű kalauznő dolgozott.³⁵ A kocsi tele volt utassal. Az első peronon ült a vádlott, aki a jegyét kérő Csapó Jánosnének azt válaszolta, már megvan a jegye. A másodszori kérdésre azt válaszolta, már megváltotta. A kocsi egyre közelebb ért a megállóhoz és Weisz Ármin csak nem mutatta meg a jegyét. A megállóban leugrott és a kalauznő szeme közé nevetve azt mondta: „Majd én, magának előkeresem a jegyet?” Egy másik verzió szerint: „A maga kedvéért nem fogom megkeresni!”, aki erre azt felelte: „Úgy éljen a maga feje!” A megsértődött bliccelő újra felugrott a kocsira és arcul ütötte a fiatalasszonyt. Ekkor és ebben a helyzetben fordult elő az az egyébként ritka eset, hogy a villamos vezetője véletlenül éppen a ka-

³³ BFL VII.5.c 11 045/ 1918.

³⁴ BFL VII.5.c 11 045/ 1918.

³⁵ BFL VII.5.c 7543/ 1918.

lauznó férje volt... Csapó János 27 éves gerjei születés kocsivezető egy percig sem habozott, hanem kérdőre vonta Weisz Ármint, akivel sikerült jegyet is váltatnia, sőt a következő megállóban átadta egy rendőrnök.

A házaspár történetével nem egyezett a vádlott verziója. A történet csak addig hasonló, amíg a jegy kérése után az a válasz hangzott el, hogy „*már megváltottam*”. Ezután rögtön a sérelmes mondat következett az utas fejről, mire ő a kalauznó felé csapott, de nem érte el. A férj ezt látva, az úgynevezett kapcsolókart – ez egy áramerősséget szabályozó fémből készült eszköz volt, amit a kocsivezetők mindig magukkal vittek, mert e nélkül nem lehetett vezetni a korabeli villamosokat –, levette a helyéről és ráemelte Weisz Ármindra, aki védekezésül mellbe lökte. A bíróság nem méltányolta a vádlott vallomását és érveit, ezért enyhítő körülménynek csupán bűntetlen előéletét tekintette. Súlyosbító körülményként mérlegelte „*a halmazatot és azt a tényt, hogy az összeütközésre valójában Weisz Ármint jogtalan magatartása adott okot. Megtagadta a jegy felmutatását, leugrott a megállóhelyen, gúnyos nevetéssel ő ingerelte az állandó szolgálat miatt, amúgy is kimerült idegzet kalauznót. Egyáltalán úgy viselkedett, aminő egy m. velt emberhez nem volt illő.*”

A kalauznókat nem csak fürge fiatal emberek igyekeztek felbosszantani, arra gondolva, senki sem tudja gyorsaságukkal felvenni a versenyt és senki sem segít a közgyöngye szolgáinak. A háborús viszonyok közepette a vállalkozó szellemek egyre több és értékesebb holmi szállítását igyekeztek olcsón megoldani, és erre a célra leginkább a tömegközlekedés felelt meg. Breuer Mihályné, egy mészáros mester felesége például 1917. november 8-án reggel szeretett volna felszállni a „Közúti” villamos 71. számú járatára, amely a Kőbánya–Orczy tér–Eskü tér vonalon közlekedett.³⁶ Gonda Anna kalauz figyelmeztette, hogy a zsúfolt kocsira ne szálljon fel, különösen ne a hatalmas úgynevezett „*mészáros szatyorral*”. A vádlott azonban „*dolgára*” hivatkozva a kocsi belsejébe törtetett, majd egy 10 koronás bankjegyet adott a kalauznónak, aki azt nem fogadta el, mert nem tudta felváltani. A szóváltásban a mészáros feleség egy másik idősebb nővel elkezdte a kalauznót szidni. Dézsatündérnek és cafatnak nevezte, és amikor ezt visszamondta nekik Gonda Anna, akkor a másik nővel közösen elkezdték ütlegetni áldozatukat.

A büntetés kiszabásánál a bíróság enyhítő körülménynek tekintette a büntetlen előéletet és főként vádlottnak azt a védekezését, mely szerint: „*... tettét abbéli erős felindulásában követte el, hogy munkája után menve azt vélte, hogy a kalauznó akarja őt az utazásban akadályozni.*” A bírák súlyosbító körülményt nem találtak, ezért, csak 100 korona büntetésre ítélték, sőt annak fizetését is felfüggesztették, mert ebből – mármint az ítéletből – az elítélt magaviseletére nézve kedvező eredményt vártak.

A magukat tekintélyesebbnek tartó, idősebb nők sok esetben viselkedtek úgy a villamoson, mintha ott – egy náluk fiatalabb, védtelenebb személy bántalmazásának ürügyén – a saját gyermeküket kellett volna megvédeni. Ilyen volt Kovács Józsefné takarítónő esete 1917 nyarán, aki Gölcz Margit kalauznót bántalmazta.³⁷ Egy fiatal lány utazott a villamoson és nem akart jegyet váltani, majd a Mester utcánál sértő kifejezéseket kiabálva leszállt. A kalauznó emiatt kérdőre akarta vonni a lányt. A kialakuló csetepatét látva, „*lejött a vádlott a villamosról és úgy orron vágta a kalauznót, hogy megeredt az orra vére*”.

Az ítélet itt is enyhítő körülményként említi a büntetlen előéletet, viszont nyomtatékosan súlyosnak tekintette, hogy vádlott – a tanúk egybehangzó vallomása szerint – minden ok nélkül bántalmazta a kalauznót. Az ítélet ennek megfelelően

³⁶ BFL VII.5.c 10 616/ 1918.

³⁷ BFL VII.5.c 12 351/ 1918.

szigorú lett: Kovács Józsefné, a takarítónő 14 napi fogházat és 40 korona pénzbüntetést kapott, amit két nap fogházra válthatott át, ha fizetni nem tudna. Sem a viselkedése, sem a foglalkozása nem vallott úrinőre.

A kalauznő mint az utazó közönség szórakozásának tárgya, vagy inkább mint áldozata jelenik meg egy másik jegyváltási afférban. Ródlizni indult a H. vösvölgybe 1917. december 25-én Szabó Endre postatiszt a barátnőjével, Sándor

3. fénykép: Herkó Erzsébet kalauznő

Arankával a Margit híd felől a Széna tér irányába tartó 15-ös számú villamoson.³⁸ A fiatalember a peronon maradt, míg barátnője bement a kocsik belsejébe. Weck Margit 20 éves székesfehérvári származású kalauznőtől a férfi, vallomása szerint, egy átszállójegyet kért 24 fillérért a H. vösvölgybe, hiszen neki bérlete volt. Véleménye szerint ezt a kalauznő félreértette és két szakaszjegyet adott, ami ugyancsak 24 fillérbe került. A vitában a postatiszt vallomása szerint Weck Margit „*kiabálni kezdett s azt mondta többek között, hogy úri tempó mindent letagadni.*”

A kocsiban Sándor Aranka ugyancsak szakaszjegyet kért, majd a jegyet ő sem akarta elfogadni, mondván átszállót kért, és fizetés nélkül igyekezett leszállni.

³⁸ BFL VII.5.c 4075/ 1918.

Ezen a ponton kezdte el a kalauznó szidalmazni a hölgyet, szemtelen disznónak nevezve. Ekkor jelent meg Szabó Endre postatiszt is a kocsi belsejében és a peronról besietve úgy arcul ütötte a kalauznőt, hogy az a padok közé esett. A tanúk vallomásaikban a sértett kalauznó előadását erősítették meg. Ennek ellenére a bíróság azon túl, hogy természetesen enyhítő körülménynak tekintette vádlott büntetlen előéletét és beismerő vallomását, valamint hogy a sértett se kívánta megbüntetését (!), figyelembe vette „továbbá azt, hogy a kalauznó a vádlott útitársnőjét sértő kifejezésekkel illette és a vádlott e miatti felindulásában ragadtatta magát a tettlegességre.” A bíróság álláspontja egyértelmű és nyilvánvaló volt. Egy útitársnőt, azaz úrinőt sértegetett egy kalauznó, és egy ilyen helyzetben egy úriember „felindulhat” és felpofozhatja a sértegetőt. Ezért az ítéletben a rendkívül csekély összeg 40 koronás pénzbüntetés végrehajtását is felfüggesztették, „mert vádlottat eddigi előélete tisztességes embernek mutatja, s fentebb felsorolt különös méltánylást érdemlő okoknál a fogva királyi törvényszék a büntetés felfüggesztésétől a vádlott jövőbeli magatartására kedvező hatást vár”, szölte a verdikt.

Akadtak olyan összeütközések, amelyekben mindkét fél úgy érezte, veszíteni valója lehet az ügyön. Ilyen esetekben az egyik fél vagy mindkettő igyekezett valamilyen módon meggyőzni a másikat, hogy vonja vissza panaszát. Hinkó József budapesti törvényszéki jegyzőnek, még a látszatra is ügyelnie kellett pozíciója, erkölcsi fedhetetlenséget feltételező állása miatt, ezért nem keveredhetett kétes ügyekbe.³⁹ A jegyző úr 1917. augusztus 13-án mégis összetört Borbáth Júlia kalauznóval az Erzsébet hídnál a „Városi” villamos 14-es járatán, amely a Margit hídfele-Baross-utca-Kőbányai-út által jelzett vonalon közlekedett. Az ellene a rendőrségen benyújtott panaszt a kalauznó – nyilvánvalóan hatékony érvek hatására – a „Városi” villamos társaság valamelyik ügyvédjének a segítségével visszavonta. Az eset leírásából valóságos remekmű kerekedik ki, hogy elérhessék a kereset visszvonását:

„Az általa [mármint a vádlott törvényszéki jegyző által] felmutatott jegy azonban már nem jogosította őt az újabb átszállásra, miért is én felszólítottam őt, hogy váltson jegyet. Ő azonban ragaszkodván ahhoz, hogy jegye igenis jogosítja őt átszállásra, az ellenkezőnek igazolása okából felhívtam őt, hogy mutassuk meg e jegyet az ellenőrnek. Hinkó József ezt fölöslegesnek tartotta én azonban ragaszkodtam ehhez s így szóváltás támadt közöttünk, amelynek végeredményeképpen, amikor kocsink a Döbrentei-téri megállóhoz ért, mindketten heves vitatkozásban szállottunk le a kocsiról, s ez alkalommal tekintettel arra, hogy közben több utast is kellett kikerülnünk én is, s lehet, hogy Hink is odaütődöttünk a villamos alkatrészeihez, s úgy lehet, hogy egymáshoz is, vagy az utasokhoz, s így tényleg részemről ütdést szenvedtem. Ezen ütdésem, azonban nem a terhelttől származott, valamely szándékos ütségi cselekményként jelentkezett, amiért is semmi okom sincs arra, hogy Hink Józsefet valamely erőszakos cselekményért hibáztassák.”

A kölcsönösség jegyében Hink József is nyilatkozatot tett 1917. augusztus 30-án dr. Lengyel Lajos ügyvéd irodájában. „Alulírott Hink Józsefezzel kijelentem, hogy Borbáth Júlia által ellenem indított büntető ügyben, miután nevezett panaszos panaszát visszavonta, s kérvényileg az eljárás beszüntetését indítványozta, én Borbáth Júlia ellen ezen ügyből kifolyólag soha semmiféle hatóság előtt feljelentést tenni, illetve eljárást indíttatni nem fogok és az ellene ez idő szerint már megemelt panaszomat mielőbb vissza fogom vonni.”

³⁹ BFL XI.1512.d 33. kisdoboz. Büntető ügyek. Hinkó József ügye, 1917.

A villamos kalauznók világában nagyon sokat számított a szerencse. A legtöbb vitás esetben akadtak tanúk, akiknek segítségével a tevékenységüket előítéletekkel szemlélő és fogadó külvilággal szemben kiderült az „igazság”. Ez néha elbizakodottakká tette a kalauznókat. Ez történt Horváth Irma 26 éves, jobbaházi születés hajadonnal is – a „Közúti” villamos 17-es járatán –, aki 1918. február 22-én szakaszjegyének felmutatására kérte fel Honti Ferenc későbbi sértettet.⁴⁰ A férfi azonban az éppen megálló villamosról leszállt, mondván hagyják őt békén. Ezen a ponton a két fél véleménye elvált egymástól a történeteket illetően. Honti Ferenc szerint a kalauznó megrúgta, a nő szerint csak utána nyúlt az utasnak. A sértett fél újra felszállt a járműre és kérdőre vonta a rúgásért a vádlottat, aki szerinte „*azt válaszolta, hogyha kevés volt kaphat még*”. Mikor sértett a kalauznó számát kérdezte, választ nem kapott. Miközben megnézte és felírta a számot, a vádlott minden szó nélkül az öklével arcul ütötte.

Horváth Irma emlékezete szerint később „*újból a kocsiján találta a sértettet, aki a számát követelte, mire ő azt válaszolta, hogy láthatja, erre a sértett levette a (kalauznő) sapkáját, s úgy nézte meg a számot. Közben a kocsi a megállóhoz ért, s amikor a kocsi elindítása végett a csengő szalagját megrántotta – a sértettet, aki éppen a szíj alatt állott – véletlenül megütötte.*”

Egy elfogulatlan tanú – dr. Grünwald Árpád – vallomása, aki ugyan nem látta a rúgást, de hallotta a vitát, és előtte ütötte meg a kalauznó a sértettet, eldöntötte a kérdést. A tisztelt bíróságot nem érdekelte a veszekedés előzménye, az ütést kiváltó sértő és lekezelő gesztus, csak a tett, valamint az, hogy Honti Ferenc úriemberként viselkedett: nem szitkozódott, csak tart és főként sem elsőként nem ütött, sem vissza nem ütött. Horváth Irma esetében is enyhítő körülményként mérlegelték büntetlen előéletét, de kifejezetten súlyosbító tényként kezelték, hogy „*idősebb egyént bántalmazott*”. Ezért nyolcnapi fogházra és hivatalának elvesztésére ítélték.

Az állásvesztés nagyon érzékenyen érinthette a kalauznót, aki ezért fellebbezett. Ügye eljutott egészen a Magyar Királyi Kúriáig, amelynek 1923. március 21-én (!) hozott ítélete egyetlen mondat volt: „*A m. kir. Kúria a semmisségi panaszt visszautasítja.*”

A korszak bíróságai igyekeztek megkülönböztetni ítéleteik indoklásában és a hozott döntésekben egyaránt az úri osztályok megfelelő módon viselkedő tagjait és a nem megfelelő viselkedést tanúsító, úriemberhez, úrinőhöz méltatlan magatartást folytatókat. Az, hogy ki az úriember vagy úrinő, és ki nem, többnyire attól függött, hogyan viselkedett az illető. Az pedig, hogy viselkedésétől függetlenül fontos volt-e ez a társadalmi státusz, azon múlt, hogy az ítélet szerint megsértették-e az adott utas úriemberi, úrinői minőségét, mivoltát. Frank László mérnök, 1918. július 1-én arcul ütötte Székely Anna kalauznót, amelynek okát – egy kérdést –, sajnos nem őrizték meg a források.⁴¹ Az ítélet a szokásos enyhítő körülmények – büntetlen előélet és beismert vallomás – mellett nyomatékosan figyelembe vette az „*úri embernél a vett kérdés fölötti természetesen felháborodását*”. Ezek szerint elég volt, ha a kalauznó rossz kérdést tett fel a korabeli bíróság által úriembernek minősített utasnak, az máris enyhítő körülményt jelentett, ha az úriembernek pofozkodni támadt kedve.

⁴⁰ BFL VII.5.c 16 919/ 1918.

⁴¹ BFL VII.5.c 16 316/ 1918.

A „kis vörös ember” megjelenése – osztályharc a villamoson

A világháború vége felé, és az azt követő időszakban egyre fontosabb tényezővé vált a gyorsan változó, feszültségekkel terhes politikai légkör. Ezt bemutató, illusztráló olvasói levelet közölt 1917. december 5-i számában *A Villamos* című, a közlekedési ágazat szervezett munkásait képviselő lap.⁴² A történet hősnője Nagy Regina, 4193. számú kalauznő volt és a 27-es jelzésű villamoson játszódtott. Ez a jármű az Ál-

4. fénykép: Szalkai Mária kalauznő

latkert–István-út–Thököly-út–Rákóczi-út–Lónyai-utca–Közvágóhíd vonalon közlekedett a „Közúti” villamos üzemeltetésében. A sok utas miatt a kalauznő csak a Lónyay utca közepén ért a kocsik közepéig, ahol egy úri hölgynek kinéző utas egy fél darab 20 filléres jegyrontsót adott a kezébe. Nagy Regina nem fogadta el a felismerhetetlen papírdarabot, hanem új jegyet szeretett volna váltatni a nővel.

Az úrinő olyan közönséges szavakkal illette a kalauznőt, hogy védelmére keltek az utasok, köztük úriemberek. Az egyiküknek szembetűnt a kalauznő sapkáján elöl, a szám fölött lévő pártjelvény – a kis vörös ember – és következ-

⁴² N. N., 1917. 7.

szavakkal fordult a hölgyhöz: „*Lássa nagysád, azt a kis vörös emberkét ott a kalauznő sapkáján, azt hiszem, azt ismeri: az a szociáldemokrata párt jelvénye, tehát azt minden szervezett munkás és munkásnő viseli. Márpedig egy szervezett munkásnővel nem így kell beszélni, különösen, ha nem is adott rá okot.*” Az elbeszélés szerint, a megrémült úrinő egy egykoronást kapott elő és azt dobta oda a kalauznőnek, miközben azt mondta, hogy itt van ez borralalónak, és vegye tudomásul, ő nagyságos asszony. A kalauznő elvette a koronát és vissza akart adni, amikor a villamos beért a következő megállóba, ahol felszállt a 16. számú ellenőr. Az ellenőr láttán az úrinő ismét kiabálni kezdett, az ellenőr neki adott igazat, majd együtt estek neki a szerencsétlen Nagy Reginának.

Az ellenőr rátámadt a kalauznőre, kikapta kezéből az egykoronást és visszaadta az utasnak. Megfenyegette a kalauznőt, hogy „*fogja be a pofáját, mert feljeleníti*”. Ekkor azonban a kocsí valamennyi utasa rátámadt a nagyságára és az ellenőrre. A kocsit le kellett csengetniük, hogy leszállhassanak, mert egyébként ledobták volna őket az utasok. A tanmeseszer történet igazság alappal rendelkezhetett, ilyen esetek máskor is előfordultak. Alig egy évvel később egy hasonló esetben – igaz a kis vörös ember nélkül – az egyik vitatkozó felet a peres iratok szerint is „*ledobták*”, leszállították a villamosról.

1919. február 6-án panasz érkezett a Budapesti Közúti Vaspálya Társasághoz Weiser Sándor kereskedőtől Deák Júlia kalauznő ellen.⁴³ Az Üllői út 30. szám alatt lakó derék kereskedő feleségével utazott, amikor, saját története szerint, a kocsí kalauznője elkérte feleségétől a bérletjegyét és azt táskájába tette. Ezután 40 filléres viteldíjat követelt, amit a feleség át is adott, de jegyet nem kapott. Csak ezek megtörténte után jutott az asszony eszébe, hogy megkérdezze, miért vették el a bérletjegyét. A válasz nem késett sokáig: „*Nem tetszik a Nagyságának? Ilyen piszok szemtelen alakok szoktak lejárt jegyekkel utazni!*” – mondta a kalauznő. Ezután felszólította a párt, szálljanak le és a kocsit lecsengette, ám azok mégsem akartak leszállni.

A panaszfelvételi jegyzőkönyvben, a feljelentő szavai drámai pontossággal rögzítették az abszurd helyzetet, a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó és különböző értékrendet képviselő emberek prioritásait, összecsapását a világháború végét követő válságos időkben.

„*Mivel mi a kocsiról leszállani nem akartunk, a peronon levő közönség és a kalauz ránk támadt és engem agyba-főbe vertek. Ezen dulakodás közben feleségem szörme öve és ridikülje 300 korona tartalommal elveszett, arany óraláncom pedig, kettészakadt. Midőn a kocsitún voltunk, adta vissza a kalauznő a lefizetett összeget. Kérem ezen ügyben a vizsgálat megindítását, a kalauznőt durva magaviselete miatt való megbüntetését és hatszáz korona káromnak megtérítését!*” A kereskedő úr tanúnak Fischer Nándor karhatalmi csoportvezetőt nevezte meg.

Ekkor már, – a korábbi „Városi” villamos 6-os vonalán – a Budapesti Egyesített Városi Vasutak forgalmi osztálya vizsgálta ki a panaszt. Bede Károly bizalmi férfit kérték fel a vizsgálat lefolytatására, aki meghallgatta a feljelentett Deák Juliát, majd a jármű von szolgálatot ellátó kalauzt, Bakos Jánost. A kalauz azt vallotta, hogy a nevezett utas nem akarta odaadni a bérletjegyet, azt mondva, hogy az még jó, és nem akart jegyet sem váltani. „*Elkezded a kalauzzal gorombáskodni, és amikor a kalauzok kissé erőleesebben léptek fel, követelvé a jegyváltást, vagy esetleges jegy meg nem váltás esetén a kocsiról való leszállást: azon férfi, aki a jelentés szerint férje volt, lelő-*

⁴³ BFL XI.1517.c 5. kisdoboz. Alkalmazottak elleni panaszok, B-W 1918–1922. Deák Júlia–Weiser Sándor ügy.

véssel fenyegetőzött.” A bizalmi férfi, két tanút kutatott fel a vizsgálat eredményeinek igazolására.

A vizsgálat érdekében a magát Deák Juliskaként aláíró Deák Júlia kalauznővel is jelentést íratott a forgalmi osztály. A fiatal nő előadta, hogy 1919. február 3-án reggel 7 és 8 óra között a hatos jelzésű villamoson teljesített kiegészítő szolgálatot. A villamos a Nyugati pályaudvar felé haladt, miközben a kalauznő a Baross utca és a Rákóczi tér közötti szakaszon megkérdezte egy hölgytől, milyen jegyet kér, aki azt felelte: „Bérlet.” A kérést, hogy mutassa meg bérletét, nem teljesítette, azt el kellett tőle kérnie Deák Juliskának, aki megnézte és megállapította, a bérletjegy nincs még megújítva. Az érvénytelen bérletet a kalauz elvette és táskájába helyezte. Az asszony ezek után azt kérte, hogy Juliska adja vissza a bérletjegyet, s kijelentette, ő mindig negyedikén újítja azt meg. Weiserné a kalauznő táskájába akart nyúlni, de az nem engedte, mire a nő megütötte, amire visszaütés következett. Az asszony mellett avatkozott közbe a férj, aki ugyancsak visszakövetelte a bérletjegyet.

Ekkor érkezett meg a segítség először Bakos Jánosnak, a kocsis rendes kalauzának a képében. *„Ezután a kocsivezető is közbe lépett, s szólt nékem – írta jelentésében Deák Juliska – hogy szálljunk le a kocsiról. Továbbá a kocsivezető kijelentette, hogy addig nem megyünk tovább, amíg az utasok, ezt a két utast le nem teszik a villamos kocsiról. Leszállás közben az említett asszony köpönyegemet egészen leszakította. Én az esetről többet nem tudok. Az utasoktól hallottam, hogy a kérdéses férfi lelövessel fenyegette a rendes kalauzt. Azt is csak hallottam az utasoktól, hogy a nőt és a férfit leszállás közben megverték. Hogy a nőnek elveszett volna a pénztárcája, arról semmit sem tudok. Rendőrt én is, meg a vezető is kerestünk, de nem találtunk.”* Az ügy további folytatásáról nincs tudomásunk.

Az utóbb bemutatott két eset mégis komoly tanulságokkal szolgál, mert a közhangulat alakulását mutatja. Mindkét összecsapásban a tömegközlekedés igénybe vételére kényszerült, vélt vagy valódi tehetőségükkel, öltözködésükben és főként modorukban, viselkedésükben az utazó közönség többségétől elütő, középosztályi utasok keltették fel az utazó közönség többségének a haragját. Mindkét esetben a maguknak nagyságos asszony titulust elváró, de garasoskodó, kicsinyes úriasszonyok kerültek szembe a rajtuk átlátó egyszer kalauznőkkel. Az utasok, a tömeg, az utazó közönség, a villamos társadalma maradéktalanul a kalauznők mellé állt, azonosult véleményükkel. Zendülés vagy inkább kisebb forradalom tört ki mindkét villamoson. Az utasok összetétele állandóan változott, de a villamos hangulata időnként, mégis rövid életű közösségekké formálta az ott tartózkodókat. Személyes – azaz támogatható vagy támadható – élménnyé válhatott minden kirívó viselkedés, öltözködés, egy-egy eltúlzott gesztus. Ezekben a fekete-fehérnek t nő helyzetekben a sz k fizikai térben átmenetileg összezárt emberek között a különböző feszültségek könnyen kirobbanhattak, és a villamos személyzete által sugallt, jelzett, meghatározott irányba fordulhatott a tömeg.

Utazó közönség vagy közönséges tömeg?

Az utazó közönség egyedei, az előző esetekhez hasonlóan, könnyen arctalan tömeggé olvadhattak össze. Ezért érdemes azt is megvizsgálni, hogyan nézett ki egy békés villamos ezekben a nehéz időkben, a kalauznők első nagy korszakában. Az utasoknak ezt a rendkívül heterogén világát írta le Nádas Sándor *Közönség* cím

írásában a *Pesti Futár* 1917. november 30-i számában.⁴⁴ A szerző az egyik ülésen egy fiatal, kék ingben utazó iparost fedezett fel, akinek körmeit az élénk fekete piszok egészen bekeretezte. „Nem némely helyen volt fekete és piszkos a köröm környéke, hanem mintha feketével a legalaposabban körülfestették volna.” A mellette ülő nőn is felfedezte a nehéz idők nyomait. „Az látszik ezen a nőn, hogy a háború előtt kezdett a sora kicsit jobban menni, már arany fogat is csináltatott magának, de aztán most a legnagyobb nyomorba süllyedt, fején közönséges kendő van, hóna alatt pedig üres zsákot szorongat az aranyfogú. Nem is szégyenli. Ma már mindegy neki.”

5. fénykép: Gyurán János kalauznő

A gyászoló fiatal nők és alig felöltöztetett gyermekek mellett felszállt a villamosra egy víg mészáros inas, a már korábban említett „nagy mészáros cekkerrel”, de nagyon fázott, mert nem volt rajta kabát. „Mellette egy nett úr ül. Nagy lóden kesztyűje, esernyője, sálja, vasalt ruhája s kis ujján két nagy aranygyűrűje. Manzsettája keményen, fehéren és piszén tartja ki orrát a kabátujjból. A tisztelt úr többször odanyúl a manzsetta gombjához, hogy rendben van-e? S nagyon meg van elégedve.” Mellette egy nagykendős asszonyság. Egy öreg katona ült mögötte, cvikkeres, mellette egy má-

⁴⁴ NÁDAS, 1917b. 3–4.

sik intelligens, pápaszemes pesti, őszes népfölkelő. „Egy közönséges baka ül hozzájuk, s úgy beszél velük, mintha ők is falusiak lennének. »Komám«, azt mondja a cvikkeres öreg katonának, aki valami mérnök, vagy tisztviselő lehetett.”

Odébb három kofa ült egymás mellett. A kofák nagyon hangosak voltak, és „tésasszonyok” szólították egymást. Az egyik kofa azt mesélte, hogy a nővére megkérdezte tőle, „mi az, hogy te most sohse jársz kalapba?” Azt felelte neki, hogy „fázik a fülem”. Látszott – írja Nádas – ezen a nagyszájú kofán, hogy szégyelli a fején a kendőt, azért találta ki ezt a történetet a kalapról. „Leszállnak és felszállnak, ülnek, nézegetnek, gondolkoznak a villamosban. A szegény kültelki közönség. Egymáshoz szorulva ülnek, sóhajtoznak, fáznak, töprenkednek. A villamos frissen szalad velük, nem is lehet megérteni, hogyan bírja cipelni azt a sok gondot, ami egy ilyen villamosba belefér” – fejeződik be az írás.

Ez a láttelep a háború hatását tükrözi, amely néhány munkás, katona és jól menő egzisztencia mellett, az elnyomorodás, a lecsúszás különböző stációiban mutatja be a villamos zömmel középosztályhoz kötődő utasait. Ezek az utasok nem szerették a kalauzokat és a kalauznőket, de úgy t nük, még jobban irritálták őket azok a középosztályhoz tartozó útítársak, akiknek – külső megjelenésük, viselkedésük, azaz a látszat alapján megítélve – sikerült társadalmi pozícióikat megőrizni.

Az „idilli” hangulat gyorsan megváltozhatott, ha a villamos zsúfolt volt, vagy valamilyen esemény felizgatta az utazókat. A minden megálló után változó, keveredő utazóközönségnek a tagjai gyorsan lereagáltak minden érdekesnek t nő helyzetet és minden arra érdemesnek t nő embert kigúnyoltak. Ez történt 1917. szeptember 30-án a Nyugati pályaudvarnál, ahol a tömeg megrohanta a beérkező 77-es villamost.⁴⁵ Rác Lajosné, egy váci szabó neje, gyászoló nővérel szállt fel a villamosra. „Óriási volt a tolongás – vallotta az asszony – nővérem gyászfátyolát valaki megrántotta, mire ő elkiáltotta magát. A kalauznő tapsolni kezdett és azt mondta, hogy úgy kell neki, bár a fejét is lehúznák! Erre veszekedni kezdtek és veszekedtek egészen a Retek utcáig, itt már nem bírtam tovább, mondtam a kalauznőnek, hogy fogja be a száját, mert különben kap egyet, mire ő azt felelte, hogy csak jobb lesz, ha hallgatok, volt neki ilyen vacakokkal dolga máskor is. Ezért aztán szájon ütöttem.”

Balogh Mária mezőtúri származású kalauznő szerint, „Őnagyságáék a Nyugati pályaudvarnál nagyon erőszakosan feltolngtak a kocsira, le sem engedték szállani az utasokat, minden figyelmeztetés ellenére.” Amikor a tömegben a közelükbe került, és jegyvételre került a sor, akkor kezdték el őt „piszkolni”. Ő csak arra figyelmeztette az utasokat, ne tolongjanak. A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék összesen 60 korona pénzbüntetést szabott ki a pofozkodó vádlottra, mert büntetlen előélete és beismerő vallomása mellett figyelembe vette „izgatott lelkiállapotát, melyet az az aggodalom idézett elő, hogy a nagy tolongásban a villamoson eltépik nővére ruháját.”

A tolongás és tömeg nem csak az utasokat tehetette ingerülté, de elsodorhatta a kalauznőket is lehetetlenné téve munkájukat. Az egyik tehetetlen kalauznő dühkitörése csaknem az állásába került. Oláh Ferenc ellenőr 1916. február 6-án írt jelentésében közli, hogy a 67-es villamoson panaszkodtak az utasok a kalauznőre, mert durván beszélt a közönséggel.⁴⁶ Buvay Ilona kalauznő néhány nappal később, február 9-én írt jelentésében saját szavaival így foglalta össze a történeteket. „Jelentem a Tek. Forgalmi hivatalnak hogy a kocsiban óriási tolongás volt, s kértem, hogy egy kis utat adjanak hogy

⁴⁵ BFL VII.5.c 4078/ 1918.

⁴⁶ BFL XI.1511.k 12. kisdoboz. Alkalmazottak nyilvántartó dossziéi 1912–1918. Buvay Ilona dossziéja.

ki mehesek és az áramszedőt le huzzam de hiába kértem, mindig beljeb toltak az utasok erre aztán azt találtam mondani hogy olyanok mint az állatok. Bocsánatot kérek a Tek forgalmi hivataltól, és kérem hogy most ez egyszer ne (büntessen meg) tekintse semmibe (meg nem történnék az ügyet), ez soha többé nem fog előfordulni”.

A kalauznők nem csak az egyes utasok viselkedésétől, az utasok tömegeitől, de feljebbvalóiktól is félhettek. Tóth Ferencné óbudai kalauznő közvetlen főnökét, főfelügyelőjét megkerülve egyenesen a vezérigazgató úrhoz fordult problémáival, ezért elbocsátották. A nő érdekében írt levelében Hornyánszky Imre százados fejtette ki véleményét a konfliktusok okairól, okozóiról a kalauznő főfelügyelőjének.⁴⁷ Véleménye szerint: „*az egyes incidensek nagyon is túlnyomó részén nem a szégyen kedves kis kalauznők a b nősek, de igenis a budapesti közönség, mert azt nyugodt lélekkel mondhatom és kérem tessék nekem elhinni, hogy durvább neveletlenebb közönséget, mint a budapestit – és pedig nem annyira a nép és a munkáosztály, hanem túlnyomóan az intelligens, úgynevezett úri közönség – nem ismerék”.*

Kalauznők tündöklése és bukása

Nehéz lenne kideríteni, de akárcsak megbecsülni is, az ezekben az években történt vitás ügyek, fizikai és verbális konfliktusok számát, amelyekben részt vettek, vagy belekeveredtek kalauznők. Nem tudható ezek közül hány oldódott meg a helyszínen, és az ügyek milyen hányada végződött valamelyik hatóság előtt. De szembe-
t nő és Hornyánszky százados véleményét támasztja alá, hogy a bíróságok elé került és a világháború éveiből megmaradt ügyek zömében a budapesti középosztály, az úri közönség valamilyen rend és rangú képviselője számára jelentett problémát a közlekedés hétköznapi gyakorlata, az utazó közönség, az utastársak, és főként a kalauznők viselkedése, modora, elviselése. Az együtt utazás élménye az „utca népével” az általuk képviselt értékrendet borította fel, kérdőjelezte meg a villamos fizikailag zárt, de társadalmi értelemben nagyon is nyitott terében. Gondot jelentett számukra maga a helyszín, amely mint mozgó színpad vonult át a városban. Veszélyesnek t nt még az úri közönségnek, az úriembereknek és úriasszonyoknak, a villamosok alkalmi közönsége, amely egyre ellenségesebben viselkedett velük szemben.

Ennek a mozgó színpadnak az állandó főszereplői a kalauznők voltak, akiknek az ítéletén egy-egy vita végkifejlete múlhatott. Az eredeti foglalkozásukból új szerepkörbe került nők igyekeztek átvenni férfi kollégáik határozottságát, modorát és megteremteni saját tekintélyüket. Szerepcsere történt: a volt cselédek, takarítónők korábbi vagy potenciális munkaadóikon is számon kérhették a nyilvánosság előtt a szabályok betartását. Sőt a szabályokat betartó utasok szemében sem minősültek beosztottnak, cselédeknek, akiket át lehetett nézni.

A villamoson a különböző társadalmi státuszú emberek nemcsak egymás mellett utazhattak, de az utazás során egyenlőnek is kellett tekinteniük egymást. Ennek a helyzetnek a tudomásul vétele ment különösen nehezen az úgynevezett úrinők részéről, akik korábban legfeljebb háztartási alkalmazottaik egymással folytatott veszekedései során hallhattak olyan mondatokat, amelyeket most nyíltan nekik címeztek. Az egyik ügy vádlottja, Rácz Lajosné ezt érzékeltette tanúval-

⁴⁷ BFL XI.1511.g 3. nagydoboz. Forgalmi szolgálatban lévők személyi dossziéi A–W 1887–1923. Tóth Ferencné dossziéja.

lomásában, amikor kihangsúlyozta: „*már nem bírtam tovább, mondtam a kalauznőnek, fogja be a száját, mert különben kap egyet*”!⁴⁸ És kapott.

A férfiak, az „úriemberek” egy része pedig egyszer en nem tudta komolyan venni a közlekedés új szereplőit, és a lekezelő stílus, a fölényeskedés, a szokásos modortalanságok mellett megpróbáltak szórakozni a kalauznők rovására. Ez a taktika minden olyan esetben kudarcot vallott, amikor az értő közönség – azaz az utasok – előtt sikerült neveltség tárgyává tenni vagy megsérteni a férfi utast. A hangnem többnyire durva volt, ami sokkolta az „úriembereket”, akik végső érveként általában erőszakhoz folyamodtak.

A konfliktusok végső eldöntésében a bíróság bizonyult főszereplőnek. Ez az intézmény a középosztályhoz tartozás mércéjeként az úriemberhez, úrinőhöz méltó viselkedést tartotta mérvadónak, és ennek alapján ítélkezett sokszor a letagadhatatlan tények ellenére. Kénytelenek voltak elítélni a pofozkodókat és a verekedőket, de az ítéletek sok esetben – például a már említett Rác Lajosné ügyében – kihangsúlyozták „*Minthogy pedig az enyhítő körülmények annyira nyomatékosak, hogy fennforgó okkal a bncselekményre törvényileg meghatározott fogházbüntetés ezen büntetési nem legkisebb mértékére leszállítva is túl szigorú lenne, a bíróság a btk. 92. §-t alkalmazta és fogházbüntetés helyett, főbüntetesként is vádlott b. nösségével arányban álló pénzbüntetést szabott ki.*”⁴⁹ Más esetekben, mint többször jeleztük, még a pénzbüntetést is felfüggesztették.

A háborút, majd a forradalmakat követően, 1919 második felétől kezdett el romhamosan csökkenni a kalauznők száma. A *Szózat* 1919. november 6-i számában, *Bucsu a kalauznőtől* című nekrológus cikkben köszönt el tőlük. Megkönnyebbüléssel állapítja meg a lap, hogy Budapest zilált arcáról végre eltnt vagy legalább végképp eltnt nőben van egy háborús vonás. Lekerülnek a villamosokról az utolsói is azoknak a fiatal és öreg, testes és sovány, szigorú és mosolygós – de legtöbbször mégis inkább szigorú – nőalakoknak, akik annyiszor összeszidták az utasokat, ha jegyük nem volt rendben, vagy nem volt aprópénzük. A háború szólította föl őket a kocsikra, a férfikalauzok elmentek katonának, pótlásért a női nemhez kellett folyamodni.

A világháború elején, 1915 tavaszán a *Független Budapest* még barátságos hangon köszöntötte a villamosokon munkát vállaló nőket. A *Szózat* 1919 telén a lehető legbarátságatlanabb hangon folytatta búcsúztatásukat. „*Most már van férfi elegendő, a munka kevés alkalmához képest sok is, a kalauznőknek vissza kell menni oda, ahonnan annakidején előbújtak: a konyhák gőzös levegőjébe, a viceházmesteri lakások füledtségebe, mosókonyhák nedves párái közé. Nekik talán inkább nehezükre esik a búcsú, mint nekünk. Senki sem fogja őket megsiratni: elmondhatjuk róluk, hogy megcáfolták a női lélek szelídségéről, lágyságáról, türelmességéről szóló legendákat, többet gorombáskodtak velünk, mint amennyit megérdemeltünk, megtöltötték a kocsikat pöröléssel és nem egy volt köztük, aki úgy bánt az utassal, mint halálos ellenségével s ott bosszantotta, ahol érte. Nőies lényük, az örök nőiségnek inkább a hárpiaszer változatát testesítette meg. Búcsúnk épp ezért nem fájdalmas, sőt azzal a reménnyel van eltelve, hogy soha többé nem fogja kalauznő fejünk fölött csattogatni a jegyliukasztót, és nem fogja olyan arccal nézegetni átszállójegyünket, mint-ha az egy apagyilkosságnak a perdöntő bizonyítéka volna.*”⁵⁰

A *Szózat* cikke összefoglalta mindazokat a sérelmeket és érveket, amelyek az úri közönség számára fontosak voltak. A kalauznőket nem egyszer en a hagyó-

⁴⁸ BFL VII.5.c 4078/ 1918.

⁴⁹ BFL VII.5.c 4078/ 1918.

⁵⁰ N. N., 1919.

mányos nemi szerepeknek megfelelő helyekre küldte volna vissza az írás szerzője, hanem azokra a helyekre, ahova korábbi munkájuk alapján mint cselédek – véleménye szerint – valók voltak, ezzel is megkülönböztetve őket a középosztályi státuszú nőktől. A konfliktusok kialakulásának első számú oka éppen az volt, hogy sem a magánszemélyek, sem a bíróságok nem tudtak elvonatkoztatni a kalauznők társadalmi helyzetétől, a társadalmi térben elfoglalt helyüktől, nem értelmezték azt újra. Nem a nagyvárosi közlekedést biztosító, ezért közfeladatot ellátó vállalat alkalmazottait látták bennük, akik cégük érdekei mellett a közösség érdekeit is képviselték, ezért hatósági személyeknek minősültek, hanem az alsóbb, m veletlenebb társadalmi csoportok képviselőit, a munkásnőt, a házmesternőt, a mosónőt, és többnyire a cselédet.

6. fénykép: Gyányi Albertin kalauznő

A villamosokon dolgozó nők szerepvállalása és felfogása, nem csak durva, hangos és látványos volt az úri közönségnek, de helyzetük és m ködésük megkérdőjelezte a – volt vagy leendő – cseléd és gazdája, gazdasszonya közötti sajátos, paternalista jelleg függőséget. Ezt az elfogadott és természetesnek tartott viszonyrendszert, látszatot igyekeztek fenntartani, jelezni és figyelembe venni enyhítő körülményként a bírósági ítéletek, amikor nem tekintették egyenrangúnak a

kalauznőket és kalauzokat a középosztály tagjaival, és sohasem nevezték őket úriasszonynak vagy úriembernek.

A villamosokon az utasok – átvitt értelemben a szabad és független emberek, tehát az úriemberek – azok, akik döntési helyzetben voltak, saját akaratukból és döntésük alapján utaztak, megvásároltak egy szolgáltatást, akiket ezért a személyzet kiszolgált. A kalauznők (és kalauzok) különleges státusza abban állt, hogy a szabályok betartásának és a jegynek az ellenőrzésekor az utast is minősítették. Az utas kérdőre vonása, annak módja, különösen az ezzel járó verbális minősítés a villamos fizikai terének mikrotársadalmában, egyet jelenthetett az úriemberek és úrinők számára, társadalmi státuszuk megkérdőjelezésével, ami különösen kényes lehetett számukra, ha egy nő, nevezetesen a kalauznő tette. A kalauznőkel szembeni erőszak, szidalmazás, pofon, verekedés, a középosztály öntudatos tagjai részéről a társadalmi térben elfoglalt helyük jelzésére és/ vagy visszaszerzésére szolgált.

A bíróságok ugyancsak a társadalmi pozíció megvédésének a jogosságát kívánták kifejezni, amikor ítéleteikben az úriemberek és úrinők esetében kettős mércét alkalmaztak. Egyrészt elítélték őket a törvények megsértéséért, másrészt kiemelték őket abból a közegből, ahol a konfliktus történt, és saját társadalmi térükbe visszahelyezve őket találtak enyhítő körülményeket tettük elkövetésére. A kalauznő és konfliktusai a korszak budapesti városlakói közül sokak számára a normális polgári lét és női viselkedés antitézisének, szélsőségének számított, és a kor társadalmi rendjének totális összeomlását szimbolizálta. Ehhez a gyakorlat-hoz viszonyítva valóban a villamoson lezajlott forradalomnak, szerepcserének tekinthetjük azt, amikor az utazóközönség, a villamos társadalmá megfosztotta az úriembereket és az úrinőket utas státuszuktól, leszállásra kényszerítette és egyúttal kizárta őket ezzel a döntéssel a villamos társadalmából.

Vesztes háború – vesztes emancipáció?

A korszak végére eltűnt Kosztolányi iróniája és lekezelő optimizmusa is, amellyel még, valamiféle biztató jövőt jósolt a kalauznőknek. „*Lassan-lassan bizonyos kis öröm nyílik nekik. Olyan kicsiny és halovány, mint egy poros mezei virág. Társadalmi életet kezdenek élni, az egyenruhás kalauznék. Kéz a kézben sétálnak, pajtási meghittségben, mint a fiatal rekruták. Tartsunk össze kalauznék. Szolgálat után haboskávét iszunk, vagy elmegyünk akárhová, és majd nagyon nagy borralalót adunk mi is, mint a többiek. Mert nincs nagyobb öröm szegény ember számára, mint nagyon nagy borralalót adni.*”⁵¹ A „*mint a többiek*” megjelölés, mint a habos kávé, a nagy borralalók lehetősége, az úriemberek és úrinők világát jelentette. A fokozatos beilleszkedés a polgári világba álmoknak bizonyult. Az eltelt néhány év alatt az író véleménye is átalakult, amit egyik legfontosabb műve igazol.

Az első világháborút közvetlenül követő évek – az őszirózsás forradalom, a kommun, a román megszállás és végül a kezdődő jobboldali konszolidáció – társadalomábrázolásának egyik kulcsregénye az *Édes Anna*, amelyben Kosztolányi Dezső egy olyan történetet ír le, amelynek hősnője pontosan az ellenkező módon viselkedik munkája során, mint a kalauznők, akikhez látszólag semmi köze. Egy jól viselkedő, mintegy ellenpéldaként bemutatható cseléd lány motivációinak és

⁵¹ KOSZTOLÁNYI, 1915.

sorsának értelmezése éppen ezért segíthet megérteni a száguldó villamosok személyzetének konfliktusait. Anna az ideális háztartási alkalmazott, olyan cseléd, amilyen minden korabeli úrnő és háziasszony álma volt, akiről az egész környék beszélt. Olyan fiatal nő, aki mindenben alkalmazkodott középosztálybeli gazdáihoz minden igényüket kielégítve, beleértve a rokon fiatalember szexuális vágyait. Nagyon szorgalmas, megbízható, becsületes, jól főz és szépen takarít, ugyanakkor ő maga teljesen igénytelen, nem jár szórakozni, asszonya kérésére nem megy férjhez, olyan, aki látszólag feladta személyes vágyait.

Gazdaasszonyával együtt, annak személyes irányítása alatt tartja rendben egy középosztálybeli család otthonát. A csendes, szinte eseménytelen hétköznapiakat ünnepi esemény szakítja meg, amikor a szűkös háborús évek után először estélyt adnak gazdáik, ráadásul a háziurat helyettes-államtitkárrá nevezték ki. A magánlakást, amely Anna számára addig csendes, kezelhető és biztonságos – a középosztályhoz tartozó háziúr és felesége által dominált – társadalmi tér volt, megtölti az előkelő vendégek vidám, hangos és elégedett sokasága. Ebben a látszólag semmilyen értelemben nem mozgó térben és közegben sodorja el a lányt a tömeg. A „napokig tartó hajsza”, és „sürgés-forgás” után a „vendégek elhelyezését úgy oldották meg, hogy a dolgozót, ebédlőt, szalont csaknem teljesen kirakták, ebben a három szobában terítették föl.”⁵² A tánc még nagyobb felfordulást okozott, mert a párok még az asztalok félrehúzása után sem fértek el. Miután minden helyiséget egybe nyitottak, a lakás a kis zugokból, szobákból egységes fizikai térré alakul, olyanná, mint egy villamos kocsi. „A párok nem fértek el, sokan az előszobába szorultak.”⁵³ Anna volt szeretője, János és a szép doktorné csupa tréfából áttáncoltak a lakáson a hálón keresztül, majd a fürdőszobába érve a férfi magához szorította párját, belecsoholt a nyakába. Anna, aki – átvitt és valóságos értelemben egyaránt – a lakás „peronján”, az előszobában ácsorgott, meghallotta ezt, odatekintett és menekülőre fogta, de a tolongás és a tömeg, már teljesen összezavarta: „Vissza akart futni a konyhába, de nekiment a falnak.”⁵⁴

Ez a közönség nem heterogén és állandóan változó volt, mint a villamoskocsik utasai, akik szélsőséges helyzetekben kizárták az utazásból az alkalmazkodni nem tudó-akaró utasokat, hanem olyan homogén társadalmi közegnek bizonyult, amely eleve nem fogadta be az oda nem illő személyeket, például a személyzetet. A vendégsereg a lakásban csak önmagát elfogadó, csak önmagával azonosuló társadalmi közzé alakult. Az ott tartózkodó „utasok” homogén társadalmi teret hoztak létre, míg az egész rendszert m. köztető cseléd, a személyzet, a „kalauznők”, köztük elsősorban Anna a perifériára, a „peronra” szorultak. Anna és társai személytelenné, kvázi tárgyakká váltak, mert ez a tömeg, ez a társadalmi tér nem csupán nem fogadta be, de mintegy meg is semmisítette őket.

A sikeres társasági esemény után Anna rádöbben, hogy a gazdái és a barátai által uralt társadalmi térben nincs jövője, kitörési lehetősége, ő sohasem lehet utas, mindig csak személyzet marad, akinek semmilyen beleszólása nem lehet még a saját életébe sem. Rájön, nem önként adta fel személyes vágyait, hanem környezete hatására, úrnője akaratának engedelmeskedve fokozatosan veszítette el minden önállóságát, minden képességét a kevés adódó lehetőség kihasználására, hogy elmenekülhessen, hogy önálló életet élhessen. Az estély romjai saját személyiségének, életének maradványait jelképezték számára. A vendégek távozása után

⁵² KOSZTOLÁNYI, 2008. 194.

⁵³ KOSZTOLÁNYI, 2008. 197.

⁵⁴ KOSZTOLÁNYI, 2008. 197.

tétova menekülést imitáló léptei az ajtó felé, majd a sötétben mohón elfogyasztott sok-sok sütemény a tragédia előtt már nem vezetnek sehova, és nem pótolnak semmit. Anna tehetetlenül sodródik végzete felé és az utolsó „utasok” ellen fordul.

A cselédlány az éjszaka közepén megölte gazdáit, azokat az embereket, akik szimbolikusan és valóságosan egyaránt azt a másik világot képviselték, amely után vágyakozott. Haragja elsősorban asszonya ellen irányult, aki az ideális cseléd utáni vágyában minden eszközzel igyekezett őt manipulálni, megtartani, mint számára kedves nippet mutogatta, dicsekedett vele. Kétségbeesését mi sem mutatja jobban, mint hogy a közben felébredő háziurat is képes volt megölni. A brutális gyilkosság Anna kísérlete, hogy kitörjön lehetetlen helyzetéből, és vágyainak jelzése egy számára elérhetetlen társadalmi tér elfoglalására. Természetesen mindenki értetlenül állt az eset előtt, amelyet sem megérteni, sem megmagyarázni nem tudtak. Az ügyet, mintha mi sem történt volna, gyorsan és mérhetetlen könnyen elfelejtették.

Anna normakövető, alkalmazkodó és önfeladó magatartása kudarcot vallott. A cselédlány esete mégsem egyszer en személyes tragédia, annak ellenére nem, hogy a magán-, vagy nevezzük úgy, a személyes szférában zajló küzdelme a végkifejletig rejtve maradt. Ideális viselkedése, majd paradox cselekedete egyaránt saját arcának megteremtésére, emberi integritásának visszaszerzésére irányult. Ezzel azonos tőről fakadt a kalauznők nyilvánosság előtt zajló metamorfózisa, az egyenjogú vagy legalábbis partneri kapcsolat jelzésére, létrehozására, ha szükséges kiereszkedésére törekvés az utasokkal szemben. Ezekben az esetekben a normakövetés vagy normaszegés egyaránt a középosztályi társadalmi tér határait, merev kereteit feszegette. Mindkét megközelítés azt látszik igazolni, hogy a társadalmi határok átjárhatatlansága, zártsága a hétköznapiak során, a legkülönbözőbb helyzetekben és helyszíneken egyaránt konfliktusokhoz, erőszakhoz, tragédiához vezethetett.

A cselédlány tette felfoghatatlannak, megmagyarázhatatlannak bizonyultak környezete számára, míg a kalauznők magatartása érthetőnek, tehát megmagyarázhatónak látszott. Az úri közönségnek azonban nem tetszett a magyarázat annak ellenére, hogy az javarészt saját, egyoldalú értelmezése volt. Már a kalauznők szerepvállalása zavarta a középosztályhoz tartozók jelentős részét, amit, a volt cselédek olykor látványos normaszegő magatartásával együtt, kényszer és erőszakos állapotnak tekintettek, amit csak átmenetileg tartottak elviselhetőnek. A kalauznők viselkedése és verbális kommunikációja azt mutatta az úriemberek világának, hogy sokan közülük talán komolyan vették helyzetüket, munkájukat, a velejáró viszonylagos függetlenséget, felelősséget, de sokan visszaéltek pozíciójukkal, élvezték azt, sőt ráéreztek a helyzet nyújtotta lehetőségekre. Erre célzott a *Szózat* cikke, amikor egy rövid mondatban jelezte, hogy nekik „*talán inkább nehezebbre esik a búcsú, mint nekünk*”.⁵⁵ Ebben a légkörben a munkájukat megtartó és a helyükön, a villamoson maradó kalauznőknek gyorsan alkalmazkodniuk kellett a régi és mégis új normákhoz.

Kosztolányi az *Édes Annában*, egy ma már nehezen érthető világról írt. Sorainak szkeptikus üzenete az, hogy ennek a világnak rendje van, amely ugyan lassan helyreáll, ahol a rosszat elfelejtik, de amelyben csak a kiválasztottak, a „jeggyel” vagy „bérlettel” rendelkezők számítanak valakinek. Múló, átmeneti

⁵⁵ N. N., 1919.

jelenség, hogy az éppen aktuális világ aktuális rendjében vörösre „mázolt villamosokat is lehetett még látni, melyek lázító jelszavakkal rohantak, mint elszabadult öngyilkos örültek. De több jel biztatott. Így a villamosokban az utasok már rá mertek szólni egy basáskodó kalauznéra, aki gorombáskodott az úri közönséggel, orra alá dörzsölték, hogy nincs már bolsevizmus. És a férfiak, mint hajdan, átadták az ülőhelyüket a hölgyeknek. Kivirágzott a középkor szép rózsája: a lovagiasság.”⁵⁶

Az úrinők és úriemberek – a villamosokon is – újra megkövetelték a véleményük szerint nekik kijáró tiszteletet. Magatartásukkal világosan jelezték, egy alattuk elhelyezkedő, különleges, hangos és harcias társadalmi csoport – a kalauznők – számára az emancipáció korlátozottságát. A Nagy Háborút követő zavaros évek az élet minden területén a visszarendeződésnek, azaz „a rend” helyreállításának kedveztek. A tekintélyelvűség, a paternalizmus, a képmutatás és a hierarchia világában, a csendes beletörődés jelentette-jelenthette „a személyzet” számára legbiztonságosabb alternatívát, az álmok megvalósulásának lehetőségét. Kosztolányi, finom pszichológiai érzéssel – és némi íroniával – fogalmazta meg ezt a közérzetet, ezt a hangulatot is A *kalauz* című versében.⁵⁷

„A *kalauz*

Ha este fáradt
s már nincsenek sokan a kocsiban,
leül a padra, míg a villamos fut
a téli fák közt gyorsan és vigan.
Bámul a földre ingó otthonában,
az életére gondol tán, lyukas
emlékeit csörgetve a kezében,
s olyan, mint egy ember, mint egy utas.”

⁵⁶ KOSZTOLÁNYI, 2008. 85.

⁵⁷ <http://vmek.oszk.hu/00700/00753/html/vers1002.htm> (2009. április 10.)

Felhasznált irodalom és rövidítések

- BFL Budapest Főváros Levéltára
 VII.5.c Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék Büntetőperes iratai
 1303/ 1918 Steiner Viktor elleni büntetőügy
 1944/ 1918 Reiner Mátyás elleni büntetőügy
 4075/ 1918 Szabó Endre elleni büntetőügy
 4078/ 1918 Rácz Lajosné elleni büntetőügy
 5414/ 1918 Lendvai Róza elleni büntetőügy
 6979/ 1918 Dr. Incze György elleni büntetőügy
 7543/ 1918 Weisz Ármin elleni büntetőügy
 10 616/ 1918 Breuer Mihályné elleni büntetőügy
 11 045/ 1918 Bartoli János elleni büntetőügy
 12 351/ 1918 Kovács Józsefné elleni büntetőügy
 16 316/ 1918 Frank László elleni büntetőügy
 16 919/ 1918 Horváth Irma elleni büntetőügy
 XI.1511.g Budapesti Közúti Vaspálya Társaság. Személyzeti iratok
 XI.1511.k Budapesti Közúti Vaspálya Társaság. Vegyes iratok
 XI.1512.d Budapesti Villamos Városi Vasút. Jögműgyi osztály iratai
 XI.1517.c Budapesti Egyesített Városi Vasutak. Jögműgyi osztály iratai

BALDWIN

- 1999 BALDWIN, Peter C., *Domesticating the Street. The Reform of Public Space in Hartford, 1850–1930*. Columbus, Ohio State University Press, 1999. (*Urban Life and Urban Landscape*)

BSZSÉ

- 1913– Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 12. (1913–1920.) Budapest, Budapest
 1920 Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1923.

FRISNYÁK

- 2001 FRISNYÁK Zsuzsa: A villamos In: *História*, 23. (2001) 5–6. sz. 47–50.

GYÁNI

- 1998 GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon Társadalmi térhasználat Budapesten. 1870–1940*. Budapest, Új Mandátum, 1998.

JSZVV

- 1889 *Jelzési Szabályok a villamos vasúton Budapesten*. K. n., Budapest, 1889.

KÉMERI

- 1916 KÉMERI Sándor: Hogy is áll a kalauznők dolga? In: *A Nő*, 2. (1916) 8. sz. (augusztus 5.) 120–121.

KOSZTOLÁNYI

- 1915 PUNIN: Kalauznék. In: *A Hét*, 26. (1915) 17. sz. (április 25.) 213. Újra közli: *Budapesti Negyed* 16. (2008) 3. (ősz) sz. 101–103.
 1924 KOSZTOLÁNYI Dezső: *A kalauz*.
<http://vmek.oszk.hu/00700/00753/html/vers1002.htm> (2009. július 9.)
 2008 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Édes Anna. Regény*. Szerk.: FRÁTER Zoltán. Budapest, Európa, 2008. (*Kosztolányi Dezső M. vei*)

MT

1915 *Magyar Törvénytár. 1914. évi törvények. Budapest, Franklin Társulat, 1915*

NÁDAS

1917a NÁDAS Sándor: Cseppentő Rebeka afférja. In: *Pesti Futár*, 10. (1917) 463. sz. (február 2.) 9–12.

1917b NÁDAS Sándor: Közönség. In: *Pesti Futár*, 10. (1917) 506. sz. (november 30.) 3–4.

N. N.

1915 N. N.: Női kalauzok. In: *Független Budapest*, 10. (1915. május 31.)

1917 N. N.: A kalauznő, az ellenőr és a nagyságos asszony. In: *A Villamos*, 3. (1917) 13. sz. (december 5.) 7.

1919 N. N.: Búcsú a kalauznőtől. In: *Szózat*, 1. (1919. november 6.)

PÁSZTOR

1927 PÁSZTOR Mihály: *Az utcai közlekedés Budapesten*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1927. (*Statisztikai Közlemények*, 55/ 4.)

PERÉNYI

2006 PERÉNYI Roland: Városi tér és hatalom. „Utcapolitika” a századfordulós Budapesten. In: *Századvég, Új folyam* 11. (2006) 38. sz. 29–55.

PICARD

2005 PICARD, Liza: *Victorian London. The Life of a City 1840–1870*. New York, St. Martin's Press, 2006.

SUTCLIFFE

1995 SUTCLIFFE, Anthony: Növekvő hatósági beavatkozás a brit városi környezetbe a 19. század során: strukturális megközelítés. In: *A modern város történeti dilemmái*. Szerk.: GYÁNI Gábor. Debrecen, Csokonai, 1995. 158–170.

WALTER

2003 WALTER, Francois: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. Ford.: Gelléri Gábor–Kelemen Judit–Czoch Gábor. In: *Korall*, (2003) 11–12. sz. 183–198.

Sipos András

Egy megrögzött agglegény megnősül
Sipőcz Jenő polgármester házassága magánéleti és közéleti
konfliktusok tükrében

Egy szokatlan esküvő

EZERKILENC SZÁZHARMINCEGY július 20. nyugalmas nyári délutánján, 5 óra körül elegánsan öltözött hölgy szállt ki egy autóból Strazsinszky László szentendrei polgármester háza előtt, és a bejárathoz sietett. A házigazdák már várták, késedelem nélkül beengedték, majd a jármű elhagyta a helyszínt. Fél óra múlva egy újabb gépkocsi ünnepi öltönyt viselő, ötven év körüli sovány, kissé hulámos hajú, kerek szemüveget viselő urat hozott. Valamivel később a gyalogosan érkező Dr. Dezsőfi Ferenc, a város anya- könyvvezetője tnt el az ajtó mögött. Fél hét körül a hölgy és az elsőként érkezett szemüveges férfi együtt távozott az úr autóján. A félreeső helyen lévő Duna-parti villa körül feltehetően nemigen akadt járókelő, szomszéd, aki mindezt megfigyelte volna, és a látogatóban felismerte volna dr. Sipőcz Jenőt, Budapest polgármesterét, netán megsejtette volna, hogy a villában éppen esküvő zajlott. Erről a jelenlévőkön kívül talán nem is tudott más, mint Preszly Elemér főispán, akinek engedélyére szükség volt ahhoz, hogy a szertartást az anyakönyvvezető helyett maga a polgármester vezesse le a hivatalos helyiségen kívül;¹ az alispánt helyettesítő Ney Géza főjegyző, aki felmentést adott a házasságkötést megelőző kötelező kihirdetés alól; és természetesen a polgármester megbízható sofőrje.² Az anyakönyvvezető – az adminisztrációs teendők elvégzésén kívül – a tanú szerepét is betöltötte, a másik tanú Strazsinszkyné volt. Az anyakönyvi bejegyzés a menyasszony – Szántó Ilona, 1889-ben Győrben született, református vallású özvegyasszony – lakóhelyeként Szentendre, Sziget utca 1-et jelöli meg, ami nem más, mint az esküvő helyszínéként szolgáló polgármesteri villa.³ Tudjuk, hogy Szántó Ilona – immár Sipőcz Jenőné – valójában Budán, a Maros utcában lakott. A Strazsinszky-villába való átmeneti bejelentkezés az esküvő Budapesten kívüli, teljes diszkréció mellett való lebonyolítását tette lehetővé.

A házaspár a külvilág számára tovább folytatta addigi életét. A hírt – nyilván családtagjaikon kívül – senkivel nem közölték. Sipőcz, akit megrögzött agglegényként ismertek, továbbra is édesanyjával lakott a Boráros tér 3. alatt, feleségével csak házon kívül találkozott. Hamarosan nászútra utaztak Abbáziába és Lovranába. Itt természetesen nyüzsögtek a magyarok, sétáik során számos ismerőssel akadtak össze, de nem mutatkoztak be mint férj és feleség. Ha a polgármester egy

¹ 1894:XXI. tc. 34. §.; PML IV.401.a Bizalmas iratok 84/ 1931. A polgármester aznap kérte meg az engedélyt, „a házasulandó felek társadalmi helyzetére való tekintettel”.

² MO, (1931. szeptember 1.) 5.; EK, (1931. szeptember 1.); FÜ, (1931. szeptember 1.) 2.

³ PML XXXIII.1.a Szentendre házassági anyakönyve 1926–1931. 29/ 1931. sz.

étteremben ismerősöket látott, úgy köszöntötte őket, hogy átment az asztalukhoz.⁴ Megindult a találgatás, a kíváncsiskodók azonban elhárító, kitérő válaszokat kaptak a hivatalos helyeken. Augusztus 12-én Sipőczné egyedül indult haza, s ugyanezen a napon a polgármester levelet intézett mindkettejük régi ismerősehez, Győry Tiborhoz, a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium helyettes államtitkárához: „*Ilonkának az a gondolata, hogy Téged, az ő lelki gyámját kér föl közbenjárásra a családomnál, hogy légy neki ezen az első úton mintegy manu ductora.*”⁵ Hirtelen támadt magányosságában feleségéhez intézett hosszú levelét pedig e szavakkal fejezi be: „*Bízom a Te diplomatiádban.*”⁶

Az „ifjú párt” azonban nem csak a család részéről várható fogadtatás nyomasztotta. A polgármester az utolsó pillanatig halogatta a szembenézést azokkal a politikai, közéleti tényezőkkel is, melyekhez a sorsát kötötte. Sipőcz Jenő a „keresztény Budapestet” testesítette meg. 1878. szeptember 19-én született, Sipőcz Lászlónak, a fővárosi árvaszék elnökhelyettesének fiaként. Édesapja 1886–1910 között az Árvaszék elnöki tisztét töltötte be. Az 1906. évi polgármester választáson ő volt az ekkor megválasztott Bárczy István ellenjelöltje, elsősorban a nemrég kormányra került koalíció konzervatív erőinek támogatásával. Bárczyval szemben „*annak a szellemnek a jelöltje volt, amely később fiát diadalmasan ültette a polgármesteri székbe. Erre jellemző, hogy Sipőcz László mellett a Vár, a Krisztinaváros, a Tabán, a Belváros, a Ferencváros és Kőbánya városatyái szavaztak, a sasok és a szabad polgárok*”⁷ állottak mellette, szemben a liberális demokrata városatyák jelöltjével, Bárczy Istvánnal” – emlékeztetett Sipőcz Jenő későbbi főpolgármesteri kinevezésekor a Keresztény Községi Párt szócsöve.⁸ Az ifjabb Sipőcz nem sokkal a polgármester-választási harc után lépett apja nyomdokaiba: néhány éves ügyvédi gyakorlattal a háta mögött 1906. november 1-én kezdte meg szolgálatát a főváros tiszti ügyészségén. Politikai szerepvállalása a tanácsköztársaság bukását követő „keresztény kurzus” jegyében kezdődött. Tagja lett a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja városi bizottságának, és ő fogalmazta meg a párt városi programját.⁹ Az „új eszmék harcosainak” egyik legfontosabb követelése 1920 elején az volt, hogy a kormány nevezzen ki kormánybiztost a főváros élére, mivel „*a zsidó-érdekeknek kedvező demokrata befolyás még a mai napig sem szűnt meg. De a régi zsidó közgyűlés által választott fővárosi vezetőségétől hiába is várnók az új szellem meghonosítását, annál kevésbé, mert nem egy van közülük, aki szabadkőműves.*”¹⁰ Az előzmények után logikus és egyben szimbolikus döntés volt, hogy Simonyi-Semadam Sándor kormánya március 29-én Sipőcz Jenőt bízta meg a feladattal. A júliusi törvényhatósági választáson elsőpró győzelmet arató keresztény-nemzeti irányzathoz tartozó városatyák július 14-én mondták ki a Keresztény Községi Párt (KKP) megalakulását. A számos törésvonaltól szabdalt, sokfelé húzó pártalakulatot (1936-ban bekövetkezett haláláig) vaskézzel

⁴ AE, (1931. szeptember 2.) 3.

⁵ Értsd: kézvezetője.

⁶ BFL VII.6.a 51.784/ 1937. 261–265. p. (Az ügyiratra Nagy Sándor kollégám hívta fel a figyelmet, akinek szívességét ezúton is köszönöm.)

⁷ Saskör: Exkluzív belvárosi társaskör, a századfordulón a Függetlenségi Párt konzervatív szárnyának klubjaként funkcionált, és a főváros közgyűlésében is többnyire tagjai képviselték a IV. kerületet. Vezére, Polónyi Géza ismert volt nyílt antiszemitizmusáról. Szabad Polgári Párt: a 19. század utolsó éveitől az I. kerületben fellépő várospolitikai párt, a városi vezetés – antiszemita színezettől nem mentes – újkonzervatív ellenzékét képviselte.

⁸ NÜ, (1934. november 25.) 5.; a választásról: SÍPOS András, 1996. 69–71.

⁹ SZENTGÁLI, 2002. 203.

¹⁰ FBM III. 31–32.

tartotta össze és kormányozta a vezér, Wolff Károly.¹¹ 1920. szeptember 1-jén e párt szavazataival választották polgármesterré Sipőcz Jenőt. Wolff mindvégig különös súlyt helyezett annak demonstrálására, hogy a polgármestert ő „emelte pajzsra”, az ő pártját képviseli ebben a pozícióban. Sipőcz ezt soha nem kérdőjelezte meg, mindvégig hangsúlyozta töretlen hűségét, noha – mint halálakor a *Népszava* is elismerően megállapította – „*fanatikusan akart egész Budapest polgármestere lenni*”.¹² Városvezetőként sokszor terhes volt számára a párt intranzigenciája, Wolff politikai játszmáihoz való igazodás kényszere, számtalan politikai indíttatású személyi és anyagi igény kiszolgálása. Megadatottnak számára, hogy drámai küzdelemben ő is megmérkőzzön Bárczyval a polgármesteri székekért. 1926. szeptember 29-én egyenlő számú szavazatot kaptak (a harmadik induló, Ripka Ferenc főpolgármester kiesett a versenyből), az október 1-én megismételt szavazáson viszont ezúttal Sipőcznek kedveztek az erőviszonyok. Harmadízben, 1931. február 18-án, elsőprő szavazattöbbséggel választották meg.¹³

Szántó Ilona 1889-ben Schmulowitz Ábrahám Adolf, a győri izraelita hitközség főkántorának leányaként született.¹⁴ A család 1891-ben magyarosította nevét Szántóra.

Ilona előző férje Karsai Sándor, a hazai gyermekvédelem úttörője, az 1906-ban megalakult Országos Gyermekvédő Liga egyik kezdeményezője és első igazgatója volt. 1892-től a Belügyminisztériumban szolgált, majd 1920-tól a Népjóléti Minisztériumban irányította a gyermekvédelmi területet. Az ő édesapja, Karsai (eredetileg Karpeles) Albert, Pest vármegyei izraelita földbirtokos volt. Az ifjú Karsai 1891 végén, nem sokkal állami szolgálatba lépése előtt keresztelkedett ki. Ezután hamarosan főszereplőjévé vált egy nagy port felvert közéleti botránynak. A Nemzeti Kaszinóban feliratkozott a koronázási jubileum ünnepségeire szervezett lovasbandériumba jelentkezők közé, nevét azonban a szervezést irányító Atzél Béla báró kitörölte arra hivatkozva, hogy nem tagja a kaszinónak, és így csak egy kaszinótag ajánlásával kerülhetett volna a listára. Karsai nyilvánvaló félreértés áldozata volt, hiszen családjá közvetlenül a főispán útján kapott felkérést a részvételre. Az ügy pisztolypárbajba torkolt, melyben Atzél súlyosan megsebesítette Karsait. A liberális közvélemény számára nem volt kétséges az elutasítás antiszemita motívuma, és éppen abban az időszakban, amikor a politika napirendjére került a zsidó vallás egyenjogúsításának kérdése, Karsai sorsa és áldozata a konzervatív arisztokrácia „*rothadt előítéleteinek, elrozsdásodott észjárásának*”¹⁵ szimbóluma lett.

Karsai és Szántó Ilona házasságkötésének időpontját nem ismerjük, így jelenleg csak feltételezhető, hogy ezzel függött össze Ilona áttérése a református vallásra. Férje révén maga is aktív szerepet vállalt a Gyermekvédő Ligában, és ennek során a legfelső társadalmi körök hölgytagjaival is kapcsolatba került. 1926 októberében maradt özvegyen. Szociális munkáját ezt követően is folytatta. A nagy társasági életet élő, sokat utazgató özvegyasszony 1930-ban ismerkedett meg Si-

¹¹ SZENTGÁLI, 2002.; SZIGETHY, 1943.

¹² NA, (1937. január 3.)

¹³ Sipőcz politikai és városvezetői pályafutásáról lásd VARSÁNYI, 2008.

¹⁴ Szántó Adolf életrajzát lásd EG, (1931. augusztus 29.) 2. A Jassy-ban született Szántó Adolf, aki 1877-től m. ködött Győrben, 1910-ben hunyt el.

¹⁵ PH, (1892. május 25.) 1.

pőcz Jenővel. Első ízben azért kereste fel a polgármestert, hogy egy hivatalos ügyében támogatást kérjen tőle. Kapcsolatuk 1930 nyarától vált magánjellegűvé.¹⁶

A polgármester halála utáni hagyatéki eljárás iratai között fennmaradt néhány levél alapján is egyértelmű, hogy a mindkettejük életét felforgató szerelem az esküvőig vezető egy év alatt több válságperiódust élt meg. Nem egészen egy hónappal a házasságkötés előtt is a szakítás stádiumában voltak.¹⁷ Csak találgathatjuk, ebben mekkora szerepet játszott az, hogy Sipőcz, miközben kétségkívül őszintén érezte úgy, hogy nem tud élni Ilona nélkül, nem merte őt nyilvánosan vállalni, s arra sem adnak választ a források, hogy ebben a család – különösen az édesanya – várható reakciója, vagy a politikai motívumok estek-e nagyobb mértékben latba.¹⁸

A nászutat követő események valószínűleg a legrosszabb balsejtelmeket igazolták. Ha Sipőcz netán arra számított, hogy a politikai tényezők, és kiváltképp a KKP csendben tudomásul veszik a dolgot, csalódnia kellett. Amikor augusztus közepén munkába állt a városházán, munkatársai meggyőzték, hogy a mindent elárasztó pletyka már lehetetlenné teszi a további titkolózást. Úgy döntött, hogy a bejelentést követően várható vihart távolból vészeli át, és augusztus 20-án elment Budapestről. „*Elmentem, mert nem bírtam a sok telefonálást*” – nyilatkozta utóbb a sajtónak.¹⁹ Feleségével is csak levélben tudatta távozását: „*Édes Ilonka! Fájó szívvel értesítlek, hogy néhány napra halaszthatatlan ügyben el kell utaznom. További értesítést majd küldök. Ha Bednárz Róbert apátplébánossal már nem tudnék személyesen beszélni, akkor megfelelő közvetítő útján fogom óhajodat vele közölni, s megkérni, hogy Téged az említett ügyben fogadjon.*”²⁰ Feltételezhető, hogy Bednárz belvárosi plébános, pesti kerületi esperessel, aki egyben a KKP ügyvezető alelnöke is volt,²¹ az egyházi esküvő ügyében kellett az asszonynak találkoznia – erről férje elnézését követően úgy nyilatkozott, hogy 3–4 nap múlva esedékes...²²

A házasság tényét hivatalosan augusztus 21-én Liber Endre alpolgármester közölte a sajtó képviselőivel.²³ Augusztus 27-éről egy héttel későbbre halasztották a törvényhatósági tanácsnak²⁴ a várospolitikai „uborkaszexont” formálisan is lezáró fontos ülését, melyen a válságos pénzügyi helyzet lett volna napirenden. Hivatalosan ezt a polgármester mandulagyulladásával indokolták, bár nem tették hozzá, hogy nem otthon, hanem a stájerországi Judendorf szanatóriumában fekszik.²⁵ Augusztus utolsó napjaiban Sipőcz már Bécsben tartózkodott, és felesége – augusztus 26-án vagy 27-én – ide utazott utána, hogy tisztázza a helyzetet.

¹⁶ ÚG, (1931. szeptember 1.) 3.; EK, (1934. december 25.) 10.

¹⁷ BFL VII.6.a 51.784/ 1937. 276. p.

¹⁸ BFL VII.6.a 51.784/ 1937. 332. p. A Budapesti Királyi Törvényszék Sipőcz hagyatéka ügyében hozott ítélete szerint: „*Az örökhagyó politikai helyzete nem engedte meg, hogy kérésre fellépjen, és ezért titkolták a kapcsolatukat. Ennek ellenére az örökhagyó feljárt a felperesnő lakására, és telefonon is állandó összeköttetésben voltak. Az örökhagyó említette is a felperesnek, hogy még a telefonálást is csak óvatosan szabad igénybe venniük, mert a telefonját megfigyelik.*”

¹⁹ PN, (1931. augusztus 29.) 3.

²⁰ BFL VII.6.a 51.784/ 1937. 268. p.

²¹ Bednárzról lásd: SZENTGÁLI, 1999. 176.

²² MO, (1931. augusztus 22.) 4.; Valószínű, hogy már ekkor szóba került Sipőczné katolikus válására való áttérésének lehetősége is. Erre utal Sipőcz nyilatkozata: PN, (1931. augusztus 29.) 3.

²³ A lapok többsége ekkor csak minden kommentár nélkül, rövid hírként foglalkozott vele, a *Magyarország* és a *Pesti Napló* (mindkettő az *Est*-lapokhoz tartozott) augusztus 22-i száma azonban már kitér az előzményekre és Sipőcz távollétére is, megszólaltatva Sipőcznént.

²⁴ Törvényhatósági Tanács: a fővárosi önkormányzat 1930–1934 között működő döntéshozó testülete. Elnöke a főpolgármester, tagjai a polgármester, az alpolgármesterek, a törvényhatósági bizottság közgyűlése által választott 20 és a főpolgármester által kinevezett 6 városatyja.

²⁵ EK, (1931. augusztus 28.) 7.

Házasságból – „polgármesterválság”

Sipőcznével szinte egyidejűleg érkezett meg Bednárz apátplébános, Feigler Károly tisztii főügyész és Farkas Ákos polgármesteri titkár. A városházi ügyekben általában jól értesült *Esti Kurir* határozottan állította, hogy Bednárz útjára a KKP „intern értekezletének” határozata alapján került sor.²⁶ A kiszivárgott és ellentmondó hírekből annyi bizonyosnak látszik, hogy augusztus 27–28-án hosszasan tárgyaltak a házaspárral Sipőcznek a Kärtnerstraße-n lévő szállodájában, s ekkor, vagy az ezt követő napokban alakult ki Sipőcz „végleges” elhatározása a valóper megindítására. Augusztus 29-én, szombaton férj és feleség külön-külön tértek vissza Budapestre, és ezután hosszabb ideig nem találkoztak.

Nem tudható, hogy pontosan mi történt Bécsben, később egyetlen szereplőnek sem állt érdekében, hogy erről konkrétumokat áruljon el. Annyi egyértelműen, hogy Szántó Ilona előéletét, családi és szerelmi ügyeit illetően olyan állításokkal befolyásolták Sipőczt, amelyek valótlanságáról később ő maga is meggyőződött.²⁷

A sajtó augusztus 27-én, azaz a bécsi találkozóval egyidőben kezdett el a házassággal „ügyként” foglalkozni. Egyes lapok már ezen a napon feszegették a polgármester lemondásának lehetőségét, miután a KKP és személy szerint Wolff választás elé állította: vagy elválik – élve azzal, hogy az egyházi esküvőre még nem került sor –, vagy megvonják tőle a bizalmukat.²⁸ A KKP aznap este közleményt adott ki, mely szerint „a baloldali sajtó [...] mindenáron ellentétet akar szítani a Keresztény Községi Párt és a polgármester között [...] a párt semmiféle állást nem foglalt ezideig a polgármester házassága ügyében, abba beleavatkozni egyáltalán nem szándékozik, és nyugodtan várja a polgármester befolyástól mentes spontán elhatározását magánügye további fejleményeit illetően.”²⁹

A liberális sajtó³⁰ egyöntetűen a KKP-ra irányozta a tüzet: a magánügy az ő illetéktelen beavatkozásuk révén vált közügygé, ami ráadásul a város vezetését is megbénítja egy kritikus pillanatban.³¹ A nem egyszer lepedőnyi tudósítások talán legfigyelemreméltóbb vonása azonban az, hogy általában szemérmesen kerülük, illetve célzásokkal helyettesítik annak egyértelmű közlését, mi váltotta ki a bonyo-

²⁶ EK, (1931. augusztus 28.) 7.; ÜG, (1931. augusztus 28.) 3.; Feigler főügyész mint Sipőcz személyes barátja csatlakozott Bednárzhoz, Farkas pedig elintézendő aktákat vitt magával.

²⁷ Sipőczné az eseményeket követő első interjújában elmondotta: Sipőcz „Bécsben minden előzmény nélkül azt mondta: Én azt hallottam, hogy te Karsay [sic] halála után még egyszer férjhez mentél. [Kiemelés az eredetiben – S. A.] Azt feleltem neki, ha nem volnék síró kedvemben, hát ezen csak nevetni tudnék”. A későbbi hagyatéki perben Nagy Emil volt igazságügyminiszter, az asszony jogi képviselője úgy nyilatkozott, hogy „a felperest [azaz Szántó Ilonát – S. A.] a fővárosnak egy volt főtisztviselőjével hírbe hozták, és ő a köztudat szerint azzal kapcsolatban egy nagy port felvert botránynak a középpontjába került”. BFL VII.6.a 51.784/ 1937. 349. p. A Budapesti Királyi Ítéltábla 5033/ 1941. sz. részítele. Mivel a hagyatéki per iratai nem maradtak fenn, számos kérdést illetően meg kell elégednünk az ítéletek sommás megállapításaival.

²⁸ MO, (1931. augusztus 27.) 5.; ÜG, (1931. augusztus 27.) 3. E napok légkörét jól érzékelteti az alábbi megállapítás: „Pártállásra való tekintet nélkül minden bizottsági tag Sipőcz ügyével foglalkozik, de valamennyi azzal kezdi a megjegyzéseit, hogy a polgármester magánéletébe nem akar beleavatkozni, utána pedig egyébről sem beszél, mint a polgármester legegényebb ügyeiről.” PN, (1931. augusztus 28.) 7.

²⁹ NÜ, (1931. augusztus 28.) 10.

³⁰ E fogalom alatt nem csak a liberális ellenzékhez politikailag kötődő sajtót, hanem a liberális alapértékek szellemében írott és szerkesztett sajtó szélesebb spektrumát értjük. Vö. Sipos Balázs, 1998.

³¹ Egy jellemző megnyilatkozás: „Az udvarnagyi bíróság elnöke Habsburgabb a Habsburgoknál. Már nincs udvar de ő őrizni akar valamit, ami már akkor sem volt, amikor még teljes fényében ragyogott az ud-

dalmat – a feleség zsidó származása –, és mindezt olyan ismeretként kezelik, ami a kommunikáció egyéb csatornáin keresztül már amúgy is eljutott az olvasóközönséghez. A fajvédő sajtó megnyilatkozásaiból kiviláglik, hogy 1931-ben a katolikus–zsidó vegyesházasság³² főbenjáró politikai, közéleti vétségként való megbélyegzése intranzigens keresztény-nemzeti körökben sem volt szalonképes. Miközben azért utaltak arra, hogy a „[...] keresztény Budapest polgármestere nem érezheti magát teljesen függetlennek minden cselekedetében, és bizonyos etikai kérdéseket nem dönthet el Budapest keresztény tömegeitől függetlenül”,³³ a liberális sajtót vádolták meg, „hogy kíméletlen pletykáival belegázol a legszentebb magánéletbe”. „A keresztény párt háta mögé bújtak el azok a liberális érdekek, amelyek ezt a házasságot szeretnék felhasználni a keresztény irányzat diszkreditálására, és a keresztény párt öklével szeretnék leütni azt a Sipőcz Jenőt, aki meg mert házasodni, és véletlenül hozzájuk igen közel álló körből választotta meg élettársát.”³⁴

Sipőcz még Bécsben nyilatkozott a Pesti Napló tudósítójának: „Hallottam, hogy nekem a házasságom miatt valami ultimátumot nyújtottak volna át. Ez egyszer en neveltséges. Nekem nem lehet ultimátumot adni és velem nem lehet mindent aláírtni. Én a keresztény és nemzeti elveket vallottam a múltban; s büszkén fogom vallani a jövőben is.” A házasságot idős édesanyjára való tekintettel nem tette nyilvánossá – arra azonban nem adott magyarázatot, hogy egy titokban kötött és a családdal is csak az utolsó pillanatban, vagy utólag közölt esküvő mennyiben jelent nagyobb kíméletet, tapintatot az idős hölgy számára. Felesége származásáról nem tudott, az iránt nem érdeklődött. „Mégkérdeztem, hogy mi a vallása, és azt mondta, református. Miért kellett volna ezt tovább firtatnom? Erről a kérdéssel én valóban többet semmit nem tudtam. Lehet azt mondani, hogy ez helyes volt-e vagy nem helyes; ha akarják, emiatt pálcát törhetnek felettem, vagy el is ítélnének érte. Az is lehet álláspont, hogy én ügyvéd is vagyok, tehát alaposabban kell minden dolgot megnéznem. A tény azonban az, hogy én érzelmi dolgokat nem tekintettem és nem is tekintek ügyvédi aktának. A feleségem külsejében semmi sincs, ami származására mutatna. Akárhogyan is fejlődnek a dolgok, az én elhatározásomat semmiféle párt vagy maganegyén nem befolyásolhatja. Maganügyeimbe nem engedek beleszólni, azokat én magam intézem el.”³⁵

Természetesen nélkülöz minden életszer seget az a feltételezés, hogy kapcsolatuk alatt, melynek során, mint Sipőcz fennmaradt leveleiből is kiderül, számta-

var. [...] Ferenc József sokszor állami és dinasztiai érdeket áldozott fel a szerelemnek. Beleegyezését adta olyan házasságokhoz, amelyek a monarchia és a dinasztia nézőpontjából nem voltak előnyösek. De itt egy polgári és munkáspárt szigorúan tartja magát a párt politikai érdekeihez. [...] Hogyan is érthetnék meg ők az embert, akik annyit vétettek az emberiség ellen. [...] Türelmetlenek és szívtelenek voltak. De ott áll közöttük az az ember, aki életével és munkájával figyelmezteti őket arra, hogy milyennek kéne lenniük és milyenek nem tudnak lenni. Hát persze, hogy rávetik magukat. B nőssé bélyegzik, hadd legyen neki is b ne, amely az ő értékeire szállítja le őt is [...]” ÜG, (1921. augusztus 27.) 7. (Célzás arra, hogy Wolff Károly az uralkodóház tagjainak polgári jogügyleteiben illetékes Főudvarnagyi Bíróság első elnöke volt.)

A Sipőcz mellett kiálló állásfoglalások disszonáns voltára hívta fel a figyelmet Ignotus Pál: „Sipőcz Jenő vezetése alatt a budapesti városháza segítette meghonosítani azt a légkört, amelyben az ilyen társadalmi szabadságokat szigorúan alárendelik a konstruktív feddhetetlenség állítólagos vagy valódi követelményeinek. [...] a földi polgár Liberális Szíve mégis tartogassa inkább olyanok számára szolidáris felbuzdulását, akik a zsarnokság ellen tiltakozván, egyéb áldozatot is vállaltak, mint egy szerelmi házasság.” IGNOTUS, 1931. 235–237.

³² A megszólalók végső soron ilyenként kezelték az ügyet, jog szerint természetesen katolikus–református vegyes házasságról volt szó.

³³ ÜN, (1931. augusztus 30.) 3. [Kiemelés az eredetiben – S. A.]

³⁴ MG, (1931. augusztus 27.) 4.

³⁵ PN, (1931. augusztus 29.) 3. [Kiemelések az eredetiben – S. A.]

lan hosszú, meghitt beszélgetést folytattak, soha nem került volna szóba Szántó Ilona gyermekkorra és családjára. (Azt, hogy az asszony ezekről valótlanúságot mondott volna, sem Sipőcz, sem más nem állította.) A polgármester abszurdnak t. nő magyarázata talán nem csak zavarodottságának, hirtelen talajvesztésének tudható be, hanem már a válóper előkészítését is szolgálhatta – egyes sajtóhírek ugyanis arra céloztak, hogy a válókeresetet a házastárs személyében való tévedés címén kívánja benyújtani.³⁶

A városházán bennfentes *Esti Kurír* a polgármester hazaérkezése után határozottan állította: Sipőcz és a KKP között „formális megállapodás történt” arról, hogy megindítja a válópert.³⁷ Mint tudjuk, sem ez, sem Sipőcz és a párt közötti szakítás nem következett be. Vajon reális volt-e ekkor Sipőcz megbuktatásának lehetősége, volt-e a házassági ügy nyomán „polgármesterválság”³⁸ – amit a jobboldali keresztény sajtó minden erővel cáfolni igyekezett?

A várost 1925 óta lényegében koalícióban kormányozta a KKP és – a bethleni kormánypárt fővárosi alakulatának tekinthető – Egységes Községi Polgári Párt (EKPP), melynek alapítója Ripka Ferenc főpolgármester, akkori pártvezére Kozma Jenő volt. A két párt városatyái együttesen alkották a városvezetés mögött álló közgy. lési többséget. A legfontosabb ügyek a négy legfőbb vezető – Wolff, Kozma, Ripka, Sipőcz – bizalmas tanácskozásain dőltek el.³⁹ 1931. augusztus 19-én mondott le gróf Bethlen István kormánya, és szembe t. nő volt a párhuzam: Sipőcz Bethennél is hosszabb ideje van a posztján, ő testesíti meg a városházi rezsimet.⁴⁰ A gazdasági válság a fővárosnál is nagyon súlyos megszorító intézkedéseket vetített előre, melyeket az uralkodó pártok sem kívántak felvállalni. A bevételek visszaesése miatt már júliusban rendkívüli intézkedéseket léptettek életbe,⁴¹ a kormány pedig szeptember 1-től a fővárosnál is elrendelte a fizetések csökkentését.⁴² A polgármester házasságkötésével csaknem egyidej. leg került napvilágra, hogy az 1932. évi költségvetés tervezetében közel 20 millió pengő deficit tátong, amit a városvezetés egyebek között a közüzemi és közlekedési tarifák mintegy 10%-os emelésével, valamint a tisztviselői fizetések és a közüzemi munkabérek további redukálásával szándékozik orvosolni.

Politikai körökben felt. nést keltett, hogy az EKPP egyik kulcsembere, Payr Hugó az augusztus 18-án tartott pártközi értekezleten ellenzéki hangnemben bírálta a főváros gazdálkodását, a bonyolult és pazarló közigazgatást, miközben kikelt a várható létszámcsökkentések és a fizetésleszállítások ellen, a gazdasági pangás körülményei között pedig hibának tartotta a közmunkák visszafogását.⁴³ Mondanivalójának fő kicsengése az volt, hogy a helyzet kezelését a továbbiakban nem lehet az adminisztrációra hagyni; a törvényhatósági tanács folyamatos ülése-

³⁶ EK, (1931. szeptember 1.)

³⁷ EK, (1931. szeptember 1.); A Sipőcz hagyatéka körüli későbbi örökösödési perben eljáró törvényszék – a tárgyalási jegyzőkönyv megsemmisülése miatt közelebbről nem ismert tartalmú vallomások alapján – ugyancsak tényként állapította meg: az esküvőt követő különélésnek, „az lehetett az oka, hogy a Keresztény Községi Párt állásfoglalása szerint az örökhagyónak vagy az állásától kellett volna megválnia, vagy pedig a felperessel kötött házasságot kellett volna felbontania.” BFL VII.6.a 51.784/ 1937. 333. p. A Budapesti Királyi Törvényszék P.41.101./ 1939. 24. sz. részitélete.

³⁸ MO, (1931. augusztus 27.) 5.

³⁹ *Budapest története* V. 218–226.; BFL XIV.31 Egy magyar polgár élete II. 2. 74–81. p.

⁴⁰ ÚG, (1931. augusztus 27.) 3.

⁴¹ Zárolták a költségvetési előirányzatok 10%-át, elrendelték, hogy kiadások csak a rendelkezésre álló bevételek erejéig engedélyezhetők. HOMOLYAI, 1934. 125.

⁴² 5000/ 1931. ME. rendelet. MRT, 65. (1931) 1088–1092.

⁴³ FÚ, (1931. augusztus 19.) 3.

ken foglalkozzon a pénzügyi helyzettel, és küldjenek ki a városatyák soraiból takarékosági bizottságot, amely korlátlan betekintést nyerne a költségvetés összeállításába.⁴⁴

A törvényhatósági tanács a nyári szünet után első ízben szeptember 3-án ült össze, és Sipócznek – a házassági botrányral terhelt, a válás ügyében a KKP által szorongatva – itt kellett előterjesztenie a súlyos megszorító intézkedéseket. A tanácskozás látványosan demonstrálta, hogy a városházi koalíción belüli összhang megbomlott, a jól bevált egyeztetési mechanizmusok nem működnek. A házassági ügyet csak a kulisszák mögött taglalták, de a hangulat így is igen feszült volt. A polgármester előterjesztését, mellyel elvi felhatalmazást kért, hogy a következő évi költségvetés hiányát tarifaemeléssel, valamint a fizetések és munkabérek leszállításával fedezze, a kormánypártok is leszavazták. Ehelyett két takarékosági bizottság kiküldéséről döntöttek; az egyiknek a közigazgatás, a másiknak az üzemek terén elérhető megtakarítási lehetőségeket kellett feltárnia azzal a céllal, hogy a tarifaemelés elkerülhető legyen. Az ülés lefolyását – a hivatalos jegyzőkönyvhöz képest sok tekintetben eltérően – bemutató sajtótudósítások szerint Sipócz először határozottan tiltakozni próbált a bizottságok kiküldése ellen, arra hivatkozva, hogy a fővárosi törvény a költségvetés összeállítását egyértelműen az ő hatáskörébe utalja.⁴⁵ Kozma és Wolff azonban egyöntetűen ragaszkodtak ehhez, így – megalázva – kénytelen volt visszavonulót fújni. Az ellenzék viszont nem volt hajlandó betölteni a bizottságokban nekik szánt kisebbségi helyeket. Az egészet a többségi pártok felelősségáthárító manőverének minősítették, és azt az álláspontot képviselték, hogy mindezeket a kérdéseket a törvényhatósági tanács permanens ülésein kellene tárgyalni.⁴⁶ Wolff, miközben határozottan cáfolni igyekezett, hogy bizalomhiány lenne közte és Sipócz között, sietett leszögezni, hogy a tarifaemeléseket nem kívánja megszavazni.⁴⁷

A törvényhatósági tanács ülését követő napokban a liberális sajtó, bennfentes forrásokra hivatkozva, általában úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a két kormánypárt – eltérő indítékokból ugyan – egyaránt meg kíván szabadulni a csupán fél éve újjáavasztott polgármestertől. A KKP bizalmát házassága miatt veszítette el Sipócz, az ügy azonban jó alkalmat kínál a pártnak arra is, hogy szembefordulhasson a roppant népszerűtlen megszorító intézkedésekkel. Az EKPP számára viszont maga a Wolffékkal való közös kormányzás vált terhessé. Már augusztus végén megjelentek olyan kombinációk, melyek szerint a polgármester házassága indíthatja el a hatalmi átcsoportosulás folyamatát: ha Wolffék emiatt ejtik őt, a Kozma-párt és a baloldal közösen sorakozhat fel mellette.⁴⁸ Tény, hogy Ripka és Kozma félreérthetetlen KKP-ellenes élel ítélte el mindennemű beavatkozást Sipócz magánügyeibe.⁴⁹

A hírek egyik jellegzetes változata szerint a takarékosági bizottságok kiküldése eredetileg az EKPP és az ellenzék közös polgármesterbuktató akciójának nyitánya lett volna. A kereszténypártiak, miután a házasság miatt nem támadhatták nyíltan Sipóczot, csatlakoztak a javaslatához, és – állítólag az EKPP köreiből származó megfogalmazás szerint – „odatolták magukat Kozmáék mellé”. Az ellenzék

⁴⁴ MG, (1931. augusztus 19.) 3.

⁴⁵ 1930:XVIII. tc. 76. § (1).

⁴⁶ BFL IV.1408 Törvényhatósági Tanács jegyzőkönyvei, 4. kötet. 1931. szeptember 3.; EK, (1931. szeptember 5.) 5.; ÚG, (1931. szeptember 4.) 3.

⁴⁷ NÚ, (1931. szeptember 6.) 5.

⁴⁸ AE, (1931. augusztus 28.) 11.

⁴⁹ AE, (1931. augusztus 28.) 11.; ÚG, (1931. augusztus 27.) 3.

ekkor „frontot váltott”, mivel a két kormánypárt együttes szereplése számukra azt jelentette, hogy közösen hárítják el a felelősséget a súlyos helyzetért, a baloldal pedig ehhez asszisztálna.⁵⁰

A liberális lapok úgy vélték, Sipőcz bukását már csak az késlelteti, hogy nem született megegyezés az utód személyében. *„A személyi ambíciók nagyon felszabdultak. Nem beszélnek még nyíltan róla, de Wolff Károly hívei azt a hírt terjesztik, hogy talán Wolff Károly is meghozná azt az áldozatot, hogy esetleg ő legyen a polgármester”* – írta a *Magyarország*.⁵¹ Az EKPP és az ellenzék Kozma személyében meg tudna egyezni, amennyiben egyértelműen szakít Wolffékkal, és a jövőben új koalíció kormányozza a város ügyeit.⁵² Más megítélés szerint viszont Wolff és Kozma sem mutatott eddig hajlandóságot arra, hogy „a vezéri pálcát felcseréljék a hivatalnoki pennával. Egyikük sem bürokratikus hajlandóságú, s akták aláírása és intézése helyett szívesebben megmaradnak annál, hogy az egész zenekart ők dirigálják.” A KKP házassága ellenére Sipőcz mögött sorakozik fel, mert tisztában van vele, hogy új választás esetén „a Kozma-párt nem velük kooperál, hanem a baloddallal, *aminek következménye azután az volna, hogy a szélsőjobboldal feltétlenül kisebbségben maradna, s a gyékény kicsúsznék a lába alól.*”⁵³

Az EKPP – vélt vagy valós – balra nyitási terveit közvetlenül megvilágító források nem állnak rendelkezésünkre. Az erre irányuló várakozások beleillettek a Bethlen lemondását követő hetek politikai hangulatába, amikor a liberális ellenzéki politikások egy része – különösen Rassayék – a kibontakozás logikus útjának látták bevonásukat a kormányba, és a kormánypártiak egy része sem vetette el egyértelműen ezt a lehetőséget.⁵⁴ Arra, hogy az EKPP-t illető ilyen feltevések egyáltalán nem voltak alaptalanok, az a tény is utal, hogy Kozma Jenő hamarosan az országos politika színpadán is az egységes párti ún. „érdektelenek” csoportjának egyik hangadójaként tűnt fel; a csoport tagjai bírálattal illették a bethleni módszereket, és kíváncsian tartották a kormány politikai bázisának koalíciós jelleg ki szélesítését (partnerként ehhez elsősorban szabadelvű, kisgazda és legitimista politikusok jöhetnek szóba).⁵⁵

Szeptember közepére egyértelművé vált, hogy a borulékony helyzetben a KKP nem kockáztat új polgármesterválasztást, és kitart Sipőcz mellett. Miután az ellenzék ismét azt érzékelte, hogy az autonómia döntésre hivatott szervei partvonalra szorulnak, és a dolgok a kulisszák mögött dőlnek el, rendkívüli közgyűlések kiényszerítésével kívánták a nyilvánosság előtt tárgyalni a legégetőbb gazdasági és szociális kérdéseket. A KKP ellentámadásba ment át, és maga is rendkívüli közgyűlés összehívását kérte, 20 pontos gazdasági természetű javaslatcsomaggal. A szociáldemokrata határozati javaslat bizalmatlansági indítványt tartalmazott a főpolgármesterrel és a polgármesterrel szemben, követelve mindkettőjük távozását. A szeptember 30-i rendkívüli közgyűlésen a két tábor között felizzott indulatok tettlegességhez vezettek. Az október 2-i és 7-i folytatásban a teljes ellenzék kivonult a szavazásról.⁵⁶ A városházi koalíció sorai összezártak, a korábbi frontvonalak megszilárdultak. A polgármester házassági ügye ezzel politikai fontosságát elvesztette.

⁵⁰ PN, (1931. szeptember 4.) 3.

⁵¹ MO, (1931. szeptember 8.) 5.

⁵² MO, (1931. szeptember 10.) 8. [Kiemelések az eredetiben – S. A.]

⁵³ ÜG, (1931. szeptember 8.) 9.

⁵⁴ L. NAGY, 1986. 12–13.

⁵⁵ MÁRKUS, 1968. 154–164.

⁵⁶ FK, 1931. 58. szám 1165–1173. p.; 59. szám 1181–1202. p.; 60. szám 1225–124. p.

Sipőcz végrendelete és a hagyatéki per

Sipőczöt azonban továbbra is kötötte a kereszténypártnak tett válási ígérete, ami azonban nem mutatkozott könnyen kivihetőnek. Elképzelhető, hogy Sipőcz válójában már akkor is „kétlelk” volt ebben az ügyben, amikor látszólag döntött a házasság felbontása mellett, mindenestre tény, hogy olyan jogi nehézségeket kellett volna áthidalni, melyekkel Wolffék számára is kielégítő magyarázatot adhatott annak halogatására. Az 1894-ben elfogadott házassági törvény a lehetséges válóokok tekintetében a vétkesség elvén alapult, azaz csak egyik, vagy mindkét házaspár szándékos vétkessége szolgálhatott a felbontás alapjául, közös megegyezés, győzelem, elhidegülés stb. nem. A törvényben részletezett bontó okok – házasságtörés, fajtalanság, új házasság kötése, súlyos bántalmazás, súlyos bűncselekmény miatt elítéltetés, a házastársi kötelezettségek szándékos és súlyos megsértése – egyike sem jöhetett szóba. A gyakorlatban a felek általában a „hírtlen elhagyás” esetét használták fel a megegyezéssel történő válások lefolytatására, de Sipőcz számára, miután az életközösség még ki sem alakult, ez sem volt használható.⁵⁷ Legfeljebb a házasság érvényességének megtámadását mérlegelhették, és erre jelen esetben az egyetlen lehetséges jogcím a házastárs „lényeges személyi tulajdonságaira” vonatkozó szándékos megtévesztés lehetett.⁵⁸ Itt a feleség határozott állításaival szemben kellett volna kétséget kizáróan bizonyítani, hogy előéletének egyes, Sipőcz elhatározását döntően befolyásoló momentumait szándékosan elhallgatta vagy elferdítette. Még ha találtak is volna olyan mozzanatot, amit megtévesztésként lehetett volna érvényesíteni, akkor is mindkettejük életének legintimább részleteit kellett volna kitergetni a per során. A válásnak nem volt semmiféle olyan megoldása, ami ne járt volna Szántó Ilona súlyos társadalmi és erkölcsi megbélyegzésével, ez pedig akkor is érthetővé teszi a házasság melletti kitartását, ha nem is feltételezzük, hogy Sipőcz iránti rajongása a történetek ellenére is mindvégig változatlan hőfokú maradt.

Október 9-én Sipőcz végrendeletet helyezett letétbe Lázár Ferenc közjegyzőnél, aki nem csak személyes barátja, hanem a KKP egyik vezető tagja is volt. Általános örökösül édesanyját, ennek halála esetére testvéreit – Schindler Árpádné Sipőcz Karolát és Sipőcz Lászlót – nevezte meg, Szántó Ilonával kapcsolatban pedig a következőképpen rendelkezett: „*Feleségemet, a kitől különválva élek és a kitől elválni elhatározott szándékom, úgy öröklés, mint özvegyi jog tekintetében hagyatékomtól teljesen kizárom.*”⁵⁹ A házasság felbontása esetére felesleges lett volna családja javára végrendekeznie, hiszen akkor törvényes öröklés révén úgyis ők örökölték volna. A végrendelet az adott körülmények között nem volt más, mint a megvalósíthatatlannak tűnő női válás helyetti pótcselekvés, azzal az egyáltalán nem mellékes gyakorlati rendeltetéssel, hogy a feleség a házasság fennmaradása esetén se örökölhessen.

A válás elmaradt, a házaspár ismét egymásra találtak. Az addig bejárt utat a rendelkezésre álló források nem világítják meg. Sipőczné 1932 végén Rómában áttért a katolikus vallásra. A hagyatéki eljárás során bemutattak egy 1933. november 28-i közös kis feljegyzést: „*A mai nap a legszebb volt életünkben. Énő, Ilonka.*” Sipőczné jogi képviselője szerint ekkor „*Zadrawecz püspök úr kijelentette, hogy hogy Wolff Károllyal beszélni fog, s az egyházi esküvő előtt még mindig tornyosuló akadályokat*

⁵⁷ SZENTMIKLÓSI, 1935. 160.

⁵⁸ 1894:XXXI. tc. 55. §.

⁵⁹ BFL VII.179. 706/ 1931.

el fogja háritani.”⁶⁰ 1933. december 19-én Zadravecz István volt tábori püspök valóban összeadta – immár az egyház szertartása szerint is – a feleket, és 1934 elején megkezdtek közös életüket a XI. Kelenhegyi út 30. alatti ötszobás lakásban. Rövidre szabott házaseletüket minden ismert forrás szerint zavartalan harmónia jellemezte, csak 1935 ősztől kezdve vetett súlyos árnyékot rá az ekkor már a főpolgármesteri posztot betöltő Sipőcz Jenő betegsége. Szervi szívbját titkolták előtte, mivel édesapja is ennek következtében halt meg, „*így betegségének tudata őt életkedvétől, munkaképességétől és lelki nyugaljától fosztotta volna meg.*”⁶¹ A súlyos tüneteket így ő maga is ideges eredet gyomorbjának tudta. 1936 májusában hosszabb időre eltöltötták a munkától, sőt a látogatók fogadásától is, de szeptembertől már ismét részt vett a törvényhatósági életben. 1937. újév napján hunyt el szívroham következtében.

Végrendeletét a Budapesti Központi Királyi Járásbíróság január 5-én hirdette ki, tartalma az előzmények után igencsak meglepőnek számított. Miből állt a hagyaték? A legnagyobb tétet egy közel 20 000 pengőt értő budai telek jelentette, melyet Sipőcz 1931. október 13-án, azaz néhány nappal a végrendelezés után Karola nővére nevére vásárolt meg. 1935 decemberében azonban egy ajándékozási szerződéssel visszavette, és arra készült, hogy hitvesével közösen fognak rajta építkezni. A költségeit talán részben a (12 000 pengőre becsült) zebegényi családi ház eladásából fedezték volna, amire Sipőcz 1936-ban előkészületeket tett. Nógrádverőcén ugyancsak 12 000 pengőre értékelt szőlőterület képezte az örökség részét. A közel 44 000 pengő ingatlanérték mellett mintegy 14 000 pengő betétkönyv- és folyószámlakövetelés, továbbá közel 3 000 pengőre értékelt részvény és értékpapír maradt utána, ezzel azonban szemben állt mintegy 12 000 pengő rendezetlen gyógykezelési és ügyvédi számla. A Kelenhegyi úti lakás bútortáának és a benne felhalmozott emléktárgyaknak – melyeket számos tulajdonjogi vita terhelt – a feleség által a hagyatékhoz tartozóként elismert része 7 000 pengőt ért.⁶²

Szántó Ilona vitatta a végrendelet érvényességét, Sipőcz – fiát túlélő – idős édesanyja és testvérei viszont ragaszkodtak hozzá, így a hagyatéki eljárásban nem született megegyezés. 1939 októberében per indult a Budapesti Királyi Törvényszéken, mely egészen a Kúriáig eljutott. Az eset jogtörténeti szempontból sem érdektelen – a három eljáró bírói fórum, ugyanazon tények alapján és ugyanazon jogszabályok alkalmazásával, háromféle, merőben eltérő következtetésre jutott.

Szántó Ilona és jogi képviselői elsősorban azzal érveltek, hogy a végrendelezés indokát képező döntő feltételezés – azaz a válási szándék – elesett, annak az elenkezője következett be, és ez maga után vonja a végrendelet érvénytelenségét.⁶³ Sipőcz azt csak azért nem vette vissza, hogy ne idézzen elő újabb súrlódást édesanyjával – ugyanis az ő követelésére írta meg –, hiszen a felesége és családja közötti áldatlan viszony amúgy is megkeserítette utolsó éveit. A család ezzel szemben Lázár Ferenc közjegyző vallomását használta fel, aki az egyházi esküvőt követően nem egy alkalommal figyelmeztette Sipőczöt a nála letett végrendeletre, de a polgármester ilyenkor azt mondta, hogy majd gondolkodik a dolgon, és nem tett semmit.

⁶⁰ BFL VII.6.a 51.784/ 1937. 245., 275. p.

⁶¹ BFL VII.6.a 51.784/ 1937. 274. p. Ritoók Zsigmond egyetemi tanár, Sipőcz kezelőorvosának nyilatkozata.

⁶² BFL VII.6.a 51.784/ 1937. 52–103. p. A részletes – és a hagyaték terjedelmét érintő vitáknak „köszönhetően” két változatban is fennmaradt – leltárak elemzése külön tanulmány tárgya lehet.

⁶³ E tekintetben a Kúria 285. sz. Elvi Határozatára hivatkoztak.

A törvényszék tényként fogadta el, hogy a végrendelet súlyos politikai és családi nyomás közepette létesült, továbbá azt is, hogy Sipőcz az egyházi esküvő után zavartalan házasságban élt, míg anyjával és testvéreivel való kapcsolata feszültté vált. Ugyanakkor életében úgy érvelt: annak a körülménynek a megemlítése a végrendeletben, hogy válni készül, nem jelenti feltétlenül, hogy Sipőcz ezt az általa tett rendelkezések indokának szánta; továbbá nincs bizonyíték arra, hogy az édesanya tudott a végrendeletről, így annak visszavétele konfliktust idézett volna elő. Sipőcznek lett volna módja a végrendelet visszavételére, és ha ezt nem tette, az azt jelenti, hogy a változott körülmények mellett is fenn kívánta tartani.⁶⁴

A fellebbviteli eljárásban a Budapesti Királyi Ítéltábla köztes megoldást választott: elfogadta, hogy a végrendelet szövegéből nyilvánvaló, miszerint Sipőcz a különélést és a válási szándékot felesége kirekesztésének indokául hozta fel, és későbbi magatartása nem nyújt megnyugtató bizonyítékot arra, hogy az e feltételezésben hozott döntését valóban fenn kívánta tartani. Az elsőfokú bírósággal szemben, Sipőczné özvegyi jogát és ebből eredő haszonélvezeti igényét elismerte az Ítéltábla. A hagyatéki vagyon öröklésére vonatkozó végrendeleti rendelkezést viszont úgy értékelte, hogy az önmagában, ezektől a körülményektől függetlenül is megáll; mivel jórészt családi eredetű vagyonról volt szó, valószínűsíthető a polgármesternek az a szándéka, hogy az végső soron inkább vérrokonai, mint felesége majdani túlélő családtagjai kezére kerüljön. Az ítélethez a Tábla előadó bírāja különvéleményt csatolt, melyben megállapította: a végrendelet egyes rendelkezéseit nem lehet egymástól elkülönítve bírálni, annak egésze kifejezetten felesége ellen irányul, és teljes egészében a tévesnek bizonyult feltételezéseken alapszik. Ugyanakkor az örökhagyónak lett volna módja rá, hogy tárgytalanná tegye, egészségi állapota ezt indokolta volna is. A későbbi ráutaló tényekkel ellenben kifejezésre juttatta a végrendelet fenntartására irányuló szándékát – azaz a különvélemény, egészen más megközelítéssel, az elsőfokú bíróságával azonos végeredményre jutott.⁶⁵

A Kúria 1943. január 8-án meghozott harmadfokú ítéletével másféleképpen döntötte el a kérdést: a végrendelet rendelkezései szorosan összefüggenek egymással, az indoklás valamennyire kiterjed, és miután az indok magából a végrendeletből megállapítható, nincs is helye további kutatásnak az irányban, hogy lehettek-e egyéb, ki nem mondott motivációk is. Az alapul szolgáló döntő feltevés elestével tehát a végrendelet eleve hatályát veszítette, így annak visszavonására nem is volt szükség. Ezáltal a feleség özvegyi jogát és – a szerzeményi vagyonra nézve – öröklési jogát is elismerte.⁶⁶ A pereskedés azonban nem zárult le, hiszen a hagyatékok terjedelme, a rokonokat illető ági vagyon megállapítása terén még számos vitás kérdés maradt. Annak azonban nem találtuk nyomát, hogy a jogvita a háború után is folytatódott volna.⁶⁷

⁶⁴ BFL VII.6.a 51.784/ 1937. 331–343. A Budapesti Királyi Törvényszék P.41.101/ 1939. sz. részítele.

⁶⁵ BFL VII.1.d Budapesti Királyi Ítéltábla peres iratai. 5033/ 1941.

⁶⁶ BFL VII.6.a 51.784/ 1937. 356–362. p. A Magyar Királyi Kúria P. 1424/ 1942. sz. ítélete.

⁶⁷ Sipőcz Jenőné Szántó Ilona 1956. augusztus 9-én, 72 éves korában hunyt el Budapesten. BFL XXXIII.1.a X. kerületi halotti anyakönyv, 720/ 1956. sz. — A jelen kézirat lezárását követően jelent meg Gyáni Gábornak az esetet a peranyag alapján feldolgozó tanulmánya: GYÁNI, 2008. Véleménye szerint, az ügyet „társadalomtörténeti perspektívába helyezve”, az „egyszerre juttatja kifejezésre a Horthy-kor konzervatív, több-kevesebb antiszemizmus (felekezeti endogámiával) f szere-

Felhasznált irodalom és rövidítések

BFL	Budapest Főváros Levéltára IV.1408. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Tanácsa jegyzőkönyvei VII.1.d Budapesti Királyi Ítéltábla. Peres iratok. VII.6.a Budapesti I-III. Kerületi Járásbíróság. Peres és peren kívüli iratok. 51.784/ 1937. Sipócz Jenő hagyatéki ügye. VII.179. Lázár Ferenc budapesti királyi közjegyző iratai. 706/ 1931. Sipócz Jenő végrendelete. XIV.31. Harrer Ferenc iratai. XXXIII.1.a Állami anyakönyvek másodpéldányai
PML	Pest Megyei Levéltár XXXIII.1.a Állami anyakönyvek másodpéldányai
AE	<i>Az Est</i>
EG	<i>Egyenlőség</i>
EK	<i>Esti Kurír</i>
FK	<i>Fővárosi Közlöny</i>
FÚ	<i>Friss Újság</i>
MG	<i>Magyarság</i>
MO	<i>Magyarország</i>
MRT	<i>Magyarországi Rendeletek Tára</i>
NA	<i>Népszava</i>
NÚ	<i>Nemzeti Újság</i>
PH	<i>Pesti Hírlap</i>
PN	<i>Pesti Napló</i>
ÚG	<i>Újság</i>
ÚN	<i>Új Nemzedék</i>

zett uralkodó társadalmi közszellemét, valamint az individualizmus mind áthatóbb, a mindennapi életviszonyokban is közvetlenül érvényesülő tekintélyes befolyását”. Anélkül, hogy ezen értelmezés létjogosultságát eleve vitatni kívánnám, érdemes megjegyezni: az általam áttekintett forrásanyagban nincs nyoma annak, hogy Sipóczöt házassága miatt konzervatív körökből érte volna támadás, vagy ő maga az „uralkodó társadalmi közszellemmel” érezte volna ellentétesnek a lépését. A támadások — az uralkodó konzervatív közszellemmel ugyancsak ellentmondásos viszonyban álló — fajvédő szélsőjobboldali és radikális kereszténypárti körökből jöttek. Igaz, hogy Sipócz személyes döntése nyilvánvaló ellentmondásba került az általa is fémjelzett politikai irány számos képviselőjének fennren hirdetett elveivel, de ekkor még ezek a körök sem vállalták nyíltan a közvélemény előtt azt, hogy egy fontos politikai-közéleti pozíció betöltőjét választott párjának származása miatt kívánják ejteni! Mindez éppen az „uralkodó közszellemet” tünteti fel árnyaltabb színben.

Budapest története V.

- 1980 *Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig.* Szerk.: HORVÁTH Miklós. Budapest, Akadémiai, 1980. (Budapest története V.)

FBM III.

- 1972 *Források Budapest múltjából III. Források Budapest történetéhez 1919–1945.* Szerk.: SZEKERES József. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1972.

GYÁNI

- 2008 GYÁNI Gábor: Szerelem és politikai ethosz konfliktusa. Sipőcz Jenő polgármester különös házassága. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Szerk.: CZOCH Gábor – HORVÁTH Gergely Krisztián – POZSGAI Péter. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2008. 152–161. p.

HOMOLYAI

- 1934 HOMOLYAI Rezső: *A főváros pénzügyei 1919–1931.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1934. (Statisztikai Közlemények, 66. kötet, 2. szám)

IGNOTUS

- 1931 IGNOTUS Pál: Polgármesterség és szerelem. Különvéleménys a Sipőcz-ügyben. In: *A Toll*, 3. (1931 6. sz. (szeptember 17.)) 235–237

MÁRKUS

- 1968 MÁRKUS László: *A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája.* Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 1968.

L. NAGY

- 1986 L. NAGY Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945.* Budapest, Akadémiai, 1986.

SIPOS ANDRÁS

- 1996 SIPOS András: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1918.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1996.

SIPOS BALÁZS

- 1998 SIPOS Balázs: Hatalom és nyilvánosság. A budapesti liberális sajtó az 1920-as években. In: *Múltunk* 43. (1998) 3–4. 143–200.

SZENTGÁLI

- 1999 SZENTGÁLI Zsolt: A keresztény községi párt felelkezeti viszonyai és egyházi kapcsolatai. In: *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma.* Szerk.: KÓSA László. Budapest, ELTE BTK M velődéstörténeti Tanszék, 1999. 151–194.
- 2002 SZENTGÁLI Zsolt: A Keresztény Községi Párt történetéhez. In: *Múltunk*, 47. (2002) 1. 202–242.

SZENTMIKLÓSI

- 1935 SZENTMIKLÓSI István: A házassági per kézikönyve. Budapest, 1935.

SZIGETHY

- 1943 Wolff Károly *élete, politikája, alkotásai.* Szerk.: SZIGETHY Ede. Budapest, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 1943.

VARSÁNYI

- 2008 VARSÁNYI Erika: Sipőcz Jenő. In: *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950.* Szerk.: FEITL István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 187–198.

Horváth J. András

„Azonnali hatállyal...”

Tisztogatások a Városházán 1945–1949

ROMELTAKARÍTÁS. Előre dőcögő rozoga pesti villamos. Géppisztolyt hegesztőpisztolyra cserélő szovjet hidászok. Majd később lelkes tömeg körében munkáspárti miniszterek, újra termelő gyárak, esetleg, ingujjas tisztviselők: az ostromot követő időszak ismert híradóképei...

A város tárgyi világának rehabilitációját bemutató korabeli lelkes képsorok mellől azonban elmarad egy mindezzel párhuzamosan zajló másik folyamat ábrázolása. Ennek célja korántsem a rekonstrukció – éppen ellenkezőleg: a múltból itt maradt személyi állomány leépítése volt, egyfajta menekülés a múlt emberi rekvizitumaitól. A beavatkozás-sorozat nyomán – az Európában máshol is lebonyolított igazoló eljárásokat követően – a főváros esetében is a közigazgatás politikai szempontú, mondhatni állandósuló jellegű tisztogatási folyamata bontakozik ki.

Az igazoló eljárásokkal együtt összesen három akció zajlik le a székesfővárosnál a politikai-társadalmi szempontból káros elemnek tekintettek eltávolítására. 1949 tavaszára – becslésem szerint – a régi alkalmazottaknak hozzávetőleg egynegyede távozik kényszeren a törvényhatóság kötelékéből.¹ A koalíciós időszakban tehát a személyi vetületek a meghatározóak, míg maga a közigazgatási gépezet – éppen a szovjet pacifikálási igények, a hatékony közigazgatás biztosításának szükségessége folytán – csaknem érintetlen marad. A harcok elülte után a főváros legfőbb politikai ellenőrzését egy új pártközi csúcsszerv, a Budapesti Nemzeti Bizottság látta el.²

Csorba János, az új kisgazdapárti polgármester ezen szerv határozatai alapján függeszti fel a Városházán és az üzemeknél a nyilas tisztviselőket, hatálytalanítja a német megszállást követő kinevezéseket.³

Már 1945 tavaszára szinte a főváros teljes vezetősége kicserélődik. Az ügyosztály- és üzemvezetőket korábbi alacsonyabb beosztású alárendeltjeik váltják fel,

¹ Az igazolójelölések megindításáról a 15/ 1945. M. E. (január 4.) sz. kormányrendelet rendelkezett, melynek végrehajtásáról a polgármester 1945. március 15-ével intézkedett. Ezt követően 1946. március 4-én adott ki a polgármester rendeletet a fővárosi közigazgatás megtisztításáról; majd május 1-jén kormányrendelet látott napvilágot (5000/ 1946. M. E. sz.) az államháztartás egyensúlyának helyreállítása tárgyában. Végül egy 17.400/ 1948. ikt. sz. polgármesteri határozat alapján került sor pontosan nem meghatározható számú, de az ügyiratok terjedelme alapján ezres nagyságrendű alkalmazott rendelkezési állományba helyezésére, majd a következő év elején, elbocsátására.

² GÁSPÁR, 1990. 184. skk.

³ A BNB határozata a szélsőjobboldali tisztviselőknek állásukból való felfüggesztéséről, a kormány Budapestre költözéséről, a törvényhatósági bizottság megalakításáról. 26. sz. dok. FBM IV. 51.

néhány előjáróság élére pedig a pártok delegálnak sokszor közigazgatási tapasztalatokkal nem is rendelkező, új embereket.⁴

Az azon nyomban megindított igazolási eljárások során a fővárosi alkalmazottak mintegy 10%-a akad fenn; ez azt jelentette, hogy 4 832 alkalmazott volt valamilyen formában elmarasztható 1939 és 1945 között tanúsított politikai magatartása okán.

E szám főként akkor tényleg kedvezőnek az alkalmazottakra nézve, ha figyelembe vesszük az elmarasztaló határozatok belső arányait is: az eljárás során nem igazoltaknak ugyanis csak negyedrésze része lett ténylegesen is eltávolítva állásából; 40%-a pedig csak úgynevezett feddésben részesült.

Noha a két munkáspárt szószólói nem győzték hangoztatni, hogy milyen mélyen beitta magát a fastisza móté a tisztviselői kar soraiba, a nem igazolt fővárosi alkalmazottak szakágankénti adatai ezt elég nehézkesen támasztják alá. A számok ugyanis azt mutatják, hogy míg a közigazgatási alkalmazottak, vagyis a központi és kerületi hivatalokhoz beosztott különböző szintű adminisztratív beosztású tisztviselők, a tágabb értelemben vett „hivatalnokok” körében a nem igazoltak aránya csupán 8% volt, a zömében munkás-alkalmazotti többségű fővárosi részvénytársaságok esetében ez a szám ugyanakkor annak több mint kétszeresét tette ki, 18%-ot. Az is igaz viszont, hogy a fegyelmi büntetés súlya is fordítottan arányos a két csoportban. A nem igazolt közigazgatásiaknak ugyanis majdnem felét el is bocsátották, míg az elbocsátottak aránya a részvénytársaságiaknál csak 17%-os volt. A részvénytársasági alkalmazottak több mint háromnegyedének a büntetése csupán feddés, áthelyezés és előléptetésben való korlátozás volt.⁵

Milyen tényállások húzódtak meg egyes konkrét esetekben a szélsőjobboldali eszmék által hírhedetten fertőzött egyik üzemnél, a BSZKRT-nál?

Ennél a fővárosi többségű részvénytársaságnál a legtöbb, az eljárás során nem igazolt alkalmazott a látszólag ártalmatlan feddést kapta. Ezt a fegyelmi büntetést, úgy tényleg, leginkább csak valamely szélsőjobboldali, vagy annak tekintett szervezethez tartozás ténye miatt osztogatták; ugyanúgy megfeddték az egyszer nyilas párttag kalauzok százait, mint az ébredő-egyesületi pályaoert, vagy az asztalost, aki a Nemzeti Munkaközpontnak volt a tagja. Többeknél szerepel indoklásként egyszer en annyi, hogy jobboldali beállítottságú; és csak ritkán valamely cselekmény, mint például az egyik kalauz esetében, amiért az ócsárló kifejezésekkel illette az oroszokat.

Ennél súlyosabb fegyelmi büntetést jelentett az előléptetés elhalasztása, mely többnyire valamely meggyőződésre utaló szélsőjobboldali megnyilvánulásért járt. Ugyanakkor sok esetben enyhítő körülményként értékelték azt is, amikor a németbarátnak ismert vagy nyilas segített valamely üldözöttnek, vagy éppen németellenes kijelentésekre ragadtatva magát összekülönbözött az üzem nyilas pártvezetőjével.

Állásvesztést – legalábbis a BSZKRT-nál – akkor mondtak ki, ha meggyőződéses és következetes vagy eltitkolt szélsőjobboldali magatartásra utaló bizonyítékokra akadtak.⁶

A fennmaradt dokumentáció és a hivatkozások alapján úgy tényleg, a szélsőjobboldali befolyás, a nemzetiszocialista koreszme a főváros munkás-alkalmazotti

⁴ A Budapesti Nemzeti Bizottság vitája a minősítési törvény hatályon kívül helyezéséről, a volt fővárosi alkalmazottak rehabilitálásáról. 1945. április 11. 42/ a. sz. dok. FBM IV. 79.

⁵ Polgármesteri jelentés a belügyminiszterhez a fővárosi alkalmazottak igazolásának eredményéről. 1946. február 5. 81. sz. dok. FBM IV. 228–230.

⁶ BFL XVII.401.

rétegeiben elég széleskörű támogatásra lelt. Ez a körülmény, és az adminisztratív következmények bizony elég kellemetlen voltak a munkáspártok számára, és megnyilvánulásra késztette a várospolitikusokat a különféle fővárosi fórumokon. A közgyűlés és kommunista frakcióvezetője, Földes Mihály például tiltakozott a Köztisztasági Hivatal és a Fertőtlenítő Intézet, mint fogalmazott, „*demokratikus elemeinek*” eltávolítása ellen.⁷

A baloldal értelmiség-, illetve tisztviselő-ellenes beállítódására jellemző ugyanakkor a székesfővárosi tanárok igazolásának ügye. Noha a korszak dokumentumaiban súlyos passzusok olvashatók a tanárok zömének népellenes és antidemokratikus voltáról – Kállai Gyula a Nemzeti Bizottság egyik ülésén például kijelentette, hogy „*a tornatanárok 100%-a nyilas*” –; ennek dacára 1946-ban a tanárok oroszlan-részt igazolták, és csupán 4%-uk akadt fenn a politikai szűrésen.⁸

Mivel az igazolási eljárások csupán az 1939 és az 1945 közötti politikai magatartásra korlátozódtak, és társadalmopolitikai hozadékuk túlon túl problematikus volt a baloldal számára, az eredmények a legkevésbé sem elégitették ki a munkáspártok, s különösen a kommunista párt igényeit. Az eljárások ugyanis jórészt a helyén hagyták a régi városházi apparátus zömét, melynek mentalitásáról és társadalmi tagoltságáról a kommunista vezetők ugyanakkor meglehetősen sematikus és torzképpel rendelkeztek.⁹

Ahogy a kormányban a belügyminisztérium, a Városházán az elnöki ügyosztály került lényegében kommunista irányítás alá az 1945. októberi törvényhatósági választásokot követő koalíciós városvezetésben, és erre támaszkodva a baloldal 1946 elején átfogó offenzívába is kezdett.

Ettől fogva egymást érték az apparátus leépítését rendkívül határozottan követelő, és azt a további fejlődés és a költségvetési egyensúly helyreállítása érdekében nélkülözhetetlennek feltüntető beszédek.¹⁰

Mivel a harmincas évek közepe óta rendre felmerült a városházi adminisztráció racionalizálásának igénye, szervesen kapcsolható volt ebbe az „*egyszer, a nép érdekében végzendő közigazgatást*” jelszó. Ennek megközelítéseit és hangszerelését érzékelteti Bechtler Péter alpolgármester kijelentése, mely a létszámcsökkentés előestéjén hangzott el: „*sajnos a bürokrácia olyan beépített, hogy másképp nem lehet egyszer síteni, csak erőszakos hozzányúlással. Úgy látszik ehhez kell majd folyamodnunk. Ha fontos közjogi kérdésekben el lehet intézni egy aktát 48 óra alatt, akkor ugyanúgy el lehetne intézni a többi ügyben is.*”¹¹

Hasonló közgyűlési felszólalások és a Baloldali Blokk által szervezett tömeggyűlések nyomán a kiskazda polgármester 1946. március 4-én végül rendeletet

⁷ Felszólalása a Közigazgatási Bizottság március 1-i ülésén. 83/ c. sz. dok. 1. sz. lábjegyzet. FBM IV. 243.

⁸ A Budapesti Nemzeti Bizottság vitája a minősítési törvény hatályon kívül helyezéséről, a volt fővárosi alkalmazottak rehabilitálásáról és a közoktatás demokratizálásáról. 1945. április 11. 42/ a. sz. dok. FBM IV. 1973. 79–83.

⁹ Kádár János előterjesztése a lakásadó és a városházi leépítések tárgyában. FK 57. (1946) 7. sz. (február 14.) 158–159.

¹⁰ Amint Rajk László kifejtette: „... addig nem beszélhetünk Magyarországon demokráciáról, amíg meg nem szüntetjük, amíg nem demokratizáljuk azt a másik feudalizmust, amelyet a bürokratikus állami gépezet jelent...” A Budapesti Nemzeti Bizottság állásfoglalása az államapparátus leépítése és megtisztítása mellett. Vö. továbbá Vas Miklós, Szentiványi Sándor és Bechtler Péter hozzászólásait. 1946. február 14. 83/ a. sz. dok. FBM IV. 234–241.

¹¹ A Budapesti Nemzeti Bizottság állásfoglalása az államapparátus leépítése és megtisztítása mellett. Bechtler Péter elnök hozzászólása. 1946. február 14. 83/ a. sz. dok. FBM IV. 241.

adott ki a fővárosi közigazgatás megtisztításáról.¹² A Szabad Nép örömmel nyugtázta a polgármester kemény intézkedését, és a kommunista alpolgármester is úgy értékelte, hogy a rendelet nyomán a „főváros elsőként kezdheti meg tisztviselői karának a reakcióktól való megtisztítását”. Am a baloldal öröme korai volt, mert a rendelet hatálya alá a „reakciósök” csak akkor estek, ha az igazolóbizottsági határozat fedtést, vagy ennél szigorúbb büntetést mondott ki rájuk.¹³

Hogy a Baloldali Blokk akciói valójában kiket juttattak súlyos helyzetbe, arról az a tény árulkodik, hogy a rendelet eredeti formában történő végrehajtása esetén csak a BSZKRT-nál 1000-nél több, jórészt munkásember került volna azonnal utcára. Ezek képviselői alappal is tettek azután szemrehányást a polgármesternek, hogy azokat az embereket akarják bebizonyítottan csupán passzív nyilas vagy egyéb szélsőjobboldali szervezethez tartozásuk miatt most tömegesen kirúgni, akik pedig nem menekültek el az országból, ellenkezőleg: „az ostrom után azonnal bekapcsolódtak a vasútvállalat újjáépítésébe és beleilleszkedtek az új kor szellemébe, tehát a főváros villamos forgalmának gyors helyreállítása részben a mi munkánk eredménye” – áll beadványukban.¹⁴

Földes Mihály kommunista frakcióvezető a polgármester intézkedését később zavart keltőnek is nyilvánította, mert mint mondta: „az igazolási eljárás során ügyeskedő reakciós tisztviselők a helyükön maradhattak, míg az igazolási eljárásban járatlan munkásokat [most] elbocsátják”. A belügyminiszter pedig két hét múlva csak azzal hagyta jóvá a rendeletet, hogy az elbocsátott fizikai munkásokat személyes elbírálás alapján a szolgálatba azonnal vissza kell helyezni.¹⁵

Ezek után került sor 1946. május 1-jén annak a kormányrendeletnek a kiadására, amely most már nem a nyilas mivoltot, a németbarátságot firtatta, hanem immáron tág lehetőségeket biztosított a széleskörű tisztogatásokhoz. A rendelet a közalkalmazottak létszámát az 1938-as szint kilencven százalékában határozta meg, és azokat ítélte elbocsátandónak, „akiknek hivatali m. ködése az ország demokratikus szellem újjáalakítását tevőlegesen nem szolgálja, illetőleg akik a hivatalukkal járó feladatok kifogástalan elvégzéséhez szükséges rátermettség vagy szorgalom hiánya miatt szolgálatukat a megkívánt mértékben nem látják el.”¹⁶

A személyi ügyek intézésében kezdettől fogva számottevő kommunista befolyás eredményeként a székesfőváros 1946 közepén oly mértékben teljesítette túl az elbocsátásokat, hogy egyes területeken (például az adóügyintézésben) komoly fennakadások mutatkoztak, és még az év folyamán kb. 700 főt vissza is kellett venni.¹⁷

Az önkényeskedő hivatalvezetőknek kiszolgáltatottak lehetetlen helyzetét, a szinte tetszőlegesen alkalmazható rendelet demoralizáló voltát csupán az akkori közgyűlés legjobboldalibb tagjai, az ostrom előtti bátor kiállásuk miatt akkor még támadhatatlan Schlachta Margit és Payr Hugó tették szóvá. Payr Hugó egy szol-

¹² Főkapitányi jelentés az 1946. februárjában lezajlott tömegmegmozdulásokról. 1946. február. 83/ b. sz. dok.; Polgármesteri rendelet a főváros közigazgatásának megtisztításáról. 1946. március 4. 83/ c. sz. dok. FBM IV. 241–244.

¹³ SzN 1946. március 6.

¹⁴ B-listára helyezett BSZKRT-alkalmazottak küldöttségének beadványa a polgármesterhez. 1946. március 12. BFL XVII. 401.

¹⁵ 177.154/ 1946-III/ 10-2. B. M. sz.; Polgármesteri rendelet a főváros közigazgatásának megtisztításáról. 83/ c. sz. dok. 1. sz. lábjegyzet. FBM IV. 243.

¹⁶ 5000/ 1946. M. E. (május 1.) sz. kormányrendelet.

¹⁷ Polgármesteri előterjesztés a belügyminiszterhez a fővárosi alkalmazottak létszámcsökkentésének felülvizsgálatáról. 1946. augusztus 14. 83/ g. sz. dok. FBM IV. 248–250.

gáltató jelleg közgazgatásnak éppen a szegényebb rétegek számára előnyös voltára kívánta felhívni a figyelmet, amikor emlékeztette a túlbuzgó városvezetést: „Ebben a teremben mondtam néhány évvel ezelőtt, h. minden zsidó orvos, akit munkatáborba visznek, sok száz és száz keresztény fiúnak az életébe kerülhet. Most pedig azt mondom, h. minden jó tisztviselő, akit az urak elbocsátanak, sok száz szegény embernek a sorsát fogja megnehezíteni.”

Schlachta Margit pedig gúnyos és fenyegető bekiabálásoktól kísért felszólalásában („Fellebbezzén a királyhoz!” – kiáltott rá például Major Tamás) igen korszerűtlenek ható szempontokra igyekezett felhívni a figyelmet, amikor azt emlegette, hogy a közigazgatás szakmunka, mely tudást igényel és gyakorlatot tételez fel, és figyelmeztetve a dilettantizmus, és a rossz spórolás veszedelmes voltára, amerikai példára, a jól megfizetett city managerek alkalmazásának bevált gyakorlatára hivatkozott. Élesen tiltakozott a B-listák összeállításánál alkalmazott módszer ellen, mely szerint: „Ha nem vétett valaki a mostani politikai rendszer ellen, akkor azt hozzák fel a B-lista okául, hogy aktíve nem vesz részt a mostani politikában”.¹⁸

Ezek után érdemes közelebbről szemügyre venni, hogy kiket is bocsátottak el a főváros szolgálatából 1946 és 1947 folyamán, és hogy milyen motivációk voltak jellegadóak?

A véletlenszerűen kiválasztott mintegy félszáz ügyirat beható vizsgálata tartogat meglepetéseket. Ezek közül az egyik, hogy noha a munkáspárti érvelés állandóan az elnyomott társadalmi rétegek felemelésének szükséges voltát emlegette, az elbocsátottak igen tekintélyes része ugyanakkor altiszt, kezelési szakba osztott napidíjas, illetve egyszerű beosztott szakalkalmazott: védőnő, óvónő, adószedő, akik közül többen hivatkoznak is arra, hogy alacsony sorból származnak.¹⁹ Az elbocsátottak másik jelentős részét viszont kétségkívül a jól kvalifikált, magasállású tisztviselők képezik: főkönyvtáros, kerületi műszaki tanácsos, adóhivatali főtiszt.²⁰

Elgondolkodtató az a körülmény is, hogy micsoda megrökönyödéssel fogadták az alacsony beosztásúak eltávolításukat. Az egyik idős nő altiszt például keserűen így fakadt ki: „Nem hiszem, nem akarom elhinni, h. épp most a demokratikus Magyarországon megtörténhetik az, h. egy munkás, aki 30 éven keresztül becsületesen dolgozott, kinek munkájával a munkaadója mindig meg volt elégedve, aki becsületes munkájának rokkantja is, öreg napjaira minden nélkül legyen kitesztva az életbe, éhenhalásra ítélve, azért, mert 30 éven át h. ségesen szolgálta gazdáját, aki az ország fővárosa”.²¹ Az egyik kezelősegédnek pedig az nem fért a fejébe, hogyan távolíthatja el most ugyanaz a kormányzat, mely még néhány hónappal korábban altisztból tisztviselővé minősítette át.²² Szintén politikai, világszemléleti zavarodottságot, csak ez esetben származási tematikával is színeződött idézett elő a városvezetés a zsidó eredetű napidíjas asszony eltávolítása alkalmával. Sugárné a vele szembeni eljárást egyfajta identitásválságként is kénytelen volt megélni, amelynek felfolyamodásában hangot is adott. Hisz, mint szemrehányólag vallotta: „... származásomnál fogva is baloldali magatartású lehetek csak...”.²³ Akadt olyan is, aki belső, morális válságként élte meg a vele szembeni eljárást, és kifejezetten megszégyenítésként fogta fel kirúgását: „Minden ok nélkül történt elbocsátásomért szégyellnem kell magam,

¹⁸ Schlachta Margitnak, a Keresztény Női Tábor képviselőjének felszólalása a törvényhatósági bizottság közgyűlésén a „B” listázás ellen. 1946. augusztus 22. 83/ h. sz. dok. FBM IV. 251–254.

¹⁹ BFL IV.1409.c 13.059/ 1946–I., 13.610/ 1946–I., 12.309/ 1946–I., 13.514/ 1946–I. lvt. sz.

²⁰ BFL IV.1409.c 12.267/ 1946–I., 12.265/ 1946–I., 12.210/ 1946–I. lvt. sz.

²¹ BFL IV.1409.c 12.320/ 1946–I. lvt. sz.

²² BFL IV.1409.c 13.615/ 1946–I. lvt. sz.

²³ BFL IV.1409.c 12.309/ 1946–I. lvt. sz.

amikor a demokratikus Magyarország újjáépítésében minden munkabíró embernek dolgoznia kell, [és] én a legnagyobb nélkülözések közepette tétlenségre vagyok ítélve.”²⁴ Mások – mint például egy védőnő –, csupán személyes okok, a kikerülhetetlen intrika tétélezésével tudta feloldani az új rendszerhez kapcsolódó pozitív érzelmei és az annak vele szembeni negatív megnyilvánulása között feszülő ellentétet: „Lehetet- lennek tartom a mai demokratikus világban, h. komoly családfenn- tartó áldozatul essen egy felelőtlenül és meggondolatlanul, csupán emberi hiúságból és bosszúból cselekvő személynek”²⁵ – háborgott beadványában.

Azért is élték meg nehezen az eltávolított alkalmazottak a velük szemben alkalmazott sérelmes eljárást, mivel ekkor még nem játszott jelentéktelen szerepet a korszak közalkalmazottainak tudatában az ún. szolgálatéthosz. Az a felfogás, hogy az adott közület érdekében nemcsak szorgalmas és odaadó, de egyenesen önfeláldozó munkát kell az alkalmazottnak végeznie, bármilyen beosztásban legyen is. Különösen nehezen elviselhető volt ezért a morális indíttatású hozzáállás ellenében amorálisnak érzett és annak is bizonyuló hatalmi/ társadalmi válaszcselekvés. Az ostrom, valamint az azt követő időszak megpróbáltatásai bőven adtak alkalmat az önfeláldozás dokumentálására; a béli társzítottak hivatkoztak is arra, hogy munkájukat hosszú időn át kifogástalanul és odaadóan végezték, és arra is utaltak, hogy nem hagyták el a fővárost, hanem azonnal jelentkeztek szolgálatátételre az ostrom után, és minden energiájukkal a munkafeltételek újbóli megteremtésén fáradoztak, többen az egészségüket sem kímélve.²⁶

Erőteljesen érzékelhető a kérelmezők beadványaiban az etikai-emberiességi elem is. Ez főként a zsidóüldözésekkel kapcsolatban kerül elő; sokan egykori üldözöttek írásos tanuvallomásait is, olykor kettőt-hármat is, csatoltak kérvényükhöz; vagy ‘19-es múlttal rendelkező házmegebizottét, – aki nem mulasztott el piros tintát használni rövidke okmányához.²⁷

A megjegyzések másik része általánosságban utal a munka becsületes és h el- végzésének normatív igényére, erőteljesen kidomborítva a sokszor személyes el- lentétekből fakadó nehézségeket. Egyesek annak megjegyzését érzik szükséges- nek, hogy sohasem voltak korrumpálhatók és szabálytalanságokat sem követtek el, míg mások feljebbvalójuknak velük szembeni inkorrekt magatartását ecsetelik – bepillantást engedve a korszak hivatali légkörébe. Ezekből olykor basáskodó és vérszomjas főnökök, valamint kiszolgáltatott, ám állásuk megtartása érdekében mindenre kész beosztottak káfkai küzdelme tárul elénk. Az egyik védőnő beadvá- nyából például egyfajta hajsza képe bontakozik ki, melynek egyik sajátosságaként az üldöző (a főnök) magát a védekezési képesség fenntartásának igényét is már provokatív gesztusnak minősítette: „az osztályvezető személyeskedési viszonyban ál- lott velem, s azt mondta: hiába reménykedik, úgyis elintézem, hogy b-listára kerül; ha to- vább kutatja a dolgait és tovább kellemetlenkedik nekem, megmutatom magának, egy 24 óra alatt kirugatom a várostól (ezt akkor mondta amikor a b-listázásom tudomásomra jutott és azt első esetben sikerült visszacsinálnom, ezután egyenesen megtiltotta saját személyem védelmét)”²⁸

Érdekes jellemzője az 1946-os elbocsátásoknak, hogy viszonylag korlátozottan fordulnak elő direkt pártpolitikai érvek a beadványokban. A politikum – egy-egy

²⁴ BFL IV.1409.c 13.059/ 1946–I. lvt. sz.

²⁵ BFL IV.1409.c 13.514/ 1946–I. lvt. sz.

²⁶ BFL IV.1409.c 13.610/ 1946–I., 13.514/ 1946–I., 13.210/ 1946–I. lvt. sz.

²⁷ BFL IV.1409.c 13.587/ 1946–I. lvt. sz.

²⁸ BFL IV.1409.c 13.514/ 1946–I. lvt. sz.

vérszegény SZDP-tagság felemlítésén túlmenően – ekkor még egyrészt negatív formában, szélsőjobboldali irányultságként és a múlt tagadásaként jelenik meg; másrészt a hirtelen ismét időszer vé vált nagy, új eszme, a *demokrácia* fogalmi magja köré csoportosított pozitív utalásokban. Egyik legszembeötlőbb vonása ezeknek a dokumentumoknak, hogy – a megváltozott politikai-társadalmi normákhoz és értékekhez való villámgyors alkalmazkodás jeleként – milyen magától értetődően nyúl mindenki az említett érték-determinánshoz. Lényegében már a korai időszakban is a törvény előtti egyenlőség és a hagyományos jogállamiság korlátain túllépve, „kiterjesztett értelemben” használják a fogalmat, s már ekkor beleértene bizonyos plebejus-vonásokat is.²⁹ Így a kezelőtiszt szükségesnek tartja annak felemlítését, hogy „a székesfővárosnak mindenkor vallás és társadalmi rangkülönbség nélkül állott szolgálatában, külön segítve a szegényeket és az üldözötteket, tehát a baloldali állású közönséget, melyre számtalan tanúja van”;³⁰ a főorvos viszont bár szakszavúan, de fontos körülményről tájékoztatva az illetékeseket megjegyezte, hogy mindenkor elítélte „az antidemokratikus mozgalmak ténykedését”, valamint azt is, hogy hivatali beosztása alatt „előmozdította a munkásság érdekeit”.³¹

Az 1946-os kormányrendelet végrehajtása során –, melyről a kommunista párt képviselőcsoportjának beszámolójában baljóslatúan ez olvasható: „*gondunk van arra, hogy a tisztogatás valóban tisztogatás legyen*”, „a közigazgatás megtisztítása az oda nem való, antidemokratikus elemektől” – végülis összesen 3 532 fő eltávolítására került sor. Ez az összes alkalmazottak kb. 7%-át jelentette. A magasabb rangú (I–V.) fizetési osztályokba sorolt tisztviselők körében ez az arány viszont több mint 30%-ot tett ki.³²

A Kisgazdapárti közszéki frakciójában 1947-ben végbement átalakulások, és Bognár József, az új polgármester 1948 késő őszen azután elhárította az akadályokat a harmadik elbocsátási hullám lebonyolítása elől. Amint Kéry János kommunista városatyja a közvélemény megnyugtatóására megjegyezte: „a főváros vezetősége kellő gondossággal és alapos megfontoltsággal cselekedve, még egyszer körülnézett”.³³

A városházi fórumokon ezzel kapcsolatban elhangzott megnyilatkozások teljes egyértelműséggel visszhangozták a kommunista párt káderepolitikai téziseit, és tükrözték azt az újszerű szemléletet, amely a személyzeti ügyek kezelésénél a szakmai szempontok mellőzése mellett nem is csak egyszer en pártszempontokat helyezett előtérbe, hanem a végbement hatalomváltáshoz való feltételezett emberi viszonyulást mérlegelte mindenek előtt.³⁴

Felbukkantak a jól ismert, tragikomikus, hajszolt politikai paranoia tünetei: „Nagyon kérem a főváros vezetését, találja meg a módját annak, hogy a főváros dolgozói ne legyenek itt a suttogó propaganda központjai és ne terjesszék a rémhíreket”; „nincs szükségünk azokra az emberekre, akik nem látják be a nagy összefüggéseket”; „aki csak lát-

²⁹ BFL IV.1409.c 12.265/ 1946–I., 12.271/ 1946–I., 12.320/ 1946–I., 13.059/ 1946–I., 13.210/ 1946–I., 13.497/ 1946–I., 13.514/ 1946–I., 13.615/ 1946–I., 13.617/ 1946–I. lvt. sz.

³⁰ BFL IV.1409.c 13.615/ 1946–I. lvt. sz.

³¹ BFL IV.1409.c 13.497/ 1946–I. lvt. sz.

³² Beszámolójelentés a budapesti kommunista törvényhatósági csoport munkájáról. 1946. 94/ a. sz. dok.; FBM IV. 282–286.; Polgármesteri előterjesztés a belügyminiszterhez a fővárosi alkalmazottak létszámcsoökkentésének felülvizsgálatáról. 1946. augusztus 14. 83/ g. sz. dok. FBM IV. 248–250.

³³ A Közigazgatási Bizottság 1948. november 15-ei ülése. FK 59. évf. (1948) 49. sz. (december 4.) Melléklet a 49. számhoz. 3.

³⁴ Vessd össze: 1949. évi ülésjegyzőkönyvek. Bognár József polgármester megnyilvánulásai. BFL IV.1416.a 6. nyagdoboz.

*szatra vesz részt új társadalmi rendünk kialakításában [...] annak nincs helye a város dolgozóinak táborában.*³⁵

Az ekkor végrehajtott újabb tömeges elbocsátásokkal egyidőben demonstratív céllal fizikai dolgozókat is vezető posztokra állítottak; – amint Fodor Gyula alpolgármester gúnyosan megjegyezte: a „*kiváló régi szakemberek, a törvénylexikonok*” helyére. A megjegyzés érzékletesen mutatja, hogy a személycserék egyben szemléletváltást, a formalizált jogi normarendszer és az arra épülő városigazgatási gyakorlat kiiktatását is célozták. 1949 februárjában 103 vezetőállásból 29-et töltöttek be fizikai munkásokkal. A tisztviselői kar ezen felfrissítését a bürokrácia elleni – amúgy régi időkre visszanyúló – harc tekintetében is persze komoly előrelépésként értékelték. A kommunista hivatalszervezés a fizikai munkavégzés bizonyos vonásait, a cselekvés direkt és a produktumot közvetlenül megjeleníteni képes módját szerette volna a hivatali munkába is átültetni, az eredményesség és a hatékonyság ábrándjától zve. Az alpolgármester szavaival: „*ha az üzemben egy ember megkapja a maga munkáját, akkor azt nem tologatja ide-oda, nem járkal vele végig a szobákon, nem küldözgeti mindenfelé, hanem nekifog a munkájának és azt végrehajtja.*”³⁶

Szó se róla, az 1948 és 1949 fordulóján utcára tett fővárosi alkalmazottak zöme – miként a két évvel korábban kirúgottak java része is – más politikai viszonyok között hosszú városközi szolgálattal dicsekedhetett volna. Ez azonban, a hosszú szolgálati idő, ekkor már semmiképpen sem számított jó pontnak, amelyet viszont a népi demokratikus értékekhez, szervezetekhez és intézményekhez fűződő pozitív személyes viszony bizonygatásának kényszere váltott fel.

A fennhangon hirdetett elvek ellenére most is számos baloldallal találkozunk a kirúgottak között, MDP-tagokkal is, akiknek sorsa egyvalamiben feltétlenül közös, reakciónak tekintett konzervatív-jobboldali társaikkal: valamennyien régi városközi szakemberek voltak.

A kiépülő diktatúra körülményeiből eredően a beadványok között számos olyan adatra akadunk, amely nem csak a hivatalnok passzív párttagságára utal, hanem az – mivel a városközi alkalmazottak között viszonylag szépszámu szociáldemokrata párttag volt – a ‘45-ös belépésektől datálható „mozgalmi múlt” részletező dokumentációját is kínálja.³⁷

E mellett felbukkan a fegyelmezett pártkatona őszinte és kegyetlen típusa is, aki hivatali előjárójának személyében is már főként a pártvezetőt látja, ám ez semmiképpen sem akadályozza meg abban, hogy közérdek ügyben is akár személyes hangot üssön meg. Így fordul a kommunista alpolgármesterhez az irodafőtiszt is: „*Miel felfogott érdeken kívül hűség párttagságom is kötelez, hogy a városi hierarchiában pártviszonylatban első vezetőmet tájékoztassam azokról az okokról, amelyek eredményeképp – legjobb tudomásom szerint – velem kapcsolatban a rendelet keletkezett. Áthelyezés után az új hivatalfőnök egyben pártvezetőm is volt. Eleinte jó elvtársi viszony volt*

³⁵ Bognár József, Dárdai Gábor és Rubletzky Géza felszólalásai a Közigazgatási Bizottság ülésén. A Közigazgatási Bizottság 1948. november 15-ei ülése. FK 59. évf.(1948) 49. sz. (december 4.) Melléklet a 49. számhoz. 5–8.

³⁶ Az 1949. évi költségvetés tárgyalása a Pénzügyi Bizottságban. 1948. december 14. FK 59. évf. (1948) 53. sz. (december 30.) Melléklet az 53. számhoz. 18.; A *Fővárosi Napló* ismerteti a munkásból lett tisztviselők térfoglalását a főváros közigazgatásában. 1949. február 26. 148. sz. dok. FBM IV. 467.

³⁷ BFL IV.1409.c 959, 1107, 1175, 1189/ 1949–I. lvt. sz.

*köztünk, majd kifogásolni kezdtem bizonyos szállításokat, mire az pártvonalon rossz véle-
ményt terjesztett elő.”³⁸*

Az elbocsátott korábbi szocdem párttagok többsége jobbára szükségesnek látta párttagsága megmagyarázását. Miért nem lépett át a pártfúzió előtt az MKP-ba? – mert „*a hivatali munka nem hagyott időt a politikai elmélyülésre*”; ha átlépett, nem mulasztotta el e tényt annak kiemelésével illusztrálni, miszerint „*több szocdem tagot meggyőzött az MKP által követett út helyességéről*”; ha pedig már mint MDP tagot menesztették, emlékeztette az illetékeseket, hogy az egyesülés idején – miközben sok jobboldali elemet kizártak – őt átvették.³⁹

A rászédett kiszagdák sorsára, a szinte hónapról-hónapra változó koalíciós erőviszonyokhoz, feltételezett politikai igényekhez alkalmazkodó lojális párttag helyzetére világít rá az eltávolított tanácsjegyző esete. Egyrészt a párth ség fontos követelményének téve eleget látta jónak tudatni a formálisan kiszagda polgármesterrel, miszerint „*minden egyes városházi FKGP gy lése, összefüggésben, a párt programjával való együttérzésemnek kifejezéséül részt vettem*”. Másrészt viszont, érzékelve a párt alárendelt helyzetét, a koalíciós partner iránti bizalom kinyilvánítását is jónak vélve hozta azt is a polgármester tudomására, hogy „*az együttm ködési célzat dokumentálására az MDP által rendezett nem egy pártgy lése, rendezvényen is jelen voltam*”. Az alapvető morális normák politikai érdekek általi megkérdőjelezhetetlenségének igényére utal az a kijelentése is, mely szerint az adott helyzetben is biztosítva látta „*haladó szellem munkássága kifejlődését*”, hiszen „*úgy az FKGP, mind az MDP felelős személyiségei ismételtelen kijelentették, hogy egy becsületes dolgozót sem érhet hátrány azért, mert nem az MDP tagja, hanem más demokratikus párté, esetleg párton kívüli.*”⁴⁰

De talán még ennél is megrendítőbb az elbocsátása miatt teljesen meghasonlott főállatorvos-asszonynak az esete, aki családja és a maga baloldali gyökerei dokumentálására másolatban mellékelte a szegedi tanári kar 1919-ből kelt azon tantesületi határozatát, amellyel a tanárok az apjával – annak felfogása miatt – megszakították a társadalmi érintkezést, és családja az egész Horthy-korszakban mellőzésben részesült. A főállatorvos-asszony esete jól példázza a politikai meggyőződésre alapozó jogos presztízs-igénnyel („*... a demokratikus államforma iránti szeretet nálam egyenesen családi örökség*”) szemben érvényesülő, pusztán a középosztályi rétegemeghatározottság alapján diszkrimináló politikai logika irracionális voltát és törekvését.⁴¹

Úgy t nik, általában is sok nőt, köztük több felsőfokú végzettség , doktorátussal rendelkezőt bocsátottak el. A jelek szerint a m veltségével nemcsak a női, de a férfi átlag fölé is magasodó, önálló ítéletalkotásra képes és kritikus szellem asszonyt az új városvezetés nemhogy nem tekintette a „dolgozó nők” családjába tartozónak, hanem kifejezetten veszélyes elemként kezelte. Ebben nyilván szerepe volt annak az ismert ténynek is, hogy a nők ekkoriban nagyobb arányban szavaztak jobboldali pártokra.⁴²

Egyikük, az ellenzéki Vészi Mátyás felesége, dr. Wágner Lilla könyvtáros például különösen önérzetes formában, nyílt levelezőlapon, az alábbi szavakkal kér-

³⁸ BFL IV.1409.c 942/ 1949-I. lvt. sz.

³⁹ BFL IV.1409.c 1107, 1123, 1189/ 1949-I. lvt. sz.

⁴⁰ BFL IV.1409.c 931/ 1949-I. lvt. sz.

⁴¹ BFL IV.1409.c 1113/ 1949-I. lvt. sz.

⁴² A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal jelentése a polgármesterhez a községi választások eredményéről. 5. Nők szerepe a választásban. 1945. november. 65/ e. sz. FBM IV. 175–176.

te ki magának az elbocsátása utáni utólagos zaklatást: „A mai napon Önök »azonnal« jelzéssel behivattak, amivel nekem Ft 4.60 feles költséget okoztak. Figyelemmel arra, hogy én azt a polgármesteri határozatot, amellyel rendelkezési állományba helyeztek, majd utóbb minden igény nélkül elbocsátottak, nem tartom igazságosnak, éppen ezért minden ebből folyó rendelkezést hasonlóképpen nem vehetek tudomásul. Felkérem tehát Önöket, hogy a jövőben nekem sem felesleges idő-, sem pénzpocsékolást ne okozzanak.”

Nevezett a belügyminiszternek sem kegyelmezett, akitől az alábbi, férfias, ám avított jogérzékről árulkodó szavakkal kérelmezte a jogszer tlen polgármesteri határozat megváltoztatását: „minthogy pedig egy soha meg nem indokolt rendelkezéssel szemben a sérelmet szenvedő igazát nem bizonyíthatja, a fentírt indokok éppen elegendők ahhoz, hogy Miniszter Úr a sérelmes határozatot megváltoztassa.”⁴³

Az ilyen határozatokat azonban a belügyminiszter természetesen igen kivételes esetben változtatta csak meg, és azt az anomáliát, mely a főváros fegyelmi szabályzatának értelmében eredetileg valóban nem tette lehetővé a fegyelmi eljárás nélküli elbocsátást, 1949 elején külön rendelkezésekkel küszöbölték ki.⁴⁴

Mindez némileg érzékeltetheti talán, hogy az igazolási eljárásokat követően két fázisban végrehajtott városházi leépítések milyen mértékben zúzták szét a városházi igazgatási kultúra humán bázisát: hogy hogyan romboltak le értékőrző és értékteremtő egyszisztenciákat, és hogy hogyan akadályozták meg egy adott közegben hosszú távra a normális munkahelyi légkör, és a valóban demokratikus és kollegiális szellem kialakulását.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BFL Budapest Főváros Levéltára
IV.1409.c Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai. Polgármesteri Ügyosztályok Központi irattára.
IV.1416.a Budapest Székesfőváros Közigazgatási Bizottsága, albizottmányai, választmányai és küldöttségei üléseinek jegyzőkönyvei.
XVII. 401. A Budapesti 121. számú Igazoló Bizottság (BSzKRT) iratainak gy jteménye.

FK Fővárosi Közlöny

SzN Szabad Nép

FBM IV.

1973 Források Budapest Múltjából IV. 1945–1950. Szerk.: GÁSPÁR Ferenc. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1973.

GÁSPÁR

1990 GÁSPÁR Ferenc: A főváros önkormányzati közigazgatása 1945 után. In: Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából. Tanulmánygy jtemény. Szerk.: LÖRINCZ Lajos. Budapest, [Főszinform], 1990. 183–226.

⁴³ BFL IV.1409.c 1193/ 1949–I. lvt. sz.

⁴⁴ Vö. 1620/ 1949. Korm. (M. K. 39. sz.) sz. rend.; 2400/ 1949. Korm. sz. rend.

Koltai Gábor

Egy pártszer tlen aktfotós Történetek egy fegyelmi ügy apropóján

Kedves Udvardy elvtárs! Kommunista becsületszavamra, én nem ezt akartam, higgye el semmi erkölcstelen nem akartam csinálni és őszintén sajnálom... ezt az egészet! De kedves titkár elvtárs, engem és a többi lányt is becsaptak és félrevezettek, mi nem vagyunk vezetők, mi csak követtük a Révész elvtársat, nem hittük volna, hogy ez lesz belőle... Sajnálom, hogy a titkár elvtárshoz ez mind eljutott...

Minden akkor kezdődött, amikor Révész László elvtárs került az üzemi DISZ élére. Mi fiatalok nagyon megörültünk neki, hiszen tudós ember, egyetemet is végzett és látszott, hogy elszánt, lelkes elvtárs, aki új életet hoz az üzemi ifik életébe. Talán túlságosan is megbíztunk benne... Ha jól emlékszem 1955 őszén lehetett, amikor Révész elvtárs megszervezte az üzemi fotószakkört. Az elvtársak és elvtársnők közül sokan jelentkeztek, hiszen Révész elvtárs népszerű vezető volt az üzemben. Én ugyan nem jártam a szakkörbe, de a többiek sokat meséltek róla. [...]

Aztán tavasz lett, és elismerem kedves titkár elvtárs, butaságot csináltunk néhányan. De nem mi tehattünk róla, Révész elvtárs találta ki az egészet... ő olyan szépen tud beszélni és agitálni, mi lányok nem hallgattunk a józan eszünkre, és megszegtük a Párt erkölcsi tanításait... de védelmünkre szóljon titkár elvtárs, hogy minket félrevezettek! [...]

A fenti szövegrészlet egy rövid idézet abból a levélből, amit Herczeg Mária a kőbányai Növényolaj- és Szappangyár dolgozója írt 1956 márciusában a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) helyi pártvezetőségi titkárának, Udvardy Lajosnak. A levél apropója az a pártfegyelmi vizsgálat volt, amit akkoriban indítottak a levélben emlegetett Révész László ellen. De miért is szabadkozik annyira Mária, mi az a súlyos eset, ami ennyire megviselte a szegény leányt?

[...] Én nem olyan lány vagyok titkár elvtárs, aki csak úgy... az első szóra! Engem több héten át agitált a Révész elvtárs, hogy az igazi fotóm vészet az aktfotózás és nekem olyan szép alakom van, hogy azt nem szabad elrejte nem. Vagy talán az imperialistáknak tartogatod elvtársnő? – kérdezte aztán tőlem februárban. Én? Az imperialistáknak? Aki az üzemi DISZ vezetőségi tagja vagyok? Akinek apja alapszervezeti bizalmi, anyám pedig alapszervezeti párttitkár? Hogy gondolhat ilyet az elvtárs?

Tudom kedves titkár elvtárs, nagy butaságot követtem el, de annyi időn át győzködött, olyan szépen és meggyőzően agitált és megígérte, hogy a Mesteren kívül senki nem fogja látni a képeket. A végén pedig már fenyegetett, hogy kitesz majd a DISZ-ból és a gyárból is, ha még sokáig kéretem magam. Mit tehettem volna titkár elvtárs? Olyan nehéz jó munkát találni Kőbányán és én szeretek itten. Engem itt már szeretnek a többiek, szüleim is itt dolgoznak, mi lett volna velem, ha kiraknak innen? [...]

Március eleje lehetett, szép idő volt akkoriban. Készítettünk a szakköri m helyben és a gyáron kívül is képeket. Mindig kérdeztem Révész elvtársat, hogy mit csinált a képekkel, miért nem adja nekem, de azt mondta, hogy egy albumot csinál és majd utána mutatja meg

egyben az összeset. A többi lányokról is csinált képeket. Nem tudtam, hogy ennyire elvete-mült lesz, hogy majd pl. kártyázáskor mutogatja a semmirekellő barátainak. Én csak a Mes-ternek engedtem meg a képeket...

Kedves titkár elvtárs, én nem tudtam, hogy Révész elvtárs hazaviszi a képeket, ha tu-dom, sosem hagytam volna... szegény asszony, sajnálom, hogy a kezébe kerültek a fotók... elgondolni is rossz, mit gondolt, pedig nem voltam én úgy a Révész elvtárssal, nekem erről papírom is van! Az igaz, hogy ő szerette volna, de én nem hagytam, csak a képeket, de az nem tilos, nincs igazam titkár elvtárs?

A levélrészletekből talán már össze is állhat előttünk, hogy mi történhetett Máriával 1956 tavaszán. A Révész László elleni fegyelmi ügy apropójául az szolgált, hogy a Növényolaj- és Szappangyár kőbányai üzemének mérnöke – hatalmi hely-zetével visszaélve – aktfotókat készített az üzemi fotóhelyiségben (is) a fotószak-kör egyes résztvevőiről, illetve másokról is, így többek között Herczeg Máriáról. Bár a lány megbeszélte Révésszel, hogy a fotózás ténye maradjon titokban, de az elkészült képek közül néhány darab valamilyen úton-módon – talán éppen Ré-vész felesége révén – mégis az üzemi pártvezetőség birtokába került. A párttitkár, Udvardy Lajos nem sokat tétlenkedett, gyors vizsgálat után kiderítette, hogy ki és kikről készítette a felvételeket, majd nemsokára kezdeményezte a fotós, Révész el-len a pártfegyelmi eljárás megindítását. Révész ugyanis párttag volt, ráadásul egyben a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) helyi szervezetének titkára, ahol a ve-zetőségben munkatársa volt Herczeg Mária is. Mária a fegyelmi vizsgálat apropó-ján írt tehát Udvardynak, megmagyarázva, hogy miért is készültek róla az ominó-zus fotók. Arról nincs információ, hogy Révész fegyelmi tárgyalásán részt vett-e Mária, illetve, hogy a modell(ek) ellen indítottak-e eljárást. Mindenesetre a levél – amelyből részleteket közöltem – tükrözi Mária véleményét a történetekről. De való-ban úgy történt minden, ahogy Mária állítja?

*

Forduljunk egy másik forráshoz az események pontosabb felderítése céljából, ami pedig nem más, mint a Révész László elleni pártfegyelmi eljárás iratanyaga. A fe-gyelmi jegyzőkönyv szerint az Udvardy párttitkár által megindított fegyelmi eljá-rás az előzetes meghallgatásokkal kezdődött, majd ezek után 1956. március 28-án ült össze az üzemi pártszervezet fegyelmi bizottsága. Révész meghallgatása, majd rövid vita után a bizottság tagjai arra a következtetésre jutottak, hogy Révész „*pártszer tlenül viselkedett*”, és tevékenységével súlyosan megsértette a „*kommunista erkölcsöt*”, ezért szigorú megrovás pártbüntetésben részesítették. A verdiktet jóváhagyásra felküldték az MDP X. Kerületi Pártbizottságára (PB), ahol azonban a kerületi fegyelmi bizottság nem értett egyet az ítélettel, és javasolta a „*szigorú meg-rovás, mint utolsó figyelmeztetés*” pártbüntetés kiszabását. Ezt a javaslatot 1956. má-jus 12-én a X. Kerületi Végrehajtó Bizottság (VB) el is fogadta.¹ Az ügy végki-

¹ A történet legfontosabb forrásául az MDP Budapesti Bizottság Fegyelmi Osztálya iratanyagá-ban talált fegyelmi ügyirat szolgált. Ez tartalmazza az alapszervezeti fegyelmi bizottság ülésének – a hozzászólások szerkesztett változatát tartalmazó – jegyzőkönyvét, egy kiegészítő (káder)jel-lemezést Révész Lászlóról, valamint a X. Kerületi Fegyelmi Bizottság, illetve a X. Kerületi VB hatá-

fejletéről, így az alapszervezet és Révész reagálásáról sajnálatos módon nem áll rendelkezésemre több információ az iratanyag hiányosságai miatt.²

Írásom célja azonban nem annak felderítése, hogy mi is történt valójában, hiszen ezt úgy sem lehet pontosan rekonstruálni. Tanulmányomban magát az – üzemi közösség mindennapjaiba egyáltalán nem illő, normasértő – eseményt vizsgálom meg részletesebben. A ma olvasója számára ugyanis több részlet is idegennek t nhet a fenti történetben. Manapság például már nem könnyű azt megértenünk, mit is jelentettek azok az 1950-es években még mindennapos fogalmak, hogy pártfegyelem, pártszertlen magatartás, illetve kommunista erkölcs. Joggal kérdezheti továbbá az olvasó, miért is volt ez az aktfotózás olyan komoly ügy? Miért indított vizsgálatot a pártszervezet egy olyan esetben, ami magánügynek t nne és semmi köze a politikához?

Az utóbbi kérdések talán kissé álnaívak. Az ugyan kétségtelen, hogy a 21. század elején furcsának t nhet az ártalmatlannak t nő fotózásból született fegyelmi ügy, de azért ez annyira mégsem meglepő. Ennek pedig többek között az lehet az oka, hogy a szocialista rendszer időszaka még nincsen igazán történeti távolságban tőlünk, a korszakról még vannak/ lehetnek közvetlen és közvetett emlékeink is. Ezek az emlékek és a közgondolkodásban gyökeret vert (történeti, szociológiai stb.) elemzések együttesen fontos támpontjai a ma élők történelemképének.³ Azonban erre a történelemképre 1990 után leginkább az úgynevezett totalitarizmus-elméletek hatása nyomta rá bélyegét.⁴ Amelyek szerint – leegyszer sítve – 1989 előtt, főként az 1948–1956 közötti időszakban egy olyan torz, embertelen pártállami diktatúra volt Magyarországon, amely az élet minden területére kiterjesztette befolyását, céljai eléréséhez, hatalma megtartásához pedig akár a legkegyetlenebb eszközöket is felhasználta. A rendszer legnagyobb ellensége maga az individuum, az önállóan gondolkodó és cselekvő egyén volt, ezt és a vele összefüggésbe hozható fogalmakat (szabadság, magánélet stb.) pedig üldözte a kollektívizmusban hívó kommunista hatalom. Ha ezt a nézőpontot fogadjuk el érvényesnek, akkor nem az a kérdés, hogy miért lehetett egy aktfotózásból fegyelmi ügy, hanem az, hogy egyáltalán hogyan úszhatták meg börtön- vagy még súlyosabb büntetés nélkül Révészék az esetet.

Talán ez a két végletes felvetés is jelzi, hogy nem egyszer feladat az úgynevezett MDP-időszak, vagy Kornai János fogalomhasználatában a klasszikus szocializmus korának társadalmi szereplőit és azok hétköznapijait megjeleníteni.⁵ Révész László és Herczeg Mária története önmagában is érdekes, de nem szabad elvonatkoztatnunk attól a környezettől, amelyben játszódik. Ugyanis ha alaposab-

rozatát. A fotós és a modell nevét adatvédelmi okokból megváltoztattam, a párttisztviselők neveit viszont eredeti formájukban közlöm. A valós neveket és az említett fegyelmi ügyet lásd: BFL XXXV.95.i 7. öe. 117/ 1956. Révész László fegyelmi ügye. (A továbbiakban külön nem jelölt forráshivatkozások erre az iratanyagra vonatkoznak.)

² Az MDP Növényolaj- és Szappangyár pártszervezetének iratai 1955–1956-ból rendkívül hiányosak, miképpen az MDP X. Kerületi PB 1956-os vezető testületi iratai is. Az MDP Növényolaj- és Szappangyár pártszervezetének iratait ld. BFL XXXV.105.c 127. öe., illetve 212. öe.; az MDP X. Kerületi PB vezető testületi iratait ld. a BFL XXXV.105.a állag alatt.

³ Az emlékezés, emlékezet és a történelem kapcsolatáról lásd többek között: GYÁNI, 2000.; K. HORVÁTH, 1999.; NORA, 1999.

⁴ A talán legnagyobb hatású totalitarizmus-elmélet Hannah Arendt nevéhez f ződik. ARENDT, 1992.

⁵ Kornai János alapvető munkájában ugyan közgazdasági alapra helyezve, de széles kontextusban elemzi a szocialista (kommunista) rendszer(ek) alapvető jellemzőit, hatásmechanizmusát. KORNAI, 1993.

ban vizsgálat alá vonjuk a történetet, akkor arra is lehetőséget kapunk, hogy betekintsünk a sztálinista rendszer mindennapjaiba, illetve egyúttal megismerjük az állampárt belső fegyvelmezési mechanizmusait is. Tanulmányomban ezért nem csupán a fegyvelmi történet részletes bemutatására törekszem, hanem azt is szeretném megvizsgálni, mi volt az a határ, amelynek átlépését a diktatúra saját támogatától, azaz a párttagoktól sem térte már el.⁶ Végül bemutatom saját történet-verziómat is arról, hogy mi is történhetett 1956 márciusában a kőbányai Növényolaj- és Szappangyár aktívitásával és modelljével.

A helyszín

A Növényolaj- és Szappangyár Nemzeti Vállalat (címe: Budapest X. ker. Maglódi út 17.) 1948-ban jött létre, miután az államosítások során kiszakították a növényolaj-ipari részleget a Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápszerművek Rt. kereteiből.⁷ Az új nemzeti vállalat megörökölte a korábbi cég növényolaj-ipari telephelyeit is, de a központ változatlanul Kőbányán maradt. Az államosítással egy időben, az állampárttá váló MDP elkezdte kiépíteni saját alapszervezeteit a vállalatnál, amelyek idővel egyre nagyobb befolyásra tettek szert, és lényegében át is vették a cég irányítását.

Ez a folyamat természetesen nemcsak a Növényolajgyárban zajlott le. Az MDP irányítói ugyanis kényesen ügyeltek arra, hogy a párt mindenhol eljusson, hierarchikusan felépülő szervezetei lefedjék az élet minden területét. Ennek megfelelően minden egyes munka- és lakóhelyen kisebb-nagyobb pártszervezetek jöttek létre. Ezek a szervezetek a tagság létszámától függően különböző típusúak lehetnek. Azok a pártszervezetek, amelyek 1948-ban 1000 (majd 1954 után 300) fő feletti taglétszámmal rendelkeztek, azok pártbizottságot, az ennél kisebbek pártvezetőséget alakíthattak, amelyeken belül pedig további, kisebb alapszervezetek működtek.⁸ Ez a megkülönböztetés egyúttal fontossági sorrendet is jelentett, ezért a nagyobb üzemek törekedtek arra, hogy biztosítsák a pártbizottság megalakításához szükséges párttaglétszámot.

A történetünkben szereplő Növényolaj- és Szappangyár 1948-as megalakulásakor a vállalati pártszervezet tagjainak száma nem érte el a 100 főt, ezért itt tehát pártvezetőség alakult.⁹ 1956-ra ugyan 166 főre emelkedett a párttagok létszáma,¹⁰ de ez továbbra sem volt elegendő egy pártbizottság megalakításához, ami azt je-

⁶ Munkám megközelítésére leginkább az úgynevezett *Alltagsgeschichte*, azaz a 20. századi diktatúrák mindennapjainak vizsgálatával foglalkozó – német orientáltságú – kutatói irányzat hatott. Az irányzatról magyar nyelven is számos ismertetés napvilágot látott, lásd APOR, 2008.; BÓNY, 2004.; GYÁNI, 1998.; LÜDTKE, 2003.; MAJTÉNYI, 2001.; MEDICK, 2000.; Ö. KOVÁCS, 2004. Az irányzatnak Magyarországon is vannak már színvonalas írásokat készítő követői, lásd HORVÁTH, 2004.; HORVÁTH, 2006.; HORVÁTH, 2008.; MAJTÉNYI, 2005.; TÓTH, 2007.

⁷ SIPOS, 2006. 115.

⁸ IZSÁK, 1998. 39., illetve RÁKOSI, 1964. 54. Az MDP III. kongresszusán módosított szervezeti szabályzat 300 fő feletti létszámmal bíró pártszervezeteknek is megadta a pártbizottság-alakítási jogot. RÁKOSI, 1964. 59., illetve MDP, 1954. 640., 643.

⁹ BFL XXXV.105.c 127. óe. Az MDP Növényolaj- és Szappangyár pártvezetősége taggyűlési jegyzőkönyvei, 1948–1954.

¹⁰ BFL XXXV.105.c 212. óe. Az MDP Növényolaj- és Szappangyár üzemi pártvezetőség-választó taggyűlésének jegyzőkönyve, 1956. január 27.

lentette, hogy a vállalat és ezzel együtt a vállalati pártszervezet súlya messze nem érte el a nagyobb, pártbizottsággal rendelkező üzemekét.¹¹

Az alapszervezetek (legyenek azok tíz fő alatti pártcsoportok, vagy nagyobb pártvezetőségek és pártbizottságok) mindig egy nagyobb pártbizottság hatáskörébe tartoztak. Esetünkben a három alapszervezettel rendelkező növényolajgyári pártvezetőség a X. Kerületi PB hatáskörébe került, mivel a vállalati párttagok száma nem érte el az 500 főt.¹² Ez azt jelentette, hogy a vállalat párttisztviselőit a kerületi PB nevezte ki, illetve a káderek (így a későbbiekben Révész DISZ-titkár) fegyelmi ügyei is idekerültek végső döntésre. A X. Kerületi PB azonban korántsem rendelkezett korlátlan önállósággal, hiszen a többi kerületi és budapesti nagyüzemi pártbizottsággal együtt a Budapesti Bizottság hatáskörébe volt rendelve. A Budapesti Bizottság pedig – a többi megyei szintű bizottsággal együtt – közvetlenül a Központi Vezetőség (KV) alá tartozott.¹³ Íme tehát össze is értek a szálak, megvalósult a munkahelyek és a települések kézi vezérlése, a KV élén álló vezető politikusok utasításai pedig a pártszervezeti hierarchián (és a diktatórikus rendszer más eszközein) keresztül befolyásolták az egész ország életét. Az már csak a rendszer végső sajátosságát mutatja, hogy a szovjet mintára kiépített párt- és államszervezet vezetőit a Szovjetunióból irányították.¹⁴

Az eddigiekben felvázolt hatalmi struktúra m ködött még történetünk idején, 1956 tavaszán is. Bár a diktatúra szorítása enyhült Nagy Imre 1953-as miniszterelnökségétől, valójában Sztálin halálától kezdve, de a rendszert fenntartó alapvető politikai jellemzők még javában m ködtek. A rendszer fogaskerekeibe azonban néha homokszemek kerültek, s ha ez a homokszem ráadásul párttag volt, vagyis a hatalom szövetségese, akkor rögtön beindultak a belső fegyelmetzési mechanizmusok.

A szereplők

1956. január 27-én vezetőségválasztó taggy lést hívott össze Udvardy Lajos üzemi párttitkár. A vállalat egyes üzemegységeit képviselő három alapszervezet 166 tagjának több mint kétharmada jelen volt a választáson, amely így érvényes is volt. A szavazás eredményeként a pártszervezetet továbbra is Udvardy irányította, aki mellé még hat fő került a vezetőségbe.¹⁵ Udvardy 1954-től irányította a pártszervezetet, korábban üzemi bizottsági elnök volt, tehát tapasztalt és megbízható

¹¹ A X. kerületben például a következő vállalatoknál hozhattak létre pártbizottságot: Kőbányai Sörgyár, Kőbányai Textilm vek, Vegyipari Gép- és Radiátorgyár.

¹² Az 500 párttag feletti üzemek az MDP (Nagy-)Budapesti Bizottsága hatáskörébe kerültek 1948-ban. RÁKOSI, 1964. 49.

¹³ Az MDP országos és budapesti szervezeti felépítéséről bővebben lásd KOLTAI, 2006.; KOLTAI, 2007.; RÁKOSI, 1964.; T. VARGA, 1998.; T. VARGA, 2005.

¹⁴ Tanulmányomnak nem célja a párt- és állam összefonódásának, illetve a korszak köz- és társadalomtörténetének részletes elemzése. Erre vonatkozóan több kiváló munka is napvilágot látott már, többek között: BIHARI, 2004.; KORNAI, 1993.; KÖVÉR, 1998.; RAINER, 1996.; RAINER, 1999.; VALUCH, 2001.

¹⁵ A további pártvezetőségi tagok: Gál Imre, Király László, Osváth Józsefné, Szekeres Ferenc, Varga János és Viasz Károlyné. BFL XXXV.105.c 212. öe. Az MDP Növényolaj- és Szappangyár üzemi pártvezetőség-választó taggy lésének jegyzőkönyve, 1956. január 27.

pártfunkcionáriusként tekinthetett rá a kinevezését jóváhagyó X. Kerületi PB.¹⁶ Bekerült továbbá az alapszervezeti vezetőségbe a korábbi DISZ-titkár, Király László is,¹⁷ viszont jelzésérték érdekesség is lehet az a tény, hogy az ülés idején – 1955. március óta – hivatalban levő DISZ-vezető, Révész László nem került be a testületbe.

A megválasztott alapszervezeti vezérkarra azért volt érdemes részletesebben is kitérni, mivel a párt szervezeti szabályzata szerint az alapszervezeti pártvezetőség tagjaiból kellett összehívni az eseti ügyeket kivizsgáló fegyelmi bizottságot.¹⁸ Az 1956. március 28-ára összehívott testület felállításakor maximálisan tekintettel voltak erre az előírásra, ugyanis a pártvezetőség minden tagja bekerült a fegyelmi bizottságba. Rajtuk kívül részt vett még a vizsgálatban a Révész párttagsága miatt érintett III. alapszervezet titkára és két vezetőségi tagja is.

A fegyelmi eljárást tehát Révész László üzemi DISZ-titkár ellen indították az üzemi párttitkár, Udvardy Lajos javaslatára. A budapesti munkáscsaládból származó Révész 1956-ban még csak a húszas évei végén járt.¹⁹ A káderjellemzése szerint a középiskola, majd az egyetem elvégzése után – vegyész-mérnöki végzettséggel – került Sajóbábonya üzemmérnöknek, az Észak-magyarországi Vegyiművekhez. Innen 1953 őszén helyezték át a Növényolaj- és Szappangyárba, szintén ebbe a beosztásba. Ennél a vállalatnál lett 1954 tavaszán párttagjelölt, majd decemberben párttag, 1955 márciusában pedig kinevezték a vállalat DISZ-titkárává. Révész nő volt ekkor már, felesége tanárnőként helyezkedett el 1954 júliusában a hatvani gimnáziumban, azonban a fegyelmi ügy idején betegállományban volt tüdőbetegsége miatt. Arról adatok hiányában nincs információ, hogy a Révész-házaspárnak a férj, vagy a feleség munkahelyéhez volt-e közeli lakása, esetleg külön szállással rendelkeztek-e. Ennél fogva jelenleg azt sem tudom megállapítani, hogy a feleség betegállománya alatt egy fedél alatt éltek-e vagy sem.

Az eddigiek alapján Révész László életpályája ideális pártkarrierként jelenhet meg az olvasó előtt. A fiatal, képzett mérnök, aki ráadásul „munkásszármazású”, gyorsan jut előre az üzemi pártanglétrán. A káderjelentés szerint Révész munkájában szorgalmas, több vállalati újítás kidolgozója, a munkafegyelmet betartó ember. Azonban mégiscsak fegyelmit indítottak ellene, így mégsem lehet teljesen pozitív a megrajzolt kép: „megállapításunk az, hogy jelenlegi erkölcsstelen viselkedése annak tudható be, hogy nem megfelelő barátai vannak” – írja az Udvardy Lajos által szignált káderjellemzés, de a „nem megfelelő barátokról” több említés nem esik a

¹⁶ BFL XXXV.105.c 127. öe. Az MDP Növényolaj- és Szappangyár taggyűlési jegyzőkönyvei, 1948–1954.

¹⁷ Király László 1953–1954-ben volt üzemi DISZ-titkár a pártszervezet munkatervei és taggyűlési jegyzőkönyvei alapján. Valószínűleg őt váltotta 1955-ben Révész László, bár erről sajnos nem található írásos adatot. Lásd BFL XXXV.105.c 127. öe. Az MDP Növényolaj- és Szappangyár taggyűlési jegyzőkönyvei, 1948–1954.

¹⁸ Izsák, 1998. 39. Ezt módosította az MDP Politikai Bizottsága 1950-ben, amikor a pártbizottsággal rendelkező szervezeteknél előírta a fegyelmi bizottságok kötelező létrehozását, a kisebbeknél azonban továbbra is az alapszervezet vezetőségének kellett összeülnie az egyes fegyelmi esetek kivizsgálására. Ld. MOL M-KS-276.f 53. cs. 56. öe. Az MDP KV Szervezési Osztálya, Káder Osztálya és a Központi Ellenőrző Bizottság közös jelentése a pártszervezetek fegyelmi munkájának hibáiról és javaslatai azok megszüntetésére. 1950. június 29.

¹⁹ A születési időpontot nem lehetett pontosan megállapítani a rendelkezésemre álló adatokból, ugyanis a fegyelmi bizottsági ülés jegyzőkönyvéhez csatolt káderjellemzés szerint 1928-ban, a kerületi döntést tartalmazó határozat szerint 1926-ban született Révész László. Az iratok sem a szülők nevét, sem pontos lakcímét nem tartalmazzák, így anyakönyvi forrásokból sem lehetett felderíteni a születési adatokat.

későbbiekben. (Talán a Mária levelében emlegetett „Mester”, vagyis a fotószakkör szakmai vezetője lett volna az egyik „nem megfelelő barát”?)

A sztálinista rendszer(ek) egyik alapvető sajátossága az „éberségnek” tulajdonított rendkívüli fontosság. Az „imperialista támadástól” és az „ellenség aknamunkájától” való félelem miatt megkövetelték a párttagoktól a fokozott odafigyelést, az állandó ellenségkeresést.²⁰ Részint ennek az „éberségnek” a megnyilvánulása volt, hogy „lekádereztek” a kinevezendő párttisztviselőket. Révész esetében is ez történt. A Növényolajgyár személyzeti osztálya ugyanis tájékoztatást kért Révésznek az Észak-magyarországi Vegyiműveknél végzett tevékenységéről. Az információ 1955. október 27-ével érkezett meg a vállalatához. A jelentés szerint Révész párthoz való viszonya nem volt megfelelő Sajóbábonban, nem vett részt semmiféle politikai vagy társadalmi munkában, ráadásul a család „klerikális befolyás alatt álló”.²¹ Így tehát 1956 márciusáig ez az információ nem zavarta a Növényolajgyár vezetőit és Révész megmaradhatott funkciójában. De a terhelő adatokat nem felejtették el, és adandó alkalommal, jelen esetben a márciusi fegyelmi tárgyaláson már elő is bányászták a személyzeti osztály irattárából.

Révész László DISZ-titkárként az egyik szervezője volt az üzemi fotószakosztálynak. A szakkört egy mester irányította, akinek Révész megmutatta az elkészített képeket, így többek között a Herczeg Máriáról készült aktfelvételeket is. De mint a fegyelmi tárgyalás során kiderült, Révész nemcsak Herczegről, de saját feleségéről²² és más lányokról is készített aktképeket, az üzem területén belül és kívül egyaránt. A korábbi képek nem jutottak el a pártszervezet vezetőihez, de a Herczeg Máriáról készültek igen. Ez már csak azért is különösen pikáns lehetett, mivel a lány édesanyja az egyik üzemi alapszervezet titkára, édesapja pedig pártcsoportbizalmi volt.²³ Mária valószínűleg csupán a DISZ és nem az MDP tagja volt, ellene ugyanis – adataink szerint – nem indítottak fegyelmi eljárást.²⁴

Az egyes szereplők életének rövid bemutatása után nézzük meg, mi is történt(hetett) 1956 márciusában, milyen következményekkel járt hőseinkre nézve az ártalmatlannak tűnő fotózási szenvedély.

²⁰ Vö. az MDP programnyilatkozatával. Izsák, 1998. 15–32.

²¹ Arra jelenleg nincs adatom, hogy volt-e valamilyen aktuális probléma, ami miatt ekkor kérték a tájékoztatást, vagy csupán az 1955. márciusi DISZ-titkári kinevezéshez képest ennyivel később készült el a jelentés.

²² A fegyelmi jegyzőkönyv szerint csupán a feleségéről – valószínűleg otthon, vagy legalábbis nem a gyárban – készített aktfelvételeket nem mutatta meg a fotószakkör szakmai vezetőjének Révész.

²³ A lány vezetékneve alapján rokonsági fokot jelző alapszervezeti titkár és csoportbizalmi névnek nyomát nem találtam a Növényolajgyár pártiratai között (igaz, az 1955-ös iratok hiányosak, az 1956-osak pedig rendkívül hiányosak). Így ezek hiányában el kell hinnünk a fegyelmi jegyzőkönyv információját.

²⁴ Az MDP budapesti és X. kerületi fegyelmi osztályának iratai nincsenek még a teljes rendezettség állapotában, így Herczeg Mária ügye el is keveredhetett, illetve az is elképzelhető, hogy nem maradt fenn az ügy jegyzőkönyve.

A cselekmény

Az üzemi párttitkár elbeszélésére támaszkodhatunk az aktfotók elkészítése történetének megelevenítésekor. A fegyelmi bizottság előtt ugyanis Udvardy Lajos ismertette a tényállást, azaz a következőkben a párttitkár történetét ismerhetjük meg: „*Kb. 3 héttel ezelőtt az üzemi fotóhelyiségben Révész elvtárs a DISZ vezetőség egyik tagjáról, Herczeg Máriáról aktképeket készített, mely az üzemi Pártvezetőség birtokába került.*” Udvardy nem részletezi, hogy kitől kapta a képeket, honnan tudja az időpontot, hanem ugorva egyet a történetben, már a fegyelmi eljárás elejére tér rá, amikor is személyesen beszélgetett a fegyelmi ügybe keveredett két szereplővel. Elmondása szerint először mindketten tagadták a felvételek elkészültét, csak akkor törtek meg, amikor Udvardy megmutatta nekik a bizonyítékot. Révész a képek láttán beismerte a fotózást és azt is elmondta, hogy nemcsak az üzemben, hanem azon kívül is, három alkalommal készített aktfelvételeket a lányról.

Udvardy párttitkár a történet ezen szakaszán kitért saját szerepére is, miszerint többször is rákérdezett Révésznél, hogy felelős DISZ-vezetőként, miként viselkedhetett ennyire ízléstelenül, a párt erkölceit hogyan sérthette meg ilyen súlyosan. Révész visszautasította ezeket a kijelentéseket, mondván ő a pártvezetőség által engedélyezett fotószakkörben m vészi fotózást tanult, azt kívánta gyakorolni. Az elkészült fotók Révész szerint m vészi aktfelvételek, nem nevezhetőek sem pornográfoknak, sem erkölcstelennek. Ráadásul a lány önként vállalta a fotókon való szereplést, miután Révész hasonló – általa már korábban készített – felvételeket mutatott neki.

Udvardy ezt a történetet ismertette az 1956. március 28-án a Növényolaj- és Szappangyár pártvezetőségének irodájában összeült fegyelmi bizottság előtt.

A tárgyalás

A párttitkári felvezetésen a fegyelmi bizottság tagjai mélyszélesen felháborodtak. Szekeres Ferenc szerint az őszintétlen magatartás, amellyel tagadta a fotózást Révész, sérti a párt normáit, azaz „*pártszer tlen*”, az „*ilyen képek*” készítése pedig „*a kommunista erkölcsbe ütközik*”. Csikós „elvtárs”, a III. alapszervezet tagja is az őszinteség hiányát vetette Révész szemére, illetve a pártvezetőség hibáját is felvetette, miszerint nem ellenőrizte megfelelően a fotókör munkáját. Osváth Lászlóné számára pedig az volt különösen felháborító, hogy a fiatalok nevelésével megbízott DISZ-titkár egyáltalán ilyesmire vetemedhetett.

Makovényi Ferencné, a III. alapszervezet titkára Révész szempontjából pozitívabban állt az esethez, szerinte ugyanis nem szabad a pártnak „*elvetnie*” Révészt, hanem inkább nevelnie kell. Varga János és Király László szerint egy DISZ-titkárnak erkölcsös életre kellene nevelnie az üzemi fiatalokat, Révész ezt az elvárást súlyosan megsértette cselekedetével. Varga továbbá azt is kifogásolta, hogy miként lehetett egyáltalán engedélyezni az üzem területén belüli fotózást. Gács „elvtárs” már látott Révésznél korábban is „*hasonló képeket*”, de mégis meglepődött az eseten. Szerinte Révész csak a lány becsületét akarta megmenteni, amikor letagadta a fotók létezését. Gál Imre pedig azt észrevételezte, hogy neki és a fiataloknak is felt nt, miszerint az üzemi ifjúsági napon Révész „*csak Herczeg Máriával foglalkozott*”. Ez a megjegyzés, és Gácsnak az az észrevétele, hogy „*Révész elvtárs felesége beteges*

és talán ez vitte őt rá a fényképezésre” – utal arra a pletykára, amely szerint Révész László viszonyt folytatott Herczeg Máriával.

A fegyelmi bizottság tíz tagjából tehát nyolcan nyilvánítottak véleményt a párttitkári felvezetés után. A hozzászólók közül hárman kizárást (Csikós, Osváthné, Varga), négyen szigorú megrovást (Szekeres, Makovényiné, Király, Gál) javasoltak pártbüntetésként Révész László számára, egy fő (Gács) nem nyilatkozott előzetesen.

A tagok természetesen Herczeg Máriával is foglalkoztak. Osváthné szerint a nő viselkedése régóta nem megfelelő, már korábban is voltak fegyelmi ügyei a munkahelyén. Varga János javasolta Herczeg munkahelyéről való elküldését, amihez Király László is csatlakozott, aki egyben javasolta Mária szüleinek a pártvezetőség elé történő behívását is *„elbeszélgetés végett”*. Gács szerint Herczeg a munkahelyén amúgy is gyenge munkát végez, illetve *„édesanyját barátnőként kezelte”*. Hogy ezzel pontosan mire célzott, azt nem tudni, talán arra gondolt, hogy nem volt meg a kellő szülői tekintély a családban és emiatt kanászodott el a leány.

A tárgyalás első szakasza ezen előzetes véleménynyilvánításokkal tehát lezárult. Ezt követően behívták Révész Lászlót, hogy fejtsse ki mondandóját a történetekről. Révész elmondta, hogy a fotószakköri szabályzatot ő alkotta, amiben rögzítve van az a kitétel is, hogy pornográf képeket nem lehet készíteni a szakkörben, aktképeket is csak felügyelettel (de azt lehet tehát). Az aktképek készítése szerint nem pornográf, továbbá hangsúlyozta, hogy a felvételeket kizárólag tanulás céljából készítette.

Révész a továbbiakban a Herczeg Máriával való viszonyával kapcsolatos célzásokra reagált. Elmondta, hogy *„sem lelki, sem testi kapcsolata”* nem volt a lánnyal, erre becsületszavát adja. Visszautasítja tehát, hogy intim viszonyban lett volna Herczeg Máriával, erről orvosi igazolást is bemutatott, amely a lány *„érintetlenségét”* bizonyítja. Továbbá azt is kiemelte Révész, hogy nem kényszerítette Herczeget a vetkőzésre, azt a lány önszántából csinálta.

Emlékezzünk csak vissza, mit is írt levelében Mária a történetekről?

[...] Én nem olyan lány vagyok titkár elvtárs, aki csak úgy... az első szóra! Engem több héten át agitált Révész elvtárs, [...] annyi időn át gyözködött, olyan szépen és meggyőzően agitált és megígérte, hogy a Mesteren kívül senki nem fogja látni a képeket. A végén pedig már fenyegetett, hogy kitesz a DISZ-ből és a gyárból is, ha még sokáig kéretem magam. [...] nem voltam én úgy a Révész elvtárssal, nekem erről papírom is van! Az igaz, hogy ő szeretne volna, de én nem hagytam, csak a képeket, de az nem tilos, nincs igazam titkár elvtárs?

De térjünk vissza Révész László tárgyalásához: Révész történetét a fegyelmi bizottság tagjai természetesen nem hagyták szó nélkül. Varga János kérdései nem is t nnek légből kapottnak: *„Mint DISZ titkár és mint mérnök nem e gondolt arra, hogy felette állt a lánynak, nem e fogja a lány megmutatni valakinek a képet, mely a DISZ rombolását segiténé elő. Minthogy már többen tudnak a női öltözőben a dologról, máris rossz hatással van a DISZ vezetőségre.”* Azaz Varga arra utalt kijelentésében, hogy Révész mind foglalkozása, mind párttiszsége miatt Herczegnél magasabb pozícióban volt, vagyis előfordulhatott a hatalommal való visszaélés (Révész részéről), illetve az eldicsekvés veszélye (Herczeg részéről). A többi hozzászóló is főként azt firtatta, milyen viszony volt Révész és a lány között, illetve miért nem gondoltak arra, hogy tetteknek milyen következményei lehetnek.

Révész válaszában még egyszer leszögezte, hogy közte és Mária között semmilyen erkölcstelen dolog nem történt, a XVIII. kerületi 5. sz. körzeti orvos 1956. március 27-ei igazolása a bizonyíték erre. A továbbiakban minden erre vonatkozó célzás Révész szerint a becsületsértés határát súrolja. Másrészt ő szigorúan meg-

kérte a lányt, hogy ne mutassa meg senkinek a képet, de ezek szerint „*a női hiúság*” győzött. Révész felelősségét csupán abban ismerte el, hogy nem egy DISZ vezető-ségi tagot kellett volna felkérnie modellnek, illetve nem lett volna szabad a képek-nek sem nyilvánosságra kerülniük. Révész beismerte, hogy akkor is hibázott, amikor megbízott Mária titoktartási ígéretében. A képeket azonban továbbra sem tartotta erkölcstelennek. A párthoz való őszintétlen magatartásának pedig csupán az volt az oka, hogy meg kívánta védeni a lány becsületét, de amikor kiderült, hogy a pártvezetőség tud a képekről, akkor teljesen feltárta Udvardy Lajos előtt a történeteket.

Révész szerint ezt az ügyet felfújták, nem tartja akkora vétéségnek, mint amek-kora szóbeszéd és eljárás kerekedett belőle. Szerinte a párt vezetősége is hibás, mi-vel nem volt megfelelően tisztázva, milyen felvételeket lehet a fotószakkörön belül készíteni. Révész kifejtette végül, hogy úgy érzi a pártvezetőség bizalmatlan vele szemben, hiszen hiába adta kommunista becsületszavát, hogy semmilyen tes-ti kapcsolata nem volt Herczeg Máriával, az ügyében eljárók továbbra is kétségbe vonják ezen állítását.

Szekeres Ferenc erre reagálva kijelentette, hogy egy orvosi igazolás nem ellen-súlyozza azt a hírt, ami már elterjedt az üzemben Máriával való viszonyáról. Sze-

keres szerint Révész abban mindenképpen hibás, hogy egyáltalán ilyen pletykák napvilágra kerülhettek. Szerinte egy DISZ-titkárnak felelősséggel kell mindig cselekednie, Révész erről nyilvánvalóan többször is megfélekedezett.

A tárgyalás végén Udvardy Lajos, a bizottság elnöke még egyszer megkérdezte Révész Lászlót, mennyiben tartja hibásnak magát az eseményekben. Révész erre ismét kijelentette, hogy erkölcsi szempontból teljesen ártatlannak tekinti magát. A fotókat nem mint DISZ-titkár, hanem mint fotószakkörös készítette. Válasza után a meghallgatás számára véget ért, Révész elhagyta a pártirodát.

Az ítélet

Rövid vita után megszületett az ítélet, Révészt visszahívták az irodába. A Nővényolaj- és Szappangyár pártszervezetének fegyelmi bizottsága az ügy végleges kivizsgálásáig felfüggesztette Révész Lászlót a DISZ-titkári feladatok ellátása alól. Továbbá az elkövetett cselekedetért „szigorú megrovás” pártbüntetésben részesítette.

Révész elfogadta az ítéletet, egyben ígéretet tett arra, hogy ha a pártszervezet bízik benne, akkor a végső döntés után ismét ellátná a DISZ-titkári feladatokat. Arra a kérésére, hogy ha „nem feltétlenül fontos”, akkor az üzemben belül ne kapjon az ügy nagy nyilvánosságot, Udvardy párttitkár azzal válaszolt, hogy ezzel már Révész elkésett.

A fegyelmi bizottság a fenti ítélet mellett javasolta a vállalat vezetőségének, hogy Herczeg Máriát távolítsák el az üzemből, továbbá a pártvezetőség hívassa be szüleit egy, a leány nevelésével kapcsolatos elbeszélgetésre. A fegyelmi bizottság ezenfelül ajánlást tett a pártvezetőség felé, hogy vizsgálja ki a fotószakkör működését: derítse ki, hogy kik és milyen felvételeket készítettek az üzemben belül, és ezzel vétettek-e az éberségre vonatkozó rendelkezések ellen. Ezzel a Növényolajgyár pártszervezete le is zárta az ügyet, és a fegyelmi ítéletet elküldte a X. Kerületi PB-nek jóváhagyásra.

A kerületi fegyelmi bizottság azonban nem értett egyet az ítélettel: „*Mint DISZ-titkár és mint üzemmérnök [Révész László] pártszertlenül viselkedett, ahelyett hogy a fiatalokat nevelte volna, ennek ellenkezőjét cselekedte, az üzemben belül mint a fotószakosztály vezetője fiatal lányról különböző, meg nem engedett erkölcsstelen felvételeket készített. Súlyosbítóknak kell tekinteni azt a körülményt, hogy nemcsak a vállalatban belül, de a vállalatban kívül is készített hasonló felvételeket.*” Az ítéletet ezért a fegyelmi bizottság „szigorú megrovás, mint utolsó figyelmeztetésre” javasolta megváltoztatni, amelyet 1956. május 12-ei határozatában a X. Kerületi VB is elfogadott, a fegyelmi bizottsági indoklást teljes egészében átvéve.²⁵

Révész Lászlót már az üzemi pártvezetőségi fegyelmi ülés után felfüggesztették funkciójából. Erre utal, hogy amíg az 1956. I. negyedévi üzemi pártszervezeti munkatervben még ő volt a felelőse a vállalati DISZ-munkának, addig az 1956. április 4-én készült II. negyedévi munkatervben Udvardy Lajos neve volt e feladat irányítójaként feltüntetve.²⁶ Továbbá a munkaterv intézkedést tervezett az üzemi DISZ-szervezet vezetőségének kiegészítésével kapcsolatban. Azt nem sikerült megállapítanom az iratanyag hiányai miatt, hogy ez az intézkedés Révész pártkarrierje végének, illetve Herczeg Mária elbocsátásának, netán mindkettőnek a jele. Révész későbbi sorsáról jelenleg annyi információ áll a rendelkezésemre, miszerint 1958-ban még az üzemben dolgozott mérnökként, azaz a fegyelmi határozat valószínűleg nem érintette az állását.²⁷ Valószínűsíthetjük tehát, hogy Révész nem fellebbezett, hiszen korábban az alapszervezet határozatát is elfogadta. A súlyosabb ítélet elfogadására azért lehet következtetni, mert Révész nyilván már az első ítéletnél is tartott a pártból való kizárás, és az ezzel gyakran együtt járó munkahelyről való elbocsátás veszélyétől. Mivel a kerületi VB sem zárta ki a párt tagjai közül, ezért valószínűsítem, hogy Révész elfogadta a határozatot.

A történet további, főbb szereplői közül Herczeg Mária sorsáról nincs több információ, de valószínűleg elbocsátották a munkahelyéről. Udvardy Lajos párttitkár az 1956-os forradalom után ismét bekerült az újjáalakult alapszervezet

²⁵ A pártbüntetések sorrendje a legsúlyosabb felé haladva: dorgálás, megrovás, szigorú megrovás, szigorú megrovás végső figyelmeztetéssel, kizárás. Izsák, 1998. 41., illetve MDP, 1954. 645.

²⁶ BFL XXXV.105.c 212. őe. Az MDP Növényolaj- és Szappangyár pártvezetőségének munkatervei, 1956.

²⁷ BFL XXXV.15.c 1958. 94. őe. Az MSZMP Növényolaj- és Szappangyár alapszervezetének taglétségi jegyzőkönyve, 1958. február 6.

vezetőségébe, igaz a párttitkári pozíció helyett be kellett érnie az agitprop. titkári funkcióval.²⁸

Következtetések

Elérkeztünk tehát az aktfotós és modellje történetének a végére. Vannak kérdések azonban, amelyekre nem sikerült választ kapni: volt-e intim viszony Révész László és Herczeg Mária között, vagy csupán alkotó és modell kapcsolata jellemezte együttlétüket? Ezt valószínűleg sosem fogjuk megtudni. Ahogy az sem derül már ki soha, hogy önként vállalta-e a lány a fotózást, vagy volt szerepe ebben a DISZ-titkár és üzemmérnök hatalmi helyzetének is. Azonban tanulmányom szempontjából ezek talán nem is annyira lényeges kérdések.

Miért is lehet érdekes ez az ügy? Nem elsősorban azért, mert csatolták a jegyzőkönyvhöz az ominózus – valóban m. vészi jelleg – fotókat, hanem történelmi szempontból inkább azért, mert az esetből egyáltalán fegyelmi eljárás lett. Azaz Révész László megszegett egy olyan normát a hatalmat képviselő pártszervezet szerint, amit nem lett volna szabad, és ezért eljárást indított a párttisztviselő ellen. De mi az a határ, amit hőseink átléptek, amiért a fotóst (valószínűleg síthetően) leváltották funkciójából, a modellt pedig elküldték munkahelyéről?

Révész a fegyelmi ítéletben pártszertlen és erkölcstelen magatartás címkével bélyegezték meg, és szabták ki rá a második legsúlyosabb pártbüntetést. A pártszertlen magatartás a pártállami időszak kézikönyvei szerint olyan vétség, amelyet akkor követ el valamely párttag, ha „a kommunista párt céljainak, ideológiai és szervezeti elveinek, fegyelmének, erkölcsi felfogásának meg nem felelő, ezeket sértő; nem pártszertlen” tettet hajt végre.²⁹ A pártszertlenséggel, a pártfegyelem és a párterkölcsek kérdéseivel ennél konkrétan foglalkozik az MDP programnyilatkozata, illetve a párt megalakulásakor létrehozott szervezeti szabályzat, a párt alkotmánya.³⁰ A párttagok kötelessége többek között: a forradalmi harc az imperializmus ellen, az éberség, a párthoz való őszinte hozzáállás, a marxizmus-leninizmus tanításainak elsajátítása, a párt vasfegyelmének betartása, a munkafegyelem terén példaadás, a közérkölcsek védelme stb.³¹ E logika szerint Révész valóban pártszertlenül viselkedett akkor, amikor megpróbálta félrevezetni Udvardy Lajost a képek létezésének tagadásával. Szintén a pártszertlen magatartásra utalt Varga János hozzászólása is, amikor a DISZ-titkártól, vagyis egy vezető tisztséget betöltő, a fiatal kommunisták irányításával megbízott párttagtól elvárható felelősségtudatra hívta fel a figyelmet, illetve hangsúlyozta ennek hiányát Révészénél. Az már egy másik tanulmány feladata lenne, hogy megvizsgálja, mennyire volt betartható az a mesterséges szabályozó rendszer, amit a kommunista párt megalkotott saját tagjai számára.³²

A kommunista erkölcs fogalmát a pártszertlen magatartásánál azért nehezebb meghatározni, mivel a kifejezést a pártállami időszakban gyakran hangoztatták, de

²⁸ BFL XXXV.15.c 1956–1957. 76. óe.; valamint XXXV.15.c. 1958. 94. óe. Az MSZMP Növényolaj- és Szappangyár alapszervezetének taggyűlési jegyzőkönyvei, 1957–1958.

²⁹ ÉRTELMEZŐ SZÓTÁR, 1961. 675., vö. VASS, 1976. 509.

³⁰ IZSÁK, 1998. 15–32., illetve 33–41. A szervezeti szabályzat módosítását lásd MDP, 1954. 630–647.

³¹ IZSÁK, 1998.

³² A hatalom általános fegyelmezési mechanizmusairól lásd FOUCAULT, 1990., különösen 185–266.

nem definiálták. Erre vonatkozóan sem az 1970-ben kiadott, Leninnek a kommunista erkölcsről szóló összegyűjtött írásai nem adnak egyértelmű utasításokat,³³ ahogy az MDP programnyilatkozata és szervezeti szabályzata sem. A programnyilatkozat a közérdekek védelmének kérdésekor foglalkozik a problémával: „A párt új demokratikus közérdekek és közszellem kialakítását szorgalmazza: a közösség, a nép, a haza önzetlen szolgálatának, a munka szeretetének és megbecsülésének, a nemzeti függetlenség, a nép érdekében való önfeláldozásnak és bátorságnak szellemében. A párt arra nevel, hogy a közérdeket a magánérdek fölé kell helyezni.”³⁴ Esetünkben tehát az aktívizálás ténye közvetlenül nem ütközött a közérdeksbe, mint azt Révész László is bizonygatta a tárgyaláson. Azonban a párt programnyilatkozata foglalkozik a m. vészetek szerepével is: „A párt elutasítja a »m. vészet a m. vészetért« reakciós, polgári elvét, magas színvonalú, a valóságot, tehát a nép életét és harcait ábrázoló, az igazságot kereső, a demokratikus népi eszmék győzelmét hirdető optimista m. vészetet kíván.”³⁵ Többek között ez a szocialista realizmust hirdető mondat határozta meg döntően 1949–1956 között a m. vésze(te)k magyarországi helyzetét és lehetőségeit.³⁶

Ha nincs is benne közvetlenül a fenti sorokban, de a közérdeknek a magánérdek fölé helyezése azt jelentette, hogy a pártszervezetek igyekeztek visszafogni az emberek egyéniségének kitörését, a másoktól való különbözést. Ennek jegyében minden olyan m. vészi alkotást, viselkedést dekadensnek és kispolgárinak, vagyis ellenségesnek minősítettek, ami az átlagtól, az egyformaságtól, vagyis a kommunizmus normáitól való eltérést jelentette. Az aktívizálás készítése nyilvánvalóan nem a szocialista realizmus és a kommunista erkölcs kiteljesedését jelentette, amivel Révész László is tisztában lehetett. Nem tekinthetjük tehát véletlennek, hogy titokban akarta tartani az aktívizálás tényét. Érdekes azonban a pártszervezet reagálása is, ugyanis nem igazán tudtak a fegyelmi bizottság tagjai mit kezdeni a meztelen lányt ábrázoló felvételekkel, hiszen egyúttal bélyegezték klerikálisnak is, és a kommunista erkölcs ellen vétkezőnek is a fotózási DISZ-titkárt.

*

A tanulmány végén szokás összefoglalást adni az olvasó számára a történész által kiderített tényekről és a történelmi valóságról. Én ettől eltekintek, hiszen a hiányos adatok és az egyoldalú forrásadottságok miatt csupán a saját történetemet mesélhetem el mindarról, ami számomra kiderült Révész László ügyéből.³⁷ De természetesen nem állítom, hogy más történetek nem lehetnek ugyanilyen érdekesek az esetről.³⁸

Révész László, a budapesti munkáscsaládból származó, egyetemet végzett fiatalember előtt ígéretes jövő állt 1954-ben; magas pozícióban, mérnökként került a

³³ LENIN, 1970.

³⁴ A Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata, illetve szervezeti szabályzata. (1948. június 13–14.) Lásd IZSÁK, 1998. 29.

³⁵ IZSÁK, 1998. 30.

³⁶ A témáról bővebben lásd STANDEISKY, 1998.; STANDEISKY, 2005.

³⁷ Élve a klasszikus szocializmusra oly jellemző önkritika eszközével, be kell vallanom a kedves olvasónak, hogy nem volt módom a létező, és számításba vehető források (főként DISZ-, illetve vállalati iratok) szisztematikus feldolgozására, de amennyire sikerült ezeknek utánajárnom, abból úgy t. n. k, hogy a történet(ek)re nézve túlzottan érdemi információ felbukkanása már nem várható ezekből az anyagokból.

³⁸ A történelmi megismerés korlátairól és az ezzel összefüggésben a nemzetközi (és csekély mértékben a hazai) történettudományban bekövetkezett változásokról lásd JÁSZBERÉNYI, 2001; illetve GYÁNI, 2000.; GYÁNI, 2007.

kőbányai Növényolajgyár alkalmazásába. Belépett a pártba, majd nemsokára az üzemi ifjúsági szervezet vezetője lett. Tehetséges és lelkes fiatalelként belevetette magát a vállalat életébe: több ipari újítás is a nevéhez fűződött. Az 1956-os év ebben a számára kedvező helyzetben köszöntött rá.

1956-ban már más szelek fújtak, mint Sztálin idejében: talán épp az aktfotók készítésének idején mesélt Rákosi Mátyás az MDP KV előtt Hruscsov szovjet első titkár beszédéről.³⁹ A Sztálint elítélő beszédről Révész ekkor még nem tudhatott, de a levegőben már érezni lehetett, hogy változás készül, a kommunista diktatúra ekkor már közel sem volt olyan szigorú, mint korábban. Révész is talán elkezdte tágítani a számára addig meg nem kérdőjelezett, a párt által megszabott határokat. Az egyik ilyen ismert kísérlete sikerült is, hiszen a fotószakosztály – és benne az aktfotózást lehetővé tevő szakköri szabályzat – létrehozása az ő ötlete volt. Révész üzemmérnökként és párttisztviselőként valószínűleg többet engedhetett meg magának, mint egy egyszerű üzemi munkás, és ezt fel is ismerte. De nem az esetleges hatalmi lehetőségeivel élt vissza, hanem abba a közerkölcstől távoli, bizonytalan szférába merészkedett, amitől a párt mindig is távol kívánta tartani tagjait. De úgy látszik 1955 végén, 1956 elején már nem figyelte fel mindenre a „Párt vigyázó tekintete”.

Az én történetemben Révész valóban a művészi hajlamait kívánta kiélni az aktfotózással és nem feltételezem, hogy hatalmi szóval kényszerítette Herczeg Máriát a felvételeken való szereplésre. Ezt valószínűleg nem is tehetné volna meg, hiszen DISZ-titkárként nem állt magasabb pozícióban, mint a lány alapszervezeti titkári funkciót betöltő édesanyja. A fotózás mögötti esetleges szándékokról nem tudhatunk: vajon a leánynak a család és a konvenciók, illetve a férfinak a szocialista realizmus elleni lázadását érhetjük tetten az eseményekben? Ezt természetesen bizonyítékok híján nem jelenthetjük ki. A fotós és a lány kapcsolatára nézve talán némileg árulkodó az az információ, ami Révész betegeskedő feleségéről szól a káderjellemzésben, illetve a fegyelmi tárgyaláson elhangzott megjegyzések (Gács, Gál) is a fotós és a modell közötti szorosabb kapcsolatra utalnak. Akármilyen is volt az oka, mindenesetre a fotózás megtörtént, amit a lány valószínűleg kalandként fogott fel, és ez egyúttal jó lehetőséget adott neki arra, hogy dicsekedjen a női öltözköztetésben a munkatársak előtt. Azonban ez Máriától nagy megfontolatlanság volt, hiszen az aktfotózás nem maradhatott titokban az ehhez hozzá nem szokott – akár iriggy, akár csak megdöbbenéssel – vállalati dolgozók között. A szocialista vállalat mindennapjait az eset alaposan felkavarta, szárnyra kelt a pletyka, és a helyi pártszervezet sem vette jó néven a nyugodt munkahelyi körülmények megzavarását. A képek valamilyen úton-módon eljutottak az üzemi párttitkár kezébe, és innen már ismert a történet.

Korántsem állítom azonban, hogy ez az értelmezés az egyedüli, ami bemutathatja, mi is történt Lászlóval és Máriával. A párttitkár sajátos interpretációja és a fegyelmi bizottság tagjainak elképzelései mellett egy további lehetséges történetet vázol fel például Mária levelének tartalma, amely szerint nem a művészi felfedezésvágy és az esetleges románc, hanem a hatalmi helyzet van az aktfotózás hátterében.

³⁹ A Szovjetunió Kommunista Pártja 1956. február 14–25. között tartotta XX. kongresszusát. A kongresszus legfontosabb eseménye Hruscsov titkos, Sztálin tevékenységét bíráló beszéde volt. Idehaza Rákosi Mátyás tartott erről rövid beszámolót az MDP KV 1956. március 12–13-ai ülésén, amelyet később a párt-alapszervezeti taggyűlések is megtárgyaltak. Az ülést lásd MOL M-KS 276.f 52. cs. 33. öe. 1956. március 12–13.

Ezt a történetet viszont nem támasztják alá létező források, ugyanis Mária levele egy általam kitalált történeti forrás. A fiktív levél megírásához az vezetett, hogy a források átnézése, értelmezése, vagyis a kutatás és szövegalkotás folyamata során egyre több olyan történetvariáció is feltárult előttem, ami egyaránt valószínűnek t nt számomra, azaz akár meg is történhetett (volna). Így hiába is gondolnák az olvasók közül talán többen is, hogy Mária története t nik valószínűbbnek, ezt írásos forrásokkal nem lehet bizonyítani. Az általam megírt – idézőjelek nélküli – levélrészletek ezért egy olyan lehetséges történeti interpretáció kellékei, amelyek akár kiolvashatóak is lehetnek a fennmaradt forrásokból. Bár a fegyelmi jegyzőkönyv anyaga alapján én egy másik értelmezés mellett tettem le végül a voksom, de az iratanyag hiányosságai, illetve eleve egyoldalú, csak a hatalom képviselői által írott verziója miatt nem szabad azt hinnünk, hogy biztosan az általam vázolt cselekmény történt meg. Sőt, igen valószínű, hogy a valójában megtörtént események Mária történetének (vagyis a másik történetemnek) sem feleltethetőek meg. Gyáni Gáborral egyetértve azt kívántam tanulmányomban bemutatni, hogy „[m]iközben múltból csak egy van, ugyanakkor számos eltérő diskurzus szólhat róla, mint ahogy sokféle történelmet írtak már eddig is ugyanarról a múltról”.⁴⁰ A fiktív forrással az volt a szándékom, hogy rámutassak, mennyire ki van szolgáltatva megmaradt forrásainak a történész és milyen felelőssége van abban, ha ezekből csinál történeteket, illetve történelmet. Eljárásomban azt a fő szabályt, illetve az abból következő lehetőségeket azonban igyekeztem tiszteletben tartani, amit Reinhart Koselleck fogalmazott meg igen szellemesen: „A források ellenőrzése megszabja, hogy mit nem szabad állítani. A lehetséges állításokat azonban nem írja elő.”⁴¹

Mi lehet végül történetünk konklúziója? Az olasz mikrotörténészek – pontosabban Eduardo Grendi – által bevezetett „kivételes normális” fogalma szerint,⁴² akkor ismerhetjük meg jobban az egyén lehetőségeit a társadalomban, ha a kivételeset, a nem megszokottat vizsgáljuk.⁴³ Révész az aktfotók készítésével átlépte a párt által kijelölt normák határait, vagyis megsértette a „kommunista erkölcsöt”, amiért büntetés járt. Révész (és a modell) cselekedete tehát kivételesnek számított, hiszen nem volt normakövető, de 1956-ban – úgy t nik – mégis megvolt erre a történeti lehetőség. Az eset értelmezését azonban más dimenzióba helyezi az a tény, hogy 1948–1956 között – becslésem szerint – legalább 20–30.000 (vagy jóval több) pártfegyelmi ügy zajlott le a kerületi jogú pártbizottságok előtt.⁴⁴ Vagyis nem tekinthetjük Révész esetét kivételesnek abból a szempontból, hogy a párt normáit nem csak ő hágtá át. Bár abban a tekintetben minden bizonnyal egyedül Révészék története, miszerint aktfotók készítése valószínűleg nem tartozott a leggyakoribb normasértések közé.

A fegyelmi ügy végét többé-kevésbé ismerjük, az ítélet megszületett. A fegyelmi büntetés kiszabásánál láthattuk, hogy megoszlottak a vélemények Révész tet-

⁴⁰ GYÁNI, 2000. 14.

⁴¹ KOSELLECK, 2003. 174.

⁴² A mikrotörténelemről többek között lásd CZOCH, 1999.; LEVI, 2000.; SZLÁRTÓ, 2006.

⁴³ Értelmezésem inkább az *Alltagsgeschichte* képviselőinek fogalommagyarázatához közelít. Vö. MEDICK, 2000.

⁴⁴ Becslésem alapja az a több mint 250 doboznyi iratanyag (dobozonként váltakozó, 80–120 üggyel), amely a kerületi pártbizottságok előtt lezajlott pártfegyelmi ügyeket tartalmazza. A pontos szám az iratanyag hiányosságai miatt valószínűleg sosem lesz megállapítható. Jövőre doktori disszertáciomban – több kerület fegyelmi ügyeinek adatszer feldolgozása után – kísérletet teszek a téma alaposabb, statisztikai vizsgálatára is. A disszertáció munkacíme: *Akik a Párt ellen vétkeztek: pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában (1948–1956)*.

tének megítélésében. A személyes motivációk, ismeretségek felderítése már egy igen alapos mikrotörténeti kutatást jelentene, ha ilyen egyáltalán megvalósítható. Ennek hiányában csupán arra következtethetünk, hogy az aktfotók készítését ugyan egyértelműen elítélték a fegyelmi bizottság tagjai, de nem mindenki tartotta azt a legsúlyosabb vétkek egyikének. A büntetés megtörtént, az egyensúly ideiglenesen helyreállt, hogy aztán októberben már egy teljesen más esemény miatt forduljon fel ismét a Növényolaj- és Szappangyár élete. De ez már egy másik történet.

Felhasznált irodalom és rövidítések

- BFL** Budapest Főváros Levéltára
 XXXV.15.c 1956–1957. 76. öe. Pártarchívumi iratok. Az MSZMP Növényolaj- és Szappangyár alapszervezetének iratai, 1956–1957.
 XXXV.15.c 1958. 94. öe. Pártarchívumi iratok. Az MSZMP Növényolaj- és Szappangyár alapszervezetének iratai, 1958.
 XXXV.95.i 7. öe. Pártarchívumi iratok. Az MDP Budapesti Bizottsága Fegyelmi Osztályának iratai. X. kerületi fegyelmi ügyek, 1956.
 XXXV.105.a Pártarchívumi iratok. Az MDP X. Kerületi Bizottsága vezető testületeinek iratai, 1948–1955.
 XXXV.105.c 127. öe. Pártarchívumi iratok. Az MDP Növényolaj- és Szappangyár Nemzeti Vállalat pártvezetőségének iratai, 1948–1954.
 XXXV.105.c 212. öe. Pártarchívumi iratok. Az MDP Növényolaj- és Szappangyár Nemzeti Vállalat pártvezetőségének iratai, 1956.
- MOL** Magyar Országos Levéltár
 M-KS 276.f 52. cs. 33. öe. Pártarchívumi iratok. Az MDP Központi Vezetősége 1956. március 12–13-i ülésének jegyzőkönyve.
 M-KS 276.f 53. cs. 56. öe. Pártarchívumi iratok. Az MDP Politikai Bizottság 1950. június 29-i ülésének jegyzőkönyve.
- APOR**
 2008 APOR Péter: A mindennapi élet öröme. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Szerk.: HORVÁTH Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 13–49.
- ARENDT**
 1992 ARENDT, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei.* Ford.: Berényi Gábor et al. Budapest, Európa, 1992.
- BIHARI**
 2004 BIHARI Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok.* Budapest, Osiris, 2005.
- BÓDY**
 2004 BÓDY Zsombor: Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában. In: *Századvég*, 9. (2004) 32. sz. 3–36.
- CZOCH**
 1999 CZOCH Gábor: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti vizsgálata. In: *Századvég*, 4. (1999) 15. sz. 17–38.

ÉRTELMEZŐ SZÓTÁR

1961 A magyar nyelv értelmező szótára V. Mo–S. Budapest, Akadémiai, 1961.

FOUCAULT

1990 FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford.: Fázsy Anikó – Csörös Klára. Budapest, Gondolat Kiadó, 1990. (*Társadalomtudományi Könyvtár*)

GYÁNI

1998 GYÁNI Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. In: *Uő: Az utca és a szalon*. Budapest, Új Mandátum, 1998. 11–22.

2000 GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000.

2007 GYÁNI Gábor: *Relatív történelem*. Budapest, Typotex, 2007.

HORVÁTH

2004 HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2004. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 34.*)

2006 HORVÁTH Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. In: *Századvég*, 11. (2006) 40. sz. 3–30.

2008 *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Szerk.: HORVÁTH Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008.

IZSÁK

1998 A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. Főszerk.: IZSÁK Lajos. Budapest, Napvilág, 1998. 15–41.

JÁSZBERÉNYI

2001 JÁSZBERÉNYI József: A nyelv, a valóság és a tények átértékelődése. In: *Korall*, 2. (2001) 5–6. sz. 163–185.

K. HORVÁTH

1999 K. HORVÁTH Zsolt: Az emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. In: *Aetas*, 14. (1999) 3. sz. 132–141.

KOLTAI

2006 KOLTAI Gábor: A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának párt- és tömegszervezeti információs rendszere (1948–1956). In: *Fons*, 13. (2006) 3. sz. 355–396.

2007 KOLTAI Gábor: Bevezető. In: *A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottsága napirendi jegyzékei*. Szerk.: FEHÉRNÉ BOZSICS Mária – RÁCZ Attila – KOLTAI Gábor. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2007. 7–16. (*Budapest Főváros Levéltára Levéltári Dokumentáció, 12. Levéltári Segédletek, V.*)

KORNAI

1993 KORNAI János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG, 1993.

KOSELLECK

2003 KOSELLECK, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 2003.

KÖVÉR

1998 KÖVÉR György: *Losonczy Géza, 1917–1957*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998.

LENIN

- 1970 LENIN, V. I.: *A kommunista erkölcsről*. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1970.

LEVI

- 2000 LEVI, Giovanni: A mikrotörténelemről. In: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Szerk.: SEBŐK Marcell. Budapest, Replika Kör, 2000. 127–146. p.

LÜDTKE

- 2003 LÜDTKE, Alf: Anyagiság, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte”-perspektíváról. In: *Aetas*, 18. (2003) 1. sz. 149–158.

MAJTÉNYI

- 2001 MAJTÉNYI György: „Uraltak” vagy „önfej ek”? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. In: *Korall*, 2. (2001) 5–6. sz. 242–252.
- 2005 MAJTÉNYI György: *A tudomány lajtörjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest, Gondolat, Magyar Országos Levéltár, 2005.

MDP

- 1954 *A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. 1954. május 24–30*. Budapest, Szikra, 1954.

MEDICK

- 2000 MEDICK, Hans: Mikrotörténelem. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerk. és vál.: THOMKA Beáta. Budapest, Kijarat, 2000. 53–63.

NORA

- 1999 NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. In: *Aetas*, 14. (1999) 3. sz. 142–157.

Ö. KOVÁCS

- 2004 Ö. KOVÁCS József: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkor-történeti kutatások az NDK-ról. In: *Korall*, 5. (2004) 15–16. sz. 179–204.

RAINER

- 1996 RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz, 1896–1953*. I. kötet. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.
- 1999 RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz, 1953–1958*. II. kötet. Budapest, 1956-os Intézet, 1999.

RÁKOSI

- 1964 RÁKOSI Sándor: *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése 1944–1956*. Budapest, MSZMP KB Párttörténeti Intézete, 1964.

SIPOS

- 2006 *Az államosítás előtt m ködött élelmiszeripari vállalatok repertóriuma* Összeáll.: SIPOS Antalné. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2006. (*A Magyar Országos Levéltár segédletei*, 24.)

STANDEISKY

- 1998 *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőm.vészet, építészet*. Szerk.: STANDEISKY Éva – KOZÁK Gyula – PATAKI Gábor – RAINER M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1998.
- 2005 STANDEISKY Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005.

SZILÁRTÓ

- 2006 SZILÁRTÓ M. István: A mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. 2. jav. kiad. Budapest, Osiris, 2006. 500–520.

T. VARGA

- 1998 T. VARGA György: Adalékok és szempontok a Magyar Dolgozók Pártja hatalmi helyzetéhez. In: *Múltunk*, 43. (1998) 2. sz. 175–182.
- 2005 T. VARGA György: Bevezető. In: *Az MDP Központi Vezetősége, Politikai Bizottsága és Titkársága üléseinek napirendi jegyzékei, 1948–1953*. Összeáll.: T. VARGA György. I. kötet. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2005. 7–19. (*Magyar Országos Levéltár segédletei*, 18.)

TÓTH

- 2007 TÓTH Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest, Napvilág, 2007.

VALUCH

- 2001 VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 2001.

VASS

- 1976 *Munkásmozgalomtörténeti Lexikon*. Szerk.: VASS Henrik – BASSA Endre – KABOS Ernő – VERTES Róbert. 2. jav. bőv. kiad. [Budapest], Kossuth Kiadó, 1976.

Papp Barbara

Történeti interjú és trauma¹ **Egy kislány '56-os élményei**

Az interjú(k)

2006 nyarán történeti kutatásokat végeztem egy alföldi városkában, első sorban a helység két világháború közötti politikai és vallási életéről, mozgalmairól igyekeztem adatokat gyűjteni, és történeti interjúkat is készítettem. A városbeliek ajánlására kerestem fel a segítőim által jó memóriával bírónak és megnyilatkozásra késznek mondott idős embereket. Az interjúk a kliensek lakásán készültek, és 50-90 percesek voltak, bár a több mondanivalóval kecsegtető alanyokhoz többször visszajártam. Így történt az akkor 81. esztendejében járó Eszti néni esetében is, aki kitűnő anyaggal, számos dokumentációval szolgált az általam kérdezettekkel kapcsolatban.

Az eleven észjárású, színes beszédű, testalkatában leginkább az idős Tolnay Klárra emlékeztető asszonyt élmény volt hallgatni, a kezdeti elfogódottsága percek alatt feloldódott, és az első, „iskolás leckemondó” hangsúlyait gyorsan felcserélte az élőbeszéd természetességére. Bár kissé tartott attól, hogy rosszat mond, hogy nem a „történelmi igazságot”, hanem csak az ő személyes tapasztalatait adja elő, sikerült megnyugtatnom, hogy pontosan ez az, amire kíváncsi vagyok.

Eszti néni sokgyermekes napszámos családból származott, édesapja írástudatlan volt. A néninek a második világháború vége a felszabadulást hozta, belépett a kommunista pártba, majd az addig summáslányként, napszámosként tevékenykedő lányt a tanács vette alkalmazásba, beiskolázták, és adminisztratív feladatokat látott el a helyi testületben. Karrierje töretlennek tűnt, ha nem számítjuk az 1956-os eseményeket, amikor – elmondása szerint – forradalmárok egy csoportja valamelyik éjjel felverte álmából, bekísérték a község házára, ott falhoz állították, azzal, hogy lelövik, azonban valamelyik felkelő gyorsan véget vetett a dolognak mondván, hogy Esztike soha nem bántott senkit, hagyják békén. (Végül senkit nem végeztek ki.)² A néni ezt a történetet elég nehezen hozta szóba, csak a harmadik interjús alkalommal említette – természetesen erre vonatkozóan előzőleg nem kérdeztem, hiszen nem is tartozott a témámhoz a háború utáni Magyarország. Megtudtam, hogy akkoriban hároméves lányával és két közeli rokonukkal élt

¹ Halásan köszönöm a „trauma-szemináriumunk”: Drelyó Ágnes, Kecskés Beáta, Mészáros Viktória, Oláh Rita, Sinkovics Andrea és – különösképpen – Dr. Mészáros Judit szíves segítségét.

² Eszti néni elbeszélése meglehetősen különlegesnek számít, hiszen az 1956-os események kapcsán kevés nőt tart számon a kollektív emlékezet, ráadásul interjúalanyom nem tartozott sem a harcász amazonok, sem a hagyományos női, segítő szerepet ellátók, sem a „nagy emberek társai” vagy a fontos események szemtanúi közé (Tóth, 2006. 85.), hiszen valamiféle „csoportos igazságszolgáltatási aktusnak” volt elszenvédője. STANDEISKY 2007. 150. (A helységekre egyébként rendkívüli gyorsasággal hatottak a forradalmi események. SZAKOLCZAI-Á. VARGA, 2003.)

együtt, ugyanis férjétől az előző évben – háromévi házasság után, ami alatt nem a városkában éltek – elvált. A néni elbeszélésében azonban a család, a gyerek helyzete jóval kevesebb hangsúlyt kapott, mint a váratlanság hangsúlyozása, a fal, a rá szegeződő puskák leírása, a megmenekülés-élmény, amelyet többször is előadott, valamint az, hogy „az ellenforradalom” bukása után ő sem állt senkin bosszút. Tehát önmagát véltlen áldozatként jelenítette meg, akit saját szívélyessége, önmarcangója mentettek ki az életveszélyből, amire rá is szolgált, hiszen mindezt jóakarató semlegességgel viszonzta a későbbiekben.

Beszélgetéseink mindig Eszti néniék konyha-ebédlőjében folytak, és ezen többnyire jelen volt a néni lánya, Krisztina is (a család többi tagja dolgozott). A markáns vonásokkal rendelkező, rendkívül határozottnak és energikusnak tűnő Krisztina kissé gyanakodva, valamiképpen ellenségesen fogadott, láthatóan helytelenítette az afféle vénasszonyos sületlenségeket, mint a múltból való töprengés. Időnként közbe is szólt, amikor az anyja túlságosan belefeledkezett a mondandójába: „Jaj, ne beszélj már annyit az ilyen régi dolgokról!”, „Mit tudhatod te azt!”, „Majd még felizgatod magad, nem tudsz majd aludni!”, „Nem is emlékezhetsz erre!” – efféle megjegyzések hangzottak el, azonban anyja csöppet sem zavartatta magát, annyi volt számára lánya szurkálódása, mint a legyek döngicsélése. Ha nem szavakkal, akkor zajokkal vagy mozdulatokkal jelezte, hogy nincs nagy vélemény a tevékenységünkről: időnként ki-be járt (bár amikor megérkeztem, mindig közölte, hogy magunkra hagy bennünket), leült a közelünkbe valami házimunkával, ölébe vette valamelyik macskát vagy a gázt zhely körül tüsténkedett. Anyját ez sem zavarta, én viszont rendkívül kellemetlenül éreztem magam, folyton magunkon éreztem a helytelenítő pillantását, és nem értettem, mit keres ő itt, amikor nem róla szól a történet. A harmadik ülés után, amikor elhangzott az ’56-os történet, sajnálni kezdtem Krisztinát, zavarba jöttem, elképzelve a hároméves gyereket, aki elől éppen elviszik az anyját egy éjjel, ám Krisztina – villámzó pillantásokat vetve felénk – kivonult. „Ez szörny lehetett az egész családnak” – jegyeztem meg, mire a néni közölte: „Ó, Krisztikém nem emlékezett erre azután”, és szinte lélegzetvételnyi szünet után más témára tért.

A negyedik alkalomra Eszti néni már minden történetét elmondta, ekkorra maradtak a fényképnézegetések, azonban ezt is szívesen vállaltam, annak ellenére, hogy már az ülés előtt biztos voltam benne, hogy érdemben nem fogok előrébb jutni a kutatással. A szokásos légkörben kezdődött a negyedik alkalom, a konyhaasztal mellett foglaltunk helyett, Krisztina körülöttünk serteptért, mintha hajtogatott volna valamit, talán konyharuhákat. Eszti néni lánykori fényképeit igen hamar végignéztük, hiszen alig voltak képei a férjhezmenetele előtti időkből. Előkerült viszont az esküvői képe, majd egy másik a férjéről, akiről álmodozó hangon jegyezte meg, hogy milyen csinos fiú volt. Ezután Krisztina csecsemő-, és kisgyermekkorai fotói bukkantak elő az albumból: a karakteres arcú, kemény tekintetű nőben alig lehetett felismerni azt az egykori édes-huncut, masnis-kacagós kislányt. „Ilyen idős volt Krisztikém, amikor elvittek éjszaka” – mutatott az asszony egy képre. „Igen, bejöttek, és már vittek is.” Krisztina ekkor csendesesen, de valahogy mégis erősen megszólalt: „Nem, nem. Nem. Úgy kezdődött, hogy azt mondták: Csizmát fel! És a puskát fogták. Úgy kezdődött” – nyomatékosította az állítását. Néhány pillanatra megállt az idő, mi ketten csöndben, döbbenetben ültünk, és közben Krisztina is leereszkedett az egyik hokedlire, szinte súlytalanul, mintha egy virágzirom hullt volna alá. Úgy éreztem, valami olyat hallottam, ami nem lehet igaz: valódinak, hitelesnek tűnt, de mégis olyannak, ami nem reális, ami emberi ésszel nem fogható fel. Talán az anyában is hasonló játszódott le, mert azt mondta:

„De hát ezt nem tudtad... Nem emlékeztél. Kicsi voltál. Lehet, hogy tényleg... Hogy igazad van”. Újabb szünet után megszólaltam, mert egyszer én nem bírtam szótlán maradni: „Te jó ég, Krisztina, 50 éve nem beszélt erről?” – Lassan megcsóválta a fejét, majd hirtelen egymásra mosolyogtunk, és mindhárman elneveltük magunkat. Majd Eszti néni egy pikáns-humoros történetet kezdett mesélni, melyet így kezdett: „Hát arra emlékszel-e, Krisztikém, hogy...” Az elkövetkezendő félórán csak nevtünk a jobbnál-jobb történeteken.

A traumáról

A trauma fogalma manapság felhígult, szinte elárasztanak bennünket a traumának nevezett történetek, amelyek tulajdonképpen korántsem tekinthetők annak, legfeljebb nehéz helyzetnek, jelentősebb stressznek.³ Ezzel szemben a trauma rendszerint meghaladja a szokásos emberi élmények arányát, ahogy Freud fogalmazta: traumatikus valami olyan esemény, izgalom a külvilágból, amely elég erőteljes ahhoz, hogy áttörjön az egyén védekezőrendszerén, elkerülhetetlenül zavart okozva. A traumában tehát a váratlanságon, a meglepetésen van a hangsúly, melynek következtében egyfajta tehetetlenségi helyzet jön létre, amely elárasztja az egyént.⁴ Mint annyi 20. századi európainak, Eszti néninek is szembesülnie kellett egy jelentős traumával élete során, az általa 1956-ban átéltek kimerítik a *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* által traumás eseménynek nevezetteket.⁵ Több szomorú, tragikus dolog történt vele életében: gyerekkorukban meghalt egy testvére, átélte a városon keresztülhaladó frontot, imádott anyja és apja szinte egy időben haltak meg, férje elhagyta... Azonban valódi traumának talán csak a falhoz állításos történetet élte meg, amikor elhurcolták otthonából, és tehetetlenül várta esetleges kivégzését.

Eszti néni akkor, közvetlenül az események átélése után nem beszélhetett a vele történekről, hiszen tartania kellett az esetleges következményektől (ahogy a politikai helyzet alakul). Családja természetesen tudott a történekről, de otthon sem mertek erről beszélni, a trauma nem hitelesítődött a félelem miatt, ez tette a dolgot valódi traumává.⁶ Később, amikor visszaállt az általa rendnek tartott rend, sem beszélt az eseményekről, feltehetően szintén amiatt, hogy rettegett attól, hogy ha újra felfordul a világ, ismét megeshet vele hasonló; de a valamelyest megszilárdult rendszer is sokáig a „kollektív amnéziát” támogatta '56-ra vonatkozóan.⁷ Azonban interjúalanyom mostanára mégis koherens narratívába fűzte össze az általa átélteket, amely bizonyára azért is könnyen ment, mert az önbizalmat szerzett hatalom egyértelműen neki adott igazat, mellette állt ki (ha nem is személy szerint), és azt képviselte, hogy az Eszti nénit elrablók külföldi ügynökök, horthysta emigránsok és hasonlók által felbujtott bűnözők voltak, akik a nép ellenségei, és akiktől megvédi a szocialista társadalom a híveit „az élet rendes, normális kerékvágásában”.⁸

³ MÉSZÁROS, é. n. 67.

⁴ CSUHAJ, 2003. 17–19.

⁵ DSM-IV. 2001. 176.

⁶ MÉSZÁROS, é. n. 73.

⁷ RIPP, 2002. 233.

⁸ Ellenforradalmi, é. n., 5–9. Ellenforradalmi, 1957. 141.; SÁRKÖZY, 2002. 94.

Eszti néni biztos volt abban, hogy az igazság az ő oldalán áll, és – eszméinek igazságvoltától függetlenül is – jó emberként definiálta önmagát, akit éppen emberisége, szerethetősége miatt hagytak életben, és aki ezt a tulajdonságát a későbbiekben is megőrizte. (Itt azt sejtjük, hogy megmentéséről szóló története inkább védekező mechanizmus, és nem a valóság volt, hiszen a későbbiekben nem végeztek ki senkit a városban.) Ezzel az állításával viszont megmentette magát attól, hogy valamiféle „nárcisztikus hátrálásba” kezdjen,⁹ hogy énje olyan sérüléseket szenvedjen, amivel kivonódik a társadalomból. Belső, jó tárgya tehát nem mondta fel a szolgálatot, énjének nem kellett megkérdőjeleződnie. Eppen ellenkezőleg: valamifajta nárcisztikus elégtételt jelentett számára a történet végkifejlete, és nem a szerecsse (sors, gondviselés stb.) vagy az elrabló emberisége megnyilvánulásként értékelte a megszabadulását, hanem csakis saját érdemeinek tulajdonította: annak, hogy nem tett olyat, amelyet a környezete elítélendőnek tartott, így ellenfelei felmentették az „önkritika gyakorlása” alól – a Pártról nem is szólva.¹⁰

Az események ilyesfajta átdolgozása azonban feltehetően igen nagy erőfeszítésbe került, de mára többé-kevésbé megbirkózott a feladattal – azt, hogy az események döntő hatással voltak az életére, mindenesetre jelzi, hogy kérdés nélkül beszélnie kellett a dologról, amikor már kellően biztonsággal érezte magát az interjúban. A saját egyensúlyának megtartása viszont akkora erőfeszítést igényelt tőle, hogy nem jutott ereje a kislányával foglalkozni, holott ő is részese volt a traumának, és inkább tagadásba vonult lánya trauma-érzékelését és emlékezetét illetően, mint elismerje, nem volt képes megvédeni őt a nyomasztó élménytől.

Krisztina pedig, ha talán halállal való tényleges szembesülést nem élt át, mint az anyja, de meg kellett tapasztalnia az első dleges védelmezője, az anyja eszköztelenségét, kiszolgáltatottságát, aki a fenyegető, életterükbe behatoló külvilágot nem volt – nem is lehetett – képes az adott helyzetben ellensúlyozni.¹¹ Ráadásul Krisztina ekkor hároméves volt, tehát olyan korban volt, amikor különösen szükségessége lett volna az apa közelségére,¹² ehelyett a szeretett apa magára hagyta őt. Anyja bizonyára el lehetett foglalva a fess férj elvesztése feletti fájdalommal (a fényképnézegetés közbeni reakciója alapján), és az új egzisztencia megteremtésével a válás után, így nem tudott kellően törődni gyereke érzéseivel. Tehát Krisztinának a trauma előtti tárgykapcsolatai sem voltak ideálisnak mondhatók, sőt tárgyvesztés-sorozatok érték ezt megelőzően, hiszen mind apjától, mind szülővárosától röviddel a nevezetes eseményeket megelőzően kellett elbúcsúznia.

Krisztinának ugyanakkor nem jutott osztályrészül anyja társadalmi elégtétele, a rendszer újbóli megszilárdulásának megtapasztalása, legalábbis kognitív szinten semmiképpen – így nem tapasztalhatta meg, nem lehetett biztos a világ „újbóli kerekességében”. Nem vigasztalhatta magát azzal sem, mint Eszti néni, hogy érdemeire való tekintettel szabadult meg az életére leselkedő veszélytől.

A kislány ugyanúgy áldozata volt a traumának, mint az anyja, de másként volt kénytelen védekezni. A számára mindenképpen feldolgozhatatlannak t nő élményre enkapszulációval reagált, vagyis énje mintha kapszulába zárta volna ön-

⁹ BOHLEBER, 2002. 220.

¹⁰ KÖVÉR, 1998. 208–210.

¹¹ VIRÁG, 1996. 69–70.

¹² Tudniillik az ödipális korszakba lépett.

magát, kirekesztve a veszélyeztető ingerek halmazát.¹³ „Hivatalosan” ő csak egy tudatlan kislány volt, aki nem fogta fel, mi történik; aki szinte azonnal elfelejtette a történeteket; aki sohasem beszélt arról az éjszakáról, mert nem volt miről beszélnie – legalábbis az anyja szerint. Nem alakulhatott ki koherens narratívája az esetről, mert nem bátorították arra, hogy szöveget készítsen az általa átéltekről, és fel sem merült a környezetében, hogy ennek másképpen kellene lennie. Kestenberg szerint a gyerek-túlélők, akik szüleiktől azt hallották, hogy nem is emlékezhetnek a történetekre, nem mernek emlékezni – akár Krisztina.

Természetesen itt nem a szülő volt az erőszaktevő, ahogy Ferenczi nyelvzavarról szóló tanulmányában,¹⁴ azonban bizonyos szempontból itt is sajátos nyelvzavar, kommunikációs zavar állt elő gyerek és felnőtt között: az anya biztos volt benne, hogy gyereke jól van, és saját sérelmére koncentrált, míg Krisztina kiszolgáltatottá vált az élménynek, nem volt mellette tanú, aki hitelesítette volna az általa érzékelteket, aki segítette volna a trauma feldolgozásában. Krisztina tehát „bezárult” az akkori élményekre vonatkozóan. Bizonyára nem csupán ez az élmény állt a háttérben annak, hogy ilyen határozottnak, keménynek t nő hölgy vált belőle, de személyiségének alakulásában mégis minden bizonnyal hatott ez az eset: feltehetően traumatikus koraérettség jellemezhetette az eset után,¹⁵ és bizonyára a trauma is közrejátszott abban, hogy édesanyjától még ma is elszakíthatatlannak t nika, mintha védelmezné a fenyegető külvilágtól.¹⁶

Azonban úgy t nika, a kapszulák olykor 50 év után is kinyílnak (bizonyára segítette a vele történetek átgondolását az 1956-os forradalom kerek évfordulója). Krisztinában nyilván fel sem merült, hogy pszichoterápiát vállaljon, azonban mégis mindig módot talált arra, hogy a szintén emlékek, személyes tapasztalatok és érzések között kutató történész mellé kerüljön, amikor a számára mégiscsak a gyökereket jelentő anya a múltjáról mesél. Ebben a múltban azonban nem kapott helyet, akár az anyja ’56-os élményeiben: interjúink alatt az anyja elsősorban magára koncentrált, a maga számára formálta a szöveget, éppen úgy, mint 50 éve. Még amikor a kislány meg is jelent a konkrét történetben, akkor sem gondolt rá túlélő-társként, sőt elvetette azt a lehetőséget, hogy élménye lehetne a traumáról.

Az áttörést a talán a kedélyes, asztal melletti csevegés, az interjúhelyzetből tulajdonképpen kilépő fényképnézegetés és a „Krisztikém” megszólítás, vagyis a bálinti „jó regresszió” hozhatta meg. Az anyai narratíva kiegészítése és helyreigazítása, egy 50 éve néma kislány megszólalása döbbenetes és katartikus erejű volt, és biztos voltam abban, hogy úgy és csakis úgy történhetett minden, ahogy Krisztina akkor megjelenítette: a trauma kézzelfogható közelségbe került. Krisztina a „virágszer” leülésével mintha fizikálisan is visszahelyezkedett volna a törékeny hároméves kislány szerepébe, ezzel érzélem és tartalom még inkább összeköthető volt (ami Henningsen szerint különlegesen fontos a PTSD látens megnyilvánulási formáinak gyógyításában).

Természetesen itt a tényleges reparálásról, terápiáról szó sem lehetett, azonban saját megszülető vallomása, a két „tanú” döbbenete, anyja csodálkozása és megjegyzése („Lehet, hogy igazad van”) valamelyest pótolta azt a hiányzó személyt, akinek ott kellett volna lennie a traumát elszenvedett kislány mellett: valamiféle kései találkozássra, összekapcsolódásra került sor a trauma két áldozata között.

¹³ FERENCZI, 2006a. 116–118.

¹⁴ FERENCZI, 2006b. 101–111.

¹⁵ FERENCZI, 2006b. 109.

¹⁶ KESTENBERG, 1994. 93.

A mama sajátos módja, a nevetetés is jótékonyan hatott, bár utólag némiképp bizarrnak tűnik ez a megoldás. Akkor helyénvaló volt, valószínűleg azért, mert – miként Hárdi Lilla fogalmaz –, *a nevetés és a humor a legjobb gyógyszer a sérülések gyógyításában*.¹⁷

Történeti interjú és trauma

„A trauma fertőző” – állítja Judith Herman.¹⁸ Természetesen nem a ragályos betegségek terjedéséhez hasonló fertőzésről van szó, hanem arról, hogy a traumatizált páciensek terapeutái kénytelenek megtapasztalni, hogy a gyötrő élmények súlya a páciensek elbeszélése nyomán őket is „nyomni kezdi”, mintha ők maguk is szemtanúkká, túlélőkké válnának, akik borzalmas eseményeken mentek volna keresztül: az így keletkezett rendkívül intenzív áttételi érzéseket olykor igencsak nehéz elviselni.¹⁹

A történeti interjú készítője néha „nagy történésekről” faggatózik, amelynek bizonyos aspektusai számos esetben traumát jelentettek az interjúalany számára (bár – mint láttuk – a 20. század kutatása kapcsán „kéretlenül” és váratlanul is felbukkanhat ilyesmi). A soá túlélőinek, a frontkatonák erőszakoskodásait vagy az államvédelem kínzásait megtapasztaltak emlékeinek hallgatása akkor is meglehetősen megterhelő feladat, ha az élmény átdolgozódott, tapasztalattá alakult át – hiszen az efféle történések távol esnek mindattól, amit normálisnak, emberinek vagy éppen elviselhetőnek érzünk. Azonban mivel a társadalmi traumákat átéltek nagy része esetében nem hitelesíthetők és nem integrálódhattak a vele történtek, a seb nem gyógyult be teljesen, és annak kinyílásakor (mely a kellő biztonságot és odafigyelést tartalmazó helyzetben várható) az élmény csakugyan kézzelfoghatóvá, a trauma „fertőzése” megtapasztalhatóvá válik.

Az *oral history* forrásként történő felhasználásával kapcsolatban leginkább azt kifogásolják, hogy az efféle beszélgetések túlságosan szubjektívek és nem azt örökítik meg, „ami valójában volt”. Nos, a történeti interjú alapján valóban nem törekedhetünk a múlt rekonstrukciójára,²⁰ hiszen elsősorban a múltból szerzett kortárs benyomásokról, tapasztalatokról, az interjúalany emlékképeiről nyerhetünk ismereteket.²¹ Azonban – bizonyos szempontból – éppen a történeti interjú révén kerülhetünk a legközelebbi kapcsolatba az „ahogy volttal”, hiszen a tapasztalattá nem alakult trauma-élmények előbukkanásával bepillantást nyerhetünk az interjúalany ténylegesen megélt egykori érzéseibe. Természetesen az *oral history* ilyen esetekben sincs lehetősége annak megmutatására, hogy mi történt valójában – a trauma többi szereplőjét, a konkrét helyzetet nem látjuk –, de azzal szembesülnünk kell, hogy milyen módon érzékelt beszélgetőtársunk a múltnak azt a bizonyos pontját. A trauma egykori elszenvédője a megnyílás pillanataiban mintha egyszerre létezne a múltban és a jelenben: természetesen testileg mindenképpen a jelenben tartózkodik, de mintha a múltat elbeszélő, megfelelő távolságtartással bíró pozíciója ekkor megrendülni, vagy inkább gyökeresen módosulni látszana, és az egykori történések – élményei feltárásával – szinte élővé válnak a jelenben.

¹⁷ HÁRDI, é. n. 20.

¹⁸ HERMAN, 2003. 171.

¹⁹ ORAVECZ, 1999. 63–66.

²⁰ Kérdés, hogy egyáltalán vállalkozhatunk-e ilyesmire...

²¹ GYÁNI, 2007. 90.

Az elhangzó szavak, a nonverbális megnyilvánulások a múltról vallanak, ám az elbeszélő ilyenkor semmiképpen nem csupán, nem elsősorban „forrásközlő”: a fel nem dolgozott, a múlt egy szeletévé alakulni még nem tudó trauma beáramlik az „itt és most”-ba, és a kutató nem a konstruált vagy többé-kevésbé rekonstruált múlttal, hanem aktuális és valós fájdalmakkal szembesül, melyek ugyan az egykori események nyomán keletkeztek, ám a beszélgetés nyomán felszakadtak.

A történeti interjú készítői úgy vélik, a szóbeli forrásokkal történő munka mindenképpen feltételezi a *sine ira et studio* talán a szokásosnál is hangsúlyozottabb érvényesülését.²² Azonban a trauma betörésével mindez elégtelennek tűnik az adott helyzetben, a „kapszulák” felnyílásakor, a velünk szemben ülő ember által túlélt borzalmakkal történő szembesüléskor a források kutatóját szinte elárasztják a hallott rémségek, és hirtelen menekülésre fogná a dolgot vagy éppen letaglózva, megnémulva kuporog a széken; magában átkozza a napot, amikor interjúkészítésbe (esetleg: történelemtanulásba) fogott; hirtelen egy semmitmondó sláger vagy egy mives – bár a helyzethez a legkevésbé sem illő – vers kezd zakatolni a fülében megállíthatatlanul; szánalmasan jelentéktelennek és haszontalannak látja kutatási témáját és addigi eredményeit; csodálatot érez az elbeszélő iránt vagy éppen szégyenkezés önti el – személyisége és a pillanatnyi helyzet függvényében. Vagyis az *oral history*-vel foglalkozó olyan intenzív érzéseket kénytelen átélni, amelyek elviselésére kevésnek érzi a tőle megkövetelt részrehajlásmentes, elfogadó attitűdöt: megtapasztalja a trauma fertőzését.

Az *oral history* keretein belül nem végezhető pszichoterápia, hiszen nem erre szerződünk beszélgetőtársunkkal (nem szólva az egyáltalán nem mellékes képzettségbeli akadályokról), nem törekedhetünk a beszélgetőtárs gyógyítására, bár mindenképpen szem előtt tartandó, hogy lehetőleg ne ártsunk az előttünk megnyíló személyiségnek. Talán a helyzet elhordozásával, a megértő figyelemmel tehetünk a legtöbbet ilyenkor, amittől nem föltétlenül növekszik történeti tudásunk, de talán segíti a trauma hitelesítődését, a személyiségbe integrálódását. A történeti interjú nem gyógyszer, nem gyógymód, ám mégis rendelkezik reparáló funkciókkal.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BOHLEBER

- 2002 BOHLEBER, Werner: The Development of Trauma Theory in Psychoanalysis. In: *Upheaval. Psychoanalytical Perspectives on Trauma*. Eds.: VARVIN, Sverre – STÄNÉR POPOVIĆ, Tamara. Belgrad, International Aid Network, 2002. 209–234.

CSUHAI

- 2003 CSUHAI Cs. Klára: Trauma és ismétlés: A poszttraumás stressz-betegség pszichanalitikus szemmel. In: *Pszichoterápia*, 12. (2003) 1. sz. 17–28.

DSM-IV

- 2001 *DSM-IV Text Revision: A módosított DSM-IV*. Budapest, Animula, 2001.

²² GÁL, 2006. 248., SZABÓ, 2006. 257.

Ellenforradalmi

- é. n. *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben.* 2. H. n., Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, é. n.
- 1957 *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben.* 4. Bukarest, Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, Állami Politikai Könyvkiadó, 1957.

FERENCZI

- 2006a FERENCZI Sándor: A trauma a pszichoanalízisben. In: Uő: *Technikai írások.* Budapest, Animula, 2006. 112–120.
- 2006b FERENCZI Sándor: Nyelvzavar a felnőttek és a gyerekek között: A gyengédség és a szenvedély nyelve. In: Uő: *Technikai írások.* Budapest, Animula, 2006. 101–111.

GÁL

- 2006 GÁL Vilmos: Egy köztisztviselő a 20. században. Jakabffy Imre családjára, önmagára vonatkozó szóbeli visszaemlékezésének elemzése a történész szemszögéből. In: *Személyes idő – történelmi idő. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Kőszeg, 2003. augusztus 29–30.* Szerk.: MAYER László – TILCSIK György. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2006. 248–256.

GYÁNI

- 2007 GYÁNI Gábor: A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai. In: *Ezerkilencszáz-ötvenhat az újabb történeti irodalomban.* Szerk.: GYÁNI Gábor – RAINER M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2007. 87–104.

HÁRDI

- é. n. HÁRDI Lilla: Viktimológia és politikai üldözöttek.
<http://www.freeweb.hu/cordelia> (Utolsó letöltés ideje: 2007. 11. 07.)

HERMAN

- 2003 HERMAN, Judith Lewis: *Trauma és gyógyulás.* Ford.: Kuszing Gábor. Budapest, Hátér – Kávé – NANE, 2003.

KESTENBERG

- 1994 KESTENBERG, Judith: A túlélők gyermekei és a gyermek-túlélők. Ford.: Ülkei Zoltán. In: *Thalassa*, 5. (1994) 1–2. sz. 81–100.

KÖVÉR

- 1998 KÖVÉR György: *Losonczy Géza 1917–1957.* Budapest, 1956-os Intézet, 1998.

MÉSZÁROS

- é. n. MÉSZÁROS Judit: A modern traumaelmélet építőkövei. Ferenczi paradigmaváltása a traumaelméletben. In: *A gyöngéd analitikus és a kemény tudományok.* Szerk.: JUHÁSZ Angéla. Budapest, Animula, é. n. 66–74.

ORAVECZ

- 1999 ORAVECZ Róbert: A trauma és a vikárius traumatizáció jelensége. In: *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai. Konferencia. Budapest, 1998. november 13–15.* Szerk.: VIRÁG Teréz. Budapest, KÚT – Animula, 1999. 63–68.

RIPP

- 2002 RIPP Zoltán: 1956 emlékezete és az MSzMP. In: *Évkönyv 10. (2002) Magyarország a jelenkorban.* Szerk.: RAINER M. János – STANDEISKY Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2002. 233–250.

SÁRKÖZY

- 2002 SÁRKÖZY Réka: A Kádár-albumok. In: *Évkönyv 10. (2002) Magyarország a jelenkorban*. Szerk.: RAINER M. János – STANDEISKY Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 2002. 90–108.

STANDEISKY

- 2007 STANDEISKY Éva: Érzelem és értelem az 1956-os forradalomban. In: *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban*. Szerk.: GYÁNI Gábor – RAINER M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2007. 137–156.

SZABÓ

- 2006 SZABÓ Csaba: A múlt idő, a távlat és az empátia: A fiatal Miklós Imre interjúk és dokumentumok tükrében. In: *Személyes idő – történelmi idő. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Kőszeg, 2003. augusztus 29–30.* Szerk.: MAYER László – TILCSIK György. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2006. 257–267.

SZAKOLCZAI-Á. VARGA

- 2003 *A vidék forradalma 1956. 1. kötet*. Szerk.: SZAKOLCZAI Attila – Á. VARGA László. Budapest, 1956-os Intézet, Budapest Főváros Levéltára, 2003.

TÓTH

- 2006 TÓTH Eszter Zsófia: „Mosolyogtak ránk és szánkba adták a jelszavakat”. Nők 1956-ban. In: *Limes*, 19. (2006) 4. sz. 82–95.

VIRÁG

- 1996 VIRÁG Teréz: Anya-tükör. In: Uő.: *Emlékezés egy szederfára*. Budapest, Animula, 1996. 67–73.

RÁCZ ATTILA

Ki ölte meg Kennedyt, avagy a lakosság hangulatáról árulkodnak-e a hangulatjelentések?

AZ 1963-AS ÉV sok beszéd témát adott a budapesti lakosságnak és sok hallgatnivalót az őket ellenőrző szervek számára. Tavasszal amnesztia volt,¹ nyáron a Kínai Kommunista Párt elmarasztalta a szovjet vezetőséget a „*békés egymás mellett élés*” meghirdetése miatt.² Valentyina Tyereskova, az első női rha-jós három napig az rben tartózkodott, a férfiak viccesen meg is jegyezték, hogy „*e napokban nem lehet a nőekkel bírni. A nők a fejünkre nőnek, s velük szemben hátrányba jutunk.*” Viccek is születtek róla: „*Valentyina tipikus nő, mert itt is várat magára,*” illetve „*Valentyina nem úrnő, hanem rnő.*”³ November 18-a és 22-e között Władysław Gomułka látogatott hazánkba. A *Népszabadság* a november 23-i számában öt oldalt szentelt a Sportcsarnokban lefolytatott lengyel–magyar barátsági nagygy lésnek, és csak a hatodik oldalra fért be egy olyan hír, ami még hetekig izgatta a budapesti közvéleményt: 1963. november 22-én Dallas belvárosában, dél-után fél egykor (magyar idő szerint este fél nyolckor) megölték az Egyesült Államok elnökét, John Fitzgerald Kennedyt.

Régóta furdalt a kíváncsiság, vajon mit gondolhattak a gyilkosság okairól és körülményeiről Budapest lakói. Huszonöt év után a fejekbe behatolni majdnem lehetetlen, mégis meg kellett próbálnom, és ehhez a legkézenfekvőbb segítségnek a kor hangulatjelentései t ntek. A jelentések gy jtögetése közben egyúttal azt is megvizsgáltam, megpróbálta-e a korabeli agitációs gépezet és az akkori média irányítani a közvéleményt, és ha igen, milyen eszközöket használt e célra.

A hírek szállításáról, értelmezéséről, az egyénhez eljuttatásáról, az információ-áramlás mechanizmusának kialakításáról, sőt, a hírek közhangulatra gyakorolt hatásának ellenőrzéséről a *marxizmus eszmei offenzívájának egyik fontos eszköze, az agitációs és propaganda hálózat* felelt. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1960. április 20-ai határozata⁴ alapján a budapesti propaganda csúcsszerve a legfőbb feladatának azt tekintette, hogy a párt politikáját és határozatait, „*vonzó formá-*

¹ Az Elnöki Tanács 1963. évi 4. tvr. rendelkezett a közkegyelem gyakorlásáról. Egy az amnesztiról szóló hangulatjelentés: BFL XXXV.1.c 102. öe. 27–29. 1963. március 23-i tájékoztató jelentés. Az MSZMP apparátusi és alapszervi iratok a BFL-ben középszinten rendezettek, így őrzési egy-ség és dátum szerint lehet beazonosítani a jelentéseket. A kiemelések a teljes szövegben tölem származnak.

² A nyilatkozatot 1963. június 14-én adták ki.

³ Tyereskova 1963. június 16–19-e között járt az rben. Az idézetet lásd: BFL XXXV.1.c 102. öe. 34–34/ a. 1963. június 17-i tájékoztató jelentés.

⁴ MOL M-KS 288-5 179. öe. 50-51R/ 77.

ban és az étellel való szerves kapcsolatában” magyarázza és fogadtassa el a tömegekkel.⁵

Az agitációnak két iránya volt. A felülről lefelé irányuló tájékoztatás elméletileg a párttagság tájékoztatását szolgálta, elősegítve, hogy a felsőbb szintről érkező információ a megfelelő személyekhez a megfelelő formában jusson el úgy, hogy elősegítse a „megfelelő cselekvési egység megvalósulását”. A szóbeli tájékoztatás eszközei a kommunista aktívák, taggy lések, pártnapok, szakterületi tájékoztatók, egyéni és csoportos beszélgetések voltak. Ide sorolták a rádió és a televízió munkáját is. A tájékoztató jelentések, az üzemi lapok⁶ és általában a sajtó, a plakátok, a karikaturák az írásbeli tájékoztatást szolgálták. Az alulról felfelé irányuló tájékoztatás szükségességét farizeus módon nem a totális ellenőrzés egyik eszközének tekintették, hanem a „munkások és más társadalmi rétegek hangulatának és az őket érdeklő kérdések” megismerésének lehetőségeként láttatták, melynek létjogosultságát az adja, hogy segítségével a párt az említett egyének érdeke szerint tud eljárni. A vonatkozó tájékoztatók felhívták az agitátorok figyelmét arra, hogy nem csak a „kényes kérdésekről, csemegekről” kell beszámolniuk, de a „szürke hétköznapiak fontosabb eseményeiről” is. A tapasztalatszerzés és továbbítás eszközei az írásos jelentések, a szóbeli (telefonon történő) jelentések, vizsgálatok, felmérések és a különböző rendezvényeken való részvétel és a beszélgetések voltak.⁷

Az agitáció a nemzetközi helyzettel is foglalkozott. „Az imperializmus ellenes erők növekedésének bemutatása; a békés egymás mellett élés fenntartása feltételeinek magyarázása; az imperializmus szavai, tettei közötti különbség feltárása és népellenes természetének leleplezése” kifejezések tetten érhetők a Kennedy-gyilkossággal foglalkozó sajtótermékekben és a hangulatjelentésekben is.⁸

Az agitáció propagandistákat is igényelt, ezért az „agitprop” az általános iskolától az egyetemekig az oktatás minden szintjét felügyelte, változtatást kezdeményezhetett a tananyagon, és tisztában volt azzal is, hányan iratkoztak be hittan- tanfolyamokra. A pártmunkások képzésére pártiskolákat m ködtettek, ahol a párt aktivistái elsajátíthatták a párt nyelvét, megvitathatták a felmerülő politikai kérdéseket, elsajátíthatták a rendszer m ködésének legfőbb szabályait.⁹ A rendszert jellemzi, hogy az 1963/ 1964-es tanévben a pártoktatás különböző formáiban 157 ezren vettek részt és 8 ezer propagandista oktatott úgy, hogy az oktatók majdnem egynegyede nem rendelkezett még érettségivel sem!¹⁰

Az 1963-as évben a budapesti agitációs rendszert átszervezték. Május 27-én határozat született az Agitációs és Propaganda Osztály és a Kulturális Osztály összevonásáról Agitációs és M velődési Osztály (AMO) néven. A pártmunkában előtérbe került a társadalom „színvonalasabb ellenőrzése, koordinálása és eszmei-politikai meggyőzése.”¹¹ Az osztály gyorsan felállt, május 31-én meghatározta feladatkörét, munkamódszerét és szervezetét, és – a fennmaradt iratok tükrében – elmondhatjuk, hogy m ködésében nem volt fennakadás, tizenhárom politikai munkatárssal

⁵ BFL XXXV.1.c 120. óe.

⁶ Az üzemi sajtó 1963–1964. évi átszervezéséről lásd: BFL XXXV.1.a.4 155. óe. 3., 19–20., 55–69. és 160. óe. 4., 29., 79–86. és BFL XXXV.1.c 119. óe.

⁷ BFL XXXV.1.c 119. óe.

⁸ BFL XXXV.1.c 119. óe.

⁹ A pártiskolák ellenőrzéséről lásd: BFL XXXV.1.c 99. óe.

¹⁰ A pártoktatás 1963/ 1964-es évre vonatkozó adatait lásd: BFL XXXV.1.a.4 170. óe. 4., 29–30., 82–94. és BFL XXXV.1.c 105. és 119. óe.

¹¹ BFL XXXV.1.a 3 42. óe. 29–33., 36–37., 76–81.

és három adminisztrátorral tökéletesen felügyelték a budapesti, a kerületi és az üzemi pártszervek információ-áramlását.¹²

Az utóbbiakat a felsőbb szervek folyamatos megújulásra ösztönözték, a hatvanas évek közepén kevesellték „*az agitációban az érzelmre hatás gyakorlatát*”, hiányolták „*az agitáció pátoszát, a szocializmus győzelmébe vetett hitet*”, sokallták az anya-giasságot, a száraz érveket és az aktivisták vállára nehezedő terheket. A legmegfelelőbb módszernek a csoportos beszélgetést tartották.¹³

A nemzetközi eseményekről, így a Kennedy-gyilkosságról szóló információkat az átlagemberek a hivatalos médiumokból szerezhették. A napilapok már november 23-án beszámoltak a gyilkosságról, és a sajtó mindennap ismertette a nyomozás(ok) részleteit, a szovjet–amerikai diplomáciai egyeztetéseket, összehasonlította az Egyesült Államok elnökei ellen elkövetett merényleteket.¹⁴ Meglepően (?) gyors volt az agitáció reakciója is: már november 23-án keletkeztek olyan hangulatjelentések, amelyek a gyilkosságról szóló közbeszédre szólnak. A hatóságok még december közepén is figyelemmel kísérték, mit is gondoltak a gyilkosságokról Budapesten. „*Az alapszervezet minden dolgozóját hosszú ideig foglalkoztatta J. F. Kennedy meggyilkolása. Ennek politikai következményeit latolgatták...*”¹⁵

Minden jelentés úgy kezdődött, hogy a hír és az ügy fejleményei általános/ mély megdöbbenést, mélységes felháborodást keltettek. „*Kennedy meggyilkolása mindenkiben nagy megdöbbenést keltett. Párttagok és pártonkívüliek megrémültek, hogy mi lesz ennek a következménye. Háború, vajon az új elnök fogja-e Kennedy törekvéseit továbbvinni?*” „*[...] nagy megdöbbenést váltott ki a gyilkosság híre, az első órákban a megdöbbenés túlmenően szorongás volt tapasztalható a dolgozók nagy részénél.*”¹⁶

A hangulatjelentéseket olvasva a félelem oka kézenfekvőnek tűnik: 1963-ra csillapodni látszott a hidegháborús készülődés, és a változások egyik kulcsszereplőjének Magyarországon is Kennedy elnököt tartották. Halálával elméletileg számítani lehetett valamiféle visszarendeződésre, esetleges háborús fenyegetettségre is. „*Kétélyekkel, aggályokkal találkozunk abban, hogy a gyilkosság nem élezi-e ki a nemzetközi helyzetet, a szélsőjobboldali, háborús körök befolyása milyen mértékben érvényesül majd az USA jövőbeni politikájában. Félnek a jobbratolódástól. A további tárgyalások megkezdésétől, az elért eredmények megsemmisülésétől. Sőt a háborús veszélytől is.*”¹⁷ „*Dolgozóink reménykednek abban, hogy ezt az eseményt a szélső jobboldal nem fogja tudni kommunistaellenes uszításra felhasználni, és az amerikai nép józan gondolkodó tömegei nem engedik a „veszettek” előretörését.*”¹⁸

Az egyik háborús gócpontnak Kuba tűnt, így nem meglepő, hogy – Kennedy korábbi fellépése miatt – a szigetország is megjelent a hangulatjelentésekben. „*Különösen aggodalommal foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a hidegháborús reakciós körök nem használják-e fel provokációs célokra a merényletet, és nem kísérlik-e meg azt a kommunisták, vagy a kubaiak nyakába varrni. Az is felvetődött, hogy milyen hatást fog gyakorolni*

¹² Az AMO szervezetét lásd: BFL XXXV.1.c 99. öe.

¹³ BFL XXXV.1.a.4 179. öe. 3., 26–44., 89–100.

¹⁴ NG 21. (1963) 274–300. sz. (november 23–december 23.) MN 19. (1963) 274–300. sz. (november 23–december 23.) NA 91. (1963) 274–301. sz. (november 23–december 24.)

¹⁵ BFL XXXV.10.c 1963. 226. öe. 1963. december 7-ei hangulatjelentés. Elszórtan 1964-ben is előkerül az eset, lásd például: BFL XXXV.1.c 117. öe. 16. 1964. [január]-i hangulatjelentés.

¹⁶ BFL XXXV.1.c 103. öe. 142–144. p. 1963. december 4-ei és BFL XXXV.10.c 1963. 226. öe. 1963. december 9-ei hangulatjelentés.

¹⁷ BFL XXXV.1.c 102. öe. 81. 1963. november 23-i jelentés, illetve BFL XXXV.1.c 103. öe. 155. 1963. november 30-i hangulatjelentés.

¹⁸ BFL XXXV.10.c 1963. 68. öe. 1963. november 25-i hangulatjelentés.

ez az eset és az azt követő politika a kínai vezetők álláspontjára. Igen nagy várakozással tekintenek afelé, hogy a gyilkost elfogják-e, és tisztázódik-e, hogy milyen körök állnak mögötte.”¹⁹ „Kuba sértetlenségét Kennedy szavatolta. – Mi lesz halála után?” „Nem fogják-e a kommunistákra” a merénylet elkövetését? Nem csinálnak-e ebből egy új „Dimitrov-ügyet”? „Féltik Kubát, ha a háborúspárti jobboldal kerül hatalomra az USA-ban. Ebben az esetben nálunk is számítani lehet a fegyverkezés növelésére, s ezzel az életszínvonal csökkenésére.”²⁰ Meglepőnek és szokatlannak, épp ezért igaznak t. n. a következő tudósítás: „A XIII. kerületben lakó kubai egyetemisták örömujjongással fogadták a hírt, „egy imperialistával kevesebb” – mondták, a szállásuk előtti járdán daloltak, táncoltak. A járőrök megütközve nézték őket.”²¹ A kérdés persze nyitott marad: mi botránkoztatja meg az embereket, a meggyilkolt elnök halálát követő ünneplés vagy az utcán vigadozó kubai emberek látványa?

A megdöbbenést és a félelmet a szánakozás követte. „Kennedyt józan politikusnak tartották [...]” „Mindenkinek sajnálkozását fejezte ki, mert az ő személye bizonyos demokratikus irányzat megtestesítője volt.”²² Minek szólt vajon a részvét? A mindig szánalmat kiváltó gyilkosság tényének, vagy annak a képnek, amit a sajtó táltal róla? Hiszen Kennedy küldte a kubai emigránsokat a Disznó-öbölbe, majd később a blokád segítségével meghátrálásra kényszerítette a szovjet vezetést. Mégiscsak ellenség volt! Az elegáns, fiatal férfinak, az Egyesült Államok legfiatalabb elnökének, az energikus politikusnak és szimpatikus családapának szólt vajon a tisztelet? „Női dolgozók többségét inkább az események emberi vonatkozásai érintik (feleség, gyermek), kevésbé vannak le politikai következtetéseket.”²³ A hangulatjelentésekben és a sajtóban többször szerepel a Budapesti Nótanács jelentése, hiszen a hatalom tudni akarta, mit éreznek a nők, mi érdekli őket igazán a mindennapokban. És a jelentésekből rájöhettünk, hogy miután megnyugtatták magukat (?), hogy egy beláthatatlan távol élő elnök brutális meggyilkolása nem fog kihatni családjuk életére, a felszíni érdeklődést felváltották sokkal fontosabb kérdések: tényleg drágulni fog a tojás és a krumpli, miért rossz minőség a kenyér, lesz-e elég tüzelő? Miért csak a drágább csehszlovák gáztzhely kapható, és miért járnak az emberek a Vegyész utcában bokáig a vízben?²⁴ Hasonló emlékei vannak egy ma már nyugdíjas hölgynek is, akivel tizennyolc évesen a vizsgák és nagy szerelme napok alatt feledtette a gyilkosságokat, egy nyugdíjas férfi pedig úgy nyilatkozott, hogy Kennedyt azért szerették, mert ami tiltott volt, azt szerették, egyébként politikával nem foglalkozott, neki fontosabb volt akkor a munkája, szabadidejében a tánc, a zene és a nők.²⁵

Az emberek próbálták kitalálni, ki lehetett a gyilkos. „A vélemény megegyezik abban, hogy a gyilkosokat a szélsőjobboldali háborús, fajgy. lölő körökben kell keresni.”²⁶ „A lakosság többségének véleménye szerint a merényletet az imperialisták fasiszta fajgy. lölő békeellenes csoportja készítette elő, amelyhez Texas hivatalos rendőri szervei hathatós támogatást nyújtottak. [...] Vajon az új elnöknek lesz-e ereje az igazság kiderítéséhez, s meg

¹⁹ BFL XXXV.10.c 1963. 208. óe. 1963. november 25-i hangulatjelentés.

²⁰ BFL XXXV.1.c 102. óe. 80–81. 1963. november 23-i jelentés, illetve BFL XXXV.10.b 1963. 18. óe.

²¹ BFL XXXV.1.c 103. óe. 149. p. 1963. december 4-i információs jelentés.

²² BFL XXXV.10.c 1963. 68. óe. 1963. november 23-i és 27-i információs jelentés.

²³ BFL XXXV.1.c 103. óe. 155. 1963. november 30-i hangulatjelentés.

²⁴ BFL XXXV.1.c 103. óe. 143–144. 1963. december 4-i hangulatjelentés.

²⁵ B. M. és R. P. szíves közlése.

²⁶ BFL XXXV.1.c 103. óe. 155. 1963. november 30-i hangulatjelentés.

tudja-e fékezni a dühöngő fajgy lölőket?”²⁷ „Kintről jött véleményként említették dolgozóink, hogy találkoztak olyan állásfoglalással is, ahol Kennedy elnök meggyilkolását annak tudták be, hogy a négerrek pártjára állt, és saját fájától elfordult.”²⁸ „Aki a négerkérdést akarja rendezni, annak a »Szabadság hazájában« úgy látszik mindig ez a sorsa. Lincolnt is megölték.”²⁹ Az egy kicsit talán már megmosolyogtató, hogy „a Kuk-Lux-Klán emberei gyilkolták meg”, esetleg „választási ellenfelei” vagy maga a texasi származású alelnök állt a gyilkosság hátterében.³⁰

Eközben a pesti vicc sem pihent. A Ferencváros ugyanis két fordulóval a vége előtt egy ponttal vezette a bajnokságot. Két pont elég lett volna az első helyhez, ami, ugye, egy győzelmet vagy két döntetlent jelentett. A helyben topogó Fradi Szegeden kikapott 2:1-re. Egyenlő pontszámmal állt a bajnoki tabella élén három csapat, és csak a gólarány döntötte el a sorrendet: Győri Vasas ETO, Bp. Honvéd, Ferencváros. De az FTC-nek volt még egy elmaradt meccse a Doroggal, és ha azt megnyeri, vagy legalább döntetlent ér el, ő a bajnok. A Fradi vezetést szerzett, de a Dorog még a félidőben egyenlített, és négy perccel a vége előtt szerencsés gólt lőtt a Ferencvárosnak. Ezek után nem meglepő az egyik hangulatjelentés eme sora: „A Fradi-meccsek sok gúnyolódásnak szolgáltak alapul, sokan gyászszalagot öltöttek, volt olyan üzem, ahol jelképesen megrendezték a Fradi temetését.” Ennek kapcsán született a vicc: „Ki volt Kennedy gyilkosa?” „Egy megrögzött fradista.”³¹

A gyilkos személyén túl a leghomályosabb kérdés a gyilkosságot kiváltó ok volt (és ma is az). „A gyilkosság hátterében Kennedy belföldi ellenségei állottak, kiknek nem tetszett az elnök politikája, s nem szívesen látták, hogy felismerte a nemzetközi erőviszonyokat, s igyekezett a maga módján is hozzájárulni a feszültség enyhítéséhez, továbbá felismerte a néger kérdés megoldásának szükségességét, és erőfeszítéseket tett ilyen irányban.”³² Egy összefoglaló hangulatjelentés szerint az elnök politikájára jellemző „számos pozitív elem, a viszonylag haladó, demokratikus gondolkodás” is közrejátszott a merénylet elkövetésében. Mások szerint az „enyhülés felé tett lépései” és „az argentin olaj ügyében” mutatott hozzáállása is kiváltó ok volt.³³ „Általános a vélemény, hogy a merénylet politikai jelleg volt, és azt a hidegháború agresszív elemei szervezték meg.”³⁴

Sokan összeesküvést láttak a gyilkosság mögött. „Általános vélemény, hogy a gyilkosság nem egyéni akció volt. A fegyverhez értő kollégák egyöntet en azt hangoztatják, hogy mozgó járm von, mely motoros kordonnal volt körülvéve, három lövésből két találatot elérni csak úgy lehetett, hogy az illető pontosan előre tudta a gépkocsik elhelyezkedését az úttesten, a menetsebességet és az időpontot, és előre be tudta fogni a célpontot a lövések leadásához.”³⁵ A nyomozás sikertelensége és az újabb merénylet ismét kérdéseket vetettek fel. „A gyilkosság körülményei, valamint a nyomozás eredménytelensége felháborodást váltott ki [...]” „Sokan felvetik a kérdést, hogy milyen állapotok uralkodhatnak az Egyesült Államokban, ha az elnököt ilyen körülmények között meggyilkolhatják, majd a gyilkossággal gyanúsítottat az ismert képtelen körülmények közt lelőhették. Megtélésünk szerint sok emberben eloszlatta Amerika „szabad világáról” táplált illúziókat ez az esemény sorozat, amikor a rendőrség és a gentszterek [sic!] szemérmetlen nyíltsággal együtt-

²⁷ BFL XXXV.1.c 103. öe. 149. 1963. december 4-i információs jelentés.

²⁸ BFL XXXV.10.c 1963. 68. öe. 1963. november 27-i hangulatjelentés.

²⁹ BFL XXXV.1.c 102. öe. 81. 1963. november 23-i tájékoztató jelentés.

³⁰ BFL XXXV.1.c 102. öe. 80. 1963. november 23-i jelentés.

³¹ BFL XXXV.1.c 103. öe. 154. 1963. december 4-i információs jelentés.

³² BFL XXXV.10.c 1963. 226. öe. 1963. december 9-i hangulatjelentés.

³³ BFL XXXV.1.c 102. öe. 80. 1963. november 23-i tájékoztató jelentés.

³⁴ BFL XXXV.10.c 1963. 68. öe. 1963. november 26-i jelentés.

³⁵ BFL XXXV.10.c 1963. 68. öe. 1963. november 23-i hangulatjelentés.

m ködnek.” „Gyakran elhangzik a kérdés, hogy demokráciát hirdető jogállamban ilyen eset hogyan fordulhat elő.”³⁶ „Úgy látszik az USA-ban a gengszterek és maffiák büntetlenül garázdálkodhatnak.” „A texasi rendőrség szándékosan hátráltatja a nyomozást.”³⁷

Érdemes néhány példa erejéig elidőzni a jobbratolódás szlogenjénél is, hiszen talán ma már nehezebb felfedni az összekötő kapcsolatot a meggyilkolt demokrata elnököt váltó demokrata elnök, a jobbratolódás és a fasizálódás között. A Nehézipari Minisztérium egyik jelentésében a jobbratolódás szót zárójelben a fasizálódás követi, tehát egyértelműen szinonimaként használták őket.³⁸ „Fasizálódási folyamatot tükröz a merénylet. Nagyon erős lehet a jobboldali nyomás, hogy még a merénylettől sem riadtak vissza.”³⁹ „Az értelmiségiek – nagyon érdekesen – úgy vetették fel a kérdést, hogy az olyan nép, mint Amerika, nem tiltakozott jobban és erősebben a gyilkosság ellen, a Dreyfus-ügyet hozták fel példának, amikor nemcsak Franciaország becsületes emberei, de az egész világ tiltakozott a kivégzés ellen, – sikerrel. Azt mondják, hogy olyan ország, amelyben ez a gyilkosság nem váltott ki nagyobb ellenállást, tiltakozást, szerintük megérett arra, hogy a fasizmus besétáljon. És ez az, ami meglepte őket.”⁴⁰

A fasizálódásra Magyarországon is találtak analógiát. „A közvéleményt élénken foglalkoztatják a legkülönbözőbb témákkal kapcsolatban Romániával való kapcsolatunk. »Ha Kádár elment volna Romániába, és tárgyalt volna Erdély kérdéséről, akkor visszaadták volna Erdélyt.« A magyar kisebbség helyzete, a hivatalos szervek bánásmódja, a nyelvhasználat, az oktatás kérdése izgatják az embereket.” És ezzel párhuzamosan „szaporodtak a sovíniszta és antiszemita hangok. A XIII. kerületben az amnesztiarendelet után kiszabadult bűnözőkből ismétetlen galerik alakulnak (Tomori telep). Fiatal huligánok irredenta dalokat énekeltek (Kincses Kolozsvár), zsidóztak, rongálják a drága pénzen rendbe hozott padokat, szemtelenkednek az iskolából este kijövő lányokkal.” „A reakciós körök nálunk is kihasználják Kennedy halálát, és háborús históriát szítanak, de a dolgozó és józan gondolkodású emberek bíznak az új elnökben, hogy munkájában nem fogja rontani a moszkvai értekezlet eddigi jó szellemét.”⁴¹

Aki olvasott már hangulatjelentéseket, egy idő után úgy érzi, hogy nem kap már új információt, mintha egy kaptafára íródtak volna, mintha ugyanarra a sablonra vagy kérdőívre válaszolva írták volna a jelentéseket. És ekkor nem is jár messze az igazságtól, mert a Budapesti Pártbizottság nemcsak a minisztériumok titkárainak, a Rádió és Televízió vezetőjének, a Népszabadság főszerkesztőjének, a Központi Bizottságnak, de a kerületi első titkároknak is havonta információs jelentéseket küldött, akik ugyanígy jártak el az alsóbb szervezeteknél.⁴² Ezért talán nem meglepő, hogy a szóhasználat azonos: „gyalázatos meggyilkolása”, „gyalázatos bűn tett”, „felháborító hanyagság”, „őszinte sajnálkozás”. Mindenki „megdöbben”, általános volt a „sajnálkozás”, „jobbratolódást” és „háborús veszélyt” vártak stb. Némi kozmetikázást leszámítva a kerületi apparátus által továbbküldött szöveg nem tért el az alapszervi jelentésektől, és nem volt nagy eltérés a kerületek által írott jelentések között sem, ezért témám vizsgálatához a fővárosi agitációs anyagok mellé csupán az V. kerületi szervek jelentéseiből válogattam.

³⁶ BFL XXXV.1.c 103. öe. 155. 1963. november 30-i, illetve BFL XXXV.10.c 1963. 226. öe. 1963. december 7-i és 9-i hangulatjelentés.

³⁷ BFL XXXV.10.b 1963. 18. öe. 1963. december 2-i információs jelentés és BFL XXXV.1.c 102. öe. 81. 1963. november 23-i tájékoztató jelentés.

³⁸ BFL XXXV.10.c 1963. 226. öe. 1963. december 7-i hangulatjelentés.

³⁹ BFL XXXV.1.c 102. öe. 81. 1963. november 23-i tájékoztató jelentés.

⁴⁰ BFL XXXV.1.c 103. öe. 142–144. 1963. december 4-i hangulatjelentés.

⁴¹ BFL XXXV.1.c 103. öe. 142–144., 150. és 152. 1963. december 4-i hangulatjelentés.

⁴² BFL XXXV.1.a 4 179. öe. 97–98.

Vajon a primer információs csatornák (párt)államilag kézben tartása, vagy a jelentésírók korábbi agymosása-e az oka a hasonlóságoknak? Vajon minden összebeszélés és instrukció hiányában is egyformán gondolkodtak és írtak-e a jelentők? Lehetséges, hogy összeállítható lenne a hangulatjelentések íróinak szótára is? Bár kézenfekvő lenne feltételezni, hogy a hangulatjelentések a társadalom szereplőinek hangulatát tükrözték, de feltételezhetjük, hogy olvasatukkal nem jutottunk sokkal közelebb ahhoz, hogy mi foglalkoztatta őket ténylegesen a hétköznapiakon. Ezzel szemben rátekinthetünk arra, hogy mit szerettek volna a jelentések olvasói visszahallani az emberektől. Az emberi kíváncsiság végtelen, így hihető, hogy a gyilkosokat találgatják az emberek, de nehéz elképzelni, hogy a vasas dolgozók a kínai reakciótól féltek, vagy a konzervipari dolgozók a szélsőjobb kommunistaellenes uszításától rettegtek. Szinte sült a naivitás az Egészségügyi Minisztérium Cukoripari Igazgatósága által írt jelentésből. „A merényletet azok a szélsőjobboldali körök készítették elő Texasban, akik most azon igyekeznek, hogy eltüntessék a gyilkosság nyomait. Azok készítették elő, azok a forrófej ek, akik nem akarnak mérsékeltebb, nyugodtabb légkörben, feszültség nélkül élni, akik a háborúban látják további gazdagodásuk forrását, és nem látják azt, hogy az új háborút már ők sem nézhetnék távolról.”⁴³ Most már nem kerülhető meg a kérdés, hogy a hangulatjelentések valóban az átlagember véleményét tükrözték-e, vagy azt, amit a felsőbb szerv hallani akart? Esetleg a pártagitáció hatása alatt lévő emberek valóban azt gondolták, mondták, amit a jelentések írói továbbítottak?

Ennek szellemében újraolvasva a szövegeket, a figyelmes olvasó szeme a következő mondatokon akad meg: „A helyes vélemény kialakításában sokat segített a tévé gyors reagálása, és a helyes tájékoztatás.” Tehát – az elvárásoknak megfelelően – a (hivatalos állami) médiának erős tudatformáló akarata és hatása volt. „A dolgozók valamennyi rétegét foglalkoztatja a véres eseménysorozat, amelyet helyesen ítélnek meg. Ebben sokat segített a sajtó, a rádió, a TV gyors világos kommentálása.” A média folyamatosan fenntartotta az érdeklődést. „Továbbra is beszélnek Kennedy elnök meggyilkolásáról, főleg a TV és a sajtó által feltárt újabb fejlemények miatt.”⁴⁴

Megvizsgálva a napilapok híradásait, a hangulatjelentésekben olvasott kérdések és válaszok t nnek elő: „Cui prodest? [...] a b ntett, azonnal nyilvánvaló a válasz: azok érdeke, akik ellenségei a nemzetközi enyhülés politikájának, akik ellenségei a faji egyenjogúság elvének. [...] A gyilkosság kétségtelenül azoknak a szélsőjobboldali erőeknek a provokációja, [...] ismert az Egyesült Államokban m ködő jobboldali, fasiszta szervezetek növekvő aktivitása. [...] A gyilkosság is azt a célt szolgálja, hogy a haladásellenes, a háborúpárti erőket bátorítsa, s ugyanakkor a haladás, a békés egymás mellett élés híveit, a háborúellenzőit visszaretentse.”⁴⁵ A lapok beszámoltak arról is, hogy vannak, akik az amerikai és a kubai „kommunistákat akarták az ügybe belekeverní”, egyértelm en megkérdőjelezték a nyomozó hatóságok munkáját és hangsúlyozták a Szovjetunió mély humanitásának megnyilvánulását. Az „ultrák”, „veszettek”, „dallasi őrzöngők” kifejezések, de a Fidel Castrótól kölcsönzött fegyverszakértői vélemény is egyértelm en visszaköszönnek az újságokban.⁴⁶ Felmerül a kérdés, mennyire tartott az utca embere a fasizmustól, a jobbratolódástól, tényleg ezek a kérdések foglalkoztatták a gyilkosságok elemzése kapcsán? Bizonyára a válasz csak nemleges lehet.

⁴³ BFL XXXV.10.c 1963. 68. öe. 1963. november 27-i hangulatjelentés.

⁴⁴ BFL XXXV.1.c 103. öe. 149., 155. 1963. november 30-i és december 4-i információs jelentés, illetve BFL XXXV.10.c 1963. 130. öe. 1963. december 15-i hangulatjelentés.

⁴⁵ NA 91. (1963) 275. sz. (november 24.)

⁴⁶ NG 21. (1963) 279. sz. (november 29.)

Az újságok mellett a rádió és kisebb mértékben a televízió voltak az információs csatornák. A rádió *Esti krónika* című sora a napilapoknál előbb, már 22-én egy, az olasz kormányalakítási tárgyalásokat és a Fővárosi Tanács 1964. évi városfejlesztési terveit megelőző gyors hírből eljuttatta a gyilkosság híréhez az emberekhez,⁴⁷ később napokig szinte minden jelentős hírműsor a Kennedy-gyilkosságot elemezte. Az egész világ a „megdöbbentő merénylet hatása alatt állt”, és fájlalta annak az embernek az elvesztését, akinek „volt érzéke a realitásokról”. A *Pravda*-ból idézve méltatták az államférfit, aki „a moszkvai atomtilalmi egyezmény ratifikálásáért következetesen harcot folytatott”. Ipper Pál beszámolt a temetésről és Kennedy életútjáról, közben meglebegtetve a kérdést, „vajon egyéni kezdeményezés, egy őrült terrorista egyéni akciója, vagy szervezett politikai gyilkosság történt-e?” Kelemen Gyula pedig a napilapokhoz hasonlóan a Reichstag felgyújtásához hasonlította Kennedy meggyilkolását. Megtudhatjuk, hogy „a szovjet közvélemény egyértelműen politikai merényletről” beszélt. Találgatták az okokat és a megbízókat, és mindig arra a következtetésre jutottak, amire később a hangulatjelentések közvéleménye. Már 23-án beszámoltak arról, hogy fogadta a közvélemény a hírt, sugallva ezzel, hogyan kell a közvéleménynek fogadni a hírt.⁴⁸

A *Mi történt a nagyvilágban* című műsorban három hang párbeszédes formában, mintegy a természetes beszélgetést szimulálva, idézte fel a gyilkosság előzményeit, a kiváltó okokat. Tényeket követeltek, mert a „tények makacs dolgok.” Válaszokat vártak, „mert a modern amerikai történelem legsötétebb lapjait még homály fedi.” És mindenekelőtt egy félelmetes összeesküvést tártak fel, amelynek előjeleit már hónapokkal korábban észlelni lehetett volna, ha megértették volna Barry Goldwater szenátor választási propagandáját, ha kellően odafigyeltek volna Adlai Stevenson megtámadására és John Connally figyelmeztetésére. Az összeesküvők a „négerek egyenjogúsítására irányuló” politikájáról híres elnök meggyilkolását ráadásul a kommunistákra próbálták fogni.⁴⁹ Azt már említenem sem kell, hogy ezek az érvek megjelentek a hangulatjelentésekben is.

Három nappal a gyilkosság után még a rendkívül népszerű *A Szabó család* című rádióhangjáték-sorozat kész forgatókönyvébe is betoldottak egy jelenetet. Szabó néni eltűnődve kérdezte meg, hogy mért, „ölnek meg egy embert, aki békét és jóakaratot hirdet?” Mire a férje: „Talán éppen azért, mama, mert békés és jó szándékú ember volt.”⁵⁰ Csodálkozhatunk ezek után, hogy Kennedy megítélése pozitív volt? Budapest népe pedig még többet akart tudni a sajtóközleményeknél, és ezt szavá is tette: „A dolgozók szemében imponálóan hatott a Szovjetunióban megmutatkozó részvét, ugyanakkor bírálják a magyar Rádió-Televíziót és a sajtót, amely kevés teret szentelt az ügy ismeretetésének.” Az Elemzésügyi Minisztériumban „továbbra is rendszeres részletes tájékoztatást kérnek.”⁵¹

És akiket nem ért el a sajtó, vagy megkérdőjelezték a hírforrások értesüléseit, azokat az agitáció személyesen világosította fel a történetek helyes értelmezéséről. Ha nem ismernék a párt működési mechanizmusát a hangulatjelentések árulkodnának a beavatkozásról. „Általában megállapítható, hogy az alapszervezetek aktív

⁴⁷ MRA 1963. november 22. Kossuth 20⁰⁰–20⁴⁷. Ezúton szeretném megköszönni Sávoly Tamás áldozatkész segítségét.

⁴⁸ MRA 1963. november 23. Kossuth 15⁵⁰–16¹⁰, 20⁰⁰–20²⁵, 1963. november 25. Kossuth 20⁰⁰–20³⁰, Kossuth 20⁰⁰–20²⁵.

⁴⁹ MRA 1963. november 26. Petőfi 19⁰⁰–19¹⁵.

⁵⁰ MRA 1963. november 26. Kossuth 19²⁵–19⁵⁵ 231. rész.

⁵¹ BFL XXXV.10.b 1963. 18. öe. 1963. december 2-i és XXXV.10.c 1963. 68. öe. 1963. november 23-i információs jelentés.

tevékenységet fejtettek ki annak érdekében, hogy a Kennedy-gyilkosság ügyében a dolgozók megfelelő következtetéseket vonjanak le, és az eseményeket helyesen értékeljék.”⁵²

Mivel a sajtónak ebben az időben inkább a politikai tudat formálására, mint a bulvár hírek közlésére kellett koncentrálnia, ezért, több nemzetközi eseménynek a Kennedy-gyilkoságnál sokkal nagyobb publicitása volt. Az első oldalakon szerepeltek a hírek a lengyel–magyar közös nyilatkozatról, a jugoszláv–román tárgyalásokról, ezért a hangulatjelentések írói feltételezhették, hogy a hivatalos fórumok a lengyel–magyar szerződésről, az atomcsend szerződésről, az algériai–marokkói határviszályról akartak hallani, ezért ezek meg is előzték a gyilkosságról szóló híreket. A jelentésekből azonban jól érzékelhető a közhangulat az alábbi mondatokból: „a hangulat és érdeklődés középpontjában”, „legteljesebb mértékben lekötötte a közvélemény figyelmét”, „állandó beszédtema volt”, „Kennedy elnök meggyilkolása minden belpolitikai és külpolitikai kérdést, – amely az utóbbi időben jelentkezett – háttérbe szorított”. Az is csak (ön)hitegetés lehetett, hogy a sajtó által kínált értékeléseken kívül nem volt ellenvélemény. Erre rendkívül jó példa az elfogult hangulatjelentésből előtérbe történet. „Szélsőséges hangot ütött meg az egyik autóbusz utasa: „A kommunisták keze messze ér.” – Az autóbusz utasai letorkolták ezért a kijelentésért az illetőt.”⁵³

Átgondolva a fenti elemzést, igencsak igyekeznie kell a kutatónak, nehogy a jelentésírók csapdájába essen, hiszen a hangulatjelentések szerzői a maguk által konstruált történeteket adták elő. De ezen nem is kell csodálkoznunk, hiszen a jelentések írói is emberek és egyéniségek voltak, még ha könnyebb is ma már egy óram ként működő rendszer fogaskerekének elképzelnünk őket. Őrájuk ugyanúgy hatott a korabeli médiumokat is magában foglaló, a közvéleményt befolyásoló agitációs gépezet, amely közvetve vagy közvetlenül azt is meghatározta, hogy a hangulatjelentéseknek miket kell magukban foglalniuk. Bár egyedi történetek is felbukkannak e sorok közt, ezekből a forrásokból nem ismerhetjük meg a 20. század második fele magyar társadalmának az életéről, környezetéről, kialakított elképzeléseit. Ha az emberek lelkiállapotát, örömeit, vágyait, félelmeit kívánjuk vizsgálni, akkor a hagyományos levéltári források kevésnek bizonyulnak, és egyéb forrástípusokat (oral history, naplók, munkások levelei, irodalmi, zenei alkotások⁵⁴ stb.) is be kell vonni kutatásainkba.

⁵² BFL XXXV.10.c 1963. 226. óe. 1963. december 9-i hangulatjelentés.

⁵³ BFL XXXV.1.c 102. óe. 81. p. 1963. november 23-i tájékoztató jelentés.

⁵⁴ Meglepően bizarrnak hat forrásként tekinteni rá, de érdemes megfontolni, hogy ide sorolható-e az 1967-ben rendezett polbeat fesztiválon az Atlantis együttes által előadott *Ki ölte meg Kennedyt?* című dal is.

Felhasznált irodalom és rövidítések

- BFL** Budapest Főváros Levéltára
 XXXV.1.a.3 A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Budapesti Pártbizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.
 XXXV.1.a.4 Az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.
 XXXV.1.c Az MSZMP Budapesti Bizottsága Agitációs és Művelődési Osztályának iratai.
 XXXV.10.b Az MSZMP V. Kerületi Bizottsága apparátusi iratai.
 XXXV.10.c 1963. 32. évi. Az MSZMP Budapesti 1. számú Autóközlekedési Vállalat Pártbizottsága 1963. évi alapszervi iratai. Hangulatjelentések.
 XXXV.10.c 1963. 68. évi. Az MSZMP Élelmezésügyi Minisztérium Pártbizottsága 1963. évi alapszervi iratai. Hangulatjelentések.
 XXXV.10.c 1963. 130. évi. Az MSZMP Kohó- és Gépipari Minisztérium Pártbizottsága 1963. évi alapszervi iratai. Hangulatjelentések.
 XXXV.10.c 1963. 208. évi. Az MSZMP Munkügyi Minisztérium Pártbizottsága 1963. évi alapszervi iratai. Jelentések, hangulatjelentések.
 XXXV.10.c 1963. 226. évi. Budapest Főváros Levéltára. Az MSZMP Nehézipari Minisztérium Pártbizottsága 1963. évi alapszervi iratai. Hangulatjelentések.
- ET** 1963. évi 4. tvr. Az Elnöki Tanács 1963. évi 4. számú törvényerejű rendelete a közkegyelem gyakorlásáról.
<http://www.complex.hu/1956/kereses.php?word=1963#>
 (2009. április 10.)
- MOL** Magyar Országos Levéltár
 M-KS 288-5 Az MSZMP Központi szervei. A Politikai Bizottság iratai.
- MRA** Magyar Rádió Zrt. Archivum. Műsordokumentum- és irattár. Műsordokumentumok.
- MN** *Magyar Nemzet. A Hazafias Népfront Lapja*
- NA** *Népszava. A Magyar Szakszervezetek Központi Lapja*
- NG** *Népszabadság. A Magyar Szocialista Munkáspárt Lapja*

Vörös Boldizsár

Doktor Utrius Pál, Kurt von Eichen és Alekszej Guszev kapitány

Illés Béla történelmi kitalációja és lehetséges előzményei

TÉNYLEGESEN soha nem élt személyektől származó, fiktív dokumentumok „előkerülése” több ízben is megfigyelhető Illés Béla¹ pályafutása során: megtörtént, hogy az író maga adott közre ilyen típusú szövegeket, de előfordult az is, hogy tanúja volt más szerző efféle eljárásának. Illés már 1917-es, *Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai* cím szépirodalmi alkotásában, a könyv belső borítóján önmagát nem a m szerzőjeként, hanem elhunyt barátja szövegeinek sajtó alá rendezőjeként tüntette fel: „A hazáért és mindnyájunk boldogságáért, a barbár ellenséggel küzdve, hősi halált halt közvitéz végrendeleti akaratából sajtó alá rendezte Illés Béla”.² A könyv bevezetőjében Illés foglalkozott Utrius végrendeletével, fennmaradt írásaival, amelyek közül néhányat (feljegyzéseket, vázlatokat, leveleket) ő ad közre e kötetben, továbbá röviden ismertette Utrius Pál életét és halálának körülményeit.³ Az összeállításban pedig Illés több ízben is írt a fennmaradt Utrius-szövegekről, bemutatta azok külsejét, állapotát, így törekedve még valószerbbé tenni az ábrázolást. Az elhunyt hagyatékában talált két füzet „barátom apróbetűs, rendetlen írásával” van „megtöltve”, „naplójegyzetekkel, vázlatokkal és tanulmánytöredékekkel van teleírva”.⁴ „Egy elrongyolódott pepitafedelű füzet tesz tanubizonyságot néhai barátom szépirói hajlandóságai mellett. A füzetben [...] nincs egyetlen befejezett darab sem. Csupa kidolgozatlan vázlat [...] A vázlatokat Utrius ceruzával írta s így azok sok helyen olvashatatlanná halványultak. Meg sem kísértem a szöveget e helyeken valószínű értelme szerint kiegészíteni.”⁵

Ábrázolását azonban Illés nemcsak e leírásokkal igyekezett valószervé tenni, hanem azért is, hogy Utrius e kötetben közreadott leveleinek címzettjeként többször is ténylegesen létező személyeket tüntetett fel: így például saját magát, vagy Vázsonyi Vilmos fiát, Vázsonyi Jánost. A neki szóló levél szövegéből pedig félreérthetetlenül kiderül, hogy az ismert politikus fia a címzett: „Igen régi a nagy emberek fiainak belső problémája. Bár ez csak másodrendű kérdés, ezzel kezdem, mert ez egészen új alakban jelentkezik nálad. Te erősnek és tehetségesnek tudod magadat, de remegsz attól, hogy minden sikeredet az édesapádnak fogják tulajdonítani és munkád minden eredménye felett azzal térnek majd napirendre: könnyű neki. Csak ne született volna Vázsonyi fiá-

¹ Illés Béláról újabban lásd KLIMÓ, 2004. 47–62., FÖLDES, 2001., különösen: 121–137., 216.

² ILLÉS BÉLA, 1917. 1. – A korabeli szövegeket eredeti helyesírással közlöm, a kiemelések az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. – A m ről részletesebben lásd DIÓSZEGI, 1966. 30–36.

³ ILLÉS BÉLA, 1917. 3–7.

⁴ ILLÉS BÉLA, 1917. 3–4.

⁵ ILLÉS BÉLA, 1917. 27.

nak!”⁶ E szélesebb körben ismert személyek mellett azonban, az Utrius-levelek címzettjei között olyanok neve is olvasható, akikről valószínűleg kevesebben tudták, hogy valóban léteznek. „*Fábián Béla doktor*” (akinek Utrius Szibériába küldte a levelet) minden bizonnyal azonos azzal a Fábián Bélával, aki a 20. század elején ügyvédjelöltként Vázsonyi Vilmos ügyvédi irodáját vezette, harcolt az I. világháborúban, majd egy szibériai hadifogolytáborba került;⁷ a további címzettek között szerepel ifjabb Szende Pál, Sebes Böske, Bálint Mihály, Kelemen Viktor – ilyen nevű személyek pedig Illés Bélával egy időben jártak a budapesti tudományegyetemre: Szende Pál és Kelemen Viktor joghallgatóként, Sebes Erzsébet bölcsészhallgatóként, Bálint Mihály orvostanhallgatóként.⁸ Az Utriustól levelet kapók sorában található Jarinay Sándor is – ilyen nevű fiatalember pedig a gimnáziumban volt osztálytársa Illés Bélának.⁹ Mindezekon túlmenően Illés azzal is törekedett Utrius figurájának minél valószínűbben történő ábrázolására, hogy a kötetben a képét is közzétette, a következő történettel együtt: „*Egy leány – kitől Utrius hozzáírt leveleit kértem – ezek helyett egy fényképet küldött. Doktor Utrius Pált fotografálta le egy barátnője a Gellérthegyen. A fénykép nagyon elkopott – nem lehet sokszorosítani – e célra le kellett rajzoltatni. Székely Olga végezte el ezt a munkát.*”¹⁰ Székely Olga a rajz készítőjeként szerepel is a kötet elején,¹¹ a fent fekvő Utriust ábrázoló rajz pedig csakugyan megtalálható az összeállításban.¹²

Míg a kötet 1917-es kiadásában Illés sokféle módszerrel igyekezett valószínűvé tenni Utrius figuráját és szövegeit, a könyv 1920-as, immár az emigrációban, Bécsben megjelentetett kiadásánál az író nem egy résznél átalakította a művét, változtatott a fentiekben bemutatott eljárásainak alkalmazásán is. Az előző kiadástól eltérően az Utrius-leveleknél nem adta meg a címzettek teljes nevét, ezzel kapcsolatban pedig egy lapalji magyarázatban ezt írta: „*A levelek különböző címekre mentek, én címzés helyett számokat adok.*”¹³ A Vázsonyi Jánosnak írott levél, benne a címzett személyét egyértelműen felismerhetővé tevő részlettel, teljes egészében kimaradt a kötetből. Ugyancsak nem szerepel az új kiadásban Utrius Pál képe, a fénykép le-rajzoltatására vonatkozó szövegrész és Székely Olga említése sem. Az Utrius-kiadásokat összevetve jól látszik, hogy míg az 1917-es munkánál Illés sokféle eszköz együttes alkalmazásával igyekezett valószínűvé tenni a figura, az eset ábrázolását, az 1920-as kötetnél átalakította ezen eljárásainak rendszerét, az előző változathoz képest jóval kevésbé törekedve az ilyen jellegű hitelesítésre. Mindez azt mutatja, hogy Illés ekkor már nagyon is tisztában volt azzal, hogy miként lehet valószínűsíteni egy soha nem létezett személyt és írásait, majd, különféle szöveg-átalakításokkal, hogyan lehet ezt részlegesen érvényteleníteni, visszavonni, a mű egészét így inkább a fikció felé közelíteni. Nem meglepő tehát, hogy az 1917-es Utrius-kiadást ismertető szerzők egyike, Kázmér Ernő, egy történeti személy írá-

⁶ ILLÉS BÉLA, 1917. 72.

⁷ Fábián Béláról lásd például GULYÁS, 1992. 9–11. Lásd még: KOMLÓS, 1974. 9.

⁸ Lásd a budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachjait az 1912/ 1913–1915/ 1916. tanévekről: N. N., 1913. 161., 165., N. N., 1914. 166., 170., N. N., 1915. 29., 32., 63., 122., N. N., 1916. 141., 143., 153., 203., továbbá: DIÓSZEGI, 1966. 24–25.

⁹ TITMÁR, 1912. 111., DIÓSZEGI, 1966. 24–25. A budapesti királyi magyar tudományegyetem 1912/ 1913–1913/ 1914. évi almanachjai szerint Illés Bélával egyidejűleg járt egyetemre egy Jarinay Sándor Vilmos Péter nevű joghallgató is (lásd N. N., 1913. 162., N. N., 1914. 166.), aki minden bizonnyal azonos Illés Béla egykori gimnáziumi osztálytársával.

¹⁰ ILLÉS BÉLA, 1917. 92.

¹¹ ILLÉS BÉLA, 1917. 2.

¹² ILLÉS BÉLA, 1917. 93.

¹³ ILLÉS BÉLA, 1920. 43.

sainak összeállításaként értékelte a kötetet: „*Illés Béla könyve a háborúról, Doktor Utrius Pál honvédbakáról, hátrahagyott írásainak kiadásával valóban gondos, okos könyv, minden sorából kicsillan az írói gondosság, az egészből pedig kivehető kiváló tehetsége, gondolkodása, tanulmányai által is támogatott törekvése, hogy a folytonos nélkülözések között élt, felvergődött és alapos készülség fiatal barátjának, Doktor Utrius Pálnak életét, katonáskodását és halálát kommentárok nélkül, lehetőleg annak filozófiájában és gondolkodásában adhassa vissza.*”¹⁴ Ugyane könyvről írva azonban Gaál Gábor határozottan megállapította: „*tipikus fikció csupán*”, fikciónak tekintette a 2. kiadásban megjelent m. vet a *Kassai Munkás* 1920-as évfolyamában közzétett ismertetés szerzője is.¹⁵ – Évtizedekkel később pedig, amikor *A pemétei csoda* című 1968-as kötetében Illés ismét közreadta az összeállítást, a szöveghez kapcsolt szerkesztői lábjegyzet tudatta az olvasókkal: ezen írás „*kisregény*”, tehát fikció,¹⁶ amit az ekként történt megjelentetéssel az író maga is elismert.

Azzal a jelenséggel, hogy egy vezető politikus valóságosként használ fel egy ténylegesen soha nem létező dokumentumot, Illés több mint másfél évtized múlva, immár a Szovjetunióban találkozott. Itt jelent meg az 1930-as évek közepén Hidas Antal, emigráns magyar kommunista író¹⁷ nemzetiszocializmus-ellenes pamfletje: ebben a szerző „közreadott” egy, a Harmadik Birodalom világhatalmának érdekében különféle kegyetlenségeket (többek között emberek tömegeinek megvakítását) indítványozó tervezetet, amely – szerinte – Kurt von Eichen, a németországi diktatúra fontos, Hitler és Göring által nagyra becsült, nem sokkal korábban elhunyt személyiségének véletlenül az íróhoz került munkája.¹⁸ A fiktív dokumentumot azonban valóságosként kezelte Pavel Petrovics Posztisev, vezető szovjet politikus¹⁹ egy 1936-os, a *Pravda* hasábjain is közzétett beszédében: idézte a „dokumentumot” és ekként értékelte azt: „*Felolvasok önöknek egy idézetet egy német fasiszta tervéből is – azt mondják, Hitlerhez és Göringhez közel álló ember. Persze ezt a tervet nem lehet másnak nevezni, mint őrültségnek. Azonban jellemző, hogy mire irányul a fasiszták gondolkodásmódja még akkor is, amikor elvesztették a józan eszüket. [...] Íme itt van önök előtt a szocializmus ellenségeinek vágyálma, a burzsoázia vágyálma: örökkévalóvá tenni hatalmukat, megszilárdítani kizsákmányoló uralmukat az emberiség hatalmas, túlnyomó többsége felett.*”²⁰ A fikció valóságként kezelésének tényére pedig – Hidas Antal egy először 1968 tavaszán, majd később még több ízben is publikált visszaemlékezése szerint – éppen Illés Béla hívta fel a pamflet szerzőjének figyelmét: „*1936 tavaszán a szomszédomban lakó szovjet költő, Jbszif Utkin, átkopogott a szoba falán, ami azt jelentette: »Telefonhoz!« (Nekem nem volt telefonom.) Átmentem. Fülemhez szorítottam a kagylót, Illés Béla beszélt.*

– *Olvastad a mai Pravdát?*

– *Olvastam.*

¹⁴ KÁZMÉR, 1918. 27. Az Illés-m. ismertetéseiről lásd BOTKA–VARGHA, 1982. 598.

¹⁵ GAÁL, 1917. 31.; valamint: Illés Béla könyve. In: *Kassai Munkás*, 11. (1920. július 21.) 134. sz. 1. Az írás szerzője minden bizonnyal Fried Jenő, lásd erről BOTKA–VARGHA, 1982. 598. Ugyanakkor kérdés, hogy Illés miként reagált a m. vével kapcsolatos olvasói észrevételekre, ismertetésekre, és mennyiben befolyásolták ezek a későbbiekben a munkásságát.

¹⁶ ILLÉS BÉLA, 1968. 58.

¹⁷ Hidas Antaltól újabban lásd például ILLÉS LÁSZLÓ, 1999. 102–108.

¹⁸ A pamflet szövegét magyar fordításban lásd például HIDAS, 1979a. 302–337. A m. első, orosz nyelvű kiadásához nem tudtam hozzájutni.

¹⁹ Posztisevről lásd például BELÁDI–KRAUSZ, 1988. 291–292.

²⁰ POSZTISEV, 1936. 4.

– És megtaláltad?

– Mit?

– Nézd meg jobban. Rád vonatkozik.

Újra átnéztem a Pravda-t. Két lepedőnyi oldalon az Ukrán Kommunista Párt első titkárának, Posztisevnek beszéde az Ifjúmunkás Kongresszuson. Kritikai rovat. Hírek. Egyebek.

Semmi rám vonatkozót nem leltem.

– Ez az Illés már megint ugrat – mondtam Utkinnak, majd hazatérve [Kun] Ágnesnek.

– Abbahagyhatná...

Újra kopogtatás a falon. Telefon.

– No, megnézted?

– Menj az...

– Nézd meg jobban. Esküszöm, most komolyan beszélek.

Utkint kértem, segítsen. Nézzük át együtt az újságot. Együtt sem találtunk semmi rám vonatkozót. Most már én hívtam fel Illést, és mérgemet nem a leggyöngédebb kifejezésekbe pakoltam. Hallom: Illés nyeldekel.

– Olvasd el... Posztisev beszédét!

Hát erre igazán nem gondoltam! A pamfletből idézett vagy negyven–ötven sort, de úgy, mintha valóban találtam volna egy ilyen iratot..."²¹

Ha a memoár írója több mint három évtized távolságából feltehetőleg nem is idézhette fel egészen pontosan e beszélgetést,²² az a mozzanat, hogy éppen Illés Béla hívta fel a figyelmet az esetre, minden bizonnyal nem téves: a Hidas-visszaemlékezés 1968 és 1979 közötti újabb és újabb közreadásainál²³ a szerző – bár néhány, a munka legfontosabb elemeit nem érintő átalakítást végrehajtott a szövegen – e vonatkozásban nem módosított rajta, noha az idézett részletben szereplő még élő kortársak (Illés Béla 1974-ben, Kun Ágnes 1990-ben, maga, Hidas 1980-ban hunyt el; Ioszf Pavlovics Utkin már 1944-ben meghalt²⁴) helyesbítő észrevételei nyomán megtehetette volna azt. Illés Béla figuráját jelen esetben az is különösen emlékeztetessé tehetné, hogy éppen a tréfáiról, lódításairól ismert író (erre utal Hidas megjegyzése is az idézett szövegben) mondott igazat ezúttal: egy ugratásnak látszó, de végül valóságos problémának bizonyuló esetben. Visszaemlékezése szerint Hidas eljárta annak érdekében, hogy Posztisevet tájékoztassa tévedéséről,²⁵ 1968 és 1979 között több ízben is megjelentetett munkájában pedig félreérthetetlenül megírta: Kurt von Eichen terve fikció, a magyar író saját m. ve. A Posztisev-beszéd ugyanakkor Illés Béla számára megmutathatta, hogy előfordulhat egy fiktív dokumentum valóságosként kezelése – akár egy vezető közéleti-politikai személyiség részéről is...

Kérdéses, hogy valaha is tisztázható lesz-e: mennyiben befolyásolták a fentiekben ismertetett m. vek és értékelések Illés Bélát Alekszej Guszev kapitány és társai történetének 1945 és 1972 közötti ábrázolásainál – azt azonban jól mutatják a források, hogy az író (akárcsak az Utrius-szövegek esetében) ezúttal is a legkülönbélebb

²¹ HIDAS, 1979a. 295–296.

²² Hidas Antal visszaemlékezésének 1968-as két kiadásánál átalakította Illés Bélára vonatkozó megjegyzését: az 1. kiadásban szereplő „Illés már megint lódít” (HIDAS, 1968a. 758.) helyett a 2. kiadásban „Illés már megint ugrat” (HIDAS, 1968b. 238.) olvasható; ez a megfogalmazás maradt meg a m. későbbi kiadásában is. Lásd ehhez például KÖVÉR, 2007. 120.

²³ HIDAS, 1968a. 755–776.; HIDAS, 1968b. 231–279.; HIDAS, 1973. 291–345.; HIDAS, 1979a. 289–338.; HIDAS, 1979b. 318–331.

²⁴ GEREBEN, 1994. 247–248.

²⁵ HIDAS, 1979a. 296–297.

eljárásokkal igyekezett valószer síteni, történelmileg hitelesíteni a százados és társai esetét, kortársai közül pedig jó néhányan – köztük vezető politikusok is – ténylegesen megtörténtként kezelték az ügyet különféle megnyilatkozásaikban (hasonlóan, mint Posztisev az Eichen-tervet).²⁶ A szovjet hadsereg magyarországi lapja, az 1945–1948 között kiadott *Uj Szó* főszerkesztőjeként Illés már az újság 3., 1945. február 10-i számában közzétette *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* című cikkét, amely Guszev százados és társai ügyét mutatta be – mégpedig úgy, hogy az ábrázolt eseményeket hitelesítendő, az író eredetinek minősített, 19. századi iratokat idézett! Illés szerint „1936-ban a Bjelorussz Akadémia történelmi osztályának tudományos munkásai a régi, cári kormányzóság iratainak rendezése közben egy olyan aktacsomóra akadtak, amelyik nemcsak az orosz történelemírók számára bírt nagy jelentőséggel, de bizonyára érdekelni fogja a magyar történelemírókat, sőt a legszélesebb magyar rétegeket is. Az aktacsomóra ez volt ráírva: »Alexej Guszev tüzérszázados és társainak b nügye. 1849 május–augusztus.« [...] Sajnos, az iratcsomó nem tartalmazza a vádlottak vallomásait, csak a vádiratot és az ítéletet.” A cikk szerint Guszevet és 15 társát azért tartóztatták le az orosz hatóságok 1849 májusában, mert a tisztek a magyar szabadságharc leverésére küldött cári hadseregben propagandát fejtettek ki az intervenció ellen, a magyar szabadságmozgalom érdekében. Illés azt írta, hogy a tisztek pere a minszki katonai törvényszék előtt folyt le és az ítélet indokolásának szövegéből idézte Guszev vallomásának néhány mondatát is. Az író arról is beszámolt, hogy a perben a 16 vádlott közül hetet halálra ítélték, köztük Guszev századost is, a kivégzéseket pedig 1849. augusztus 16-án hajtották végre a minszki Preobrazsenszkij kaszánya udvarán. Illés hangsúlyozta, hogy a cári hatóságok a tisztek „letartóztatását, a pert, az ítéletet és a kivégzéseket szigorú titokban tartották”, majd a következőképpen zárta cikkét: „Nem tudom, hogy e történelmi okmány nem esett-e áldozatul a Minszket felégető német banditáknak, de bizonyos, hogy a minszki per okmányainak kivonatos másolata megtalálható a leningrádi Hadtörténeti Múzeum irattárában.”²⁷ Ezt az írását Illés 1945 folyamán újból megjelentette a Fogarasi Bélával közösen kiadott *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok* című kötetben,²⁸ átdolgozott változatát az *Igaz Szó* március 13-i számában,²⁹ az általa szerkesztett *Uj Szó* hasábjain pedig a későbbiekben többször is napvilágot láttak a Guszev-esettel foglalkozó szövegek.

Az 1945-ös cikkben a történet, illetve „dokumentumai”-nak hitelesítése érdekében alkalmazott eljárások (valós személyek: a tudományos munkatársak ábrázolása, az iratok bemutatása, idézése, a másolatok és lelőhelyük említése) sorozatához Illés Béla további elemeket illesztett 1947. augusztus 4-i, Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi, valamint külügyminiszterhez intézett levelében: „Ezelőtt mintegy tizenöt esztendővel, véletlenül kezembe került az »összeesküvés ügy« aktacsomója, pontosabban szólva az, ami az aktából megmaradt: a vádirat és az ítélet. E két okirat alapján – a lehetőség szerint – rekonstruáltam az ügyet és közzétettem a (rekonstruált)

²⁶ Illés Béla Guszev-történetével korábban részletesen már foglalkozott: KLIMÓ, 2002. 220–234., 293–295. E témakörben készített legelső, de nem publikált munkám – amely azt mutatta be, hogy Illés miként igyekezett saját cikkeivel és lábjegyzeteivel hitelesíteni Guszev kapitány és társai történetét – Árpád von Klimónak a Guszev-esetről tartott előadásához kapcsolódó kommentárként hangzott el 2001 szeptember során Krakkóban. Újabban lásd VÖRÖS, 2006. 214–225.; VÖRÖS, 2007a. 51–64.; VÖRÖS, 2007b. 488–500.; VÖRÖS, 2008a. 98–107.; VÖRÖS, 2008b. 445–455.; VÖRÖS, 2008c. 447–464.; VÖRÖS, 2008d. 215–249.; VÖRÖS, 2008e. 127–143.

²⁷ ILLÉS BÉLA, 1945a. 3.

²⁸ ILLÉS BÉLA, 1945b. 31–34.

²⁹ ILLÉS BÉLA, 1945c. 3.

tényállást. Magyarul erre vonatkozó cikkem a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság kiadásában megjelent »Magyar—orosz történelmi kapcsolatok« című könyv 32–34. oldalain olvasható. A könyvet mellékelten küldöm.

A háború befejezése után érdeklődtem az okiratok sorsa iránt. Sajnos, az épületet, amelyben a történelmi irattárat őrizték, – a németek a szovjet–német háború legelső napján, 1941 június 22-én szétbombázták és többek között megsemmisült az az iratcsomó is, melyben a Guszev-ügy vádirata és ítélete volt. Én annak idején készíttettem a két okmányról egy-egy másolatot és azokat a leningrádi Hadtörténeli Múzeumnak adtam át, de ezideig a másolatot sem sikerült megtalálni, úgyhogy minden valószínűség szerint a Guszev ügyből csak annyi dokumentum maradt meg, amennyit én közöltem.³⁰ Eszöveg szerint Illés maga is látta e dokumentumokat, ő készíttetett róluk másolatokat és adta oda azokat a leningrádi Hadtörténeli Múzeumnak, itt azonban ezeket nem sikerült megtalálni, az eredeti iratok elpusztultak: tehát az esetről valószínűleg csak annyi forrásszöveg maradt fenn, amennyit az író közölt 1945-ös cikkében.

Nem sokkal később, 1947 őszén jelentette meg az író első ízben a *Guszev-ügy* című elbeszélését, a százados és társai esetének szépirodalmi feldolgozását, amelyben a minszki tárgyalás ábrázolásánál közölte a kapitány beszédének néhány, az 1945-ös cikkben is idézett mondatát.³¹ Guszev e szavait idézőjelbe tette, ám eljárását nem indokolta, így az olvasó nem tudhatta meg, hogy honnan is idézett Illés. A novellában leírt bírósági tárgyaláson elmondott beszédében a százados szól arról is, hogy „nemcsak a magyarok és németek között folyik a háború Magyarországon, hanem a szegények és az urak között is”.³² (Guszev ezt részletező kijelentéseit Illés nem tette idézőjelbe.) Amikor azonban 1948 tavaszán, *Emberek vagyunk* című kötetében az író ismét publikálta a *Guszev-ügyet*, sajátos módon kapcsolta össze a témára vonatkozó, hitelesítő célzatú, történelmi tárgyú cikkek eljárásait a szépirodalmi alkotással. A novellában a tartalom szempontjából lényeges átalakítások nélkül közölte Guszev azon mondatait, amelyeket 1945-ös cikkében idézett, idézőjeleket nem alkalmazott, a szövegrész végén azonban *szerepel, az oldal alján pedig lábjegyzet: „Pontos idézet Guszev százados védőbeszédéből. I. B.” Guszevnek a „szegények” és az „urak” közötti ellentéteket bemutató (az 1947-es szöveghez képest e résznél is kibővített) fejtegetései után ismét *található, az oldal alján pedig újabb lábjegyzet: „Rövidített idézet.”³³ E lábjegyzetekkel Illés igyekezett történelmileg hitelesíteni Guszev novellabeli beszédét, amely az elbeszélés további kiadásában, kisebb-nagyobb változtatásokkal, így jelent meg 1956-ig hat ízben is.³⁴

A „mártírok kivégzésének” 100. évfordulóján, a *Szabad Nép* 1949. augusztus 16-i számának hasábjain közzétett cikkében Illés Béla az eddig ismertettekhez képest ismét továbbépítette a Guszev-esetet történelmileg hitelesíteni hivatott eljárások sorozatát, további „források”-at mutatva be az ügyvel kapcsolatban. E szöveg szerint Lunacsarszkij „1927-ben felhívta több történész figyelmét arra, hogy Minszk környékén még ma is mesélnek azokról az orosz tisztekről, akiket a cár felakasztott, mert »magyar vallásra tértek«.

A legenda Minszk környékén valóban mindmáig él. Bjelorussz parasztnak tudnak azokról a tisztekről, akik olyan »vallást« vettek fel, melynek istene azt parancsolja, hogy a föld

³⁰ MTA Kézirattár Ms 6264/ 317. A levélben említett Illés-cikk: ILLÉS BÉLA, 1945b. 31–34.

³¹ ILLÉS BÉLA, [1947]. 14.

³² ILLÉS BÉLA, [1947]. 14–15.

³³ ILLÉS BÉLA, 1948. 113–114.

³⁴ ILLÉS BÉLA, 1949a. 3–37.; ILLÉS BÉLA, [1949].; ILLÉS BÉLA, 1950. 119–138.; ILLÉS BÉLA, [1950]. 1–29.; ILLÉS BÉLA, 1951. 119–138.; ILLÉS BÉLA, 1956. 353–374.

a paraszté legyen. Ezek a mesék hívták fel a kutatók figyelmét arra, hogy Minszk, a Bjelorussz Szovjet Köztársaság fővárosa bizonyos kapcsolatban állott az orosz tiszteknek magyarbarát mozgalmával. [...] A Minszk-környéki mese – a nép történelemírása – volt a kiindulópontja a történelmi kutatásnak” a Guszev-ügyben.³⁵ A továbbiakban Illés beszámolt arról is, hogy a „második világháború után két újabb akta került elő, – egy-egy »hazaáruló« tiszti csoport elleni b nvádi eljárás okmányai. [...] Mindkét újabban előkerült aktában hivatkozás történik Guszev századosra, ami azt bizonyítja, hogy az elszigetelten tárgyalt ügyek összefüggtek. Az orosz tisztek magyarbarát forradalmi mozgalma alkalmasint sokkal nagyobb méret volt, mintsem azt a Guszev-ügyben hozott ítélet sejteni engedi.”³⁶

Az Illés Béla és más szerzők által alkalmazott sokféle hitelesítési eljárásnak és a kialakuló sztálinista diktatúra legitimációs igényeinek köszönhetően, az 1940–1950-es évek fordulóján Guszev százados és társai valós történelmi alakokként kerültek be az új rendszer panteonjába. A hivatalos propagandában sorsuk ábrázolásainak azt kellett megmutatniuk, hogy még a szabadságharcot leverő, „reakciós” cári hadseregben is voltak a „haladás”-t képviselő magyar törekvésekkel szimpatizáló, „jó” oroszok – ezzel is történelmileg megelőlegezve-legitimálva a korszak „szovjet-magyar barátságát”-t. Az 1848–1849-es centenáriumi hivatalos, központi megemlékezések egyik legfőbb szervezője, Huszti Dénes a következőképpen fogalmazta ezt meg a *Forum* 1948. januári számának lapjain közzétett évfordulás programcikkében: „A Szovjetunió tette lehetővé, hogy 1948-ban 1848 eszméi megvalósuljanak, továbbfejlődjenek. A centenárium orosz—magyar kapcsolatainak legszebben beszélő szimbóluma pedig legyen Guszev százados és társainak önfeláldozása, akik vállalták a számkivetést, a halált, hogy ne kelljen a magyar szabadság ellen harcolniok.”³⁷ A fokozatosan kialakuló új rendszer közvélemény-formálói pedig minden kétséget kizáróan valós történelmi személyekként ábrázolták Guszevet és társait: ezt jól mutatja, hogy e figurák nemcsak több korabeli történettudományi szakkiadványban szerepeltek, hanem 1948 és 1956 között iskolai tankönyvekben is.³⁸

Az 1940–1950-es évek fordulójától a Guszev-esettel foglalkozó, eredménytelen történészi kutatások nyomán fokozatosan kiderült: e katonák sohasem léteztek – több szöveg pedig azt mutatja, hogy ekkortól Illés Béla különféle stratégiákat alkalmazott az ügygel kapcsolatos megnyilatkozásaiban, a hamisítás leleplezésének elkerülése érdekében. Egy, a Szabad Európa Rádió iratanyagában fennmaradt, 1953. novemberi, „bizalmas értesülésen” alapuló feljegyzés szerint a hamisítást leleplező Vajda Pált, a hadtörténeti múzeum munkatársát Illés rágalmazásért feljelentette az írószövetségnél, to vábbá, „Illés Béla szűkebb író társai körében [így!] állítólag már beismerte, hogy a Guszev-ügy valóban »nem egészen úgy van«, mint ahogy a magyar lapok »felfújták volt« annakidején. Az ügyet a centennáriumi év lelkesedésében »erősen kiszínezték« és »eltávolodtak a valóságtól«, de túl messze mentek már az ügyben és nem lehet visszatáncolni.”³⁹ Az idézett szöveg szerint Illés elismerte, hogy a Guszev-eset nem minden ábrázolása felel meg a valóságnak, ám ezért a felelősséget igyekezett másokra hárítani és éppen az ő tevékenységük miatt kialakult problematikus helyzetre hivatkozva igyekezett megakadályozni a kitaláció leleplezését. – Szeberényi Lehelnek az *Új Írás*

³⁵ ILLÉS BÉLA, 1949b. 7., lásd még ILLÉS BÉLA, 1949c. 2. Ám efféle „Guszev-folkloort” nem említenek sem a szovjetunióbeli magyar kommunista emigráció folyóiratai, a *Sarló és Kalapács*, valamint az *Új Hang* cikkei, sem Illés Béla és munkatársainak az esetről közzétett, általam ismert más írásai – ezek szerint tehát ez is csak írói kitaláció...

³⁶ ILLÉS BÉLA, 1949b. 7.

³⁷ HUSZTI, 1948. 9.

³⁸ Lásd minderről részletesebben VÖRÖS, 2006. 221–224.; VÖRÖS, 2008b. 445–455.

³⁹ OSA Archívum 300–40–5. 71. d., Illés Béla író anyagai, Item No. 11653/ 53.

1961. júliusi számában megjelent *Guszev kapitány* című, humoros írásában az olvasható, hogy a Guszev-eset forrásai után eredménytelenül kutató történészek végül Illés Bélától kérdezték meg: „*honnan vette az adatokat?*” A kérdésre az író a következőképpen válaszolt: „*Evedjete, kevessekte a minszki levéltárban, ott volt... De mégse evedjete, mert az povig égett a hábovúban.*”⁴⁰ A szövegrészlet azt mutatja, hogy ez esetben Illés megismételte 1947-es, idézett levelében megfogalmazott kitalációját, amely szerint az ügy iratai egykor léteztek, és csak a minszki levéltár II. világháborús pusztulásakor semmisültek meg. Pach Zsigmond Pál 1996-os visszaemlékezésében pedig az olvasható, hogy 1954 őszén „*két hónapot töltöttem Moszkvában, mint a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese. Ez egyik ilyen kérdés volt 1948–49-cel foglalkozó kollégám részéről, hogy tudjak meg részleteket Guszev kapitányról. Moszkvában beszéltem Nyifontovval, aki egy kétkötetes könyvet írt »Oroszország 1848–49-ben« címmel, amelyben mindent az égvilágon, ami orosz vonatkozása volt a magyar szabadságharcnak, összegyűjtött. Amikor találkoztunk, az első kérdése az volt, mondjon nekem valamit Guszevről, mert az önök Illése írt erről a Guszevről. Azután úgy adódott, hogy Moszkvában találkoztam Illéssel a nagykövetségen. – De jó, hogy találkozunk, tessék már beszélni erről a Guszevről. – Hát igen, az egy nagyszerű katona volt. – Na és hol lehet róla többet megtudni? – A minszki Katonai Levéltárban. Mondom, igen, de Nyifontov professzor több hónapig kutatott a minszki Katonai Levéltárban és nem talált róla semmit. – Igen, mert a minszki Katonai Levéltár a háború alatt leégett. Igen, mondom, de a professzor 1937-ben kutatott, amikor az épület még tökéletesen ép volt. Ő, mondja Illés, akkor elmondom önnek, de nagyon meg fog vetni mint történész, mert tudom, hogy ennél nagyobb bűn, vagy vétek egy történész szemében nincs. Én bizony elemeltem a levéltárból az aktát. Mondom, Illés elvtárs, ne moralizáljunk, a lényeg, hogy megvan az akta. Ezzel megszakadt a beszélgetés, mert éppen jött a nagykövet, Münnich Ferenc. Ez a beszélgetés folytatódott azután az egyetemen nálunk Illés Bélával. Örömmel üdvözöltük egymást. – Hát térjünk csak vissza az aktára. Eltetszett emelni azt. Most se moralizáljunk ezen. Akkor ez megvan, ez a lényeg. – Kérem, amikor 1944–45-ben hazajöttem Magyarországra, azt rögtön átadtam Vorosilov elvtársnak, a szövetséges ellenőrző bizottság magyarországi elnökének. Forduljon hozzá, bármikor megkaphatja. Nem kell mondanom, hogy nem tudtam Vorosilovhoz fordulni, de nem is lett volna miért.*”⁴¹ E szerint Illés az első beszélgetés során megismételte az 1947-es, idézett levelében olvasható kitalációját az egykor létező iratok pusztulásáról, a beszélgetések során pedig a fikció továbbépítésével igyekezett megakadályozni, hogy kiderüljön a hamisítás.

A leplezés elkerülése érdekében alkalmazott módszerek közé sorolható az az eljárás is, hogy Illés *A Guszev-ügy* című elbeszéléséhez még 1948-ban hozzákapcsolt, az ábrázolás történelmi hitelesítését szolgáló lábjegyzeteit a 1961 és 1972 közötti kiadásaiiban átalakította, majd elhagyta, feltehetőleg azért, hogy ne lehessen

⁴⁰ SZEBERÉNYI, 1961. 408.

⁴¹ PACH, 1996. 71–72. – 2001. május 14-én (amikor még nem ismertem a fentiekben idézett Pach-visszaemlékezést), a Guszev-történettel kapcsolatban hozzá intézett kérdésemre válaszolva, Pach Zsigmond Pál elmesélte nekem Nyifontovval 1954-ben folytatott beszélgetését. E szerint a szovjet történész elmondta neki, hogy mivégre minden vonatkozó levéltári anyagot átkutatók, a minszki levéltárét is, amelyre Illés hivatkozott, ám ott sem talált anyagot Guszev kapitányról. Nyifontov megkérdezte Pachtól, hogy mit tudnak a magyar kollégák Guszevről? Pach azt válaszolta: Magyarországon semmi nyoma sincsen, sőt a magyar kollégák kérték őt, hogy érdeklődjék a Szovjetunióban ez ügyben. – Pach Zsigmond Pál tájékoztatásáért (amelyről ezt az összefoglalást akkori feljegyzéseim alapján készítettem) ezúton mondok (ha már csak megköszönés) köszönetet. Ám visszaemlékezése elmondásakor Pach nem említette nekem sem az Illés Bélával folytatott beszélgetéseit, sem pedig az 1996-os visszaemlékezését, amelyet a 2001-es emlékezés, sajátos módon, néhány ponton kiegészít. Lásd még GLATZ, 1990. 134–146.

sen ezekre hivatkozva felelősségre vonni őt az ügyben. 1961-es, *Kenyér* című kötetében az író újraközölte A *Guszev-ügyet*, de átírta a hitelesítő célzatú lábjegyzeteket. Miközben néhány, a tartalom szempontjából lényegtelen, helyesírási jelleg átalakításon kívül, az 1956-os kiadáshoz képest nem változtatott a századosnak a hadbíróság előtt elmondott beszédén, a „*Pontos idézet Guszev százados védőbeszédéből. I. B.*” lábjegyzet helyére új lábjegyzetet írt: „*Rövidítés.*”, a „*Rövidített idézet.*” helyére pedig ezt: „*Rekonstruált szöveg. I. B.*”⁴² Ez esetben az író a korábbi lábjegyzetekhez képest jóval óvatosabban fogalmazott a Guszev-idézetek pontosságát illetően, ám az új lábjegyzeteknek még mindig hitelesíteniük kellett a százados szavait, bár már korántsem olyan egyértelműen, mint az előző kiadásokban alkalmazott jegyzeteknek. A *Guszev-ügynek Az aranyliba* című, 1965-ös Illés-elbeszéléskötetben történt újraközölésekor az író az 1961-es szöveghez képest csak helyesírási jelleg változtatásokat eszközölt a százados beszédén – ám ekkor már nem kapcsolt lábjegyzeteket ahhoz.⁴³ E szöveget azonban valamelyest hitelesíthette az, hogy 1967 során *Lövészárookban...* címmel megjelent kötetében Illés ismét közreadta *Orosz tisztnek Kossuth Lajosért* című cikkét,⁴⁴ amely szerint a százados és társai valóban élt történelmi személyek voltak és amely hiteles eredeti szövegként idézte Guszev beszédének a novellában is olvasható mondatait. Ám A *Guszev-ügy* 1972-es, *Az aranyliba* című Illés-kötetben történt újabb közreadásakor az író az 1965-ös kiadáshoz képest nem változtatott a százados beszédén, de ismét nem kapcsolt ahhoz lábjegyzeteket.⁴⁵ Illés Béla 1974 januárjában bekövetkezett halála pedig megakadályozta újabb írói szövegvariánsok létrehozását.⁴⁶

A fentiekben vizsgált három eset: az 1917-es és 1920-as Utrius-kötetek, korabeli értékeléseik, valamint Hidas Antal pamfletjének felhasználása a Posztisev-beszédben és a Guszev-kitaláció története jól mutatják, hogy az írói fikció valószerűvé tétele és/ vagy valószerűvé válása többször is megfigyelhető Illés Béla pályafutása során. Ám igen lényegesek az esetek közötti különbségek is: az Utrius-kötetek többféle eszközzel valószerűen megjelenített fikciók voltak – a kötetekről közzétett (általam fellelt) három ismertetés közül kettő ekként is kezelte a művet, az 1968-as kiadás idézett lábjegyzetével pedig az író maga is elismerte ezt. Hidas pamfletjének történetében a gondosan megalkotott fikciót ugyan egykor valóban élt nemzetiszocialista szerző terveként idézte Posztisev beszéde – Hidas azonban, visszaemlékezése szerint, eljárta tévedés eloszlátása érdekében, 1968 és 1979 között több ízben kiadott írásában pedig félreérthetetlenül tette, hogy az Eichen-terv fikció, a magyar író saját műve. A Guszev-kitalációnál viszont Illés egy politikai lap cikkében ábrázolta először az esetet, amelyet számos módszerrel igyekezett ténylegesen megtörténtként bemutatni (valós személyek: az akadémia munkatársainak megjelenítése; a per iratainak ismertetése, idézése; a másolatok és lelőhelyük, a Minszk környéki népi „mesék”, a II. világháború után előkerült, az ügyre vonatkozó adatokat tartalmazó akták említése) és csak később dolgozta fel szép-

⁴² ILLÉS BÉLA, 1961. 46. A kötetből készült egy kiadásváltozat is, a román–magyar közös könyvkiadási egyezmény keretében, ám a két szövegben a Guszev-beszéd hitelesítéséhez alkalmazott írói eljárások azonosak.

⁴³ ILLÉS BÉLA, 1965. 319–339.

⁴⁴ ILLÉS BÉLA, 1967. 313–315.

⁴⁵ ILLÉS BÉLA, 1972. 377–395.

⁴⁶ Saját művének átalakításai jól mutatják Illés stratégiáját – az 1953-as jelentés, az 1961-es humoros írás és az 1996-os visszaemlékezés viszont sokkal több óvatossággal és kritikával használható csak fel az író nézeteinek megismeréséhez, ezekben az esetekben még további források vizsgálatára van szükség. Lásd ehhez: KÖVÉR, 2002. 390–391.; KÖVÉR, 2007. 120–121.

irodalmi alkotásban – ezt pedig, éppen az ügygel foglalkozó korábbi szövegek felhasználásával igyekezett történelmileg hitelesíteni. Amikor pedig Illés Béla és más szerzők tevékenysége nyomán politikusok, közéleti személyiségek is valóságos esetként állították be megnyilatkozásaikban Guszev százados és társai történetét, az író nemhogy nem lépett fel ez ellen, hanem még különféle eszközökkel erősíteni igyekezett a kitaláció hitelességét. Az ügyre irányuló, eredménytelen történelmi kutatások, valamint a magyarországi társadalmi-politikai változások következtében azonban fokozatosan kiderült, hogy a kapitány és társai sohasem léteztek – ekkoriban viszont az író (legalábbis a fentiekben ismertetett szövegek szerint) többféle módon igyekezett megakadályozni a lelepleződést: feljelentette a hamisítás kiderítőjét; igyekezett másokra hárítani a felelősséget az ügyben; megismételte korábbi kitalációját a minszki levéltár pusztulásáról; továbbfejlesztette a fikciót azzal, hogy ő emelte el az iratokat, majd átadta azokat Vorosilovnak, valamint ő maga is igyekezett visszavonni történelmi hitelesítéseinek egy részét az elbeszéléséhez kapcsolódó lábjegyzetek átalakításával, később elhagyásával – ekként hozzájárulva ahhoz, hogy e műve átkerüljön az írói fikciók körébe. (Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a fikciót valószínűsíteni hivatott sokféle eljárás együttes alkalmazása, majd ezek egy részének visszavonása már az 1917-es és 1920-as Utrius-kötetek elemzéseinél is tetten érhetők.) A fentiekben bemutatott esetek pedig nemcsak Illés Béla pályafutásának, a Guszev-ügy történetének megismerését teszik teljesebbé, hanem, önmagukon túlmutatva, általánosabb érvennyel, példákat nyújtanak a fiktív dokumentumok megjelenítésére, értelmezésére és aktuálpolitikai felhasználásukra is.⁴⁷

⁴⁷ A Guszev-eset számos vonatkozásban további kutatásokat igényel, kérdéses ugyanakkor, hogy valaha is tisztázható lesz-e például ez: Illés Béla munkatársai, az orosz katonák történetének népszerűsítői tudatában voltak-e annak, hogy egy kitalációt terjesztenek – ténylegesen megtörtént eseményként...

Jelen munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet H. Balázs Évának (ha már csak megkésve is), Petrák Katalinnak, Hajdu Tibornak, Kovács Istvánnak, Kun Miklósnak, Póty Jánosnak, Seres Attilának és Szilágyi Mártonnak.

Felhasznált irodalom és rövidítések

MTA Kézirattár MTA Könyvtára, Kézirattár
Ms 6264/ 317. Illés Béla levele Mihályfi Ernőnek, Budapest, 1947. augusztus 4.

OSA Archívum OSA Archívum
300–40–5. 71. d., Illés Béla író anyagai, Item No. 11653/ 53.

BÉLÁDI–KRAUSZ

1988 BÉLÁDI László – KRAUSZ Tamás: *Életrajzok a bolsevizmus történetéből*. 2. kiad. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Államtudományi és Politikatudományi Intézet, 1988. (*Politikatudományi füzetek* 4.)

BOTKA–VARGHA

1982 BOTKA Ferenc–VARGHA Kálmán: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. Személyi rész I. A–K*. Budapest, Akadémiai, 1982. (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 6.)

DIÓSZEGI

1966 DIÓSZEGI András: *Illés Béla alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966. (*Arcok és vallomások*)

FÖLDES

2001 FÖLDES Anna: *Az Irodalmi Ujság könyve. – Tanulmányok, portrék és dokumentumok, mellékletben az 1956. november 2-i szám facsimiléje* –. Budapest, Új KÉZirat Kiadó, 2001.

GAÁL

1917 GAÁL Gábor: Illés Béla: Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai. In: *Jelenkor*, 1. (1917) 1. sz. 30–32.

GEREBEN

1994 GEREKEN Ágnes: Utkin, Ioszf Pavlovics. In: *Világirodalmi lexikon*. XVI. kötet. U–Vidz. Főszerk.: SZERDAHELYI István. Budapest, Akadémiai, 1994. 247–249.

GLATZ

1990 GLATZ Ferenc: A szóbeli források és kritikájuk. In: GLATZ Ferenc: *Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1990. 134–146.

GULYÁS

1992 GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. kötet. *Fa Imre–Ferenyi Antal*. Budapest, Argumentum, 1992.

HIDAS

1968a HIDAS Antal: Egy pamflet és annak története. In: *Kortárs*, 12. (1968) 5. sz. 755–776.

1968b HIDAS Antal: Egy pamflet és annak története. In: *Uő: A Városligettől a Csendes-óceánig*. Budapest, Szépirodalmi, 1968. 231–279.

1973 HIDAS Antal: Egy pamflet és annak története. In: *Uő: Világotjárt sorok*. Budapest, Magvető Kiadó, 1973. (*Hidas Antal m. vei*) 291–345.

1979a HIDAS Antal: Egy pamflet és annak története. In: *Uő: Szólok az időhöz. Visszaemlékezések*. Budapest, Magvető, 1979. (*Tények és tanúk*) 289–338.

1979b HIDAS Antal: Egy pamflet és annak története. In: HIDAS Antal: *Nagy hegyeknek ormán*. Budapest, Kozmosz Könyvek, 1979. 318–331.

HUSZTI

- 1948 HUSZTI Dénes: Centenárium. In: *Forum*, 3. (1948) 1. sz. 1–10.

ILLÉS BÉLA

- 1917 ILLÉS Béla: *Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai*. Budapest, Szerzői kiadás, 1917.
- 1920 ILLÉS Béla: *Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai*. Wien, A „Magyar Írás” kiadása, 1920.
- 1945a ILLÉS Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. In: *Uj Szó*, 1. (1945. február 10.) 3. sz. 3.
- 1945b ILLÉS BÉLA: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. In: FOGARASI Béla – ILLÉS Béla: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Budapest, Magyar–Szovjet M velődési Társaság, 1945. (*Íjszomszédság könyvtára* 6.) 31–34.
- 1945c ILLÉS Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. – Visszaemlékezés a szabadságharcra –. In: *Igaz Szó*, 4. (1945. március 13.) 11. sz. 3.
- [1947] ILLÉS Béla: *A Guszev-ügy*. Budapest, Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézete, [1947]. (*J könyvek*)
- 1948 ILLÉS Béla: *A Guszev-ügy*. In: Uő: *Emberek vagyunk. Novellák, rajzok*. H. n., Szikra, 1948. (*Szikra regénytár*) 90–116.
- 1949a ILLÉS Béla: *A Guszev-ügy*. In: Uő: *A Guszev-ügy. Novellák*. Bukarest, Állami Könyvkiadó, 1949. 3–37.
- 1949b ILLÉS Béla: *A Guszev-per századik évfordulóján*. In: *Szabad Nép*, 7. (1949. augusztus 16.) 189. sz. 7.
- 1949c ILLÉS Béla: *Guszev százados és társai győztek*. In: *Néphadsereg*, 2. (1949. augusztus 18.) 34. sz. 2.
- [1949] ILLÉS Béla: *A Guszev-ügy*. [Budapest], Athenaeum, [1949].
- 1950 ILLÉS Béla: *A Guszev-ügy*. In: Illés Béla: *Válogatott elbeszélések*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1950. 119–138.
- [1950] ILLÉS Béla: *A Guszev-ügy*. In: A. Fagyjev: *Partizánok és más elbeszélések*. [Budapest], Athenaeum, [1950]. 1–29.
- 1951 ILLÉS Béla: *A Guszev-ügy*. In: Uő: *Válogatott elbeszélések*. 2. kiad. Budapest, Szépirodalmi, 1951. 119–138.
- 1956 ILLÉS Béla: *A Guszev-ügy*. In: Uő: *Harminchat esztendő*. Budapest, Szépirodalmi, 1956. 353–374.
- 1961 ILLÉS Béla: *A Guszev-ügy*. In: Uő: *Kenyér. Novellák (1920–1960)*. Budapest, Magvető, 1961. 31–48.
- 1965 ILLÉS Béla: *A Guszev-ügy*. In: Uő: *Az aranyliba. Összegy jtött elbeszélések 1920–1964*. Budapest, Szépirodalmi, 1965. 319–339.
- 1967 ILLÉS Béla: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. In: Uő: *Lövészárokban... Válogatott cikkek, publicisztikai írárok, karcolatok 1916–1966*. Budapest, Szépirodalmi, 1967. 313–315.
- 1968 ILLÉS Béla: *Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai*. In: Uő: *A pemétei csoda. Kiadatlan és új elbeszélések, kisregények, arképvázlatok, színm vek*. Budapest, Szépirodalmi, 1968. 7–58.
- 1972 ILLÉS Béla: *A Guszev-ügy*. In: Uő: *Az aranyliba*. Budapest, Szépirodalmi, 1972. 377–395.

ILLÉS LÁSZLÓ

- 1999 ILLÉS László: KGB-akták vallomása magyar írói sorsokról. In: Uő: *Üzenet Thermopüléből. Irodalom- és eszmetörténeti tanulmányok a modernitásról, a szociális gondolatról és a globalizációról*. H. n., Argumentum, 1999. 102–114.

KÁZMÉR

- 1918 KÁZMÉR Ernő: *Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai*. In: *Erdélyi Szemle*, 4. (1918) 3. sz. 27.

KLIMÓ

- 2002 KLIMÓ, Árpád von: Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussew. In: *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Szerk.: SATJUKOW, Silke – GRIES, Rainer. Berlin, Ch. Links Verlag, 2002. 220–234., 293–295.
- 2004 KLIMÓ, Árpád von: 'A Very Modest Man': Béla Illés, or How to Make a Career through the Leader Cult. In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. Szerk.: APOR, Balázs – BEHRENDTS, Jan C. – JONES, Polly – REES, E. A. New York, Palgrave Macmillan, 2004. 47–62.

KOMLÓS

- 1974 KOMLÓSaladár: Illés Béla és a Március-kör. In: *Élet és Irodalom*, 18. (1974) 17. sz. 9.

KÖVÉR

- 2002 KÖVÉR György: Források – értelmezések – történelmek. In: *Uó: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 2002. (Nagyítás. Szociológiai Könyvek 43.) 384–392.
- 2007 KÖVÉR György: Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Móric önéletrása. In: *Aetas*, 22. (2007) 2. sz. 106–122.

N. N.

- 1913 *A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXII–MCMXIII. tan-évre*. Budapest, k. n., 1913.
- 1914 *A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXIII–MCMXIV. tan-évre*. Budapest, k. n., 1914.
- 1915 *A budapesti királyi magyar tudományegyetem 1914–15. tanévi almanachjának függeléke*. Budapest, k. n., 1915.
- 1916 *A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja MCMXV–MCMXVI. tanévre*. Budapest, k. n., 1916.

PACH

- 1996 PACH Zsigmond Pál: Nyilván azzal kell kezdenem... In: *Sánta kamatláb*. Szerk.: SZIGETI Endre. Budapest, Aula, 1996. 69–72.

POSZTISEV

- 1936 POSZTISEV, P[avel] P[etrovics]: Voszpitivajte dosztojnih szinov nasej szocialiszticeszkoj rodini! Recs tov. P. P. Posztiseva na IX szezde komszomola Ukraini 5 aprelja 1936 goda. In: *Pravda*, é. n. (1936. április 11.) 101. sz. 3–4.

SZEBERÉNYI

- 1961 SZEBERÉNYI Lehel: Guszev kapitány. In: *Új Írás*, 1. (1961) 5. sz. 406–408.

TIMÁR

- 1912 *A budapesti VII. ker. István-úti m. kir. állami főgimnázium értesítője az 1911–1912-ik iskolai évről*. Közzéteszi: TIMÁR Pál. Budapest, K. n., 1912.

VÖRÖS

- 2006 VÖRÖS Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között. In: *Múltunk*, 51. (2006) 3. sz. 214–225.
- 2007a VÖRÖS Boldizsár: Politikai propaganda, kultusz, szépirodalom. Guszev kapitány és társainak méltatásai 1945 és 1972 között. In: *Irodalomtörténet*, 38. (2007) 1. sz. 51–64.

VÖRÖS

- 2007b VÖRÖS Boldizsár: Kitalált kapitány – valós igények? Illés Béla Guszev kapitánya és az oroszokkal kapcsolatos sztereotípiák az 1940-es évek második felében. In: *Folklor és történelem*. Szerk.: SZEMERKÉNYI Ágnes. Budapest, Akadémiai, 2007. (*Folklor a magyar m. velődéstörténetben*) 488–500.
- 2008a VÖRÖS Boldizsár: Írói fikció, mint történeti legitimáció: a Guszev-ügy. In: *Valóság*, 51. (2008) 5. sz. 98–107.
- 2008b VÖRÖS Boldizsár: „Odaszámíthatjuk-e Guszev kapitányt és társait a magyar szabadságharc vértanúi közé?” A Guszev-történet megjelenítése az új nemzedékek oktatási-nevelési anyagaiban 1948 és 1956 között. In: *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete*. Szerk.: GYÁNI Gábor–LÁCZAY Magdolna. Nyíregyháza, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara, 2008. (*Rendi társadalom – polgári társadalom* 21.) 445–455.
- 2008c VÖRÖS Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy történelmi hitelesítés és hiteltelenítés cikkekkel és lábjegyzetekkel. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk.: KRÁSZ Lilla–OBORNI Teréz. H. n. ELTE Eötvös, 2008. 447–464.
- 2008d VÖRÖS Boldizsár: Áldokumentumok és történelmileg hitelesként közreadott szépirodalmi m. vek. Guszev kapitány és társainak ábrázolásai Illés Bélától Illyés Gyuláig 1945 és 1951 között. In: *Levéltári Közlemények*, 79. (2008) 215–249.
- 2008e VÖRÖS Boldizsár: „Hiszen Guszev nem is létezett”. Egy kultusz lerombolása az 1950-es évek közepétől az 1990-es évekig. In: *Századvég*, é. n. (2008) 3. sz. 127–143.

A gazdaságtörténet mint elbeszélés

A CÍMBEN feltételezés és felszólítás rejlik. Az, hogy lehet és kell gazdaságtörténeti szövegeket elbeszéléseként vizsgálni. Ahogy az úgynevezett „nyelvi fordulat” óta a történészek írásai a maguk szövegszerűségében is vizsgálándók, úgy ez az állítás a gazdaságtörténeti szövegekre is érvényes.¹ Ebből a szempontból teljesen érdektelen, hogy a feltételezett valósághoz melyik gazdaságtörténeti konstrukció áll a legközelebb. Az az érdekes, milyen nyelvi konstrukciókkal mesélnek a különböző szerzők az általuk feltételezett valóságról.

A történészi munkát a témaválasztástól kezdve a szöveg végső megformálásáig a meghatározza, illetve befolyásolja a szerző társadalmi helyzete. Meghatározza annyiban, hogy rögzíti gondolkodásának alapkategóriát, tárgyának szemléletében és kiválasztásában pedig minden esetben korának elvárásaihoz és a rendelkezésre álló szövegekhez mint hagyományhoz viszonyul. Számomra egyszerre érdekes a szerző és a szöveg viszonya, valamint a szövegen keresztül kibomló gondolkodási alapkategóriák és ezek viszonya az adott befogadói közegehez. Ezért az elemzett műveket nemcsak elbeszéléseként, hanem mint társadalmi termékeket kezelem, amelyek számomra keletkezésük idejének forrásai. A történész ugyanis a pontatlan és értéktételekkel terhes köznyelvet használja, amikor az általa feltételezett (vagy konstruált) valóság és olvasói között hasonlatokkal, szóképekkel próbál közvetíteni.² A szóhasználat, a fogalmi konstrukciók, az elbeszélés terének megalkotása mind olyan jelenségek, melyek a szerző személyes szándékai mellett a kor viszonyairól szólnak.³ A történész ott áll saját elmesélt történetének végén. Az ő jelene szervesen hozzátartozik elmesélt történetéhez, saját pozíciója befolyásolja, mit lát meg, de leginkább azt, hogy milyen történetet mesél el.⁴

Tanulmányomban olyan gazdaságtörténeti szövegekkel foglalkozom, amelyek az 1849–1867/1873 közötti korszakról szólnak. Azért választottam a gazdaságtörténetet, mert a közkeletű elképzelések szerint a közgazdaságtannal való rokonsága miatt ez a történeti diszciplína áll legközelebb a pozitív tudomány eszményéhez, vagyis a gazdaságtörténeti munkákról jóval kevésbé gondolnánk, hogy az okozatiság helyett a narratív logika érvényesül bennük.⁵ A másik ok, hogy a politikatörténeti szövegeket általában jóval erősebb ideológiai kritikai vizsgálat kíséri, és ott inkább feltételezik, hogy a szerző szubjektuma befolyásolja tárgyát.⁶

¹ A „nyelvi fordulat” rövid összefoglalása: KISANTAL-SZEBERÉNYI, 2003. Magyar vonatkozású gyakorlati kísérletek: B. BERNÁT, 2003.; BARÁTH, 2002., 2003.; JÁSZBERÉNYI, 2001.; GYÁNI, 2000.

² HALMOS, 2001. 217.

³ Ebben leginkább mintául David Bloor és az úgynevezett „erős program” szolgált. Az erős program kifejtését lásd: BLOOR, 1999.

⁴ MAGYARICS, 1999.

⁵ Bár, hogy mennyire tud elbeszélés lenni, arra jó példa Ricoeur elemzése Braudelről. Ismertetését lásd: GELLÉRI, 2001. 255.

⁶ Erősen politikatörténeti művek esetében, még a nyelvi elemzés is könnyen csap át ideológiai kritikába, vö. B. BERNÁT, 2003.

Ez az időszak a magyar történetírás elhanyagoltabb területei közé tartozik. A nemzeti narratívában gondolkodó kutatók láthatóan nem szívesen nyúlnak egy olyan korhoz, ahol „nem teremtek hősök”. A gazdaságtörténetben ráadásul még kellemetlenebb a helyzet, mivel valahogyan úgy kellene bemutatni egy konjunkturális periódust, hogy az összkép mégis negatív legyen, s ha a gazdasági növekedés tényét nem is lehet megkerülni, azt a korábbi időszak eredményeiből próbálják levezetni, vagy későbbiben indítani.⁷ A korszak ábrázolásának e problémáját, egyébként több szerző is explicitté teszi, és bővebb kifejtést érdemelne, miképpen hidalják át a fenti ellentmondást. Jelen tanulmányban egyelőre csak hipotézisek megfogalmazására vállalkozhatom, amelyek kijelölhetik a továbbhaladás irányát.⁸

Az elemzésbe bevont szövegek mindegyike felsőoktatásbeli tankönyvi szövegnek tekinthető. Hat szöveget vizsgáltam, ezek közül egyedül Eckhart Ferencé keletkezett 1945 előtt, három, Sándor Vilmosé, Szabad Györgyé és Berend T. Iváné 1989 előtt és kettő, Kövér Györgyé és Kaposi Zoltáné 1989 után. Az 1945 és 1989 közötti szövegeken belül Sándoré az 1950-es évekre tekinthető jellemzőnek, míg Szabadé és Berend T. Iváné az 1960–1970-es évekre. Az volt a célom, hogy a szerzők egyedi különbségei mellett a különböző politikai korszakok különbségeit is megtalálhassam.

A korszakolás

A vizsgált munkákban alapján nem egyértelmű a korszak kiterjedése, illetve annak elhatárolása. Bár gazdaságtörténeti szövegekről van szó, a korszakhatárok azonban több esetben kifejezetten az eseménytörténetet követik. Sándor és Szabad a korszakot 1849-cel kezdi és 1867-tel zárja, szintén a politikatörténeti korszakoláshoz húz Berend, akinek fejezete 1849–1914 közötti időszakról szól, belső szöveg közbeni határképzése pedig inkább 1867-hez húz. Kaposinál korszak kezdetének határa elmosott, míg a lezáró határ nála is 1867. Eckhart is csak részben lépi át a politikatörténeti tagolást, amennyiben a záró dátum kötődik egy kifejezetten gazdaságtörténeti eseményhez 1873-hoz. A Kövér szöveg az, amelyik kezdeti dátumát tágan értelmezi (a reformkor), míg szövegen belüli belső határképzése szintén 1873.

E gazdaságtörténeti elbeszélésekben tehát kétféle korszakolás figyelhető meg: az egyik teljesen rásimul a politikatörténetre, hordozván azt az állítást, hogy a politika Magyarországon meghatározója a gazdaságnak. A másik a gazdaságtörténet jelentős eseményeihez köti a határt, tulajdonképpen a gazdaság önállóságát hangsúlyozva. A politikatörténeti korszakolás mellett szól annak közérthetősége, ám ha a politika terrénján kívül esik a vizsgált terület, akkor

⁷ Kedvenc példám középiskolai tankönyvekből vannak, például: „Az ötvenes években folytatódott az előző évtizedben megindult gazdasági fellendülés.” SZÁRAY, 2002. 202. A fejezet, amelyből idéztem egyszerűen ostobának nevezi az osztrák „hatalmat”, így a gazdaság sikerességéről szóló részt is kénytelen úgy megkomponálni, hogy annak, csak esetlegességében legyen a kormányzathoz köze, illetve a sikerek mellett mindig szerepel valamilyen kudarc is (például nőtt az államadóság, a magyar polgári fejlődés torzult). A másik talán hatásosabb kép: „A Bach-rendszer nem egy idejétmúlt lomot is célba vett, de a szuronyok hegyén fölkínálva minden intézkedés érthető ellenállást váltott ki.” ZÁVODSZKY, 1987. 226.

⁸ A téma kimerítő tárgyalására szakdolgozatomban (Szó- és fogalomhasználat az 1850-es évekre vonatkozó gazdaságtörténeti szakirodalomban) vállalkoztam.

aligha tartható.⁹ 1943-ban megjelent munkájában már Török Pál is kitért arra, hogy a korszakolás kérdése legalábbis nem magától értetődő; a vita tehát nem újkeletű.¹⁰ Kövér György a kérdésről szóló tanulmányában megjegyzi, hogy a magyar történetírásban viták a korszakolásról utoljára a tízkötetes *Magyarország története* című munka kapcsán folytak. A konfliktust alapvetően a politikatörténeti és más jellegű korszakhatárolások között látja. Megállapítja, hogy más jellegű periodizálás nem igazán nyert teret a 19. század vonatkozásában; továbbá, hogy az egyetemi oktatásban a politikatörténeti korszakolás a meghatározó.¹¹

A korszak megnevezése

A korszak megnevezése szintén nem egyértelmű. Általános gyakorlat, hogy a korszakot a kormányzati forma alapján nevezik meg. Ebben a tekintetben a szövegek a következő elnevezésekkel élnek: abszolutizmus, önkényuralom és neo-abszolutizmus.

Eckhart az abszolutizmus kifejezést használja, ezzel egyrészt a kormányzás módjára helyezi a hangsúlyt, másrészt pedig mintegy párhuzamba állítja ezt a korszakot a 18. századdal, a felvilágosult abszolutizmussal. Ebben az értelmezésben a kormányzási mód Habsburgok által gyakorolt folytonosságára mutat rá, s az abszolutizmus egyértelműen az alkotmányossággal áll szemben. Bizonysos szerzők változtatva használják az abszolutista jelzőt a kormányzatra és egy időszakra, s ezt az eljárást követi Eckhart (s mellette Sándor Vilmos) is, például: „Az abszolút uralom idejében...”¹² Sokszor viszont a kronológia segítségével írja körül korszakát, például: „50-es évek, 1860-as évek.”¹³ Számára tehát a kormányforma a döntő – mint a főfejezet címe, *Az abszolutizmus és a kiegyezés évei* jelzi –, így ha belső határként kiemeli a kiegyezést, azt következetesen „Az alkotmányosság helyreállítása...” megnevezéssel teszi.¹⁴ Ezzel a két korszaknak közjogi szembenállását emeli ki. Ám – mint utaltam rá – az abszolutizmus szöveg közbeni kiemelését nem tartja lényegesnek, a közjogi kérdés ugyan megjelenik a szövegben, de nem módosítja a gazdasági folyamatok értelmezését, mintegy mellékkörülmény szerepel a közjogi állapot.

Ez a gyakorlat jellemző Sándorra is – bár az ő abszolutizmus fogalma, teljesen más, mint Eckharté –, illetve már megjelenik az önkényuralom kifejezés is mint a kormányzás mikéntjének jelzője: „Bár az abszolutizmus korszakában az osztrák burzsoázia magyarországi terjeszkedése a gazdasági fejlődés egyik igen fontos vonását képezte, emellett az abszolutizmus korszaka a magyar ipari burzsoázia kezdeti kialakulásának ideje is volt.”¹⁵ Sándornál jó példáját lehet találni annak is, amikor a kormányzatot nevezi meg hasonlóképpen: „Az abszolutista kormánynak az volt a célja, hogy Magyarország népeit a Habsburgok osztrák uralom alatt álló soknemzetiségű »összbirodalmába« olvassza be. Ezért kiterjesztette Magyarországra az osztrák közigazgatást és az osztrák adórendszert, megszüntette Ausztria és Magyarország között a vámhatárt, erőszakosan németesített, és mindezzel Magyarországot lényegében a sok-

⁹ HALMOS, 1994. 98.

¹⁰ TÖRÖK, 1943. 5–10.

¹¹ KÖVÉR, 2002. 352–353. Itt főleg a társadalomtörténeti periodizáció hiányát emeli ki a szerző.

¹² ECKHART, 1941. 25.

¹³ ECKHART, 1941. 44.

¹⁴ ECKHART, 1941. 45.

¹⁵ SÁNDOR, 1958. 22.

nemzetiségű Habsburg-monarchia tartományává igyekezett átalakítani. [...] Ugyanakkor a Habsburg-abszolutizmus bizonyos mértékig a levert polgári forradalom végrendeletének végrehajtójává vált [...] a jobbágyrendszer megszüntetését, nagyjában és egészében életbeléptette, és fokozatosan a polgári fejlődés néhány más kellékét is bevezette.”¹⁶

Ennél jóval kevésbé egyértelmű Szabad, Berend és Kaposi gyakorlata. Náluk keveredik az abszolutizmus és az önkényuralom kifejezés. Szabad Györgynél sokkal hangsúlyosabb az önkényuralom elnevezés, az az olvasó érzése, hogy következetes használatával valami lényegi különbséget akar hangsúlyozni, mivel az önkényuralom elnevezés már önmagában sokkal erőteljesebb, mint az abszolutizmus. Az önkényes a bármilyen felhatalmazás és törvényesség nélküli. Ráadásul az abszolutizmus kifejezés a korszakot legalábbis asszociatív módon kapcsolja a magyar történelmi hagyományhoz (tudniillik a felvilágosult abszolutizmushoz), míg az önkényuralom a korábbiakhoz képest teljesen egyedi. Az önkényuralom számára egyszerre cselekvő szereplő és a korszak megnevezése is: „Az önkényuralom vállalta a levert polgári forradalom hagyatékából a kapitalista átalakulás előmozdításának feladatait. De szorosán társította, sőt – amennyire szükségesnek látta számára – alá is rendelte a gazdasági-társadalmi fejlődés követelményeit hatalmi szempontjainak, mindenekelőtt a birodalom homogén és zárt egységgé formálásának.”¹⁷ Valamint: „Az önkényuralom időszakában mindezek következtében mutatkozott ugyan fejlődés mind a hitelszervezet kiépülése, a pénztőke-felhalmozás előrehaladása, mind a tőkeáramlás felgyorsulása tekintetében, de ez messze az ország szükségletei mögött maradt.”¹⁸

Berendnél és Kaposinál az önkényuralom ehhez képest egyszerűen egy korszakjelző szinonimájává válik az abszolutizmusnak: „A szédelgésekkel, csalásokkal kísért vasútláz eredményeként a kiegyezés utáni években rendkívül meggyorsult a vasútépítés az önkényuralom korszakához képest.”¹⁹ „Természetesen mindez [...] nem jelenti azt, hogy az önkényuralom időszakában fejlett tőkés gazdálkodás lett volna. [...] Mindezek alapján a magyar mezőgazdaság az abszolutizmus éveiben...”²⁰ Így Berend az önkényuralom megnevezés használatában hasonlítható Szabadhoz, azonban nála lényeges hangsúlyeltolódás érzékelhető, ugyanis Berendnél a szöveg olvasása közben nem merül fel, hogy az önkényuralom mást jelentene, mint a korszak megnevezését, legalábbis nem mást, mint amit számára az abszolutizmus kifejez. Bár az olvasó elvileg nem feltételezi, hogy a két különböző betűsor ugyanazt jelentené, a szöveg egésze azonban ebbe az irányba tereli az értelmezést. Szerepe van ebben feltehetően annak, hogy Berend az egész korszakra másképpen tekint, mint Szabad, még akkor is, ha – mint látható lesz – a szavak szintjén sokszor nagyon közel állnak egymáshoz.

Kaposinál már a fejezetcímek szintjén megállapítható, hogy az abszolutizmus takarja inkább a rendszert, míg az önkényuralom az időszakot. Ehhez társul még, hogy a főfejezetcím ettől eltérő szóhasználatot tartalmaz, amennyiben a *Korlátozott gazdasági modernizáció lehetőségeként* értelmezi a korszakot (beleértve abba 1848–1849-et is). Ide tartozik még az is, hogy Kaposi szöveg közben mintha igyekezne kerülni a korszak megnevezését, helyette sokkal inkább ír 1850-es, vagy 1850–60-as éveket: „Amikor az uradalmak gazdaságilag magukhoz tértek, át tudtak állni a piaci árutermelésre, hitelekhez juthattak stb., akkor ezek a földhasz-

¹⁶ SÁNDOR, 1958. 10.

¹⁷ SZABAD, 1972. 41.

¹⁸ SZABAD, 1972. 53.

¹⁹ BEREND–SZUHAY, 1973. 52.

²⁰ BEREND–SZUHAY, 1973. 69–70.

nosítási formák vesztettek jelentőségükből, ám...az 1850–60-as években még nagyban hasznosították a munkaerő ezen részét a földesurak.”²¹ Illetve: „...az 1830–40-es években is megfigyelhető egy meginduló, folyamatos ipari fejlődés Magyarországon, ami az 1850-es években viszonylag gyors ütemben folytatódott”²² Az önkényuralom megnevezés használatával azonban lényegében csatlakozik a Szabad és Berend által képviselt hagyományhoz, amely tulajdonképpen a politikatörténeti-közjogi értelmezésnek megfelelően a korszak fő tulajdonságaként azt határozza meg, hogy az a magyar törvényességen kívül esett, mintegy a magyar gazdaságtörténet vargabetűjének lehet tekinteni.

Ebben az esetben nyomon követhető egy fogalom sajátos sorsa. Feltételezsem szerint az önkényuralom kifejezés Szabadnál, valami lényegi különbséget kívánt hangsúlyozni. A fogalom pedig egyszerűen bevetté vált és sajátos értelme kikopott belőle, lehetővé téve, hogy az abszolutizmus egyszerű szinonimájává váljon, ami legalábbis szemantikai elkenés. Ez látszik, amikor Berend az „abszolutisztikus elnyomás” kifejezést használja.

A Kövér-szöveg a neoabszolutizmus kifejezést használja a korszakra: „Az intézményrendszer átalakítása több lépcsőből álló, elhúzódozó folyamat. A célkitűzéseket már a reformkorban megfogalmazták és a gyakorlatba való átültetés is megindult. A folyamat erőteljesen felgyorsult a forradalom és a forradalmat leverő neoabszolutizmus idején és végül csak a kiegyezés után jutott nyugvópontra.”²³ Illetve: „Az átalakuló intézményrendszer összehangolt működtetését először a neoabszolutizmus kísérelte meg. Az 1849 és 1867 közötti korszak azonban a gazdaságpolitika szempontjából sem egységes időszak.”²⁴ Miként a korábbi szövegek esetében, itt is a kormányzati rendszer meghatározása képezi a korszak elnevezését. Ez egyrészt az önkényuralomhoz képest egy semlegesebb szóhasználat, nem rejt magában értékelő mozzanatot. Másrészt szinte biztosan jelzi a szerző azon szándékát, hogy kihelyezkedjen a hagyományból, legalábbis az olvasó ebből sejtheti, hogy a korszaknak a korábbi szövegekhez képest eltérő tárgyalását várhatja.

Ugyanakkor mindhárom kifejezés használatában közös, hogy egyszerre jelöl egy időszakot, illetve egy cselekvőt, azaz a kormányzatot, tehát a hatalomgyakorlás módját jelölő fogalmak egy megismerésének során mintegy „cselekvőképessékké” válnak. A korszak-megnevezések változásainak mentén azonban kirajzolódik, milyen elbeszélői tradíciók, tudományos paradigmák vagy olykor hatalmi elvárások alapján értelmeződött át a ’48-as forradalmat követő évtizedek (gazdaság)története. Ezt a fogalomváltásokkal leírható szukcesszív folyamatot töri meg Kaposi, amikor annak ellenére, hogy számára már hagyománytörténetileg adott a neoabszolutizmus kifejezés, mégsem azt választja.

Az elbeszélés terei

A szövegekből szintén érdemes (re)konstruálni, hogy milyennek látszódik a világ, azaz milyen térben bontakozik ki az elbeszélés. Eckhart számára a világ alapvetően kétosztatú. Térben a „műveltebb európai államok” állnak szemben a meg nem nevezett műveletlenebbekkel. Meg kell azonban jegyezni, hogy Eck-

²¹ KAPOSI, 2002. 178.

²² KAPOSI, 2002. 182–183.

²³ KÖVÉR, 1997. 245.

²⁴ KÖVÉR, 1997. 252.

hartnál jóval inkább az idő és nem a tér problémája bír jelentőséggel. Számára ugyanis a fő rendező elv a régi és az új és az ehhez való viszonya. A régi ugyanis Eckhart számára szép, de sikertelen. Egyedülálló a szöveg abban a tekintetben, hogy egyedül itt fedezhető fel a réginek egyfajta idealizálása: „1848 előtt a földesúr kedvtelésből nevelt szép ménest és gulyát. Sokszor csak azért, hogy idejét eltöltse, mert a pórnép úgyis megművelte földjét [...] Ezért az akkori idők a marhatenyésztés egyes ágaiban sokkal többet tudtak felmutatni. A földesúr példáját a jobbágy is követte a közöttük fennálló »patriarchalis viszonynál« fogva. Ezután jött a nagy fordulat [...] Pénzzé kellett tenni az állatokat. Ami a gulyából nem volt járomba fogható, azt el kellett adni, hogy a vételáron ekét és szekeret vegyenek. Így kellett sok ménest is elvesztegetni, hogy a birtokos a tartásától megszabaduljon és a szükséges ökröket a gazdaságba megvehesse. Így kellett a juhok sok ezreinek mészárszékre vándorolnia, hogy árán nélkülözhetetlen marhának takarmányt vásároljanak.”²⁵

„A régi táblabírói gondolkodás nem volt összeegyeztethető az új gazdasági életben működőkével. Ha a korabeli gyáriparos vagy bankvezér elutasította magától a »corpus iurist«, nem kisebb idegenkedéssel nézhetett a »rég jó táblabíró« a kifejlődött tőzsdei játékra, amely csakhamar vagyonok megsemmisülésére vezetett.”²⁶ „Az akkori csak félig-meddig rendezett gazdaság [...] mellett a gazda nem törekedett nyereszkedésre, de viszont a terményszükség előidézte, időelőtti kényszerleadás is ismeretlen volt. [...] A régi gazdálkodáshoz nem kellett »üzleti tőke« [...] Hajdan mindenképpen volt kisebb-nagyobb haszon, mert a kiadások nélküli termelés veszteséget nem hozhatott.”²⁷

Ezzel szemben a polgári átalakulás viszonyairól lehangoló képet fest: „A parasztság munkakedve nagymértékben csökkent a felszabadítást követő években. Nagy részük úgy gondolkozott, hogy most már nem kell többet dolgoznia. Azt az időt, amelyet eddig az úr dolgában töltöttek, elhenyélték. Munka helyett inkább a földesúr birtokát is fel akarták osztani. Az erdőket pusztították eddigi faszolgáltatási jogaikra hivatkozva. Napszámba nem is akartak menni, úgyhogy az urasági földek parlagon maradtak; megművelésük túl sokba kerültek volna a birtokosoknak.”²⁸ Máshol: „A tőkehiány miatt számos birtokos kénytelen volt földjeit bérbeadni, mégpedig gyakran a volt úrbéreseknél [...] Ez a néhány évre terjedő bérlet a talaj kiuzsorázásával járt. A nagyobb rész azonban nagybérlet kezére jutott [...] A nagyobb haszonbérletek jórésze [...] zsidó kézre került. [...] A jobbágy [...] a helyett, hogy okszerű gazdálkodással húzott volna földjéből nagyobb jövedelmet, inkább nagyobb tért iparkodott nyerni munkájának és a haszonbérletet kereste. [...] Ez semmiképp se vált a mezőgazdaság előnyére. Korszerű haladást csak intelligens birtokos-osztálytól lehetett várni.”²⁹

Az újat olyan jelzők kísérik, mint: „kiuzsorázás”, „kizsákmányolás” (a földre vonatkozik), „elvesztegetés”, „súlyos károk”, „elsorvadás”, „visszafejlődés”, „földművelés és állattenyésztés közti arány felbomlása.” A régihez itt egyedül tartoznak olyan kifejezések, mint: „szép”, „kedvtelés”, „többet felmutat.” Az újhoz csak annyiban tartoznak pozitív jelzők, amennyiben nem voltak jelen, ilyen: „a vállalkozói kedv”, „takarékoskodás”, „nyereség”, „okszerűség.” A szöveg feszültségét az adja, hogy a szerző úgy ábrázolja a történetet, mint ahol egy szükségszerű folyamat játszódik le, ám nem a megfelelő módon. A régi és új viszonya egyébként úgy köthető össze, hogy a régi hibáiból következnek az új hiányosságai is.

²⁵ ECKHART, 1941. 33.

²⁶ ECKHART, 1941. 48.

²⁷ ECKHART, 1941. 34–35.

²⁸ ECKHART, 1941. 24.

²⁹ ECKHART, 1941. 26.

Sándor számára a világ szintén kétosztatú, megkülönbözteti egyrészt a „gépi nagyipar”, másrészt pedig a „mezőgazdaság” területeit: „Az ausztriai gépi nagyipar egyes ágainak viszonylag gyors kialakulása fokozottabb terjeszkedésre ösztönözte az osztrák burzsoáziát magyarországi »gyarmati« jellegű piacán, melyet gépi termelése számára igyekezett kibővíteni. Ugyanakkor a tőkés iparosítás előrehaladása, az ipari népesség viszonylag gyors növekedése élelmiszerhiányt és drágaságot idézett elő Ausztria ipari területein, amit az osztrák burzsoázia a magyarországi gabona-, liszt- és állatbehozatal fokozása és a szállítás meggyorsítása útján igyekezett leküzdeni. Ezáltal mindinkább érvényesült Ausztria és Magyarország között a gépi nagyipar kialakulásának [...] törvényszerűsége...”³⁰ Illetve: „... a világtermelésben már kialakulóban volt a területi elkülönülés, a gépi nagyipar és a mezőgazdaság között, és Magyarország, valamint a soknemzetiségű Habsburg-birodalom egésze is mezőgazdasági területté vált. [...] E világméreteken végbemenő elkülönülési folyamatra épülve, a »gyarmati« jellegű függőség és a feudális maradványok bázisán, korábbi kezdeteiből Ausztria ipari tartományai és Magyarország között, az összmonarchián belül külön is kibontakozik a gépi nagyipar és a mezőgazdaság közötti területi elkülönülés. Ennek során Ausztria ipari országga, Magyarország pedig Ausztriát nyersanyagokkal, elsősorban mezőgazdasági terményekkel ellátó agrárországgá válik.”³¹

Ez a kettéosztás tehát értelmezhető egyrészt Magyarország és a Habsburg Birodalom más részei között ugyanúgy, ahogy Európán belül vagy az egész világon. Sándornál az idő és a tér képzete egyébként teljesen egymásba mosódik. Az idő egy éles szakadás mentén bomlik régire és újra. Az újhoz tartozik a „gépi nagyipar” a régihez a „mezőgazdaság.” Megjegyzendő, hogy Sándor elbeszélői tere a legtágasabb, az egy univerzális folyamatról szól és annak magyarországi megjelenéséről. Sándornál, ami régiből megmarad, az csak csökevény lehet.

Szabad elbeszélői tere jórészt a Magyarország és Ausztria közötti tér: „...a Lajtántúl [...] nemcsak vállalta a fejlettebb kapitalista partner támogató és haszonszerző szerepét, hanem monopolizálhatta is, hiszen Magyarország elvesztette annak a lehetőségét, hogy a polgári átalakulás kibontakoztatásához kétségtelenül szükséges külső tőkés támogatás feltételeit az ország saját politikai vezető ereje alkudhassa ki. A helyzetet súlyosbította [...] a lajtántúli kapitalizmus a nyugati államokéhoz mérten maga is viszonylag gyenge volt, sőt maga is pénztőkehiányban szenvedett [...] ez is magyarázza, miért vetette rá magát a »magyar tartományokban« mind az államhatalom, mind az arra befolyást gyakorló osztrák tőke elsősorban a haszonszerzés közvetlen lehetőségeire.”³² A „Lajtántúl” elnevezés olyanná teszi az elbeszélést, amelyet jellegzetesen Magyarországról mesélnek el, innen látszódik ugyanis a Birodalom osztrák fele „Lajtántúlnak.” A két terület között egyértelmű a hatalmi viszony – ha úgy tesszük, Szabad története szól a legszűkebb térről.

Az időbeliség Szabad esetében egészen más értelmezést nyer. Bár nagyrészt osztja a sándori hagyományt, azaz az ott megjelenített fejlődéstörténetet, de a régi és új közötti határ kevésbé éles, sőt itt újra a felbukkan, hogy a feudalizmus (azaz a régi) hiányai magyarázzák a kapitalizmus (azaz az új) hiányait. Illetve az új egyes tulajdonságait tudják képviselni a régiből maradt jelenségek (azaz a földesurakhoz köthető kapitalista gazdálkodás). Az osztrák fél magatartásának módja magyarázódik az idővel, azzal az idővel, ami Ausztria számára elmaradást jelent más államokhoz képest.

³⁰ SÁNDOR, 1958. 12.

³¹ SÁNDOR, 1958. 13.

³² SZABAD, 1972. 42.

Berend elbeszélése egy hármasszotatú térben játszódik: „A gazdaság modernizálásának idején, különösen az első évtizedekben az ugrásszerűen megnövekedett tőkeszükséglet és a viszonylag alacsony felhalmozási szint közötti különbség Angliától eltekintve majd minden európai ország tőkés fejlődésében fellépő gazdasági probléma volt. A kontinens országaiiban úgyszólván általános érvénnyel jelentős szerepet játszott a fejlettebb országok közreműködése a modern tőkés gazdaság születésében. [...] A beruházási szükségletek és felhalmozási lehetőség között keletkező ellentmondást tehát a fejlettebb országokból történő tőkeimport oldotta fel. [...] Európa nyugati országaiiban azonban a külföldi tőke tevékenysége csupán átmeneti jelenség volt, és általában egy-két évtized múltán visszaszorult.”³³

„Nyilvánvaló, hogy a tőkés átalakulásban és az arra jellemző, általában gyors gazdasági növekedésben a külföldi tőke központi szerepéről beszélhetünk. Ez lényeges különbség a nyugat-európai fejlődéshez képest...”³⁴ Valamint: „A kontinens nyugati országaiiban az angliaihoz mérten nagyobb, egyszerre jelentkező tőkeigény ellentétben állt a gyengébb belső felhalmozási lehetőségekkel. Éppen ennek a viszonylagos elmaradottságnak a kifejezője volt a modern bankrendszer létrejötte. A nagyobb tőkeigény és kisebb felhalmozott gazdagság ellentétét ugyanis a bankrendszer volt hivatott feloldani, összegyűjtve és befektetve a mozgósítható tőkéket. A kontinens nyugati felének gazdasági fejlődésében éppen ezért már igen fontos szerepet játszottak a bankok. Vonatkozott ez a Habsburg-monarchia osztrák-cseh területeire is.”³⁵ Az angliai történethez képest értelmezhető a kontinens nyugati felének története, míg a kontinens nyugati feléhez képest értelmezhető Kelet-Európa története. A történeten belül Magyarország Kelet-Európa része, míg a Habsburg Birodalom osztrák és cseh tartományai a kontinens nyugati feléhez tartoznak. Az időbeliséget itt a modern és tradicionális fogalmak jelzik. Berend története a modern felé halad. A modern és tradicionális szintén önhasonló fogalmak. Berend története igazából területek viszonyának a története, ráadásul a történet nyugatról halad kelet felé. Szabadhoz képest hangsúlyozandó, hogy itt nem osztrák-magyar történet olvasható, hanem a fejlettebb és fejletlenebb területek viszonyának története.

Kövér szövegében az idő és tér egymást kísérve szűkül és tágul: „A 19. század ugyanakkor – nemzetközi és regionális értelemben egyaránt – az árkülönbségek kiegyenlítésének időszaka is. Egyrészt a napóleoni háborúk befejezésétől kezdve a század végéig (1896-ig) az egész századot alapjában süllyedő árányzat jellemezte [...] A szekuláris trenden belül 20-30 éves emelkedő és süllyedő árhullámok váltották egymást, amelyeket [...] Kondratyev-hullámnak szokás nevezni. A napóleoni háborúk időszakához hasonló tartós áremelkedés jellemezte az 1847–1873 ill. az 1896–1920 közötti évtizedeket, az 1816–1847-hez hasonló árlejtő az 1873–1896 közötti korszakokat. A magyarországi agrárárakban is jól nyomon követhetők e tendenciák [...] ebben az értelemben szokás 1852 után hosszú gabonakonjunktúráról, 1878 után pedig a gabona-dekonjunktúra korszakáról, gabonaválságról beszélni [...] A magyarországi agrárárak, ha némi fáziskéséssel is, rendszeresen igazodtak a nemzetközi ártendenciákhoz. Ebben annak is szerepe volt, hogy az 1850–60-as évtizedekben a regionális árdifferenciák kiegyenlítődték a Habsburg Birodalom egészében. A helyi különbségek természetesen sohasem tűnnek el teljesen, azonban az ingadozások mértéke a fő szállítási vonalak kiépülésével lényegesen kisebbé vált. A birodalmi piaci integráció külső keretét jól szolgálta a század közepén létrehozott vámunió.”³⁶

³³ BEREND-SZUHAY, 1973. 33–34.

³⁴ BEREND-SZUHAY, 1973. 37.

³⁵ BEREND-SZUHAY, 1973. 45.

³⁶ KÖVÉR, 1997. 261.

Amennyiben az időhorizont kitágul (mondjuk évszázadosra), akkor a tér is kitágul (az egész szabad kereskedő világra). Amennyiben az időhorizont leszűkül (mondjuk egy évtizedre), úgy a tér is szűkebb lesz (a Habsburg Birodalom). Ebből az egészen közeli megfigyelő pontból viszont a cselekvéseket tényleges cselekvők hajtják végre (például pénzügyminiszterek), amely cselekvőknek vannak szándékaik. A tág idő kereteken belül, viszont folyamatok zajlanak, melyek konkrétan meg nem okolt törvényszerűségekbe rendeződnek. Ezek a folyamatok inkább statisztikai jellegűek, azaz nem egy fejlődéstörténet részei, hanem például az árak retrospektíve megállapított hullámmozgása. Kövérnél a korábbi szövegek megtört ideje eltűnik, itt egy egységes, kontinuus folyamat zajlik, amely folyamatnak a neoabszolutizmus korszaka is részese. Ez a folyamat a világ szűkülése, amely során Magyarország is részese lesz a szabadkereskedő világpiacnak. A korszak jelentőségét pont ebben a közeledésben való részvétel adja meg. Kaposi esetében a tér háromszoroztatúvá válik: *„Az 1850-es években a világ gazdasági konjunktúra során az ipari és a mezőgazdasági árak lassan, de folyamatosan emelkedtek. Bármelyik nyugat-európai országot is vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy a piac egyre nagyobb teret nyert a makrogazdaságot illetően s folyamatosan növekedett azon termékek mennyisége, amelyek most már a kereslet-kínálat törvénye szerint cseréltek gazdát. A Habsburg-birodalom természetesen nem rendelkezett olyan értékesítési lehetőségekkel, mint a hatalmas gyarmatokkal bíró nyugati országok, ám volt egy már régóta létező, s egyre jobban működő belső piaca, amely tálcán kínálta az agrár- és ipari munkamegosztás elmélyítését.”*³⁷

Kaposi tehát megkülönböztetést tesz a fejlett nyugati országok és a közepeesen fejlettek között, s ebből következik, hogy van egy harmadik nem megnevezett terület is. Bár ez a hármasság, egy tulajdonképpeni kettősséget jelent, mivel a fejletlenebb területek, még említés szintjén sem szerepelnek. Továbbá a szövegben megjelenik az agrár-ipari ellentétpár is. Az idő is alapvetően a tradicionális-modern fogalompár köré szerveződik. Ennek a szövegnek sajátossága a töredezettség és a hagyományok keveredése a fogalmi szinten.

Zárszó

A fent megidézett elbeszélések szinte az összehasonlíthatóság határáig különböznek egymástól. Más-más térben és időben zajlanak, mások a szereplők, ahogy mások a történeteik is; a külföldi tőke „behatol”, illetve „beáramol”, a réggit váltja az új, a feudálist a tőkés, a tradicionálist a modern, esetleg a világ közeledik, vagy akár mindegyik tényező egyszerre érvényesül. Nem tudhatjuk meg, ki cselekszik: az önkényuralom, a neoabszolutizmus, a pénzügyminiszterek, a külföldi tőke? A sor még sokáig folytatható lenne, sőt egyenként rá is kérdezhetnék, mi az a külföldi tőke, mi az önkényuralom...

A különbségek hangsúlyosságának ellenére érdemes rámutatni egy-két közös pontra. Közös, hogy mindezeket az írásokat gazdaságtörténeti szövegnek tartjuk, s érdemes lenne ez alapján feltárni azokat a minimumokat, melyek ehhez szükségesek (erre feljogosított szakemberek írják, betartanak egy nyelvi minimumot stb.). Közös bennük, hogy a szövegek mindegyike azt állítja, hogy Magyarországról szól, persze, hogy ez mit takar az már korántsem ilyen egyértelmű.

³⁷ KAPOSI, 2002. 168–169.

A szövegek egyikében sem tisztázott ez a tér, legtöbbször még azt sem tudhatjuk meg, hogy Erdély, melyet a korban külön kezeltek, beleértendő-e. Magyarországot mint tér-elnevezést a szerzők magától értetődőnek tartják, azaz feltételezik, hogy az olvasó ugyanazt érti ezen a betűsoron, amit ők. Am ha feltesszük azt a már-már értelmetlenül banális kérdést, hogy mi is az a Magyarország, kiderül, hogy egyik elbeszélés tere sem pusztán Magyarország, hanem legszűkebben is a Habsburg Birodalom egésze. Sőt, valamennyi elbeszélésnek nem csekély része Bécsben játszódik. Persze ilyen alapon akár azt a kérdést is feltehetnők, hogy mennyiben van létjogosultsága a magyar és az egyetemes történelem elválasztásának, főleg a gazdaságtörténetben. Különösen úgy, hogy nincs olyan történelmi szöveg, amely Magyarországról mesélve ne lépne ki Magyarország teréből, és ne feltételezné, hogy nem magyarországi események befolyásolják a magyar történeteket. Az állapítható meg biztosan, hogy a szövegek születésének körülbelüli hatvan éve alatt nem kérdőjeleződött meg a történelem nemzeti narratívája.

Mindegyik szövegben megállapítható a kettős történettség. Felfedezhető egyrészt egy tágabb történet, amely minden esetben valamely tágabb idő- és térkeretben zajlik. A korábbi szövegekben ez egyértelműen egy fejlődéstörténet, ahol a folyamat determináltan halad egyik pontból a másikba, annak lezajlása nem kérdéses. A későbbi szövegekben már nem ilyen egyértelmű a tágabb történet jellege. Ezen a tágabb történeten belül zajlik az elsődleges történet, ez Magyarország története. A szövegekben a lényegi mondanivalót a két történet egymáshoz képesti viszonya jellemzi. Ebből a szempontból a korábban keletkezett négy szöveg hasonló abban, hogy felismernek egy szükséges tágabb történetet, ahol Magyarország történetét a tágabb történethez képesti elmaradása adja. Ez a szövegeknek normatív jelleget ad. Kaposi és Kövér könyvei más elbeszélésmódot képviselnek, már egyikben sem olyan könnyű feltárni a tágabb történetet, és így a normativitás ereje is erősen csökken. Kaposi esetében, legalábbis a fogalmak szintjén, egy széttagozott tágabb történet olvasható. Kövér esetében pedig a sejtetett tágabb történetek közül kiemelkedik a közeledés, a magyar gazdaság felzárkózásának lehetősége. Kövérnél egyébként kiemelendő az is, hogy a szerzők közül az egyetlen, aki egy teljesen kontinuos korszakként illeszti a neoaabszolutizmus időszakát a magyar történelembe.

Kiemelhető továbbá az elbeszélői perspektíva kérdésének kezelése. A korábbi szövegek egy egyértelműen magyar szempontú történetet mesélnek el, ahol a kormányzat tevékenysége aszerint értékelődik, hogy az mennyiben jó vagy káros Magyarország számára. Az már egészen változatosan oszlik el, hogy mekkora a politika és a hatalom szerepe a gazdasági folyamatokban: Sándornál gazdaság és politika nem elválasztható, Szabadnál a politikai az elsődleges, míg például Kövérnél a politika másodlagos. A későbbi két szövegben már erőteljes szándék van, hogy a kormányzat tevékenységét saját szempontjából mutassa be. Kaposinál hol a hagyományos technikát használja, azaz magyar szempontból ítéli meg (illetve el) a kormányzatot, más esetekben pedig a kormányzat cselekvéseit annak céljaihoz méri. Kövér esetében a kormányzat cselekvése a szerint ábrázolódik, hogy mik voltak a céljai.

Míg a rendszerváltás előtti szövegekben (Eckhart, Sándor, Szabad, Berend) a történetés mindentudó elbeszélőként tételveződik, aki fogalmait tárgyából következően adotttnak veszi, addig a későbbi szövegek (Kövér, Kaposi) már reflektálnak fogalmaikra, azokat konstrukcióként kezelik és legalább jelzés szinten bemutatják a rivális értelmezéseket. Egy alapvetően kettéosztottságban szemlélt világban a múlt is ekként fog látszani; egy olyan világban azonban, ahol egy-

más mellett jelennek meg a rivális értelmezések (és ezt nem politikailag értem, hanem a nagy elméletek megkérdőjelezésére, a relativitást hangsúlyozó tudományfilozófiai nézetek terjedésére), ott a történetek ábrázolása is árnyaltabbá válik. Egy biztos, ugyanúgy lehet a világot széttöredettségében, mint közeledésében értelmezni, de akár meg lehet maradni a régi kereteknél. Talán a világban bekövetkezett ilyen mértékű változásnak – itt elsősorban a tudomány és a valóság szemléletére gondolok – köszönhető, hogy ilyen mértékben hangsúlyos a különbség az 1989 után illetve előtt keletkezett szövegek között. A történész megváltozott szerepe Magyarországon az 1990-es években válik annyira elfogadottá, hogy ma már a tankönyvekben sem tüntetheti fel magát a végső igazságok letéteményesének.

A gazdaságtörténetet szöveggként, elbeszélésként, konstrukcióként olvasó megközelítés tehát olyan jellegzetességekre mutat rá, amelyek korábban evidencia jellegük miatt kerültek el az olvasó figyelmét. Szokásos esetben a történeti szöveg használ közmegegyezésen alapuló fogalmakat, ahogy ismerős elbeszélés-szerkezeti elemeket is.³⁸ Amikor ezekre a kifejezésekre és szerkezetekre rákérdezünk, feltárulnak azok a pontok, ahol érdemes lenne további kutatásokat végezni, amennyiben a gazdaságtörténet-írás és ezen keresztül a történetírás intézményi (végzettség, státusz) és stilisztikai (formai és nyelvi követelmények) feltételeire vagyunk kíváncsiak, valamint arra, hogy kik és hogyan szabályozzák ezeket. A fentiekben azt igyekeztem bemutatni, hogy a történetek és így a történelem is attól függően változik, hogy milyen fogalmi keretekkel közelít a történész témájához. Ezért fontos lenne reflektáltabbá tenni ezeket a fogalmi kereteket.³⁹

³⁸ A gazdaságról való beszédmódban a mai napig uralkodó a gazdaságnak a különböző nemzetek vagy területek közötti versenyként történő értelmezése.

³⁹ Például elszámolni azzal, hogy a gazdaság történetének nemzeti paradigmában való elgondolása, milyen következményekkel jár és mennyiben lehetne más történeteket írni.

*Felhasznált irodalom***BARÁTH**

- 2002 BARÁTH Katalin: A nyelv figuráskertje. In: *BUKSz*, 14. (2002) 3. sz. 156–168.
2003 BARÁTH Katalin: Magyarországek századfordulói. Megjegyzések a történetírás narratív természetéről. In: *Szemközt a történelemmel*. Szerk.: KELLER Márkus. Budapest, Századvég, 2003. 197–247.

B. BERNÁT

- 2003 B. BERNÁT István: Historiográfiai problémák a magyar történetírás összegző kísérleteiben. Töredékek. In: *Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásaiából*. Szerk.: BESSENYEI József et al. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2003. (*A Miskolci Egyetem BTK történettudományi tanszékeinek évkönyve*) 269–276.

BEREND-SZUHAY

- 1973 BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós: A nemzetgazdaság tőkés átalakulása 1849–1918 között. In: *Uők: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Budapest, Kossuth – Közgazdasági és Jogi, 1973. 27–122.

BLOOR

- 1999 BLOOR, David: A tudásszociológia erős programja. In: *Tudományfilozófiai szöveggyűjtemény*. Szerk.: FORRAI Gábor – SZEGEDI Péter. 427–447.

ECKHART

- 1941 ECKHART Ferenc: Az abszolutizmus és a kiegyezés évei (1849–1873). In: *Uő.: A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941*. Budapest, K. n., 1941. 24–58.

GELLÉRI

- 2001 GELLÉRI Gábor: Az emlékezet-fenomenológiától az emlékezet-politikáig. Paul Ricoeur új könyvéről. In: *Korall*, 2. (2001) 5–6. sz. 253–263.

GYÁNI

- 2000 GYÁNI Gábor: Történetírásunk az évezred fordulóján. In: *Századvég*, 5. (2000) 18. sz. 117–141.

HALMOS

- 1994 HALMOS Károly: Magyarországi polgárosodás. Tallózás az 1988–1992 közötti történeti irodalomban. In: *Aetas*, 9. (1994) 3. sz. 95–155.
2001 HALMOS Károly: Közgazdaságtan és történelem. In: *Korall*, 2. (2001) 5–6. sz. 206–221.

JÁSZBERÉNYI

- 2001 JÁSZBERÉNYI József: A nyelv, a valóság és a tények átértékelődései. Egy „kívülálló” konstrukciója a kortárs historiográfia hatástörténetileg jelentősnek látszó csoportjairól, alakjairól. In: *Korall*, 2. (2001) 5–6. sz. 163–186.

KISANTAL-SZEBERÉNYI

- 2003 KISANTAL Tamás – SZEBERÉNYI Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata.” In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2003. 413–443.

KAPOSI

- 2002 KAPOSI Zoltán: A korlátozott gazdasági modernizáció lehetősége. In: Uő.: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus, 2002. (*Dialóg Campus Tankönyvek; Studia Oeconomica*) 161–201.

KÖVÉR

- 1997 KÖVÉR György: A reformkortól az első világháborúig. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, Aula, 1997. 243–313.

LORENZ

- 2000 LORENZ, Chris: Lehetnek-e igazak a történetek? In: *A történelem poétikája*. Szerk.: THOMKA Beáta. Budapest, Kijárat, 2000. (*Narratívák* 4.) 121–147.

MAGYARICS

- 1999 MAGYARICS Tamás: A történelmi művek jellege. In: *Klió*, 8. (1999) 3. sz. 3–4.

SÁNDOR

- 1958 SÁNDOR Vilmos: A tőkés gazdaság kezdeti fejlődése a Habsburg-abszolutizmus idején 1849–1867. In: Uő.: *A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon 1849–1900*. Budapest, Kossuth, 1958. 9–29.

SZABAD

- 1972 SZABAD György: A kapitalista termelési viszonyok uralkodóvá válása. In: *Magyarország története 4/1–2. kötet. 1890–1918*. Szerk.: HANÁK Péter. Budapest, Akadémiai, 1972. 41–65.

SZÁRAY

- 2002 SZÁRAY Miklós: *Történelem III. Középiskolák számára*. Műszaki, Budapest, 2002.

TÖRÖK

- 1943 TÖRÖK Pál: *Magyarország története*. Budapest, Franklin, 1943.

ZÁVODSZKY

- 1988 ZÁVODSZKY Géza: *Történelem III. Középiskolák számára*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987.

Szerzőinkhez!

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. Kéziratleadás:

- A publikálni kívánt munkát **e-mailben**, csatolt fájlként és **egy kinyomtatott példányban is** juttassák el a szerkesztőséghez.
- A dolgozatot a következőképpen szerkesszék: használjanak Times New Roman CE betűtípust, 12-es betűméretet, másfeles sortávolságot, de ne használjanak tabulátorokat, oldaltöréseket, sorkihagyásokat és a szöveget balra zárva juttassák el hozzánk.
- Az idézeteket kurziválják.
- Az évszázadokat arab számmal jelölik.

2. Jegyzetelés:

- A dolgozatban ún. szerző-évszám lábjegyzetelést alkalmazzanak folyamatos számozással, vagyis a lábjegyzetekben csak a hivatkozott mű szerzőjének vezetéknéve és a mű keletkezésének időpontja, valamint – ha nem a teljes munkára hivatkozunk – a felhasznált szöveg oldalszáma jelenjék meg. E rövidítések feloldását a munka végére elhelyezett irodalomjegyzék tartalmazza.

pl.: Ránki, 1981. 55.

- Ha a szerző neve nem ismert, alkalmazza az N. N. (nomen nescio, azaz nevét nem tudom) rövidítést. Ha a hivatkozott mű kiadásának ideje ismeretlen, akkor az é. n. (évszám nélkül) rövidítést használja.

pl.: N. N., é. n. 116.

- Ha valamely adat magából a hivatkozott műből nem derül ki, de máshonnan pótolni lehet, akkor szögletes zárójelbe kerüljön.

pl.: Szabó, [1941]. 89.

- Az oldalszám után ne tegyen „o.” vagy „p.” betűt.
- E szabályok alól **kivételt jelentenek a levéltári források**, amelyekre a következőképpen hivatkozunk a lábjegyzetekben:
A forrás címe [levél esetén: X levele Y-nak (Keltezés helye, időpontja.)], a forrást őrző levéltár neve [többszöri előfordulás esetén rövidítve] és a forrás levéltári jelzete.

3. Irodalomjegyzék

- Arra kérjük szerzőinket, hogy ne a már folyóiratunkban megjelent tanulmányok bibliográfiáinak formátumát igyekezzenek utánózni, hanem az itt leírt módon járjanak el, mert ezzel könnyítik meg a szerkesztési munkát. Ne használjanak tehát kiskapitális betűket, tabulátorokat stb.
- A keresztneveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E. H. Carr), akik azt maguk sem tüntetik fel munkáikon.
- Ha van ilyen, jelöljék meg a munka fordítóját is.
- A „szerk.” (szerkesztette) rövidítést mindig az adott mű nyelvén adják meg. Pl. angol szöveg esetén: ed.
- Amennyiben valamely adat nincs feltüntetve a felhasznált munkán, a szerzők használják a h. n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (évszám nélkül), k. n. (kiadó nélkül), N. N. (nomen nescio) rövidítéseket a hiány jelzésére.
- Ha valamely adat magából a hivatkozott műből nem derül ki, de máshonnan pótolni lehet, akkor szögletes zárójelbe kerüljön.
- A bibliográfiában a források ne váljanak külön a szakirodalomtól.

a, hivatkozás szerző munkájára

Szerző vezetékeve

Kiadási év Szerző(k): *A könyv címe*. Kötet száma. Ford.: Fordító neve. Kiadás száma. Kiadás helye(i), kiadó(k), kiadási év. (*Sorozatszám, sorozati szám*)

pl.: Braudel

2003 Braudel, Fernand: *Franciaország identitása. A tér és a történelem*. I. kötet. Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest, Helikon, 2003.

Szabó-Tonk

1992 Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992. (*Fontes rerum scholasticarum*, 4.)

b, hivatkozás szerkesztő által összeállított munkára:

Szerkesztő vezetékeve

Kiadási év *A könyv címe*. Szerk.: Név. Ford: Fordító neve. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatszám, sorozati szám*)

pl.: Mezey

2003 *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: Mezey Barna. 5. kiad. Budapest, Osiris, 2003. (*Osiris tankönyvek*)

c, hivatkozás tanulmánykötetben megjelent írásra:

Vezetéknév

Kiadási év A tanulmány szerzője: A tanulmány címe. Ford.: Fordító neve. In: *A tanulmánykötet címe*. Szerk.: A szerkesztő neve. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozatszám, sorozati szám*.) Oldalszám.

pl.: **Mályusz**

1932 Mályusz Elemér: A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk.: Hóman Bálint. 2. kiad. Budapest, Magyar Szemle, 1932. (*Magyar Szemle* könyvei, 3.) 237–268.

d, hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra:

Vezetéknév

Megjelenési év Szerző: A tanulmány címe. Ford.: Fordító neve. In: *A folyóirat címe*, Évfolyam. (Megjelenési év) Szám. Oldalszám.

pl.: **White**

2001 White, Hayden: A történelem poétikája. Ford.: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor. In: *Aetas*, 16. (2001) 1. sz. 134–164.

e, hivatkozás napilapban megjelenő cikkre:

Vezetéknév

Megjelenés éve Szerző: A cikk címe. Ford.: Fordító neve. In: A napilap címe, Évfolyam. (Megjelenési dátum) Szám. Oldalszám.

pl.: **Csapody**

1999 Csapody Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

f, hivatkozás világhálós tartalmakra

Vezetéknév

Szerző: Cím. Ford.: Fordító neve. [URL cím szóköz] Megtekintés időpontja.

pl.: (a példaként megadott oldalon további információk lelhetők nemcsak a világhálós hivatkozásokra vonatkozóan):

Page

Page, Melvin E.: *A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities*. [<http://www.h-net.org/about/citation>] 2006. december 16.

Szerzőink

Dominkovits Péter

A szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola történelem-könyvtár szakán és az ELTE BTK levéltár szakán végzett. Az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjában 2009-ben doktori fokozatot szerzett. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárának főlevéltárosa.

Fenyves Katalin

Az ELTE BTK francia-német szakán végzett. Doktori disszertációját 2008-ban védte meg ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjában. Jelenleg a Budapesti Kommunikációs Főiskola docense.

Gerhard Péter

2004-ben az ELTE BTK történelem szakán, míg 2005-ben az ELTE TáTK szociológia szakán végzett. 2006 óta ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjának hallgatója. Budapest Főváros Levéltárának levéltárosa.

Horváth J. András

Az ELTE BTK történelem szakán végzett 1985-ben. Doktori fokozatot 2007-ben szerzett az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programjában. Budapest Főváros Levéltárának főlevéltárosa.

Koltai Gábor

2003-ban végzett az ELTE BTK történelem, 2006-ban pedig levéltár szakán. Az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjának hallgatója. Levéltáros Budapest Főváros Levéltárában.

Kunt Gergely

2007-ben végzett a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán történelem szakon. Azóta az ELTE Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjának hallgatója.

Máté Anita

Az ELTE BTK angol-történelem szakán végzett 1997-ben. Doktori tanulmányait 2008-ban az ELTE Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjában szerzett doktori fokozatot. A Szent Margit Gimnázium tanára.

Papp Barbara

2004-ben végzett az ELTE BTK történelem és könyvtár szakán. Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Doktori Programjának hallgatója.

Rácz Attila

1996-ban az ELTE BTK történelem, 1998-ban levéltár szakát végezte el, majd 2001-ben a Pénzügyi és Számviteli Főiskola szakközgazdász szakán szerzett diplomát. 2007 óta az ELTE Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjának hallgatója. Budapest Főváros Levéltárának főosztályvezető-helyettese.

Sárai Szabó Katalin

Az ELTE BTK néprajz szakán végzett végzett 2000-ben. Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Doktori Programjának hallgatója. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének levéltárosa.

Sipos András

1988-ban végzett az ELTE BTK történelem-levéltár szakán. Doktori fokozatát az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájában szerezte. Budapest Főváros Levéltárának főlevéltárosa, főosztályvezető.

Szécsényi Mihály

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem történelem-földrajz szakán végzett 1980-ban. Az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjának hallgatója. Budapest Főváros Levéltárának főlevéltárosa.

Szedermesi Cecília

1998-ban végzett a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának történelem, muzeológia és pedagógia szakán. Az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjának hallgatója. A Nógrád Megyei Levéltár levéltárosa.

Szócs Máté

2006-ban végzett az ELTE BTK történelem szakán. Jelenleg az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjának hallgatója.

Umbrai Laura

A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen végzett történelem, földrajz és urbanisztika szakon 1999-ben. Az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programjában 2008-ban szerzett doktori fokozatot. A József Attila Gimnázium tanára, a Magyar Y Zoltán Felsőoktatási Közalapítvány ösztöndíjasa.

Vörös Boldizsár

Kandidátus (1998), az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.